

**T.C.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ
(Çeviri, Tanıtım ve Değerlendirme)**

Hazırlayan
İhsan PİLATİN

Danışman
Doç.Dr. Mehmet Emin ŞEN
Batman-2014

TEŐEKKÖR

Bu eserin hazırlanmasında baŐta Tarih alanında yűksek lisans yapmamı teŐvik edip, eđitim sűreci boyunca sabırla danıŐmanlıđımı ve rehberliđimi yűrűten Sayın Dođ.Dr. Mehmet EmiŐ ŐEN'e, bana ders veren Yrd. Dođ. Dr. Muammer ULUTÖRK'e, Yrd. Dođ. Dr. Abdullah Mesut AđIR'a, Yrd. Dođ.Dr. Mustafa Hakkı ERTAN'a eseri yođun çalıŐmaları içinde baŐtan sona kadar imla, anlatım ve noktalama iŐaretleri yűnűnden inceleyerek dűzelten Okutman Cemil MANAP'a; ayrıca bu sűre içinde bana destek olan ve çalıŐmalarımı teŐvik eden aileme teŐekkűrlerimi sunuyorum.

İhsan PİLATİN
Batman/2014

ÖNSÖZ

Osmanlı öncesi Türkler, Ortaçağ'da Anadolu üzerine yaptığı çalışmalarla tanıdığımız ve bu sahalarda araştırma yapanların vazgeçilmez referanslarından olan Fransız oryantalist Claude Cahen, eserleriyle şüphesiz Ortaçağın en ünlü tarihçileri arasına girmiş ve haklı bir şöhretin sahibi olmuştur. Böylesine önemli bir tarihçinin bazı eserleri; Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı, Türkler Nasıl Müslüman Oldular, Osmanlılardan Önce Anadolu, İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar), Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler gibi adlarla Türkçeye çevrilerek Türk okuyucularının istifadesine sunulmuştur.

Olayları irdelemesindeki tartışılmaz yönü, meselelere tarafsız yaklaşımı ve titizliğiyle tanınan C. Cahen'in tanıtacağımız bu eseri Ortaçağ tarihi araştırmaları için vazgeçilmez temel bir kitap olabilecek niteliktedir. Müslüman Doğunun Tarihine Giriş adıyla tanıtacağımız bu eser, Los Angeles'daki Kaliforniya Üniversitesi, Yakın Doğu Merkezinin destekleri ile basılmış olup, bir nüshası da Sör Winston Churchill'in (1874 – 1965) anısına Merkezi Antlaşma Örgütü Marifetiyle İngiliz Hükümeti tarafından Orta Doğu Teknik Üniversitesine hediye edilmiştir. Biz bu nüshasına dayanarak kitabı tanıtacağız.

Bu çalışma, Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte Oryantalizm ile Jean Sauvaget ve Claude Cahen hakkında bilgi verilmiştir. Birinci Bölümde Müslüman Doğunun Tarihine Giriş'in Çevirisi, ikinci bölümde de Müslüman Doğunun Tarihine Giriş'in Değerlendirmesi yapılmıştır. Yapılan çalışmanın ilim âlemine faydalı olması dileğiyle öğrencim İhsan Pilatin'e emeğinden dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Mehmet Emin ŞEN
Batman/2014

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	III
Giriş.....	1
I.BÖLÜM: Müslüman Doğunun Tarihine Giriş'in Çevirisi.....	24
II.BÖLÜM: Müslüman Doğunun Tarihine Giriş'in Tanıtımı.....	288
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	321
BİBLİYOGRAFYA.....	323

ÖZET

Bu çalışmada, orijinali Jean Savuaget tarafından yazılan ve Claude Cahen tarafından gözden geçirilerek başta Fransızca daha sonra İngilizce olarak yayınlanan “Introduction to the History of the Muslim East” adlı bibliyografik eserin Türkçeye “Müslüman Doğunun Tarihine Giriş” adıyla tercümesi yapılmış, tanıtılmış ve değerlendirilmiştir. Eser; İslamiyet’in öncesinden 1960’lı yıllara kadar Müslüman Doğu ile ilgili yazılmış birçok eserin tanıtımını yapmaktadır. Bu haliyle, Müslüman Dünyasını araştırmak isteyen araştırmacılar için değerli bir bibliyografik eser niteliğindedir.

Böyle bir eserin, Arapça ve Farsça tercümeleri olmasına rağmen, Türkçe tercümesine rastlanmadığı için Türkçeye tercüme edilmiş ve tanıtımı yapılmıştır. Eser, İngilizcesinin birebir tercümesi olarak “Müslüman Doğunun Tarihine Giriş” adıyla Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışma, Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte Oryantalizm ile Jean Savuaget ve Claude Cahen hakkında bilgi verilmiştir. Birinci Bölümde, Müslüman Doğunun Tarihine Giriş’in Çevirisi yer almaktadır, ikinci bölümde de Müslüman Doğunun Tarihine Giriş’in Değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müslüman Doğu, Claude Cahen, Jean Savuaget, bibliyografya

ABSTRACT

In this study, the bibliographic work named as “Introduction to the History of the Muslim East” whose original form was written by Jean Savuaget and then revised and first published in French later in English by Claude Cahen was translated into Turkish by the name of “Müslüman Doğunun Tarihine Giriş” and introduced and evaluated. The work introduces numerous written works with regard to Muslim East before the birth of Islam to the 1960s. Thus, it is a valuable bibliographic work for the scientists wishing to search the Muslim World.

Although this work has its Arabic and Persian translations, it was translated into Turkish since no Turkish translation of it was encountered. The name of the book is the direct translation of its English form as “Müslüman Doğunun Tarihine Giriş” which is prepared as master thesis. This work is of Introduction and two other parts: In the introduction part, general information about orientalism, Jean Savuaget and Claude Cahen were presented. In the first part, the translation of “Introduction to the History of the Muslim East” takes place. In the second part, the evaluation of the book has been done.

Keywords: Muslim East, Claude Cahen, Jean Savuaget, bibliography

GİRİŞ

Kısaca geçmişin bilimi olarak tanımlanan Tarihe, hiç şüphesiz dönemin kaynakların bilinmesi ile ulaşılabilir. Kaynakların tanıtımı ile ilgili, eskiden olduğu gibi, günümüzde birçok çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. İslam Dünyası, Batı'nın tabiriyle Doğu, Ortaçağ'da büyük terakkiler gerçekleştirmiş ve haklı olarak Batı'nın yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Ortaçağdan itibaren Batı, Müslümanların ortaya koyduğu siyasî, ilmî ve kültürel gelişmelere kayıtsız kalmamış çeşitli hamleler yapmıştır. Batı, kendi üstünlüklerini ortaya koyma, Hıristiyan ittifakı gerçekleştirme, Haçlı seferleri düzenleme gibi reflekslerin yanında; İslam âlemini tanıma adına birçok seyyahını Doğu'ya göndermiştir. Doğu'nun dillerini, kaynaklarını öğrenmeye çalışmışlardır. Bu çalışmalar neticesinde "Oryantalizm" adında ilmî bir disiplin ortaya çıkmıştır. Bu kurum XX. Yüzyılın sonuna kadar bu adla çalışma ve toplantılarını sürdürmüştür. Bahsedilen dünyanın bir bireyi olarak maalesef kendi kaynaklarımızın çoğunu onların bu çalışmaları sayesinde öğrenmiş bulunmaktayız. Her ne kadar bu durum bizi üzse de, yine de kültürümüzün temel kaynaklarına ulaşmamız adına sevindiricidir. Bu çalışmamızın konusu, Oryantalist (Şarkiyatçı) olarak tanınan Jean Sauvaget'in başlatıp Claude Cahen'in tamamlayıp yayınlattığı İslam dünyası için Ortaçağ temel kaynaklarının tanıtıldığı eserin çeviri ve tanıtımıdır. Ancak buna geçmeden önce adı geçen disiplin hakkında bir giriş yapmanın faydalı olacağı kanaatindeyim.

Oryantalizm Kelimesinin Kaynağı

Oryantalizm, Orient yani Doğu kelimesinden gelmektedir. Her ne kadar Doğu ve Batı tanımlaması, coğrafik bir terim olsa da, bundan sonra verilecek bilgilerden de anlaşılacağı üzere, bu kelimeler mekânsal bir yaklaşımın ötesinde anlamlar içermektedir. Doğu ile Batı veya Asya ile Avrupa isimlendirmesinin tarihi geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Ancak bu ismi kimin koyduğu veya sınırlarının neresi olduğu konusunda belirsizlik bulunmaktadır. Tarihin babası sayılan Herodot dahi bu belirsizliği çözemediğini kitabında ifade eder¹.

Bu kelimelerin tarihi geçmişine bakacak olursak şunları söyleyebiliriz: Asya, Asur dilinde "Doğu ülkesi" demektir². Asya ve Avrupa kelimeleri Babil şehrinin iki kısmını ifade eden "asu" (doğu) ve "ereb" (batı) sözlerinden türetilmiştir³. Zamanla sınırlar gelişmiş Doğu ve Batı, Ege denizinin iki tarafını birbirinden ayırmak için kullanılmıştır. Roma İmparatorluğu zamanında Roma şehri dünyanın merkezi haline getirilmiş, doğu tarafı için "oriens", batı tarafı için "occiden" tabiri kullanılmıştır. VII. yüzyılın ortalarından itibaren Doğu'nun büyük kısmının Müslümanların eline geçmesiyle birlikte kavramın muhtevası da genişlemiştir. Haçlı seferleri esnasında Doğu'dan maksat İslam dünyası olmuştur⁴. Neticede bu tabirler çok farklı anlamları içinde barındırmaya başlamıştır.

¹ Herodotos, *Herodot Tarihi: Çağının Dünyasını Anlatan ilk Büyük Tarih* Kitabı (trc. Müntekim Ökmen). İstanbul 1983, s. 215.

² Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul 1979, s. 11; ayrıca bak. Baykan Sezer, "Doğu-Batı Ayrımı", *Doğu Batı Dergisi*, 1988, 2: 31-37.

³ H. Sadi Selen, "Tarihte Şark ve Garp Mefhumları" *Belleten*, Cilt: VII, Sayı: 27, 1943 ı. s. 543.

⁴ Yücel Bulut, "Oryantalizm", *DİA*, Ankara 2007, cilt: 33, sayfa: 428-437.

Hegel'in meşhur *Köle- Efendi Diyalektiği*'nde olduğu gibi "Doğu" olmasaydı, "Batı" da olmayacaktı. Batı, her zaman Doğu'ya, Doğunun değerlerine, birikimlerine, dinine ve kültürüne karşı ilgi göstermiştir. Ancak bu ilginin zamanla Boztemur'un da ifade ettiği gibi Doğu-Batı karşıtlığı ve farklılığı üzerine inşa edildiği dikkat çekmektedir⁵. Bu farklılıklar ve karşıtlıklar çerçevesinde Batı, kendisinin ileri ve gelişmiş olduğunu iddia ederken, Doğu'nun geri kalmış, az gelişmiş ya da evrimleşme sürecini tamamlamamış toplumlardan meydana geldiğini ileri sürmektedir⁶. Bu geri kalmışlık algılaması ve anlayışı, Oryantalizmin bir siyasal doktrine dönüşümünü de hazırlamıştır⁷. Edvard Said de benzer düşüncelerle şunları söyler: "Doğu, gerçek olmayan bir dünyadır. O Batılı tarafından üretilmiştir ve Batının zihniyetinde vardır. Gerçek değildir"⁸.

Doğu ve Batı ayrımlarının coğrafi bir terim olarak değil de bazı imalar içerdiğini anlamak için, Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekci'nin "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri Seyahatnamesinden "Doğu" ve "Batı" imgeleri" adlı makalesine bakmak yeterli olacaktır. Söz konusu seyahatnamede "Doğu"ya "Doğulu"ya ilişkin "vahşi", "despot", "tehlikeli", "geri kalmış", "tembel", "pis" şeklinde tabirler kullanılırken; "Batı" ve "Batılı" ya dair "uygar", "ileri", "barışçıl", "adaletli", "yardımsever" gibi imgelerle ifade edilmiştir⁹.

Buna göre oryantalist söylemde, Doğu'ya ve Doğu insanına ilişkin birçok imge üretildiği görülmektedir. Örneğin, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren "Doğu despotizmi" fikrinin yaygınlık kazandığı görülmektedir. Bu bağlamda "despotik iktidar" ve "ılımlı iktidar" karşıtlığında birincisini Doğu, ikincisini ise Batı temsil etmektedir¹⁰. XIX. ve XX. yüzyıllarda da Batı'da, Doğu'ya ilişkin oldukça kötü imgeler üretilmiştir.

Oryantalizmin Tanımları

"Din, dil, bilim, düşünce, sanat, tarih gibi alanlarda Doğu dünyasını inceleyen ve Doğu hakkında değer yargıları üreten Batı kaynaklı kurumsal faaliyet" şeklinde tanımlanan¹¹ Oryantalizm kelimesi Fransızca orientalisme kelimesinden türemiş olup zaman içinde çok farklı anlamlara sahip olmuştur.

Oryantalizm kelimesi Arapça ve Türkçe'ye şarkiyat olarak tercüme edilmiş ve yine bu dillerde oryantalist için müsteşrik kelimesi kullanılmıştır. Doğu toplumlarının dilleri, kültürleri, tarihleri ve coğrafyaları hakkında bilgi sahibi akademisyenleri adlandırmak için kullanılan oryantalist kelimesi aynı zamanda Doğu dünyasının resmini yapan Batılı ressamı da ifade etmek için de kullanılmıştır¹². Bu tanımlara bakıldığında Oryantalizmin bir ilim, bilgi ve akademik çalışma ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kelimenin çok da masum bir akademik kaygı neticesinde oluşmadığı, zaman içinde Oryantalizm çalışmalarına bakıldığında fark edilmiştir. Hatta bu disiplin Hıristiyan misyonerliği ve sömürgecilikle iş birliği içerisinde olduğuna dair ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.

⁵ Recep Boztemur, "Marx, Doğu Sorunu ve Oryantalizm", *Doğu Batı Dergisi*, 2002., 20 (1), 135-150.

⁶ Hasan Bülent Kahraman, "İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryantalizm ve Kemalizm", *Doğu Batı*, 2002, Yıl.5, Sayı: 20, 153-180.

⁷ Kahraman, agm, s. 159.

⁸ Edward W. Said, "East isn't East: The Impending End of the Age of Orientalism", *Time Literature Supplement*, 1995, s. 3-5.

⁹ Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekci, "Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri Seyahatnamesinden "Doğu" ve "Batı" imgeleri" *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2) s.2-26.

¹⁰ T. Hentsch, *Hayali Doğu*, (Çev. Aysel Bora), İstanbul 1996: Metis Yayınları, s. 147.

¹¹ Bulut, a.g.m., s. 430.

¹² Bulut, a.g.m., s. 431.

Oryantalizm kelimesinin bu olumsuz çağrışımlara sahip olması Batılı oryantalistleri de etkilemiş, oryantalizm adıyla anılan ve geleneksel hale gelen uluslararası kongrenin isminde değişikliğe gidilmiştir. İlki, 1873 yılında düzenlenen kongrenin adı 100. yılında yani 1973'te Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS) olarak değiştirilmiştir¹³. Şimdi, Oryantalizmin farklı tanımlarına geçebiliriz.

Oryantalizmin en kapsamlı tanımı Edward Said'e aittir: “-Antropolog, sosyolog, tarihçi ya da filolog olması fark etmez- Şark hakkında yazan, ders veren ya da Şark'ı araştıran kişi Şarkiyatçıdır ve yaptığı iş Şarkiyatçılıktır”. (...) “Şarkiyatçılığın daha genel bir anlamı da vardır. Şarkiyat, “Şark” ile “Garp” arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayırımı dayanan bir düşünme biçimidir”. (...) “Şimdi Şarkiyatçılığın, diğer ikisine göre daha tarihsel, daha somut bir tanımı olan üçüncü bir anlamına geliyorum. Kabaca belirlenmiş bir başlangıç noktası olan onsekinci yüzyıl sonu alınır, Şarkiyatçılık, Şark'la- Şark hakkında saptamalar yaparak, ona ilişkin görüşleri meşrulaştırarak, onu betimleyerek, öğreterek, oraya yerleşerek, onu yöneterek – uğraşan ortak kurum olarak, kısacası Şark'a egemen olmakta, Şark'ı yeniden yapılandırmakta, Şark üzerinde yetke kurmakta kullanılan bir batı biçimi olarak incelenebilir, çözümlenebilir”¹⁴. Bulut da kitabının bir başka yerinde, Oryantalizmi “Batı'nın Doğu hakkındaki imajları ya da Doğu'ya ilişkin Batılı kolektif muhayyilesi” olarak tanımlar¹⁵.

Cemil Meriç, Oryantalizmi, “Sömürgeciliğin Keşif Kolu” olarak tanımlamıştır¹⁶. Hilmi Yavuz, iki yüz yıllık Batılılaşma maceramız içinde aydınlarımızın kendi kültürlerine yabancı bir gözle baktıklarını, dolayısıyla oryantalist düşüncenin aydınlarımız tarafından kabul edildiğini düşünür. Yavuz'a göre “Batılılaşma, bir medeniyet projesi olarak Avrupalı olmayı değil, Avrupalı gibi olmayı dayatan bir projedir”. Modernleşmeyle beraber Türkiye'nin Batılılaşmadığını, aksine oryantalistleştirdiğini savunur¹⁷.

Avrupa'da özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren geliştirilen bir bilim dalı, bir söylem tarzı, bir siyasi ideoloji ya da bir dünya görüşü olarak değerlendirilebilen oryantalizm, özünde “biz-onlar” ya da Batı-Doğu” karşıtlığına dayanmaktadır¹⁸.

Nedvi'nin Oryantalizm çalışmalarının asıl gayesiyle ilgili tespitleri oldukça ilginçtir: Müsteşrikler Kur'an, Sünnet, Peygamber'in hayatı, Fıkıh ve Kelâmın her konusunda araştırma yapmışlardır. Ayrıca, sahabenin, tabiin, müctehid imamların, fakihlerin, hadisçilerin, hadis ravilerinin, cerh ve tadil sanatının, rivayet sahiplerinin hepsine temas eden çalışmalar yapmışlardır. Buna ilave olarak, sünnetin delil olup olmayacağı, tedvin şekli ve İslâm hukukunun kaynağı konularını araştırmışlardır. Bütün bu araştırmalarını şüphe davet edici bir üslup ile yapmışlardır. Yaptıkları tek şey, bu konularda yetkin görüşleri olmayan zeki bir kişinin İslâm konusundaki görüş ve inancında büyük sarsıntılar meydana getirmektir¹⁹.

Asaf Hüseyin de yukardaki görüşleri destekler mahiyette şunları söyler: “ Doğunun siyâsî olarak baş eğdirilişi sırasında kazanılan muhteşem bilgiler askeri amaçlara hizmet edecek, Doğu, formüleştirecek, şekil verilecek, kimlik ve tanım kazandırılacak, hatıralardaki yerine oturtulacak, imparatorluk için önemi belirlenecek ve Avrupa'ya bağlı rolü irdelenmiş olacaktır.” Bu tür meraklar ve çıkarlar beklentileri, sayısız çeviri, sözlük ve seyahat kılavuzlarının yayınlanmasını sağladı. Hepsinin amacı, Doğu'nun daha anlaşılabilir hale gelmesini sağlamaktı. Ama XIX. yüzyıl ile beraber bu düzensiz ve bağımsız çalışmalar, döneme hâkim bilimsel bilincin gelişmesiyle daha sistemli hale geldi. Doğu çalışmalarına

¹³ Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul 2010, Küre yayınları 4. Baskı, s. 1.

¹⁴ Edward, W. Said , *Şarkiyatçılık. Batının Şark Anlayışları* , (trc. Berna Ülner), İstanbul 2012, Metis Yayınları, 6. Baskı, s. 12-13

¹⁵ Bulut, a.g.e., Önsöz'de

¹⁶ Cemil Meriç, *Oryantalizm, Sosyoloji Notları*, İstanbul 1993, İletişim Yayınları, s. 345.

¹⁷ Hilmi Yavuz, “Oryantalizm Üzerine Bir Giriş Denemesi”, *Marife*, yıl 2, sayı 3, kış 2002, ss. 53-63.

¹⁸ Börekci, a.g.m., s. 9.

¹⁹ Ebu'l-Hasan en-Nedvi, *İslam Ülkelerinde İdeolojik Savaş*, İstanbul 1976, s. 226.

nasıl yaklaşılması gerektiği hususunda, Doğubilimciler arasında yavaş yavaş bir uzlaşma belirginleşmeye başladı²⁰.

Said'e göre etki alanı geniş "kültürel ve siyasal bir olgu" olan oryantalizm, saf ve masum bir bilgi disiplini değildir ve bu yönüyle sorgulanması gerekir. Şimdi, Oryantalizmin hedeflerini Börekçi'nin maddelediği şekilde ele alalım ki, fotoğrafın tamamını görme imkânına kavuşalım.

1. "Doğu" – "Batı" karşıtlığı çerçevesinde, Doğu ötekileştirilir ve ikisi arasındaki farklar üzerinde durulur.

2. Doğu sömürgeleştirilmek istenir.

3. Doğu hakkında bilgi sahibi olmak istenir.

4. Doğu tek tipleştirilerek, bütüncül bir Doğu tanımı yapılır.

5. Doğu'nun siyasi, ekonomik, sosyal alanları hakkında bilgi verilir.

6. Doğu "geri kalmış", "ilkel", "despot", "esrarlı", "çetin", "tehlikeli", "kontrol altında tutulması gereken" bir alan olarak tasarlanır.

7. Doğulu, "zorba", "kurnaz", "tembel", "pis", "acımasız" ve "kendi kendini yönetmeyi bilmeyen" insanlar olarak tanımlanır.

8. Batı, evrensel bir güç olarak yansıtılır ve onun gerçeğine göre dünya inşa edilir.

9. Batı, Doğu'yu alçaltarak, küçümseyerek kendi kültürünü belirler ve güçlendirir.

10. Batı, "uygar" ve "ileri"dir.

11. Batı, Doğu'yu kurtaran bir "kahraman"dır.

12. Batı, "barış", "adalet" ve "düzen" gibi olguları temsil eder²¹.

Oryantalizmin Tarihi Geçmişi

Ortaçağda, Batı, tarihinin en karanlık devrini yaşamaktaydı. Ünlü Roma İmparatorluğu parçalanmış; ikiye ayrılan bu birlik, ekonomik ve kültür bakımından çok genişlemiş; ayrıca Kuzeyden gelen kavimlerin istilasına uğramış; bir kargaşanın içine yuvarlanmıştı. Halbuki katı ve basit çöl hayatının şartlarını yaşayan Araplar, İslam'ın tesiriyle birden silkinmişler, etraflarındaki devletleri etkisiz hale getirmişlerdi. Bunu kültürel gelişmeler izlemiş sağlam bir dünya görüşü getirmiş olan İslam'ın verdiği ruhla kısa zamanda Müslümanlar kendilerinden önceki kültür kaynaklarını elde edebilmişlerdi²².

Avrupa'nın İslam'ın bu zaferine karşı koyabilmek, Akdeniz'de kaybettikleri ticaret yollarına yeniden hâkim olmak için bulmuş olduğu yol Hıristiyanlık olmuştur. İslamiyet'in kültürel gelişimi, Batı Hıristiyanlığının İslam'ı karalama kampanyası ile sonuçlanmıştır. Batı'nın bu konuda yaptığı ilk iş, Doğu'da yaşayan Hıristiyanlar tarafından yazılan reddiyeler olmuştur. Bu eserlerin en önemlisi Yuhanna ed-Dımaşki'nin²³ (ö.750) yazdığı reddiyedir. Muaviye'nin sarayında yetişen bu zat, eserinde Hz. Muhammed'in Eski ve Yeni Ahid'den nasıl yararlandığını anlatarak Batı'ya bir nevi bilgi vermiştir²⁴. Bunun arkasından Theodore Ebu Kurra²⁵, Bizanslı Tarihçi Nicetas (ö.912) ve filozof Yahya b. Adıyy (ö. 974) gibi İslam'ı yakından tanıdığı kabul edilen, Batı kiliseleri tarafından önemsenen ve çoğunluğu Doğu kiliselerine bağlı Hıristiyanlar tarafından benzer reddiyeler kaleme alınmıştır²⁶.

²⁰ Asaf Hüseyin, *Oryantalizmin İdeolojisi, Oryantalistler ve İslamiyatçılar*, (Çev. Bedirhon Muhib), İstanbul 1989, s. 19.

²¹ Börekçi, a.g.m., s. 1-26.

²² İsmail Cerrahoğlu, "Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar", *AÜİFY*, Ankara, 1990, c.31, s. 97-136.

²³ Ömer Faruk Harman, "Yuhannâ ed-Dımaşki", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2013, s. 580-582.

²⁴ Yücel, a.g.e., s. 30.

²⁵ İsmail Taşpınar, "Theodore Ebû Kurre", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2012, cilt: 41, sayfa: 83-84.

²⁶ Yücel, a.g.e., s. 31.

Hatta Papa II. Sylvester (940-1003) döneminde katedral okulları ıslah edilmiş ve üniversitelere dönüştürülmüştür. İslam düşüncesini, bilimini, kültür ve medeniyetini, Arapça dilini öğrenmeleri için Endülüs'e ve Kuzey Afrika'ya öğrenciler gönderilmiştir²⁷.

Avrupa'da Müslümanlarla ilk defa karşılaşan ve Müslümanların egemenliği altında onlarla birlikte yüzlerce yıl yaşamış, bu sayede Müslümanların inanç temellerini ve idari sistemlerini yakından gözlemiş bulunan İspanyollar ve Sicilyalılar'ın üretimleri de bu doğrultuda başvurulan kaynaklar olmuştur²⁸. Diğer önemli bir kaynak, Roland adlı bir kahramanın bir avuç arkadaşıyla beraber Müslüman Araplara karşı verdiği mücadeleyi konu alan *Chanson de Roland*, güçlü, zengin ancak diğer taraftan karalayıcı bir İslam dünyası imajı sunmaktaydı. Ayrıca XII. yüzyılın ilk yarısında Latin yazarlar da Hz. Muhammed'i hedef alarak, onu bir sihirbaz, sahtekâr, ikiyüzlü ve yalancı biri olarak tanıtmışlardır²⁹. Öyleki XII. ve XIII. yüzyıllarda Arabistan'ın, Hıristiyan dünyanın kıyısında sapkın canilerin doğal sığınağı olduğunu, Hz. Muhammed'in dininden dönmüş bir hilekâr olduğunu söyleyen bir genel inanış mevcuttu.³⁰

İslam'ı daha entelektüel bir çerçevede inceleme gayreti, Cluny Manastırı'ndaki Muhterem Peter'in (ö. 1156) çabalarıyla gelişti. Muhterem Peter, İspanya'daki manastırları ziyaret ederek İslam dünyası ve mütercimlerin faaliyeti hakkında dolaylı da olsa bilgi edinmiştir. Muhterem Peter İspanya'da bir tercüme heyeti oluşturdu. Kettonlu Robert 1143'te Kur'an tercümesini tamamladı. Pek çok hatasına rağmen, 1698'de İtalyan Ludovico Marracius'un yaptığı çeviriye kadar Avrupa dillerindeki diğer tercümelere kaynaklık eden bu eserle Batı dünyası, ilk defa ciddi İslam araştırmaları için bir araca sahip oluyordu. Heyet, birçok Arapça metni tercüme etti. Muhterem Peter'in seçtiği Arapça metinlerin çevirilerinden, "Cluny Corpus" adı verilen antolojiler oluşturuldu³¹.

Haçlılar İslam dünyasının bilimde, tıpta, edebiyatta, felsefede gösterdiği gelişmişlik düzeyine hayran kaldılar. Avrupa'ya götürdükleri de yalnızca ticaret malları değildi, aynı zamanda beraberlerinde pek çok yazılı eseri de götürmüşlerdi. Batılı tarihçilerin Avrupa'nın karanlık çağı olarak adlandırdıkları bu dönemde, İslam dünyasının bilim, felsefe ve teknoloji alanlarında gerçekleştirdiği gelişmelerin ve sahip olduğu ekonomik zenginliklerin Avrupa medeniyetinin modern çağlardaki ilerleyişi üzerinde önemli etkiler yapmış olduğu artık genel kabul görmüş bir görüştür³².

XIII. yüzyılda Ortaçağ Batısı, Haçlı seferlerine hiç gerek olmadığını düşünenlerle daha fazla sayıda ve daha güçlü Haçlı seferleri düzenleme gereğine inananlar şeklinde iki kampa bölünmüştü³³. Her türlü mücadelede amaç, İslam'ın inanç ilkelerini çürütmektir. Bu sebeple İslam'ı daha yakından tanımak için de dil bilmek gerekliydi.

Roger Bacon'ın İslam Dünyasına hâkim olmak için ortaya attığı strateji şöyleydi: Hıristiyanların sayısı azdır; dünyanın çoğu inançsızların işgalı altındadır ve hakikati bunlara gösterecek kimse yoktur. Şayet hakikati bunlara gösterecek insanların neden olmadığını soracak olursak, cevap, kısmen Hıristiyanlığın hedeflerin yanlış; kısmen de donanımlarının yetersizliği olarak ortaya çıkacaktır³⁴.

Raymond Lull da askeri gücün yerine misyoner gücüne değinmekteydi: inançsızlara Hıristiyan inancının aklî izahının mümkün olduğuna, dolayısıyla Avrupa'yı kuşatan ülkelerin

²⁷ F.L. Cross, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, London Oxford University Press, 1974, s. p. 1329-1330.

²⁸ Yücel, a.g.e., s. 38.

²⁹ Yücel 38, Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 70.

³⁰ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 72.

³¹ Yücel, a.g.e., s. 41.

³² Yücel, a.g.e., s. 36.

³³ Yücel, a.g.e., s. 47.

³⁴ Yücel, a.g.e., s. 48.

dillerine ve alışkanlıklarına ilişkin araştırmaların ve bu ülkelerde misyonlarının sürdürülmesi gereğine inanmış biriydi³⁵.

Hıristiyan Batı'da resmi biçimiyle Şarkiyatçılığın, 1312'de Viyana'da toplanan Kilise Şurasının "Paris, Oxford, Bologna, Avignon ve Salamanca" üniversitelerinde "Arapça, Yunanca, İbranice ve Süryanice" kürsülerinin kurulmasını kararlaştırmasıyla birlikte başladığı kabul edilir³⁶.

1492'de meydana gelen iki olay hem Avrupa hem de dünya tarihi için oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu iki önemli olayın ilki, İspanya'da başlatılan "yeniden fetih" hareketinin başarıya ulaşması ve son Müslüman idarecinin de Gırnata'yı terk etmek zorunda kalışıdır. Rodinson'un deyimiyle, "ortada Romanca konuşan mağribi bir azınlık kalmıştı". İkinci önemli olay ise, İstanbul'un fethi ile birlikte Yeni Çağ'ın başlangıcı kabul edilen, Amerika kıtasının keşfidir³⁷.

Aynı yıllarda Martin Luther'in (1483-1546) İslam ve Türkler meselesine yaklaşımı da ilgiye değer. Çağdaşları Erasmus ve Huytten gibi o da, - Osmanlı'nın Belgrad'ı (1521) ve Rodos'u fethetmesi (1522), 1526'da Mohaç'ta kazandığı zafer ve 1529'da Viyana kapılarına dayanmasıyla birlikte gündeme gelen – Türklere karşı bir Haçlı seferi düzenlenmesi fikrine soğuk bakmaktaydı. Vatikan'ı Haçlı Seferine karar vermektense İncil'in gereklerini yerine getirmeye davet etmekteydi. Reform hareketinin kuramcısı Luther, İslam'a karşı bir savaşı beyhude bir çaba olarak değerlendirir³⁸.

Siyasal ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi, Doğu'yu gezen seyyahların ve misyonerlerin sayısındaki artış, Avrupa'da Hıristiyanlığın ideolojik birliğinin ve hâkimiyetinin sarsılışı, XVI. yüzyılda Müslüman Doğu hakkında daha objektif bilgilerin derlenmesine imkân tanıdı. Artık Müslümanların değerleri, fikirleri, örf ve adetleri mutlak birer yanlış olarak damgalanmıyordu. Osmanlı Devleti'nin siyasî, idarî ve askerî düzeni hakkında değerlendirmeler yapılmıyordu³⁹.

İbranice Esk-i Ahid'in Semitik kökeninin açıklanması amacıyla aynı kökenden gelen Arapça'ya değer verilmekteydi. Bu şartlar altında ilk Arapça kürsüsü, Paris'te College de France'ta Guillaume Postel adına kurulmuştur(1539). Fransa'nın ilk İstanbul elçisi Jean de la Forest ile birlikte İstanbul'a gelen Postel; Rumca, Türkçe, Arapça, Kıptice ve Ermenice öğrendi. Burada aynı zamanda kralın kitaplığı için yazmalar topladı. Başlıca projesi, Yakındoğu'yu Hıristiyan yapmak için kutsal kitabın Arapça ve Süryanice tercümelerini hazırlamaktı. Konu Kur'an ve Hz. Muhammed olduğunda Postel sistemli bir karalama anlayışından kurtulamıyordu; fakat düşmanını tanıyabilmek için onu kendi dilinde okumak ve kendi ülkesinde tanımak gerektiğine inanıyordu⁴⁰.

Yücel'in Postel hakkındaki tespitleri hayli ilginçtir: "Kozmopolit Postel, Kuran'daki çılgınca aşığılamaları ve küfürleri açıkça mahkûm etmesi açısından geleneksel; ötekini daha iyi eritebilmek amacıyla onu daha iyi anlamak için gösterdiği çabalar açısından ise yenilikçi, öncüdür. Bu bakımdan Postel, dinsel sorunların ötesinde, Avrupa oryantalizminin habercisidir"⁴¹. Postel'in getirdiğı el yazmaları, Heidelberg'deki eyalet kütüphanesine ulaştırılmıtır. Kütüphanelerdeki yazma koleksiyonlar sayesinde bilginler ciddi bilgiler elde etme imkânı bulmuşlardır. 1586 ile 1610 yılları arasında Kardinal Fernando di Medici'nin kurduğı matbaada Arapça eserler basılmıtır.

³⁵ Yücel, a.g.e., s. 49.

³⁶ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 59.

³⁷ Yücel, a.g.e., s. 54.

³⁸ Yücel, a.g.e., s. 56.

³⁹ Yücel, a.g.e., s. 59.

⁴⁰ Yücel, a.g.e., s. 61.

⁴¹ Yücel, a.g.e., s. 61.

Artık yavaş yavaş İslam Dünyasının önemli eserleri basılmaktadır. 1613'te Leiden Üniversitesi'nde kurulan Arapça kürsüsünün ilk sahibi Thomas Erpenius, Ebü'l-Fida'nın Takvimü'l-büldan'ını ve Mirhand'ın Ravzatü'ş-şafi adlı tarih kitabını incelemiş, ayrıca ilk dönem İslam tarihi için önemli bir kaynak olan Taberi'nin tarihinin Osmanlı Türkçesinden istifade etmiştir. İslam tarihinin başlangıcından Haçlılar'a kadar olan dönemi kapsayan, ilk devir İslam kaynaklarına başvurularak yazılmış Ebü'l-Mekarim el-Mekin'in dünya tarihini, Batılı araştırmacılar için kullanıma hazırlamıştır⁴². Yaklaşık 200 yıl boyunca Erpenius'un halefi Jacobus Golius'un *Lexicon Arabico-Latinum* adlı sözlüğü, (1653) Arabiyat araştırmalarında standart kaynak olarak kullanılmıştır⁴³.

Thevenot, Tavernier, Belon du Mans, Chardin ve daha birçok seyyahın anılarında da görüleceği üzere, XVI. yüzyılın sonunda birbirine zıt sosyal ve tarihi bütünlükler olarak Doğu-Batı sembolleştirmesi henüz açık bir şekilde belirmemiş, ancak şartlar böylesi bir durum için olgunlaşmıştır. Artık zararlı kökenlerine rağmen bir din olarak İslam'a ilişkin olumsuz yaklaşımlar şiddetini yitirmişti. İpek ve değerli taşlar için İran'a seyahat eden tacirleri ve diplomatları, İslam dünyasının din, kültür ve adetlerini Avrupa'ya tanıtan maceraperestler ve araştırmacılar izledi. XVII. yüzyılda Doğu hakkında yayımlanan seyahat notlarının sayısının 200'den fazla olduğu belirtilmektedir⁴⁴.

Böylece Leiden, Avrupa'daki Arabiyat araştırmalarının merkezi haline gelmiştir⁴⁵. Aydınlanma çağı, Avrupa'da Doğu'nun dinî olmayan kaygılarla araştırılması yolunu açmıştır. Asya'ya duyulan genel ilgi akademik araştırmaları teşvik etmekteydi. Barthelemyde M. d'Herbelot'un *Encyclopedie of Islam*'ın öncüsü olarak değerlendirilen *Bibliothèque Orientale*'inin ilk baskısı, yazarının ölümünden sonra Antoine Galland tarafından yapılmıştı (Paris 1697). Müslüman ülkelerin kültürü, tarihi, yazarları ve edebi eserleri konusundaki ilk ansiklopedi ve oryantalist araştırmalar tarihinde bir kilometre taşı olarak kabul edilen eserin önsözünde Galland, Doğu araştırmalarının bazı eksikliklerine rağmen Müslümanlarla dinleri hakkında tartışabilmek için ortaya konacak bilgilere ihtiyaç olduğunu vurgulamaktaydı. Birkaç yıl sonra Galland, *1001 Gece Masalları*'nın Fransızca tercümesini yayımladı⁴⁶.

Netice itibariyle Aydınlanma çağında Doğu'ya bakış Ortaçağlar kadar düşmanca değildi; fakat kardeşçe olduğu da söylenemezdi. İslam, Henri de Boulainvilliers ve Voltaire'de karşılaşılacağı şekliyle Batılı entelektüellerin Hıristiyanlığa doğrudan yöneltilmedikleri eleştirileri onun üzerinden dile getirdikleri bir araç olarak kullanılmaktaydı.⁴⁷

Hukukçu ve Arabiyatçı George Sale'in Peder Marraci'nin çevirisine bağlı kalarak yaptığı Kur'an-ı Kerim'in İngilizce tercümesi, (1734) İslam'ın yeni bir tarzda araştırılmasına imkân hazırlamıştır. Eserin giriş bölümünde Hz. Muhammed'in doğrudan doğruya Tanrı tarafından gönderilmediğini, ancak onun insani yetenek ve ilgilerinin Tanrı tarafından gerçek dine uygun bir hayat sürmeyen Hıristiyan kilisesini uyarmak amacıyla kullanıldığını iddia ediyordu⁴⁸. Aynı kuşaktan Simon Ockley de benzer düşüncelere sahipti. Ockley'in tarih araştırmaları, Gibbon başta olmak üzere pek çok kişiyi derinden etkilemişti. 1706'da ilk kitabı olan *Introduction ad Linguas Orientales*'i yayımladı. Ockley için de Hz. Muhammed vahiy almış bir peygamber değildi; ancak o, daha eski zamanların bilgi ve bilgeliğini korumakla kalmayıp ahlaki bir reform da yapmış olan, dikkate değer özelliklere sahip biriydi⁴⁹. Pococke ve Ockley gibi şahsiyetlerin çalışmalarıyla birlikte İslam peygamberi bir deccal olarak

⁴² Yücel, a.g.e., s. 62.

⁴³ Yücel, a.g.e., s. 62.

⁴⁴ Yücel, a.g.e., s. 63.

⁴⁵ G.Endress, *An Introduction to Islam*, Edinburgh 1988, s. 9.

⁴⁶ Yücel, a.g.e., s. 69-70.

⁴⁷ Yücel, a.g.e., s. 73.

⁴⁸ Yücel, a.g.e., s. 76-77.

⁴⁹ Yücel, a.g.e., s. 77.

değerlendirilmekten kurtuluyordu. Artık Hz. Muhammed tarihte önemli rol oynamış bir kişiydi⁵⁰.

XVIII. yüzyılda "Doğu despotizmi" kavramı etrafında gerçekleştirilen tartışmalar İslam'a yönelik fanatizmi geride bırakmıştı. İslam, genel Doğu kavramının ardında neredeyse tamamen silikleşti. Böylece XVI. yüzyılda Machiavelli ve Jean Bodin ile başlayan dini hoşgörüsüzlükten siyasi eleştiriye geçiş süreci de tamamlanmış oluyordu. XVIII. yüzyılda Doğu despotizmi fikrinin yayılmasında en büyük katkıyı yapan Montesquieu, Doğu'ya hiç gitmemişti. 1721'de yayımlanan İran Mektupları'nda aslında Fransız toplumuna ilişkin eleştirel gözlemlerini dile getirmekteydi⁵¹.

XVIII. yüzyıl ortalarına kadar Şarkiyatçılar, genellikle ya kutsal kitap araştırmacısı ya Sami dilleri incelemecisi ya İslam mütehasısı ya da Cizvitlerin yeni bir alanı olarak Çin incelemelerini gündeme getirmelerinden dolayı birer Sinolog'tu. XVIII. yüzyıl sonlarında Anguetil Tuperro ile Sir Wiliam Jones, Avesta diliyle Sanskritçe'nin olağanüstü zenginliğini anlaşılır bir şekilde ortaya koyana kadar Asya'nın geniş orta bölgeleri Şarkiyatçılık açısından henüz fethedilmemişti⁵². 1829'da Viktor Hugo bu değişimi şöyle dile getiriyordu. XIV. Louis Çağı Helenizm Çağıydı. Bu çağ ise Şarkiyatçılık çağıdır⁵³.

XVIII. yüzyılın Doğu ile ilgili yaygın görüşünü sistemli olarak çürüten ve daha da önemlisi Doğu despotizmi kavramının saçmalığını ortaya koyan kişilerden biri, Asya'ya seyahatleri esnasında Avesta'yı (1771) ve Upanişadlar'ı çeviren Abraham-Hyacinte Anquetii-Duperron'dur. Anqueti, despotizm kavramının Batı'da tanıtıldığı şekilde olmadığını, bu ülkelerde tebaa kadar hükümdarın da uyması gereken kuralların bulunduğunu ve bu üç devlette de bireylerin serbestçe kullanabildikleri taşınır ya da taşınmaz mülklere sahip olduklarını göstermiştir. Ayrıca Anqueti, Doğu despotizmi kavramının Avrupalıların Uzakdoğu'daki sömürgeci faaliyetlerini meşru göstermeye dönük kullanımına vurgu yapmıştır⁵⁴. Fakat bu kişinin Batı'yı uyarıları dikkate alınmamıştır. Batı asıl niyetine doğru ilerlemeye devam etmekteydi.

XIX. yüzyılda antropoloji, sosyoloji gibi yeni bilim dallarının ortaya çıkması yanında oryantizm de akademik bir disiplin olarak kurumsallaştı ve modern Batılı sosyal bilimlerden destek alarak gelişti. Önceki yüzyıllarda Avrupa'da yaygın olan İslam ve Doğu hakkındaki imaj yeni geliştirilen söylemler, yöntemler ve bilimler ışığında daha akademik bir çerçevede üretilmeye ve sunulmaya başlandı. Bu dönemin oryantist çalışmalarında görülen bir diğer husus da Batı'nın üstünlüğünü vurgulayıcı Doğu imajının, Doğulular'a da kabul ettirilebilmesiydi. Batı dünyası, siyasal ve ekonomik olarak dünya egemenliğini ele geçirmesine paralel ve yeni konumunun bir sonucu olarak, kendisini, dünya tarihinin doğal gelişiminin nihai halkası ve tarihin amacı olarak tanıtmış ve bu yeni batılı bilinç Batı-dışı halkalara dayatılmıştır⁵⁵.

1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgal denemesi başarısızlığına rağmen Batı'nın İslam dünyası özelde de Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde bir dönüm noktasıdır⁵⁶. Dikkatlerin Akdeniz'e çevrilmesi, Osmanlı Devleti'nin topraklarının çok hızlı bir şekilde Batılı devletlerin denetimleri altına girmesini de beraberinde getirdi⁵⁷. Bu olay oryantist çalışmalarla sömürgecilik faaliyetlerinin birlikteliğini simgeler. Sefere çıkarken yanına çok sayıda oryantist alan Napolyon Mısır'da Institut d'Egypte'i kurdu. Kimyacılar, tarihçiler,

⁵⁰ Yücel, a.g.e., s. 78.

⁵¹ Yücel, a.g.e., s. 80-81.

⁵² Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 60.

⁵³ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 61..

⁵⁴ Yücel, a.g.e., s. 82-83.

⁵⁵ Yücel, a.g.e., s. 87.

⁵⁶ Yücel, a.g.e., s. 88.

⁵⁷ Yücel, a.g.e., s. 89.

biyologlar, arkeologlar, tıpçılar ve eski eser toplayıcılarını bünyesinde barındıran enstitünün araştırmaları ünlü *Description de l’Egypte*’i ortaya çıkarmıştı⁵⁸.

1784’te Sir William Jones, Kalküta’da The Asiatic Society of Bengal adlı ilk akademik oryantalistler derneğini kurdu. Cemiyet, Hindoloji araştırmaları yanında Hindistan’ın İslami kültürünü de araştıracaktı. 1800’de Fort William College açıldı. 1854’e kadar Doğu Hindistan Şirketi’nin idaresinde kalacak olan bu kolejin himayesinde yerli yazarlar tarafından İran ve Arap klasiklerinden birçoğu Batılı dillere çevrildi ve yayımlandı. Ayrıca pratik amaçlarla el kitapları, gramerler ve metinler neşredildi. Başka uygarlıklar da kıyaslanarak daha iyi temellendirilebileceği düşüncesi de eklenmiştir⁵⁹.

Mukayeseli araştırma disiplinleri XIX. yüzyıl yönteminin belirleyici özelliklerinden biri olmuştur. Bazı düşünürlerde ise bu mukayeseli araştırmaları duygudaşlığa dayalı bir özdeşleşme yoluyla aşma eğilimi mevcuttu. Bu bağlamda Johann Gottfried von Herder, insanlık tarihi üzerine olan çalışmalarında günümüzde Avrupa-Merkezci olarak bilinen şeyi reddetmekteydi. Doğu edebiyatına ilgi duyan, tarihi sentez denemelerinde müslümanların katkılarını öne çıkaran, Araplar’ı Avrupa’nın hocaları olarak değerlendiren Goethe oldu. Herder’e göre, insan felsefesinin görevi, dünyanın tüm adetlerini, sanatlarını ve dillerini-barbarlık ve kötüye kullanma yüzünden maruz kaldıkları çarpıtmalara rağmen-kapsayan insanlığı inceleyip araştırmaktır⁶⁰.

“Özgürlük bilincine doğru sürekli bir ilerleme” olan evrensel tarih, Doğulu bilinçsizlikten Germen bilinçliliğine doğru gelişmektedir. Hegel’in bu düşüncesi, insanlık tarihine, Batılı olan herkesin büyük bir hayranlık ve güven duyacağı bir anlam yüklemektedir. Hegel tarihsel süreci dinamik bir çerçevede ele alıyor ve bu dinamğin sonucu da Modern Batı oluyordu⁶¹.

Hegel’in eserinin planı da, bu ilerleyişe uygun olarak tasarlanmıştı. The Philosophy of History adlı çalışmasının ilk bölümü Çin, Hindistan, İran, Küçük Asya, Filistin ve Mısır’ı da içine almak üzere Doğu dünyasına ayrılmıştır. Avrupa’nın gerçek sahnesi olduğundan Tinin ilerleyişine katkısı olan üç Doğulu halktan bahseder: İranlılar, İsrailoğulları ve Mısırlılar. Bu üç halkın ortak noktaları, her birinin Yunan ve Latin uygarlıklarının filizlenmesindeki katkılarına karşın, içlerindeki gerçekleştirememiş, hatta kendi dehalarını tam olarak anlayamamış olmalarıdır⁶².

Hegel, ilk halifelerin yaptıkları işleri dikkate alır. Bilimin ve özellikle felsefenin Batı’ya Araplardan geldiğini kabul eder ve Germenlerin Doğu ile temasa geçtiklerinde soylu bir şiir ve özgür bir fantazi alevinin parlayacağını belirtir⁶³.

Modern Oryantalizmin başlangıcı, 1795 yılında Pariste "L’Ecole Superieur des Langues Orientales Vivantes" (Yaşayan Şark Dilleri Okulunun) kurulması ile başlar. Sylvestre de Sacy, bu okula ilk arapça öğretmeni olarak seçilir. 1824 de ise bu okulun müdürü olur. Bu okul, bütün Avrupa’ya ve doğuya diplomatik çevrelerde görev alacak tercümanları ve bilim adamlarını yetiştirmiştir. Çok enteresandır ki, bu okulun kuruluş kanununun birinci maddesi şöyledir: “Politika ve ticaret için faydası düşünülen, yaşayan şark dillerini öğrenme hususunda kurulmuş bir halk okulu, Milli Kütüphanenin duvarları içinde tesis edilecektir”⁶⁴.

Hareketin asıl büyük öncüsü, modern İslam ve Arabiyat araştırmalarının kurucusu kabul edilen Sylvestre de Sacy, Benedict manastırında eğitim görmüştür. Arapça, Süryanice, Keldanice ile İbranice öğrenmiştir. İbn Haldun’un Mukaddime’sinin bazı kısımlarını ilk defa

⁵⁸ Yücel, a.g.e., s. 90.

⁵⁹ Yücel, a.g.e., s. 94.

⁶⁰ Yücel, a.g.e., s. 96.

⁶¹ Yücel, a.g.e., s. 100.

⁶² Yücel, a.g.e., s. 101.

⁶³ Yücel, a.g.e., s. 102.

⁶⁴ Cerrahoğlu, a.g.m., s. 99.

Fransızca'ya çevirip yayımlayan, Fransa'nın Doğu dilleri tercümanlarını ve uzmanlarını yetiştirme görevini yerine getiren, 1830'da Cezayir'i işgal eden Fransız idaresinin Cezayirli'lere hitaben kaleme aldığı bildiriye Arapça'ya tercüme eden, Doğu ile ilgili her türlü problemde ilgili bakanlıkların danışıkları bir kişi olan Sacy, çağının oryantalist öncüsü olmuştur. Paris de Oryantalist çalışmaların başkenti olur. Sacy, sadece 1822'de kurulan Societe Asiatique (Asya Cemiyeti)'nin ilk başkanı olduğu için çağdaş Oryantalizmin öncüsü sayılmamaktadır. Oryantalizmin çağdaş öncüsü olarak kabul edilmesinin sebebi, yaptığı çalışmaların oluşturduğu sistem, kendisinin pedagojik görüşleri, yarattığı bilimsel gelenek ve Oryantalizm ile yönetim arasındaki kurmuş olduğu köprüdür⁶⁵. Ona göre alıntılar dışında basımı hak etmeyen Doğulu eserler Batılı okuyucu ya da araştırmacının kullanımına elverişli "seçkiler" haline getirilmeli ve bir takdim yazısıyla yayımlanmalıydı⁶⁶. *Avrupa'nın bu kuruma bağlı ilk modern Şarkiyatçısı olmakla kalmaz, aynı zamanda Champollion ile Almanya'da karşılaştırmalı dilbilimin kurucusu olan Franz Bopp'un da hocasıdır*⁶⁷.

Sacy'nin çalışma üslubu bugün dahi oryantalist dünyanın benimsediği ve uyguladığı bir tarzdir. Bunlardan birisi, daha sonraları, Avrupa'nın ilk uzmanlaşmış oryantalist dergisi *Fundulen des orientis* (1809-1818)'in kurucusu olan Josef von Hammer-Purgstall(1774 -1856) idi.

XIX. yüzyıl, art arda oryantalist derneklerinin kurulduğu ve dergilerin çıkarıldığı bir dönemdir. Paris'te oluşturulan, ilk başkanlığını Sacy'nin yaptığı Societe Asiatique, 1822'de *Journal asiatique*'i yayımladı.1823'te Londra'da kurulan Royal Asiatic Society, 1834'te *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*'i çıkardı. 1832'de Hindistan'da William Jones ve arkadaşlarının *Asiatic Researches*'i, yerini periyodik olarak çıkmaya başlayan *Journal of the Oriental Society*'ye bıraktı. 1842'de oluşturulan American Oriental Society de bir dergi yayımladı. 1845'te Morgenlandischen Gesellschaft kuruldu ve *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*'ı çıkardı. 1804'ten sonra Rusya'nın Harkov ve bilhassa Kazan'ın Müslüman bölgelerinde Doğu İslam dilleri, üniversite müfredatında yer aldı⁶⁸. 1805 den sonra, Sylvestre de Sacy, Dış İşleri Bakanlığında mütehasıs bir Oryantalist olarak görev yaparken, 1806 da "College de France" a hoca olmuştu. 1312 Viyana konsilinden beri Avrupa ilk defa Sacy'nin eserlerinde bir metodoloji prensibiyle, bir bilimsel prensibin başbaşa faaliyet gösterdiğine şahit oluyordu. Kısaca Sacy, bir başlangıç adamıydı⁶⁹.

Bu derneklerde ve üniversite kürsülerinde toplanan uzmanlar grubunun temel görevleri, Arapça ve İslam kültürünün diğer dillerini öğrenmek, öğretmek ve bu dillerde yazılı eserleri anlamak için araçlar sağlamaktı. Sacy ve William Wright'inkiler gibi gramer kitapları, Edward William Lane'in Arapça-İngilizce ve James William Redhouse'un Türkçe-İngilizce sözlüklerine benzer sözlükler ürettiler. Büyük Avrupa kütüphanelerindeki el yazmalarını katalogladılar ve İslam kültürüne ait ilahiyat, hukuk, tarih ve edebiyat eserlerinden önemli gördüklerinin tıpkıbasımlarını yaptılar⁷⁰.

Yayımların bazısı, farklı ülkelerden oryantalistlerin kolektif üretimiymişti. Leiden'de M. J. De Goeje; Hollandalı, Alman ve İtalyan Arabiyatçılar'la birlikte Taberi'nin tarihini, Edvard Sachau, İbn Sa'd'ın *et-Tabakat*'ını (Berlin 1887) yayımladı. İbn Haldun'un *Mukaddime*'si, E. Quatremere'in yaptığı neşir esas alınarak Mac-Guckin de Slane tarafından Fransızca'ya tercüme edildi. Firdevsi'nin Şahname'sini Sacy'nin bir diğer talebesi Jules Mohl,

⁶⁵ Yücel, a.g.e., s. 103.

⁶⁶ Yücel a.g.e., s. 104.

⁶⁷ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 59.

⁶⁸ Yücel, a.g.e., s. 105-106.

⁶⁹ Cerrahoğlu, a.g.m., s. 22.

⁷⁰ Yücel , a.g.e., s. 106

Fransızca'ya çevirerek yayımladı. Cahiliye dönemi Arap şiiri H. Friedrich Rückert tarafından Almanca'ya, C. James Lyall tarafından İngilizce'ye tercüme edilmişti⁷¹.

Halifeler dönemini konu alan ilk genel çalışmalar, Gustav Weil tarafından gerçekleştirildi: *Geschichte der Chalifen* (1850-1851) ve *Geschichte des Abbasiden chalifatesin Agypten* (1860-1862). Aynı yazarın *Mohammed der Prophet* adlı çalışması (1843), Avusturyalı Aloys Sprenger'in çalışmasının (İngilizce'si 1851; Almanca'sı 1861-1865) yayımlanması ile değerini kaybetti. Sprenger ilk defa İslam geleneğine ait malzemeleri kullanmıştı. Ancak çalışması dini ve tarihi tespitler bakımından zayıflıklar taşımaktaydı. Hz. Peygamber'i histeri krizleri geçiren biri olarak değerlendiriyordu. İskoçyalı William Muir, Hz. Muhammed'in biyografisini yazdı (*The Life of Mahomet*, I-IV, 1858-1861). Ayrıca Muir, Weil'e dayanarak bir de *Annals of the Early Caliphate* isimli kitabı yayımladı (London 1883). Ferdinand Wüstenfeld, İbn Hişam'ın siyerini, Mekke hakkında Arapça kronikler, tabakat kitapları ve coğrafya ansiklopedilerini, İsveçli Carl Johan Tornberg, İbnü'l-Esir'in *el-Kamil fi't-tarih*'ini, Michele Amari⁷² anavatanı Sicilya'daki Arapça tarih kaynaklarını yayımladı. Paris'te Adrien Barbier de Meynard, Mes'udi'nin *Mürucüz-Zeheb'ini* Fransızca çevirisiyle birlikte tıbbıbasımlarını yaptı⁷³.

XIX. yüzyılın oryantalistleri kaynakların eleştirel tahlilini de yapmaya başladılar. Kitab-ı Mukaddes'in tenkidine ve kadim İsrail tarihine ilişkin tezleriyle şöhret bulmuş Julius Wellhausen, Pentateuch hakkındaki eleştirel incelemesinde kullandığı yöntemleri ilk dönem Arap tarihçilerinin çalışmalarına uyguladı. Ulaştığı sonuçları, *Skizzen und Vararbeiten* (1884-1899). *Die religiöspolitischen Oppositionsparteien im alten Islam* (1901) ve *Das Arahische Reich und sein Sturz'da* (1902) kullandı⁷⁴.

Leone Caetani (1869–1935) kendi çağının imkânları elverdiği ölçüde İslam'ın ilk 150 yıllık tarihine ilişkin kaynakların tümünü hemen hemen aynı yıllarda yayınladığı *Annali Dell'islam* (1905 – 1927) ve *Chronographia Islamica* (1913 – 1922) isimli eserlerinde kullanmıştı. Caetani'nin dikkate değer bir yanı da, İslam tarihinin incelenmesinde iktisadi faktörleri devreye sokmasıdır⁷⁵.

Stanley Lane-Poole Doğu, Hint ve Kuzey Afrika sikkelerini içeren on ciltlik bir katalog hazırladı (1875-1890). Katalogun özelliği; sikkelerin, halifelerin, Hindistan'daki ve Kuzey Afrika'daki Müslüman hanedanların kronolojik sırası gözetilerek düzenlenmesidir⁷⁶. Arap epigrafisinin kurucusu kabul edilen Cenevrelî Max van Berchem de; Anadolu, Suriye, Kudüs ve Kahire'de elde edilmiş Arapça yazıların çoğunu, baş eseri *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum'da* topladı. Modern Sosyal Bilimlerin henüz oryantalist çalışmalarda etkili bir şekilde kullanılmaya başlanmadığı bu yüzyılda oryantalist incelemelerde hala filoloji ağır basmaktaydı⁷⁷.

Sağlanan malzeme, gittikçe çoğalıyordu. İnceleme yöntemleri gittikçe artmış, hatta uluslararası âlimler arasındaki münasebetler hem daha sık hem daha teşkilatlı bir hal almıştı. İlki 1873'te Paris'te toplanan Şarkiyatçılar Kongresi'nin amacı, bu örgütlenme ihtiyacını karşılamaktı⁷⁸. Sosyoloji gibi modern bilimler yavaş yavaş oryantalist çalışmalarda kullanılmaya başlanmıştı. Oryantalistler, sosyologların tezlerinden yararlanmakla birlikte antropolojinin oryantalist çalışmalardaki kullanımını daha yaygın ve etkiliydi. İslam

⁷¹ Yücel, a.g.e., s. 106

⁷² Mahmut H. Şakiroğlu, "Amari, Michele", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1990, c. 2, s.559-560.

⁷³ Yücel, a.g.e., s. 107.

⁷⁴ Yücel, a.g.e., s. 108.

⁷⁵ Yücel, a.g.e., s. 108.

⁷⁶ Yücel, a.g.e., s. 108.

⁷⁷ Yücel, a.g.e., s. 109.

⁷⁸ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 273.

toplumlarının antropolojisine ilişkin dikkate değer eserler yayımlandı. Bu çerçevede Edmont Doutte ve Edward Westermarck'ın çalışmalarından bahsedilebilir⁷⁹.

Çağdaş tarih bilimi ve XIX. yüzyılda ortaya atılan insanlığın zaman içerisinde ortak çabaları sonucu gelişen ve her yönüyle kendine özgü özellikler taşıyan bir varlık olarak kültür anlayışı bağlamında İslam tarihini sistematik bir biçimde ele alan ilk uzman Alfred von Kremer olmuştur. Viyana Şark Akademisi'nde görev yapan Kremer otuz yıl boyunca İskenderiye, Kahire, Beyrut ve civarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na danışman olarak hizmet etti. 1875-1877 yılları arasında iki cilt olarak yayımladığı *Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen'in* eserleri arasında özel bir yeri vardır. Düşüncelerinin temelini Hegel ve Herder gibi Alman filozoflarının fikirleri oluşturmaktaydı. Hakkında bir de makale yazdığı İbn Haldun'dan etkilenen ilk Batılı tarihçinin Kremer olduğu söylemek mümkündür⁸⁰.

XIX. yüzyılın ortalarından sonra Avrupa'nın Doğu hakkındaki görüşünü belirleyen olgu emperyalizmdir. Avrupa'nın iktisadi, askeri, siyasi, kültürel üstünlüğü gittikçe ezici bir mahiyet almıştı. Doğu ise çöküşünü sürdürmekteydi⁸¹. XIX. yüzyılın hâkim anlayışına göre her biri belli bir bölgede gelişen ve kendine göre bir öze sahip olan çeşitli medeniyetler vardır. Bilginler bu özü incelemek için modern dönemleri araştırmaktan vazgeçerek klasik dönemler üzerinde uzmanlaşmaya başladılar. Çünkü bunlara göre o uygarlıkların saf özünü klasik dönemlerinde bulmak mümkündür. Bu yöneliş, XIX. yüzyılın en çok uğraştığı iki beşeri bilim, dinler tarihi ve karşılaştırmalı filolojiyi ortaya çıkarmıştır⁸². Dinler tarihi her medeniyetin özünün, o medeniyetin diniyle açıklanabileceği iddiasını taşımaktaydı. Doğu ve Batı arasındaki mevcut zenginlik, gelişmişlik ve güç farkı dinden hareketle açıklanmaya çalışılmaktaydı. Renan'ın meşhur "İslam ve Bilim" adlı konferansı etrafında gerçekleşen tartışmalarda bu yaklaşıma ilişkin bir fikir verir⁸³.

Almanya'daki İslamiyet araştırmalarında yalnızca verdikleri eserler değil aynı zamanda yetiştirdikleri öğrenciler sebebiyle de dikkate değer iki isim, Sacy'nin talebesi ve Leipzig'de yıllarca ders vermiş bulunan Heinrich L. Fleischer ile Theodor Nöldeke idi⁸⁴. İngiliz üniversitelerinde ise bu alanda bir durgunluk vardı. Hindistan'da doğmuş, üniversite eğitimi sırasında Halle'da Rödiger'in ve Leiden'de Dozy'nin öğrencisi olmuş William Wright'ın 1879'da Cambridge Üniversitesi Arapça Kürsüsü'ne tayininden sonra burada bir canlanma gerçekleşti. Wright'ın *Opuscula Arabica* ve *Grammar of the Arabic Language* adlı çalışmalarının özellikle ikincisi, hem İngiltere'de hem Kıta Avrupası'nda Arapça ile ilgili en iyi kitap sayıldı. Ayrıca *Leetureson the Comparative Grammar of the Semitic Languages* adlı eseri (1890) Avrupa üniversitelerinde o zamana kadar görülmeeyen bir tarz geliştirdi (Mansoor, s. 43). Onu, W. Robertson Smith, Reynold A. Nicholson ve Edward Granville Browne gibi araştırmacılar takip etti⁸⁵.

Oxford'da 1889'da David Samuel Margoliouth'un tayini ile önemli bir çalışma gerçekleştirildi. Margoliouth Arapça, Grekçe, İbranice, Latince, Sanskritçe, Süryanice ve Türkçe biliyordu. *Mohammed and the Rise of Islam* (London1905), *Mohammedanism* (London 1911) ve *The Early Development of Mohammedanism* (1914) gibi eserleri Avrupa'da İslam uzmanı olarak tanınmasını sağladı. Margoliouth, alanlarının temel eserleri olarak kabul gören bu kitaplarında ilk dönem Müslüman tarihçilerin kaynaklarından yararlanmasına rağmen Batı literatüründe yaygın biçimde kullanılan imgeleri kullanmayı sürdürmüştü. Oxford ancak onun halefi Harnilton A. R. Gibb ile ana dalgaya katılabildi. School of Oriental

⁷⁹ Yücel, a.g.e., s. 109.

⁸⁰ Yücel, a.g.e., s. 110.

⁸¹ Yücel, a.g.e., s. 110.

⁸² Yücel, a.g.e., s. 111.

⁸³ Yücel, a.g.e., s. 112.

⁸⁴ Yücel, a.g.e., s. 115.

⁸⁵ Yücel, a.g.e., s. 115.

and African Studies'in kurulması ve benzeri bir dizi resmi kuruluşun yönlendirmeleriyle İslamiyet araştırmaları, İngiltere'de XX. yüzyılın ortalarından itibaren kurumsal bir temel kazanabilmiştir⁸⁶. Kendini üstün görme duygusunun ya da sömürgeciliğin kendisini tek bir yüzle gösterdiği sanılmamalıdır. Sömürgecilik saldırgan ve ötekini yok sayan bir şekilde tezahür etmesinin yanısıra kimi zaman kendisini şefkatli bir yaklaşımla da sunar⁸⁷.

Özellikle XX. yüzyılın 2. Yarısından itibaren yeni bir Doğu tahayyülü ile karşılaşırız. Bu, Batı'nın pek de istekli olduğu bir görüntü değildir. Ama kabul etmek zorundadır. Çok uzun bir zamandır Doğu'yu elinde evirip çevireceği bir malzeme ve nesne gibi bakmaya alışmış olan Batı, onu ilk kez düşünen incinmiş ve talepkar bir özne olarak karşısında bulmaktaydı. Bu durum Batı'nın sömürgeciliğinin ters tepmesinin bir sonucu olarak öteki hakkındaki yeni bir bilinçlenmesidir. Birinci savaştan özellikle de ikinci savaştan sonra; artık İslam uyanmakta, Batı sömürge egemenliğine en ciddi ve kurumsal sömürge olarak gözükmemektedir⁸⁸.

Savaş ile birlikte bu eleştiriler, Batı'nın çöküşü şeklindeki değerlendirmelere dönüşür. Toprakların işgali, peşi sıra buralarda sömürgeci devletlerin yerleşmelerini ve yerleşikliklerini sürekli kılma yönünde çabalar içine girmelerini zorunlu kılmaktaydı. İdare etmek işgal edilen yerlerin halklarına kültürlerine zenginliklerine ilişkin yeni bilgileri gerektiriyordu. Eski oryantalist kalıplarla bu toplumlara yaklaşmak, anlamak mümkün olmaktan çıkmıştı. Bu kültürleri tarih dışı sayarak durağan, gelişmekten uzak, görerek bir yere varmanın mümkün olmadığı görülmüştü Goldziher ve Hurgonje'da göreceğimiz gibi Müslüman toplulukları yaşayan canlı bir organizma olarak inceleme gereği ortaya çıktı⁸⁹.

Macar Yahudisi Ignaz Goldziher⁹⁰ (1850-1921) Budapeşte Üniversitesi'nde Türkiyat Bölümü'nün kurucusu Arminius Vambery'nin ilk talebesi oldu. Kahire'de, Cemaleddin Afgani'nin de içinde bulunduğu birçok âlim ile tanıştı ve Ezher'deki dersleri izleme imkânı buldu⁹¹. Goldziher, Leiden'deki çalışmalarına müteakiben, 1884-1885 yıllarında Abdülgaffar ismini kullanarak Müslüman bir kimlikle Mekke'de ikamet etmiş ve bu suretle Müslüman toplumu bizatihi gözleme imkanı bulmuştur. İslam bir hukuk düzeni olarak ideal bir toplumsal ahlak sistemi olarak ve işler çırgırından çıktığında bir başvuru merkezi olarak önemliydi. Vardığı sonuç İslamın yaşayan ve değişen gerçeklik olduğuydu. Zaman ve mekân değiştikçe Müslümanların İslam anlayışları da değişmekteydi. Birinci Dünya Savaşı, Avrupa medeniyetinin kendisine olan güvenini sarstı. Savaş, Batının hep iyiye doğru gittiğini iddia eden ilerlelemeci açıklama biçimlerini başka bir deyişle ilerleme fikrini tartışmaya açmıştı. Artık Batının merkez olma durumu açık bir kesinlik olarak değil, problemlili bir şekilde sürmekteydi. Bu merkezi konumun ancak tarihe ve öteki kültürlerle yeni bir bakış geliştirme pahasına tutunmayı umut edinebilirdi⁹².

İki savaş arası dönemde kültür olaylarına Arnold Toynbee daha bir farklı bakmaktadır. Toynbee, kavranabilir tarihi birimler olarak devletlerden ziyade uygarlıkları ele alır ve temelde daima içten kaynaklanan çökme nedenleri üzerinde durur. Toynbee, Batının dışındaki kültürlerin ölü olup olmadığını sorusuna cevap arar⁹³.

Batılı olmayan dört uygarlık ise henüz son sözlerini söylemiş değiller. Batı bu uygarlıkların neler söyleyebileceklerini işitmek istiyorsa bunun yolu üniter uygarlık kavramından ve tarihi düz bir çizgi olarak görmekten vazgeçmekten geçer⁹⁴.

⁸⁶ Yücel, a.g.e., s. 116.

⁸⁷ Yücel 117, Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 273.

⁸⁸ Yücel, a.g.e., s. 122.

⁸⁹ Yücel, a.g.e., s. 123.

⁹⁰ Daha geniş bilgi için bak. Tahsin Görgün, "Goldziher, Ignaz", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 14, s. 105-111.

⁹¹ Yücel, a.g.e., s. 124.

⁹² Yücel, a.g.e., s. 126.

⁹³ Yücel, a.g.e., s. 128.

⁹⁴ Yücel, a.g.e., s. 129.

II. Dünya Savaşı sonrasında oryantalist çalışmalar, çağın bilimsel ve teknolojik araçlarıyla da zenginleşerek modern beşeri bilimlerden önemli ölçüde yararlandı. Sayıları gittikçe artan Oryantalist uzmanlar, Doğu dünyasının çeşitli yönlerini sosyal bilim perspektifiyle ele almaya başladılar. Uzun zaman ilgilenilmeyen ekonomik ve sosyal tarih, sayıları gittikçe artan ve kendilerini artık ilgilendikleri ülkeyi ya da bölgeyi tanımlayan Türkolog, Mısırolog, Sinalog ya da Arabiyatçı, İslamiyatçı gibi isimlerle tanıtan uzmanlar tarafından işleniyordu. Sosyolojik eğilimli ilk İslamoloji kongresi, 11-14 Eylül 1961 tarihleri arasında Brüksel’de toplandı. İslam dünyasının Ortaçağ ve çağdaş iktisat tarihine ayrılmış ilk toplantısı ise 1967’de Londra’da gerçekleştirildi⁹⁵. *Studies in the Economic History of the Middle East From the Rise of Islam to the Present Day* adlı Kongrede, Bernard Lewis, Jean Sauveget, Claude Cahen, tercüme edilen bu kitabın yazarları, gibi alanın önde gelenleri çalışmalarını sunmuşlardı⁹⁶.

Bu dönemin oryantalist çalışmalarındaki bir diğer yenilik yerli uzmanlarla geniş bir iş birliği ağının kurulmuş olmasıdır. Ancak bunlar uzun zaman sadece Batılı uzmanların haber kaynağı olmuştur. Yerli araştırmacılara bu noktada bilgi üretme hakkının bir yönüyle Batı dışı toplumların bağımsızlıklarını kazanmaları ve kendileri adına konuşma konusundaki ısrarlarının bir sonucudur. Fakat belki bundan daha da önemli olan sebep, sömürgeci Avrupa devletlerinin kendi istedikleri tarzda bilgi üretim mekanizmasını yerli topluluklara da kabul ettirmiş olmalarıdır. Pazarda onay gören yerli uzmanın ürettiği bilgi de en nihayetinde batılı bilginin evrensel, dolayısıyla doğru olduğu ön kabulünden hareketle üretilmiş olmalıdır. Başka bir deyişle Batı dışı toplumlarda üretilen bilgi, batılı bilgi üretim şablonlarına uygun bir biçimde üretildiği için akademik pazarda kabul görmektedir. Üretilen bilginin ya da batılı akademik çevrelerde dikkate alınan ve ilgiyle izlenen Batı dışı toplumların yazarlarına bakılacak olursa bunların büyük ölçüde batılı akademik çevrelerden icazetli oldukları görülecektir. Batılı şablonlara uymayan ya da batılı dogmaların ötesinde üretim gerçekleştiren yazarlar, çoğunlukla akademik standartlara uymamak ile ideolojik, dogmatik, fanatik ve saldırgan olmakla suçlanacaklardır⁹⁷.

XX. yüzyılın düş kırıklıkları ve belirsizlikleri, kavrayışlı Batılı aydınlar da sömürgeleştirilmiş halklarla barışma ihtiyacı uyandırdı. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında barış içinde bir arada yaşama, evrensel anlaşma, hoşgörü türünden kavramlar etrafında gerçekleşen tartışmalara şahit olundu. Bu da Oryantalizmin artık pratikte aşınmış olduğunu düşünen belli özelliklerini eleştirmeyi kolaylaştırıcı bir etki yapmıştır. Oryantalizme yönlendirilen eleştiriler XIX. yüzyılın egemen oryantalist bakış açısını, yöntemlerini ve çalışma tarzını hedef almaktadır. Başka bir deyişle, eleştirilen hususların yerine Batı ile Doğu arasındaki ilişki biçimini temelde aynen devam ettirme amacına matuf olarak yenileri Batıda zaten ikame edilmişlerdi⁹⁸.

Ancak bunlar ilk defa bu çağda dile getirilen kavramlar değildir; Erasmus da, Postel de, Bodin de de bunların benzerleri bulunmaktaydı. Mesela; Postel, İslam’ı ve Osmanlılar’ı yeni geniş bir Hıristiyan uzlaşma içinde zararsız hale getirmeyi teklif etmişti. XX. yüzyılda Louis Massignon’un ve Jacques Berque’in çalışmaları bu yaklaşımın geliştirilmiş şeklidir. Louis Massignon, kültürler arası diyalog konusunun önde gelen temsilcilerinden biriydi. “Arap dostu” olarak tanınan ve temel eserlerini iki savaş arası dönemde yayımlayan Massignon, Fransa’nın Filistin ve Suriye yüksek komiser yardımcısı olarak inançlarını, yeteneklerini ve bilgilerini Fransız sömürge politikasının hizmetine sundu. Bu yönüyle o, şahsında oryantalizm ile sömürgecilik arasındaki ilişkinin somutlaştığı ilgi çekici bir örnektir. Fransa’yı “Doğu’nun tartışılmaz öğretmeni” olarak gören Massignon, bu çabada güç

⁹⁵ Yücel, a.g.e., s. 144.

⁹⁶ Yücel, a.g.e., s. 143.

⁹⁷ Yücel, a.g.e., s. 144.

⁹⁸ Yücel, a.g.e., s. 146.

kullanmanın yetersiz kaldığı noktalarda, Fransız hükümeti tarafından “tutmak istemediği sözlerin güvencesi” olarak kullanılan bir figür oldu. Massignon, Doğu ile Batı arasında belli benzerliklerin altını çizerek iki dünya arasında bir yakınlaşma, diyalog ve uzlaşma gerçekleştirmek istemişti. Bu çabasında temel vurgu, din alanına olmuştur. Berque ise onun bu çabasını dünyevi alanda gerçekleştirme işine soyundu⁹⁹. Massignon’un bir Arap öğrencisinin aşağıdaki mektubu, oryantalizmin sömürgecilik ile ilişkisine ışık tutması bakımından oldukça manidardır:

“Sizi sevdiğim için kendimi bağışlayamayacağım. Çünkü siz benim elimi kolumu bağladınız. Siz evlerimizi yakanlardan, genç kızlarımızın ırzına geçenlerden ve ihtiyaçlarımızı yerinden yurdundan edenlerden de betersiniz. Hıristiyan bir Fransız ile Müslüman bir Arap arasında bir uzlaşma ve anlaşma olabileceğine inandırarak yıllarca silahsız bıraktınız beni¹⁰⁰”.

Anglosakson dünyasının meseleye yaklaşımı daha farklıydı. 1947’de Arberry’nin tavsiyeleriyle İngiliz oryantalizmindeki gelişmeleri ele alıp tartışmak üzere Scarborough Komisyonu kuruldu¹⁰¹.

Oryantalizm çalışmaları 1951’de Hayter Komisyonu’nda daha ilginç boyutta ifade edildi. Zaman dil bilimcilerin değil tarihçilerin, hukukçuların, ekonomistlerin ve sosyal bilimlerin alanında faaliyet gösteren diğer uzmanların zamanıydı. Başlıca amaç, Doğulu ulusları kendileri hakkında yapılmış araştırmalar ve materyallerle donatmak. İkinci Dünya Savaşı öncesinde dünyanın diğer bölgelerine ilginin son derece yetersiz olduğu, ABD’de savaşın bitimiyle hemen miras kalan yeni egemenlik alanlarına ilişkin bilgi ihtiyacını karşılamak üzere peş peşe araştırma kuruluşları kurulmaya başlandı. 1946’da Washington’da Ortadoğu Enstitüsü¹⁰², ardından 1946’da Newyork’da Ortadoğu sorunları için konsey kuruldu. Tümünü burada zikretmeyeceğimiz birçok başka Avrupalı oryantalist geleneğin ABD’ye taşınmasında köprü işleri görmüşlerdir. Öğrenci yetiştirerek, araştırma kurumları açarak ABD’de oryantalizmin kurumlaşmasında önemli işler başardılar. Bunlardan birisi Hamilton Alexander Roskeen Gibb (1879–1971) idi. Babasının bir İngiliz ticaret şirketindeki görevi nedeniyle bulunduğu İskenderiye’de doğan Gibb, Edinburg Üniversitesinde Sami dilleri, İbranice, Aramice ve Arapça eğitimi almıştı¹⁰³.

ABD’deki Oryantalist çalışmaların şekillenmesinde görev alan Avrupalı oryantalistlerden bir diğeri de Gustave Edmund Von Grunebaum’ dı (1909-1972)¹⁰⁴.

Avrupa’dan oryantalist ithal etme Bernard Lewis ile devam eder. 1916’da Londra’da doğan ve 1974’ten beri Amerika Birleşik Devletleri’nde Princeton Üniversitesi’nde Yakındoğu Araştırmaları Bölümü’nde ve aynı üniversitenin Princeton İleri Araştırmalar Enstitüsü’nde görev yapan, yaşayan oryantalistlerin en meşhuru sayılan Lewis de İslam’a yaklaşımlarında oryantalist geleneği sürdürür¹⁰⁵.

ABD’de sosyal bilim araştırmalarına rehberlik eden paradigma, XIX. yüzyılın sosyal evrimci yaklaşımını ve Batı’nın Batı dışı toplumlara üstünlüğüne ilişkin önyargılarının miras alan “Kalkınmacılık” ideolojisinin Amerikan biçimi, karşımıza modernleşme kuramı olarak çıktı. Bu ekolün önde gelen temsilcilerinden bir tanesi 1971’de bir grup yeni sol entellektüel ve eylemcinin kurmuş olduğu, Ortadoğu Araştırma ve Enformasyon Projesi MERIP’dir¹⁰⁶.

Sosyalist ülkelerde de Oryantalist çalışmalar olmuştur. Burada, Eski oryantalist geleneğin gözden geçirilmesi ile marksist metodolojiye ve doğunun yeni politik oluşumuna

⁹⁹ Yücel, a.g.e., s. 150.

¹⁰⁰ Yücel, a.g.e., s. 149.

¹⁰¹ Yücel, a.g.e., s. 153.

¹⁰² Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 309.

¹⁰³ Yücel, a.g.e., s. 155.

¹⁰⁴ Yücel, a.g.e., s. 156.

¹⁰⁵ Yücel, a.g.e., s. 157.

¹⁰⁶ Yücel, a.g.e., s. 158.

uygun bir biçim ortaya konmuştur. 1957'de Taşkent'te düzenlenen birinci Sovyet Oryantalistleri Kongresi, başlıca üç konuyu ele almıştır: 1- Emperyalist sistemin çöküşü, 2- XX. kongreden sonra sovyet Oryantalizmine düşen görevler, 3- Bandunk Konferansı'nın evrensel önemi¹⁰⁷.

Oryantalizm Nasıl Anlaşılmalı

Oryantalizm'in gizli bir ajandası var mıydı? Bu soruya Oryantalizm'e karşı yöneltilen eleştirilerle cevap vermek daha sağlıklı olacaktır. İlk eleştiri, Oryantalizm isim değişikliğinin sebebi olacaktır. XIX. yüzyıl oryantalizmi, ideolojik oluşu ve Avrupa merkezci özü dolayısıyla eleştiri konusu yapılmaktadır. Nihayet bu yönelim, 1973'te Paris'te düzenlenen XXIX. Uluslararası Oryantalistler Kongresi'nde oryantalist kelimesinin kullanımdan kaldırılması ve kongrenin adının Kuzey Afrika ve Asya Konulu Uluslararası Beşeri Bilimler Kongresi olarak değiştirilmesi sonucunu doğurdu.

Oryantalist çalışmalara yöneltilen eleştirilerde ikinci ortak nokta, bu çalışmalardaki İslam, Müslüman toplumlar, Doğu ve Doğular hakkındaki bilgilerin sapıtılmış, eksik ve yanlışlığı; oryantalistlerin yetişme şartlarının yetersizliği ve kullandıkları yöntemlerin kusurlu oluşudur.

Bu doğrultuda, Avrupa'da çıkan İslam ve Türkiye aleyhindeki neşriyat için Namık Kemal'in yazdığı "Avrupa Şarkı Bilmez" (*İbret*, nr 7, 22 Haziran 1872) makalesi ve Fransız düşünür Ernest Renan'ın "İslam ve Bilim" başlıklı konferans metninde savunduğu "İslamiyet terakkiye mânidir" mealindeki düşüncesini reddetmek için 1884 yılında kaleme aldığı *Renan Müdafaaamesi* örnek gösterilemektedir. Aynı savunma refleksini misyoner propagandalarına karşı koymak maksadıyla *Müdafaa*'larını (c. I-III, 1883, 1885) kaleme alan Ahmet Mithat Efendi'de de görüyoruz. Ülkemizde Batı etkisinde gerçekleştirilmeye çalışılan yeniliklerin yanında yer alan bir kısım aydınımız aynı şekilde Batı'nın ilim adı altında kültürümüze ve medeniyetimize yaptığı haksız saldırıların karşısına çıkmıştır. Bu tutum daha sonraki dönemlerde de kendisini gösterecektir.

Oryantalistler İslamla ilgilenmeye ve bu konuya ilişkin çalışmalarını yayınlamaya ya da yargılarını dillendirmeye başladıkları andan itibaren İslam dünyasından pek çok âlimin oryantalistlere reddiyeler ve cevaplar yazmışlardır¹⁰⁸.

Oryantalizmin en ciddi eleştirmeni olan Edward Said, büyük yankı uyandıran *Orientalism* (1978) adlı eserinde Foucault'nun bilgi-iktidar formülasyonunu kullanarak iktidarla bilginin (sömürgeci Batı ile oryantalist bilginin) birbiriyle nasıl kaçınılmaz bir ilişki içerisinde olduğunu, dolayısıyla oryantalist çalışmalarla sömürgeci ülkelerin emperyalist çıkarları arasındaki bağlantıyı gösterir. Ancak Said, Foucault'nun kavramlarının yardımı ile bilginin nesnel değil, siyasal niteliğini vurgulamaktaydı ve İngiltere, Fransa ve daha sonra da ABD'de gelişen oryantalist çalışmalar ile bu ülkelerin ortadoğudaki emperyalist çalışmaları arasındaki bağlantıları göstermeye çalışıyordu¹⁰⁹.

Edward Said'in eseri sahip olduğu aynı özellikler sebebiyle hem yoğun bir övgüye mazhar olmuş hem de şiddetli bir tepkiye maruz kalmıştır. Bu yönüyle de eserin kültür

¹⁰⁷ Yücel, a.g.e., s. 159.

¹⁰⁸ Yücel, a.g.e., s. 161. Bu kitaplardan bazıları: Muhammed el- Behi *İslami Düşüncede Oryantalist Etki*, (trc. İbrahim Sarmış), İstanbul; Ekin Yay., 1996; aynı yazarın *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, (trc. İbrahim Sarmış), İstanbul; Girişim Yay., 1986; Malik Bin Nebi, *Çağdaş Temel Konular*, (trc. Veysel Uysal), İstanbul: Bir Yay. 1983.

¹⁰⁹ Yücel, a.g.e., s. 164. Edward Said'in *Orientalism* isimli eserinin Türkçede 3 ayrı çevirisi bulunmaktadır. 1. Edvard Sait, *Oryantalizm, Sömürgeciliğinin Keşif Kolu*, (trc: Selahattin Ayaz), İstanbul Pınar Yay. 2. Baskı 1989; 2. *Şarkiyatçılık. Batının Şark Anlayışları*, (trc. Berna Ülner), İstanbul Metis Yay. 1999; Bu çalışmada biz bundan istifade ettik. 3. Eserin Türkçedeki ilk tercümesini yapan Nezih Uzel'in nüshası önce Pınar yayınları 1982 daha sonra da Umran yayınları tarafından yayınlandı.

araştırmaları sahasında bir kilometre taşı olduğunu söylemek abartılı değildir. İşte oryantalizm kültürel açıdan arkasında müesseseler, kelimeler (ilim, tasfirler, öğretiler, hatta müstemleke bürokrasisi ve müstemleke usulleri) kavramlar olan bir muhakeme biçimini ifade ve temsil eder. Oryantalizmi Said hepsi birbirine dayalı birçok şey olarak anlatmakta ve genel kabul gören anlamlarını en kolay kabul gören akademik manasından başlayarak sıralamaktadır¹¹⁰.

Said'e göre Şarkiyatçılık, kültür, araştırmalar ya da kurumlar tarafından yansıtılan, salt siyasi bir konu ya da alan değildir; Şark hakkındaa yazılanlardan oluşmuş geniş, sınırları belirsiz bir metinler yığını da değildir; "Şark" dünyasını baskı altında tutmaya yarayan, çirkin bir "Batı" emperyalizmi tezgahının temsilcisi, ifadesi de değildir. Daha çok, jeopolitik bilincin araştırma metinlerine, estetik, iktisat, sosyoloji, tarih, filoloji metinlerine dağılımıdır. Bu, yalnızca temel, coğrafi bir ayırım (bir dünya eşit olmayan iki yarımından, şark ile garp'tan oluşur" diyen ayırımı) değil, araştırmaya dayalı buluş, filolojik yeniden yapılandırma, psikolojik çözümleme, manzara betimi ile sosyolojik betimleme gibi araçlarla şarkiyatçılık tarafından yaratılıp kalıcı kılınan bir "çıkar" öbeğinin de işlenip inceltilmesidir. Bu, düpedüz farklı (ya da alternatif, yeni) bir dünyaya yönelik, belirli bir anlama, kimi durumda denetleme değiştirme, hatta şekillendirme istencinin ya da niyetinin dile getirilişi olmaktan öte, bu istencin, niyetin ta kendisidir. Tüm bunların ötesinde, kesinlikle doğal halindeki siyasal iktidarla doğrudan, karşılıklı bir ilişki içinde olmayan, çeşitli iktidar türleriyle gelgitli bir alışverişte üretilip var olan, bir yere kadar, siyasal iktidarla (sömürge ya da imparatorluk kuruluşuyla), düşünsel iktidarla (karşılaşımali dilbilim ve anatomi ya da modern yönetim bilimlerinden biri gibi egemen bilimlerle), kültürel iktidarla ("bizim" ne yaptığımızı, "onların" ne yapamadıklarına ilişkin fikirlerle) alışverişinde biçimlenen bir söylemdir. Aslında benim gerçek savım şu: şarkiyatçılık modern siyasal – düşünsel kültürün sadece temsilcisi değil, önemli bir boyutudur ve bu biçimiyle Şark'tan çok "bizim" dünyamızla ilgisi vardır¹¹¹.

Edward Said'e gerek Doğu, gerekse Batı dünyasından olsun birbirlerinden oldukça farklı kaygılardan hareket eden Aijas Ahmad, Bernard Lewis, Sadık Jalal al Azım, Albert Horurani, James Clifford, John Mckenzie, David Kopf, Leonard Binder, Fred Halliday ve daha pek çok entellektüel tarafından eleştiriler yöneltildi¹¹².

Edward Said'in en saldırgan eleştirmeni Bernard Lewis'tir. Bu yazar, "The Question of Orientalism" başlıklı yazısında, Filistinli bir Arap olup üniversite öncesi eğitimini Mısır'da alan Edward Said'in, oryantalist literatüre hâkimiyetini, seçtiği malzemenin keyfi olup olmadığını hatta Arapça bigisini sorgular¹¹³.

Sadık Jalal Al Azım, Aijas Ahmad gibi doğu kökenli akademisyenlerin Edward Said'i eleştirdikleri nokta, batı kültürünün İslam dünyasında ve doğunun diğer kısımlarında oynadığı ilerici rolü görmezlikten gelmesinedir¹¹⁴.

Oryantalizmin oluşumunda Kitab-ı Mukaddes incelemelerinin, Batılılar'ın düşman olarak tanımladıkları Müslümanların güçlerinin nereden kaynaklandığını anlamak amacıyla İslam'ın temel kaynaklarını tercüme faaliyetlerinin, her iki konuyla da yakından ilişkili olarak gelişen filoloji çalışmalarının, yeni rakip (Müslümanlar) karşısında kendi birliklerini korumak için Müslümanlar hakkında oluşturulan karalama kampanyalarının ve negatif imajların,

¹¹⁰ Yücel, a.g.e., s. 165.

¹¹¹ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 21-22.

¹¹² Yücel, a.g.e., s. 171.

¹¹³ Yücel, a.g.e., s. 176, Said bu eleştirileri şöyle ifade eder: "Kitabımda birkaç eleştiri sayfası ayırdığım Bernard Lewis'in başlattığı bir girişimdir bu. Şarkiyatçılığın yayımlanmasından 15 yıl sonra bir dizi makale yazdı Lewis. Bunların bazıları İslam and The Best (İslam ve Batı) adlı bir kitapta toplandı. Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 357.

¹¹⁴ Yücel, a.g.e., s. 172.

Hıristiyanlığı yaymaya yönelik misyonerlik faaliyetlerinin ve Avrupa'nın sömürgeci arzularının kuşkusuz çok önemli etkileri bulunmaktadır.

Sadece 1800-1950 seneleri arasında yazılan Doğu ve Ortadoğuyu ele alan kitapların sayısının 60000 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Bütün bunlar, Doğuyu tanımak ve tanıtmak adına olamaz. Elbette bu uğraşların arkasında Edward Said'in de dikkat çektiği gibi, ilk etapta görünmeyen, fark edilmeyen hedefler vardır. Said bunu şu sözlerle ifade eder:

Dolayısıyla Şarkiyatçılık; kültür, araştırmalar ya da kurumlar tarafından yansıtılan, salt siyasal bir konu ya da alan değildir. O, Şark hakkında yazılanlardan oluşmuş geniş, sınırları belirsiz bir metinler yığını da değildir. "Şark" dünyasını baskı altında tutumaya yarayan, çirkin bir "Batı" emperyalizmi tezgâhının temsilcisi, ifadesi de değildir. O, daha çok, jeopolitik bilincin araştırma metinlerine, estetik, iktisat, sosyoloji, tarih, filoloji metinlerine dağılımıdır. Yalnızca temel, coğrafi ayırımın (dünya eşit olmayan iki yarımından, şark ile garp'tan oluşur" diyen ayırımın) değil; araştırmaya dayalı buluş, filolojik yeniden yapılandırma, psikolojik çözümlenme, manzara betimi ile sosyolojik betimleme gibi araçlarla şarkiyatçılık tarafından yaratılıp kalıcı kılınan bir "çıkar" öbeğinin de işlenip inceltilmesidir. Düpedüz farklı (ya da alternatif, yeni) bir dünyaya yönelik, belirli bir anlama, kimi durumda denetleme değiştirme, hatta şekillendirme istencinin ya da niyetinin dile getirilişidir. Bu kesinlikle doğal halindeki siyasal iktidarla doğrudan, karşılıklı bir ilişki içinde olmayan, çeşitli iktidar türleriyle gelgitli bir alışverişte üretilip var olan, bir yere kadar, siyasal iktidarla (sömürge ya da imparatorluk kuruluşuyla), düşünsel iktidarla (karşılaştırmalı dilbilim ve anatomi ya da modern yönetim bilimlerinden biri gibi egemen bilimlerle), kültürlerarası ("bizim" ne yaptığımıza, "onların" ne yapamadığına ya da neleri "bizim " gibi anlayamadıklarına ilişkin fikirlerle) alışverişinde biçimlenen bir söylemdir. Aslında benim gerçek savım şudur: şarkiyatçılık modern siyasal – düşünsel kültürün sadece temsilcisi değil, önemli bir boyutudur ve bu biçimiyle Şark'tan çok "bizim" dünyamızla ilgisi vardır¹¹⁵.

Ülkemizde 1951 yılında İstanbul'da toplanan XXII. Beynelmül Müsteşrikler Kongresinin açılış konuşmasını dönemin Dışişleri Bakanı, meşhur ilim adamı Fuad Köprülü yapmıştır. Köprülü'nün burada dile getirdiği kaygılar, aslında Oryantalizm'e bakışımıza rehberlik edecek mahiyettedir. O, şunları söyler: Oryantalizm, şüphesiz geçmişte Doğu ile ilgili bilginin ve müspet düşüncenin gelişiminde büyük rol oynamıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle beraber dünya yeni bir döneme girmiştir. Esir milletlerin istiklallerini kazanmasıyla beraber "Avrupa'ya münhasır kapalı bir anlayıştan" çıkıp bütün dünyayı kucaklayan ve içine alan yeni bir anlayışa ihtiyaç olmuştur. İnsanlığa hizmet edecek bu anlayışı tesis etmek ve yaygınlaştırmak vazifesi, bu amaçlar doğrultusunda ortak hareket eden bilim adamlarına düşmektedir. "Hakikati aramak için hep beraber çalışan muhtelif milletlere mensup ilim adamları insanlığın müşterek malı olan manevî kıymetlerin müdafaasında ve milletler arasında karşılıklı tesanüt, anlayış ve sevgi zaruretini telkin eylemek hususunda" insanlığa rehber olmak durumundadırlar. Bilim böyle bir anlayışa hizmet ettiği oranda değerlidir¹¹⁶.

Edward Said'den önce de Oryantalizmin sömürgecilikle bağlantısına temas edenler olmuştur. Örneğin Adnan Adıvar *İslam Ansiklopedisi*'nin Türkçe baskısının birinci cildine yazdığı "mukaddime"de Batı'da İslam ve Doğu etrafında yapılmış çalışmaları, takdirle karşılamakla beraber "Son asırlarda (XIX.- XX. yüzyıl) teessüs eden müstemlecekilik hareketinin oryantalizmin terakkisinde dahil olduğunu kabul etmek zarurîdir" demektedir. Ayrıca "Müstemleke ve hariciye hizmetleri için bu müessesattan yetişenler ile sırf akademik meslek, yani doğrudan doğruya ilim için yetişenlerin ayırt edilmesi lazımdır. Sırf ilim için

¹¹⁵ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 21.

¹¹⁶ M. Fuat KÖPRÜLÜ, XXII. Müsteşrikler Kongresinin Açış Nutku, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. I, Cüz 1-4, 1954, ss. 39-42.

çalışan oryantalistlerde misyonerlik, müstemlekecilik ve diplomatlık gibi bir fayda kasdı tevehhüm etmek haksızlık olur” sözleriyle de bir uyarıyı dile getirmektedir¹¹⁷.

Ali Osman Çoruk’un¹¹⁸ Cemil Meriç’ten yapmış olduğu alıntıda belirttiği gibi Edward Said’in kitabı, Oryantalizm’e bakışa önemli katkı sağlamıştır. Meriç, konuyla ilgili şunları söyler: “Said’in kitabı dokunulmaz birer hakikat diye yutturulan hain ve sinsî yalanları bir bir deviriyor. Düşünceye çağırın bir düşünce kitabı, aydınlık, öğretici... Uyuşuk zekâları tokatlayarak uyandırmaya çalışıyor. Susan milyonların müdafaaanamesi... *Oryantalizm* bomba kitap, yıkıyor ve aydınlatıyor... Okuyacak ve çok defa kendi kendinize kızacaksınız. Düşman hepimizin ortak düşmanı; yalancı Avrupa ve şursuz Ortadoğu insanıdır. *Oryantalizm*, üzerinde çok konuşulan ve konuşulması lazım gelen bir kitaptır. Filistinli bir Arap, üçüncü dünya’nın ne korkunç bir gaflet içinde bocaladığını sergilemektedir. Ağlarını dünya üniversitelerine ve basınına geren bütün bir uzmanlar güruhunun karşısına “sizi yalancılar” diye çıkmaktadır”¹¹⁹.

Batılı bir Oryantalist, kendi mesleğini şöyle ifade eder: Doğu insanının yalnız dillerine değil, törelerine, hissiyatına, geleneklerine, tarihine, dinine de aşına olmamız, doğu ruhu diyebileceğimiz şeyi anlama maharetimiz, kazanmış olduğumuz mevkiyi gelecekte de korumak için tek dayanaktır. Bu mevkiyi sağlamaştırmak için atılabilecek hiçbir adım, majestelerinin hükümetinin ilgisine ya da lordlar kamarasında müzakereye layık olmayan bir mesele olarak tartışılmaz¹²⁰. Curdong, pek de kibar sayılmayacak bir deyişle Şark araştırmalarını, imparatorluğun zorunlu teçhizatı olarak değerlendiriyordu. İngilizlerle yerlilerin işlerini yürütmelerini, yerlerini korumalarını sağlayan iş aktilerine de sabit bir imge getiriyordu¹²¹.

Bu düşüncelerden sonra Edward haklı olarak şunları sorar. Dolayısıyla eğer Şarkiyatçılık denen ortaklaşa akademik girişim belirli bir tutucu Şark tasavvuruna dayanan bir bürokratik kurum ise; böyle bir tasavvurun şarkdaki uşakları da T. E. Lawrens gibi imparatorluk ajanlarıydı¹²².

Oryantalizme bakışımızdaki referansımız Edward Said’in sözleri olacaktır: Oryantalizmde burslar ve diğer ödüller vardır. Örgütler vardır. Hiyerarşiler vardır. Tümü de İslam’a, şarka, Araplara ilişkin temel ve temeli itibariyle değişmez bir avuç fikrin yetkesini meşrulaştırmaya, korumaya adanmış estitüler, merkezler, fakülteler, bölümler vardır. ABD’de Ortadoğu araştırmalarının işleyişine dair yakın tarihli eleştiriler bir çözümleme alanın yekpare olmadığını, farklı bileşenlere sahip olduğunu, küçük akademik iktidar simsarları azgınlığının yanı sıra eski usul şarkiyatçıları, özellikle uç olmayı seçmiş mütehatsızları, kontürgerilla mütehatsızlarını siyaset üreticilerini içerdiğini gösterir. Her durumda şarkiyatçı dogma çekirdeği varlığını sürdürür¹²³. Tüm bunlardan öte okuruma Şarkiyatçılığa verilecek yanıtım Garbiyatçılık olmadığını göstermiş olduğumu umuyorum¹²⁴.

¹¹⁷ Adnan Adıvar, “Mukaddime”, *MİB İslam Ansiklopedisi*, c. I, 1940, s. IXXI.

¹¹⁸ Ali Osman Çoruk, “Oryantalizm Üzerine Notlar”, *Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt:IX*, Sayı: 2, Aralık 2007, s. 194-203.

¹¹⁹ Cemil Meriç, “Bir Çıkmazda Dolaşırken”, *Türk Edebiyatı*, Aralık 1982, s. 37-40.

¹²⁰ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 226.

¹²¹ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 227.

¹²² Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 252.

¹²³ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 316.

¹²⁴ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 343.

JEAN SAUVAGET,

Jean Sauvaget, 27 Ocak 1901 yılında Fransa'nın Niort şehrinde doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladıktan sonra Paris'te Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes'ta ve Sorbonne Üniversitesi'nde Arapça, Farsça ve Türkçe okudu. Öğrenciliği sırasında hocalarından M. Gauthier-Demombynes'in özel ilgi ve desteğini gördü. 1924'te Şam'a giderek Institut Français des Etudes Arabes'a girdi; 1929-1937 yılları arasında da bu kurumun genel sekreterliğini yürüttü. Şam'da kaldığı süre içinde bir taraftan halk Arapça'sını öğrenirken diğer taraftan da Suriye'nin ve civarındaki ülkelerin tarihi ve eski eserleri üzerinde araştırmalarda bulundu; bu amaçla Türkiye (1932-1934), Filistin (1933), Irak ve İran'a (1934) seyahatler yaptı. 1937'de Paris'e dönen Sauvaget, 1941'de Halep tarihi hakkındaki doktorasını tamamladı ve ardından Ecole Pratique des Hautes Etudes'de Doğu İslâm Tarihi Araştırmaları Enstitüsü'nün müdürlüğüne getirildi. 1941-1944 yılları arasında Ecole du Louvre'da İslâm Sanat Tarihi okuttu. 1946'da Collège de France'ta ders vermeye başladı ve burada profesörlük unvanı aldı. Burada öğrencilerinden Robert Mantran'ın Osmanlı tarihi alanına kaymasında etkili oldu. 5 Mart 1950'de Cambo'da öldü. Daha çok İslâm tarihi ve sanatıyla meşgul olan Sauvaget, tarih araştırmalarında arşiv malzemelerinden ve arkeolojik verilerden yararlanmaya çalışmıştır. Ölümünden sonra Mémorial Jean Sauvaget adıyla bir kitap yayımlanmıştır (I-II, Damas 1954)¹²⁵.

Eserleri:

Les monuments ayyoubides de Damas (Michel Ecochard ve J. Sourdel Thomine ile birlikte, Paris 1930);

Répertoire chronologique d'épigraphie arabe (Etienne Combe ve Gaston Wiet ile birlikte, I-XIII, Kahire 1930-1958);

Poteries syro-mésopotamiennes du XIVE siècle (Paris 1932);

Les monuments historiques de Damas (Beyrut 1932, A. trc. Ekrem Hasan el-Ulebî, el-Âşârü't-târîhiyye fî Dımaşq, Dımaşq 1412/1991);

Alep au temps de Sayf ad-Dawla (Beyrut 1936);

Remarques sur les monuments omeyyades (Paris 1939);

Caravansérails syriens du moyenâge (Paris 1940);

Voyages archéologiques dans la Turquie orientale (Albert Gabriel ile birlikte, I-II, Paris 1940);

La poste aux chevaux dans l'empire des mamelouks (Paris 1941);

Alep: Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIXe siècle (doktora tezi, Paris 1941);

¹²⁵İsmail Yğit, “ Sauvaget, Jean” , *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2009, c. 36, s. 182-183.

Introduction à l'histoire de l'orient musulman: Eléments de bibliographie (Paris 1943, 1946, Claude Cahen tarafından gözden geçirilerek bazı ilâvelerle yeniden yayımlanmış [Paris 1961], ardından İngilizce'ye çevrilmiştir [Introduction to the History of the Muslim East, Berkeley 1965],

Bizim tercüme ettiğimiz bu kitap Arapça ve Farsçaya tercüme edilmiştir. Türkçe tercümesi henüz bulunmamaktadır. Selâhaddin el-Müneccid kitabın ikinci ve üçüncü bölümlerini (Râ'idü't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1947), Abdüsettâr Haluci ile Abdülvehhâb Alub tamamını (Meşâdiru dirâseti't-târîhi'l-İslâmî, Kahire 1988) Arapça'ya, Nûş Ensârî yine tamamını Farsça'ya (Medhal-i Târîh-i Şark-i İslâmî, Tahran 1987) tercüme etmiştir.

Bunlardan başka şu eserleri de vardır:

Historiens arabes, pages choisies, traduites et présentées (Paris 1946);

Mosquée omeyyade de Médine (Paris 1947);

Quatre décret seldjoukides (Beyrut 1947);

Le plan antique de Damas (Paris 1949);

Mémento chronologique d'histoire musulmane (Paris 1950, T. trc. Suut Kemal Yetkin, Faik Reşit Unat, İslâm Dünyası Kısa Kronoloji, Ankara, ts., 1963);

Suggestions pour une réforme de la typographie arabe (Paris 1952);

Règles pour éditions et traductions de textes arabes (R. Blachère'le birlikte, Paris 1953, A. trc. Mahmûd el-Mikdâd, Kavâidü tahkîki'l-mahtûtâti'l-Arabiyye, Dimaşk-Beyrut, ts.);

Studies by Jean Sauvaget on the Historical Geography and Topography of Syria (haz. Fuat Sezgin v.dğr., Frankfurt 1994)¹²⁶.

CLAUDE CAHEN

26 Şubat 1909'da Paris'te doğdu. Yüksek öğrenimine Ecole Normale Supérieure'de başladı; 1931 yılında Ecole Nationale des Langues Orientales'in Türkçe-Arapça bölümünden mezun oldu. 1932'de tarih öğretmenliği imtihanını kazanarak Amiens, Rouen ve Paris'te görev yaptı ve araştırma faaliyetlerinde bulundu. 1936-1937 yıllarını Türkiye'de geçirdi. 1940'ta La Syrie du Nord d'lepoque des Croisades adlı teziyle doktor unvanını aldı. II. Dünya Savaşı süresince beş yıl tutuklu kaldı. 1945-1959 yıllarında Strasbourg Üniversitesi'nde, daha sonra da kariyerini tamamladığı Sorbonne Üniversitesi'nde (1959-1979) öğretim üyeliği yaptı. 1973'ten itibaren Académie des Inscriptions et Belles-Lettres'in üyesi ve Société

Asiatique'in başkanı olan Cahen, Légion d'Honneur nişanı sahibi idi. 18 Kasım 1991 tarihinde Savigny-sur-Orge'de öldü.

Cahen, Ortadoğu'nun Ortaçağ tarihi alanında uzmandı. Belgeleri aslından inceleyebilmek için gerekli dilleri iyi bildiğinden; vergiler, hukuk ve ticaret hayatı gibi çok geniş bir sahada dikkat çekici araştırmalarda bulundu. Anadolu, Suriye ve Mısır'ın idarî kurumları, ekonomik hayatı ve sosyal yapıları üzerinde derinliğine incelemeler yaptı. Anadolu'nun Selçuklu ve Beylikler devirleriyle ilgili kitap ve makaleler yazdı. İslâm, Batı ve Bizans kaynaklarını mukayese ederek Haçlı seferleri tarihine yeni bir anlayışla yaklaştı¹²⁷.

Edward Said de Şarkiyatçılığın pek çok araştırmacılık başarılarında, beşeri bilimsel katkılarından bahsederken bunlardan birisinin de Claude Cahen olduğunu belirtmektedir¹²⁸.

Eserleri:

Lecons d'histoire musulmane: VIIIe-XIe s. (Paris 1957-61).

Mouvements populaires et autonomismes urbains dans l'Asie musulmane du Moyen-Age (Leiden 1959).

Preottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History Circa 1071-1330 (Londres 1968; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler [trc. Yıldız Moran], İstanbul 1979; gözden geçirilmiş ilâveli Fransızca neşri: La Turquie pré-ottomane, İstanbul-Paris 1988).

Islam des origines de but de l'empire ottoman (Paris 1970; İslamiyet. Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar [trc. Esat Nermi Erendor], İstanbul 1990).

Introduction à l'histoire de l'Orient musulman médiéval (VII-XVe s.).

Méthodologie et Zléments de bibliographie (Paris 1982).

Orient et Occident au temps des Croisades (Paris 1983).

K. M. Setton tarafından yayımlanan A History of the Crusades (Philadelphie 1958-1961) adlı eserin I ve II. ciltlerindeki Selçuklular'la ilgili bölümler.

P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis'in neşrettikleri Cambridge History of Islam'ın (Cambridge 1970) II. cildindeki ekonomi, toplum ve kurumlarla ilgili bölüm.

l'Encyclopédie de l'Islam'da ve Revue Historique, Le Moyen Age, Journal Asiatique, Bulletin de l'Institut Français d'Etudes Orientales de Damas, Studia Islamica Byzantion, Turcica gibi dergilerde çok sayıda makaleler. Bu makalelerin büyük bir kısmı Turcobyzantina et Oriens christianus (Londres 1974), Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale (Damas 1977) ve Makhzûmiyyat, études sur l'histoire économique et financière de l'Egypte médiévale'de (Leiden 1977) toplanmış, bazıları da Türkçe'ye çevrilmiştir:

¹²⁷ Michel Balivet, "Cahen, Claude", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1990, c. 7, s. 15-16.

¹²⁸ Edward, *Şarkiyatçılık*, s. 346.

Türkçeye Tercüme edilen makaleleri:
“XIII. Asır Ortalarında Cezire” (trc. Neşet Çağatay, AÜİFD, II/4 [1953], s. 93-106);
“İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı” (trc. Zeynep Kerman, TM, 17 [İstanbul 1972], s. 77-100);
“Baba İshak, Baba İlyas, Hacı Bektaş ve Diğerleri” (trc. İsmet Kayaoğlu, AÜİFD, XVIII [1972], s. 193-202);
“Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı” (trc. İsmet Kayaoğlu-Mehmed Dağ, AÜİF İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, II/2 [1975], s. 175-198);
“Osmanlılardan Önce Anadolu’da Şiilik Problemi” (trc. Sabri Hizmetli, a.e., V [1982], s. 305-319);
“İlk Ahiler Hakkında” (trc. Mürsel Öztürk, TTK Belleten, L/197 [1986], s. 591-601);
“İslâm ve Haçlılar” (trc. İsmet Kayaoğlu, a.e., LI/200 [1987], s. 1045-1051);
“Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi” (trc. Yaşar Yücel – Bahaeddin Yediyıldız, a.e., LI/201 [1988], s. 1375-1431).

BİRİNCİ BÖLÜM:

Müslüman Doğunun Tarihine Giriş'in Çevirisi

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ

LOS ANGELES
KALİFORNİYA ÜNİVERSİTESİ
YAKIN DOĞU MERKEZİNİN
Destekleri ile Basılmıştır.

Sör Winston Churchill'in (1874 – 1965)
Anısına, Merkezi Antlaşma Örgütü
Marifetiyle İngiliz Hükümeti tarafından
Orta Doğu Teknik Üniversitesine
Hediye edilmiştir.

CLAUDE CAHEN

TARAFINDAN TEKRAR ELDEN GEÇİRİLEN İKİNCİ BASIMA DAYANAN

Bibliyografik Bir Rehber

JEAN SAUVAGET'İN

MÜSLÜMAN DOĞUNUN

TARİHİNE

GİRİŞ

KALİFORNİYA ÜNİVERSİTESİ YAYINI

BERKELEY VE LOS ANGELES

İNGİLİZCE BASIMI İÇİN ÖNSÖZ

“*Müslüman Doğu'nun Tarihine Giriş*” başlığıyla İslam bağlamında Doğu ile Batı'nın karşı karşıya gelmesinin ifade edilmediği, belki de Batı da dâhil olmak üzere, Doğunun diğer bölümleri ile bir bütün olarak Müslüman dünyası ile Müslüman olmayan Batının ifade edildiğini tekrar yenilemeye gerek var mıdır? İslam dünyasında, bizler sadece Doğunun üzerinde durduk.

Claude Cahen

Ekim, 1964

FRANSIZCA İKİNCİ BASIMINA ÖNSÖZ

1943 yılında, *Müslüman Doğunun Tarihine Giriş* yayınlandığı zaman, o, gerçekten acil ve açık bir ihtiyaca cevap olmuştu. Öğrenciler için böyle bir eserin yokluğu ve bilim faaliyetine öğretmeyi de eklediğinizde, başta Ecole des Hautes Etudes'de, daha sonra College de France'de Jean Sauveget'in önüne bir problem olarak getirilmişti. Ancak çoğunluğu bibliyografik olan bir eser periyodik olarak gözden geçirilmeye ihtiyaç duyar ve *Giriş* kısmı da buna dâhildir. 1946'ya kadar, Sauveget'in kendisi çoktan bunu gündemine almıştı. Bizim çalışma alanımızda ilerlemenin sürekli artması, artan şekilde gözden geçirmeyi vazgeçilmez kılmaktaydı. Sauveget, öğrencilerine hızlı bir şekilde bir referans kitabı meydana getirmek için bu kitabı yazarken acele ettiğini de gizlememektedir. O, araştırma ve öğretimde artan deneyiminin ışığında kitabın tüm kavramlarını, belli başlı fikirlerini; en azından bir kısmını gözden geçirebilmeyi düşünüyordu. Şüphesiz, birinci basım biter bitmez, eserini tamamıyla gözden geçirme fırsatı bulacaktı. Onun trajik kaderi, bu gözden geçirme işini başkalarına bıraktı.¹²⁹ Ayrıldığım bir arkadaşım ve ustamın hatırasına karşı duyduğum sorumluluk duygusu, bizim disiplinimizin ihtiyaçlarına olan hassasiyetim ile birleşince, beni bu gözden geçirme sorumluluğunu kabul etmeye itti. Çalışma ilerledikçe, Sauveget'e duyduğum saygı ile işin içindeki teknik ve bilimsel zorlukların ve bu türden bir işbirliğinin tek taraflı hantallığının da farkına vardım. Kısacası, bu işe nasıl başladığımı açıklamam gerekir.

Elbette sadece zamanın akışına göre gereklilik kazanan bibliyografik ilaveleri ve çıkarmaları yapmış olmak mümkün olacaktı. Eğer öyle yapmış olsaydım, ne Sauveget'in niyetine ne de ihtiyaçlarına, ne de kitabına saygı duymuş olacaktım.

¹²⁹ (L. Robert tarafından) Mükemmel bir biyografik not, bir bibliyografya ve Sauveget tarafından seçilmiş makaleler D. Sourdelle ve Mme. J. Sourdelle - Thomine tarafından yayına hazırlanan *Jean Sauveget Anısına* adlı eserde bulunacaktır, iki cilttir. (Şam, 1954 ve 1961); C. II onun eserlerini havi bir indeks içermektedir.

FRANSIZCA İKİNCİ BASIMINA ÖNSÖZ

Veya eski eserin yerine tamamen yeni bir eseri koyacaktım; bu, bazı yönlerden daha kolay olacaktı. Sauveget kesinlikle bu yönü düşünemezdi; çünkü ölümün yaşama özgürlüğünü kısıtlaması gerekir. Fakat bu, temelde hâlâ geçerli olan orijinal kısımların önemsenmemesi anlamına gelecekti. Bu da, terminolojiyi geliştirmek için bazı durumların imkânsız olmasından kaynaklanmaktaydı. Ayrıca Sauveget tarafından veya daha genel bir yolla elde edilmiş bir tarzı hala ilham ve bu çerçevede sağlayabilirdi. Ancak eserin tüm kavram haritasının ve niyetinin bazı bölümlerin tamamen tekrar yazılması gerekiyordu. Bu sebepten dolayı, ben karma bir metotta karar kıldım. Sauveget'inki ile her zaman aynı değildi veya en azından 1943 yılında ifade edilenlerle barışık seğildi. Buna rağmen, kendi görüşlerimi izlemekte kendimi haklı hissettim. Diğer taraftan, her ne kadar onları bir bütün olarak ara sıra kitapta tutmak, eserin dengesini bozsa da, özellikle kitabın ilk kısmındaki öncelikle de belli başlı uyumlu kısımları gizlemek için hiçbir girişimde bulunmadım. Öyle görünüyor ki Sauveget'in isminin başlık ve ilk sayfada olmasını tam anlamıyla haklı gösteremiyoruz. Fakat onu çıkarmamızda da hemen hemen hiç hakkımız yoktur. Elinizdeki şu eser Sauveget'in eseri değildir, fakat o olmasa bu eser, asla meydana gelmeyecekti. Bu kitap, onsuz, şu anda planlandığı şekilde planlanmayacaktı. Belli bazı kısımları görseydi belki de şok olacaktı; ancak bu, benim eseri yazarken onun varlığının sürekli olarak farkında olduğum gerçeğini asla değiştirmez. Bu durumda, kendisinin, arkadaşlarının ve meslektaşlarının, eski öğrencilerinin ve çocuklarının gözünde, yazdığım şey için sorumluluk duymayı dilemekten öte yapabileceğim bir şey yoktur. Bu arada eğer Sauveget yaşamış olsa ve bu eseri tekrar gözden geçirseydi *Giriş* eserinin olabileceği nihai şekilden fazlaca da uzağa düşmediği beklentisini onaylardı.

1943 yılının *Giriş* kitabı, bazı yönlerden Sauveget'in sözlü öğreticiliğini yansıtmaktadır. Bu, eserin güçlü kişisel tarzını ve bir şekilde de düzensiz metodunu açıklıyor. Bu durum, ayrıca belli başlı bazı eksikliklerin de sebebini ortaya koyuyor. Şimdiki eserde bizler bir şekilde daha disiplinli bir plana uymaya çalıştık, bunu yaparken hem tanımlayıcı bölümlerde hem de bibliyografik listelerdeki benimsenen sınıflandırmada buna dikkat ettik. Böyle yapmakla, açıkçası Sauveget'in derslerine katılmış öğrencilere hazırlanan kitabı andıran eserin kalitesini azaltmış olduk. Fakat görüşüme göre Sauveget'i şahsen tanımamış yeni nesil okuyucular için daha ziyade kişisel paragraflar daha az sayıda uyumlu cümleler bulunacaktır. Onun sadece daha iyi yapabileceği hususun kaybını telafi etmeye çalışmak bana daha önemli göründü. Genel hatlara dokunulmamıştır. Birinci bölümde, belgedeki genel ifadeleri ve kronolojik olarak sınıflanamayan bütün soruları, asıl eserlerin bir referansı olan bir araştırma takip etmiştir. En sonunda, üçüncü bölümde dönem ve bölgeye göre daha da net olarak tasnif edilebilen eserlerin bibliyografisi üzerine çalışılmıştır. Kuşkusuz, bazen sınırları tayin eden çizgileri çizmek zordur ve ciddi boşluklar bırakma riskinden ziyade sıkıcı görünmesi pahasına bir bölümden diğer bölüme sık sık tekrar eden çapraz referansları esere dâhil ettik. İkinci bölümde tartışılan ekonomik, sosyal ve kültürel konular, şimdi değişik tarihi

bölümlerde sunulan daha özel çalışmalar dâhil edilmek kaydıyla bibliyografisi daha da genişletilmeden baştan sona kadar incelenemezdi. Yakın Doğu Yayınevi'nin yazarları tarafından yazılmış kitaplar, bir taraftan kaynak olarak, diğer taraftan ise kültürel belgeler olarak görülemez. Tarihi bölümlerde veya onların alt bölümlerinde Sauveget tarafından yapılandırılan daha sistematik olarak başta kaynakların daha sonra da modern eserlerin tanıtımında titizlik gösterilmiştir. Ayrıntılı olmaktan kaçınarak, modern eğilimlerin gelişimine göre Sauveget'ten fazla detayı şuraya buraya yerleştirmek için konuların alanlarını genişlettik. Aynı zamanda, araştırmanın teşvik edilmesi gereken çizgilerini göstererek bilgi dağarcığımızdaki boşlukları da vurgulamaya çalıştık. Bu yüzden, *Giriş*'in bu kadar uzun olmasını istemiyorsak da orijinal *Giriş*'ten biraz uzun oldu. Bu eser, öyle bir eserdir ki öncelikle öğretmenler ve ileri araştırma yapan çalışanlara önemli derecede fayda sağlasa da, birincil olarak üniversite öğrencilerine hem bilimsel, hem de maddi açıdan ulaşması gerekir. İşte bu yüzden belli ölçüde “marjinal” bilgiyi çıkartıp daha yoğunlaştırılmış bir yazma stili benimsemek zorunda kaldım. Bu durum, eseri baştan sona kadar defalarca okumayı gerektirdiği için yorucu olacaktı; fakat bibliyografya ile ilgili olan bölümler için kabul edilir olacaktı; çünkü orada amaç, öncelikle referanstır. Orijinal *Giriş* ile karşılaştırıldığında iki bölümün çıkarılmasından dolayı özür diliyorum.

İkincisi, bütün kütüphanelerde birer birer kataloglandığı zaman eserlerin ait olduğu koleksiyonların adlarının verilmesinin pratikte gerekli olduğunu düşünmedim. Bu bağlamda çoğunlukla eserin basım yeri çıkarılmıştır. Elbette bilim tarihinde eserin yerini belirleyen basım yeri değildir.¹³⁰ Ayrıca Paris'teki öğrencilerin sıklıkla gittikleri hemen hemen bütün kütüphanelerde bulunulabilecek eserleri kaydetmek de istemedim. Aksi takdirde, eserin ayrıca başarısının kanıtlandığı ve kendilerini cezbediği Parisli olmayan ve Fransız olmayan öğrencilerin faydalanmalarına bakılmaksızın araştırmayı diğer kütüphanelere de yaymak gerekecekti.

Bibliyografyalarımızın daha tamamlanmadığını söylemeye gerek yoktur. Doğal olarak seçim yapıldığı için seçime rehberlik eden fikirler ve seçimin yapıldığı ortam tartışmaya açıktır. Hayal edilebileceği gibi, şu da ayrıca kabul edilmelidir ki; böyle geniş bir alanda bilinmesi gereken her şeyi biliyor görünmek istemem ve bunun sonucunda yapılan hata ve çıkarmalardan dolayı kaçınılmaz bir şekilde suçlu duruma düşmek istemem. Meslektaşlarım, muhtemelen daha geniş basımlardaki görüşlerini kibar bir şekilde bana belirtirlerse minnettar olacağım. Aksi takdirde, iki aşırı uç arasındaki orta yolu tuturmaya çalışmaktayım. Bir taraftan gerekli, temel ve pratik bilgileri temin ederek üniversite öğrencilerinin zamandan

¹³⁰ Belki de İngilizce tercümesi için sayısı önemli miktarda referans eklendiğini de belirtmek gerekmektedir. (G.E. v. G)

tasarruf etmelerini sağlıyorum; diğer taraftan konu hakkındaki - bibliyografya olarak kabul edilmezse de - en azından onların araştırmalarına temel teşkil edecek esas referansları vererek genç araştırmacılar için daha ileri çalışma sunmaktayım. Bu sebepten dolayı, ben, kendimi ne lüzumlu genel eserlerde kaybettim ne de bir umman genişliğindeki referansların içinde boğuldum. Bunlardan öte, sorulacak farklı soruları göstermeye çaba gösterdim ve eserlerin arasında, az olmalarına rağmen, muhtemelen bu amacıma katkıda bulunabilecek gibi görünen eserleri beyan ettim. Bu alanda aktif olan bütün bilim adamlarının eserlerini beyan etmem mümkün değildi. Ancak bol miktarda övgü toplamak, ya da birilerini rahatsız etmemek için değil; belki en az öneme haiz bir ismi çıkarmaya çalışmadığım, aksine farklı bilim adamlarına atıfta bulunmanın farklı görüşleri beyan etmek olduğundan onları eserimde ifade ettim.¹³¹ Ancak her esere atıfta bulunamadım. Çünkü geçmiş yayınlara atıfta bulunan ve diğer bibliyografilerde yer almamış eserlere atıfta bulunan en son eserlere atıfta bulunmaya çalıştım. Okuyucularım, alışık olmadıkları dillerdeki bir takım kitaplara ve makalelere atıfta bulunduğum için serzenişte bulunabileceğini hissettim. Oryantal çalışmaların artan bir şekilde uluslararasılaştığını ve bazı dillerin bilgisi olmaksızın bu soruların kolaylıkla cevaplanamayacağına dikkat çekmenin gerekli olduğunu hissettim. Ayrıca Doğunun bilim adamlarının bizim araştırmalarımızda rol oynamaya başladığı noktanın Batılı öğrenciler tarafından fark edilmesini, aynı zamanda Doğulu öğrenciye de kendi memleketlisi olan bilim adamının gözündeki değerini, bilimsel üretkenlik seviyesini göstermek istedim.

Sauveget ve bana, Fransızca eserin İngilizce tercümesi basılmadan önce bir onur önerisi bildirildi. Temelde aynı olsa da, bibliyografik bir eser her yerde öğrenci için aynı olmasına rağmen, belli bazı popüler eserlerle veya tercümelemlerle onun yerine yeni bir eseri koymak kayda değerdir. Bu, o dilin kullanıldığı ülkelerin öğrencileri için faydalıdır. Bu bakımdan, başka bir nedeni olmayan özel bir sebepten dolayı başka bir dildeki eşdeğer eserlerin ve benzerlerinin ikinci dereceden öneme sahip bazı problemleri bu husustaki en önemlileridir. Şu anda eserin aslında Fransız öğrenciler için düzenlendiğini unutmuyarak daha geniş bir okuyucu kitlesinin yararına sunmakla esere uluslararası bir çeşni katmak istedim. Bu yüzden İngilizce yazılan bu esere, özel bir itina gösterilmiştir. Fakat benim rızamla İngilizce basımı bir takım değişikliklere tabi tutulmuştur. Bu yüzden elinizdeki eser, asıl eserin bire bir tercümesi değildir.

Birçok meslektaşın cömert işbirliği olmasaydı, bu kitabı oluşturmak mümkün olmayacaktı. Bu bilim adamlarından başlıcalarının adları alfabetik sıraya göre şunlardır:

¹³¹ Açıkçası, bilim adamının eserinin değeri hakkındaki fikrim ona kaç kez atıf yapıldığı ile orantılı değildir. Bazı önemli bilim adamları vardır ki tarihçiler olarak bizim eserimizle ilgisiz konularda birkaç kişiyi veya eseri kendisine içerik yapıyor, aksi takdirde şimdi artık antika olurlardı. Bu yüzden bu tür bilim adamlarının eserlerinin adları kitapların indeksinde eseri daha fazla yaygınlaşmış, ilginizi daha çok çeken ve daha yakın zamanda yazılmış olanlar daha fazla yer almaktadır.

FRANSIZCA İKİNCİ BASIMINA ÖNSÖZ

Mlle. M.-Th. D'Alverny (En son bölüm için); Messrs. J. Aubin (İleri- Moğolistan İran); R. Mantran (Osmanlı İmparatorluğu); M. Rodison (İslamiyet öncesi Arabistan ve sosyolojik etnografyası); D. Schlumberger, Mme. J. Sourdel-Thomine ve M. D. Sourdel (Arkeoloji). Bu âlimlere teşekkür ederim; ayrıca diğer pek çok meslektaşına teşekkürlerimi sunuyorum. Doğal olarak bu bilim adamları, kendilerinin katkı sağladıkları sayfalarda meydana gelmiş hatalardan dolayı sorumlu değildirler.

En nihayet, Sauveget'in hatırasına sadık kalarak, eski *Giriş* Kitabının basılmış serisinin bitimini beklemeden veya değişiklik yapmadan onu tekrar basmak yerine bana güvenerek onur vermesinden ve bu yeniden gözden geçirmenin gereğini takdir etmesinden dolayı en çok yayıncı Adrien Maisonneuve'e minnettarım.

Claude Cahen
Şubat 1961

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.	v
İNGİLİZCE BASIMINA ÖNSÖZ	vii
FRANSIZCA İKİNCİ BASIMINA ÖNSÖZ.	ix
KISALTMALAR	xix
GİRİŞ: ESERİN KAPSAMI	3

1. Bölüm: Müslüman Tarihinin Kaynakları

1. DİL VE EL YAZMASI BELGELER	11
2. ARŞİVLER	16
3. SÖZLÜ ANLATIM KAYNAKLARI	22
<i>Arapça Sözlü Anlatım Geleneği ve Tarihi Hikâyeler – Hadisler -Tarihsel olaylar ve Vakayiname – İran ve Türk Tarih Yazımı – Diğer Dillerdeki Tarih Yazımı</i>	
4. SEYAHATNAMELER VE COĞRAFİK ESERLER.	37
<i>Seyahatnameler - Coğrafyalar</i>	
5. YASA VE YÖNETİMLE İLGİLİ KAYNAKLAR	40
6. DİĞER EDEBİ KAYNAKLAR.	46
7. EDEBİ KAYNAKLAR: BİYO-BİBLİYOGRAFİK ESERLER	49
8. ARKEOLOJİK KAYNAKLAR	52
<i>Epigrafi – Nüvizmatik – Arkeoloji</i>	
9. ÇAĞDAŞ COĞRAFİK VE ETNOLOJİK MALZEMELER.	61

2. Bölüm: Araştırma Araçları ve Genel Çalışmalar

10. GENEL BİLGİLER	65
<i>Tarihler ve Referans Eserler – Süreli Yayınlar</i>	
11. ÖZEL DİSİPLİNLER.	76
<i>Coğrafya, Tarihi Topografya ve Etnoloji – Kronoloji</i>	

İÇİNDEKİLER

12.	HANEDAN DİZİSİ VE KABİLE SOYKÜTÜĞÜ	82
	<i>Kişisel İsimler – Metroloji - Alıntılar</i>	
13.	MÜSLÜMAN TARİHİNİN ANA HATLARI	85
	<i>Giriş – Ekonomik ve Sosyal Hayat – Hukuk – Aile Hayatı, Kölelik, Din, Irklar – Teknoloji ve Savaş – Arazi Edinme, İktâ ve Vakıf veya Hubus – Şehirliler – Ticaret – Siyasi ve İdari Kurumlar – Kültürel Hayat – Din – Felsefe ve Bilim – Edebiyat – Tarih ve Sanat</i>	
3. Bölüm: Tarihi Bibliyografi		
14.	İSLAMIN GELİŞİNİN ARİFESİNDE YAKIN DOĞU VE ARABİSTAN.	107
	<i>(Arabistan Hariç) Yakın Doğu – İslam Öncesi Arabistan</i>	
15.	HZ MUHAMMED	115
	<i>İnsan – Kur'an</i>	
16.	HULEFA-İ RAŞİDİN (DOĞRU-REHBERLİK EDİLMİŞ) EMEVİ HALİFELERİ VE ARAP FETİHLERİ	121
	<i>Kaynaklar – Arap Fetihleri – Hulefa-i Raşidin ve Emevi Dönemi – Edebiyat ve Sanat</i>	
17.	ABBASİ HİLAFETİ VE ARDINDAN GELEN DEVLETLER (ON BİRİNCİ YÜZYILIN ORTALARINA KADAR)	130
	<i>Kaynaklar – Genel ve Siyasi tarih – Ekonomik ve Sosyal Kurumlar – Milli Hareketler ve Ardından Gelen Devletler – Dini Hayat – Kültürel Hayat, Edebiyat ve Sanat</i>	
18.	İSMAİLİLER VE FATİMİLER	146
	<i>Kaynaklar – Genel Tarih: İsmailizm; Fatimi Devleti; Mezhepler Yemen</i>	
19.	SELÇUKLULAR VE ONLARIN TORUNLARI (ON BİRİNCİ YÜZYILDAN ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILA KADAR). İSLAMİYET VE HAÇLI SEFERLERİ.	151
	<i>Türklerin Gelişi – Eski Türk Tarihini Araştırma Araçları – Genel Kaynaklar ve Selçuk Tarihi Üzerine Kaynaklar – Doğu Selçukluları, Modern Eserleri – Selçuklu Hâkimiyetinden Sonra Halifelik – Türk Ön Asyası – Haçlı Seferleri – Zengiler ve Eyyubiler: Kaynaklar – Modern Eserler</i>	
20.	MOĞOL VE TİMUR İSTİLASI ALTINDAKİ MÜSLÜMAN DÜNYASI.	168
	<i>Kaynaklar – Genel Tarih – Küçük Asya – Altın Sürü</i>	
21.	MEMLUKLULAR VE DOĞU ARAPLAR (ON İKİNCİ VE ON DÖRDÜNCÜ YÜZYILLAR)	176
	<i>Kaynaklar – Tarih – Arabistan</i>	

İÇİNDEKİLER

22.	İRAN VE OSMANLI OLMAYAN MÜSLÜMAN DOĞU (SAFEVİLERİN GELİŞİNDEN ON DOKUZUNCU YÜZYILIN BAŞLARINA KADAR).	184
	<i>Kaynaklar – İran'ın Tarihi – Orta Asya ve Rus Stepleri – Müslüman Hindistan – Hint Okyanusu Çevresine Yayılma</i>	
23.	OSMANLI İMPARATORLUĞU	191
	<i>Kökeninin Periyodu – Osmanlı Tarihinin Kaynakları; Arşivler, Edebiyat ve Yabancılar – Genel Eserler ve Siyasi Tarih – Kurumlar – Dış Politika – Ekonomik ve Sosyal Hayat – Vilayetler – Dini Hayat, Edebiyat ve sanat</i>	
24.	MÜSLÜMAN BATI	216
	<i>Kaynaklar – Kuzey Afrika, Sicilya ve İspanya (On birinci Yüzyıla Kadar) – El-moravid ve El-Mohad Dönemleri ve Granada Krallığı – Kuzey Afrika On üçüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar</i>	
25.	MÜSLÜMAN KÜLTÜRÜNÜN AVRUPADAKİ ETKİLERİ	228
	İSİM İNDEKSİ	233

.....

KISALTMALAR

<i>AEDB</i>	(Lyon Üniversitesi) <i>Annales de l'Ecole du Droit de Beyrouth</i>
<i>AESC</i>	<i>Annales. Economies, societes, civilisations</i>
<i>AGG</i>	<i>Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen</i>
<i>AI</i>	<i>Ars Islamica</i>
<i>AIEO</i>	<i>Annales de l'Institut des Etudes Orientales</i>
<i>AJSL</i>	<i>American Journal for Semitic Languages and Literatures (Semitik Diller ve Edebiyatlar için Amerikan Dergisi)</i>
<i>AKM</i>	<i>Abhandlungen für dei Lincei. Fondazione Alessandro Volta. Att. Dei Convegna</i>
<i>AO</i>	<i>Acta Orientalia</i>
<i>AOASH</i>	<i>Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae</i>
<i>ArO</i>	<i>Archiv orientalni</i>
<i>AÜDTCFD</i>	<i>Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi</i>
<i>AÜDTCFYay</i>	<i>Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları</i>
<i>BEA</i>	<i>Bulletin des études arabes</i>
<i>Belleten</i>	<i>Türk Tarih Kurumu Belleten</i>
<i>BEOD</i>	<i>Bulletin d'études orientales de l'Institut Français de Damas</i>
<i>BGA</i>	<i>Bibliotheca geographorum Arabicorum</i>
<i>BIFA0</i>	<i>Bulletin de l'Institut Français Archéologie orientale</i>
<i>CIA</i>	<i>Corpus Inscriptionum Arabicarum</i>
<i>CT</i>	<i>Cahiers de Tunisie</i>
<i>CSCO</i>	<i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i>
<i>EI</i>	<i>Encyclopedia of Islam</i>
<i>EP²</i>	<i>Encyclopedia of Islam. İkinci Basım</i>

KISALTMALAR

<i>EV</i>	<i>Epigrafika Vostoka</i>
<i>GAL</i>	<i>C. Brockelmann. Geschichte der arabischen Litteratur</i>
<i>GMS</i>	<i>Gibb Memorial Series (Gibb Hatıra Dizisi)</i>
<i>HO</i>	<i>B. Spuler. Handbuch der Orientalistik</i>
<i>IBLA</i>	<i>Institut des Belles Lettres Arabes</i>
<i>IC</i>	<i>Islamic Culture (İslam Kültürü)</i>
<i>IFM</i>	<i>[İstanbul Üniversitesi] İktisat Fakültesi Mecmuası (Ayrıca Revue de la Faculte des Sciences Économiques d'Istanbul)</i>
<i>IQ</i>	<i>Islamic Quarterly (Üç Ayda bir Çıkan İslamik Dergisi)</i>
<i>IS</i>	<i>Islamic Studies (İslami Araştırmalar)</i>
<i>JA</i>	<i>Journal asiatique</i>
<i>JAOS</i>	<i>Journal of the American Oriental Society (Amerikan Oryantalist Toplum Dergisi)</i>
<i>JBBRAS</i>	<i>Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Kraliyet Asyalı Toplumun Bombay Kolunun Dergisi)</i>
<i>JESHO</i>	<i>Journal of the Economic and Social History of the Orient (Doğunun Ekonomik ve Sosyal Tarih Dergisi)</i>
<i>JRAS</i>	<i>Journal of the Royal Asiatic Society (Asyalı Kraliyet Toplum Dergisi)</i>
<i>JWH</i>	<i>Journal of World History (Dünya Tarihi Dergisi)</i>
<i>KSIV</i>	<i>Kratike Soobshcheniia Instituta Vostokovedeniia</i>
<i>MFO</i>	<i>Mélanges de la Faculté orientale de l'Université St. Joseph de Beyrouth (1956'dan beri Mélanges de l'Université Saint Joseph de Beyrouth olarak devam etmiştir.)</i>
<i>MIDEO</i>	<i>Mélanges de l'Institut Dominician d'Études Orientales du Caire</i>
<i>MIE</i>	<i>Memories l'Institut de Égypte</i>
<i>MIF</i>	<i>Memories l'Institut de France</i>
<i>MIFAO</i>	<i>Memories l'Institut Français Archéologie orientale</i>
<i>MK</i>	<i>60. Doğum yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı (Mélanges Fuad Köprülü)</i>
<i>MSOA</i>	<i>Mitteilungen des Seminars Für Orientalische Sprachen</i>
<i>MW</i>	<i>Muslim World (Müslüman Dünyası)</i>
<i>PO</i>	<i>Patrologia Orientales</i>
<i>Prilozi</i>	<i>Prilozi za orijentalni filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom</i>
<i>RA</i>	<i>Revue Africaine</i>
<i>REI</i>	<i>Revue des études islamiques</i>
<i>REJ</i>	<i>Revue des études juives</i>
<i>RH</i>	<i>Revue Historique</i>
<i>RHC</i>	<i>Recueil des historiens des croisades</i>
-----Arm	-----.Documents armenines
-----Hoc	-----.Historiens occidentaux
-----Hor	-----. Historiens orientaux
<i>RIMA</i>	<i>Revue de l'Institut des Manuscrits Arabes</i>

KISALTMALAR

<i>RL</i>	<i>Rendiconti dell Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze Morali, storiche e filologiche</i>
<i>RMM</i>	<i>Revue de monde Musluman</i>
<i>RO</i>	<i>Rocznik orientalistyczny</i>
<i>ROC</i>	<i>Revue de l'orient chrétien</i>
<i>RSO</i>	<i>Rivista degli studi orientale</i>
<i>RT</i>	<i>Revue tunisienne</i>
<i>SBAW</i>	<i>Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Wien</i>
<i>SBBA</i>	<i>Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissenschaften</i>
<i>SPBA</i>	<i>Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin</i>
<i>SI</i>	<i>Studia Islamica</i>
<i>Storey</i>	<i>C. Storey. Persian Literature, a bio-Bibliographical Survey</i>
<i>SV</i>	<i>Sovetskoe Vostokovedenie</i>
<i>TD</i>	<i>[Edebyat Fakültesi] Tarih Dergisi</i>
<i>TOEM</i>	<i>Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası</i>
<i>TTKYay</i>	<i>Türk Tarih Kurumu Yayınları</i>
<i>UZIV</i>	<i>Ucheny Zapiski Instituta Vostokovedeniia</i>
<i>WI</i>	<i>Die Welt des Islams</i>
<i>WO</i>	<i>Die Welt Des Orients</i>
<i>WZKM</i>	<i>Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands</i>
<i>ZA</i>	<i>Zeitschrift für Assyriologie</i>
<i>ZDMG</i>	<i>Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesllchaft</i>

Giriş

Kelimelerin yazım çevrisi kabul gören İngilizce sistemine uygun yapılmıştır. İngilizce olmayan diğer yazım sistemlerin kullanıldığı kitap isimlerinin yazımı değiştirilmemiştir. Türkçe isimlerde kullanımdaki resmi yazım sistemi kullanılmıştır. Özel öneme haiz olduğu kabul edilen kitaplar küçük puntolar kullanılarak yazılmıştır. Farklı isim hecelemelerindeki problem için indeksteki tanıtıcı giriş notuna bakınız.

Eserin Kapsamı

Bu kitabın girişinde amaçlanan araştırma alanı, eserin başlığında ortaya çıkan *Müslüman Doğu* kelimelerinden yeterli netlikte ifade edilmemektedir. Bu alana başlangıçta daha tam ve eksiksiz bir tanımlama sunulmalıdır.

İslam'ın yayıldığı coğrafik alan, geçmişte Avrupa'nın (İspanya, Sicilya, Balkanlar, Güney Rusya) oldukça önemli bir kısmını içine alırken, şu anda, Asya ve Afrika'nın büyük bir kısmını kaplayan çok muazzam bir alandır. İslam, geçmiş medeniyeti temsil etmekten uzak olmasına rağmen günümüzde açık bir şekilde yeni taraftarlar çekmeye muktedir görünmektedir. Pek çok farklı ülkenin tarihini aynı anda ve şekilde geçmişe doğru inceleyecek bu tür çalışmayı hazırlamak imkânsız olurdu. İslam dünyası kesinlikle homojen olmamıştır. Bir taraftan bu dinin ilk ortaya çıktığı zamanlarda İslamiyet'i kabul eden bölgeler ve Müslüman medeniyetinin belli başlı merkezleri vardı. Ayrıca Müslümanların kısa sürede sayıca ve kültürel olarak üstünlüğü ele geçirdikleri İslamiyet'e daha sonra girmiş bölgeler de vardı. Diğer taraftan İslamiyet'in tarihi gelişiminde yakın zamana kadar esas faktör olmayı başaramayan, İslamiyet'e kısmen dâhil olmuş ülkeler de vardı. Bu ülkelerin hepsini aynı şekilde değerlendirmek mantıklı olmayacaktır. Java, otuz milyonluk sadık Müslüman nüfusu ile sadece on dördüncü yüzyılda İslamiyet'le temasa geçmiştir. Bu ülke, Bağdat'ın dünyanın siyasi ve bilimin merkezi olduğu zamanlarda görkeminin doruğunda yaşayan Irak'ın on katı kadardır ve henüz İslamiyet'le tam anlamıyla kaynaşmamıştır. Şimdilerde İslam toplumundaki belli hususların egzersizini yapmaya başlamıştır. Açıkçası, Java Orta Çağdaki Irak gibi düşünölmelidir. Bizler "Dış İslam'ı" oluşturan Sudan ve Doğu Afrika, Hindistan yarımadası ve Çin gibi ülkelerle uğraşmayacağız, ancak o zamanlarda ve yerlerde İslam'ın gelişmesine atıfta bulunacağız.

Temelde Müslüman olmadıkları için Balkan halkının tarihinin aksine Müslüman olduğu için Osmanlı İmparatorluğununki hissedilmekteydi. Bu İmparatorluk, geniş bir Müslüman dünyasını kontrolü altında tutuyor ve etkiliyordu ve onun başkenti, İstanbul, Müslüman kültürün en büyük merkezi olmuştu.

Üstelik bizim araştırmamızın asıl konusunu oluşturan en önemli Müslüman ülkeler arasında kabaca iki grup öne çıkmaktadır: Batı (Kuzey Afrika, Orta çağlarda İspanya ve bir süreliğine Sicilya) ve Doğu (Arabistan, Suriye-Filistin ve Mezopotamya, Mısır, İran ve ona komşu olan ülkeler ve on birinci yüzyıldan itibaren de Türkiye). En fazla dikkati ikinci grup çekmiştir.

Başlangıçta, İslamiyet Doğuda ortaya çıktı ve onun çekim gücünün merkezi hep orası oldu. İslamiyet'i anlamak için, Müslüman dünyasının doğu bölümünü yakından incelemek vazgeçilmezdir. Bu önemi, kısa bir süreliğine, İspanya hariç, Batı aynı ölçüde sergilememiştir. Batı, bu bakımdan daha az zengin ve daha az orijinaldir. Bu yönüyle Batı, her zaman Doğuya tabi olmuştur ki bu olay, Batının en verimli ilham kaynağını oluşturmuştur. Müslüman Doğu terimine vurgu yapmamızın en temel sebebi budur.

Öyle görünüyor ki bu durumun kazara oluşan bir sebebi de vardır. Yüzyıl boyunca Fransız hayat tarzına bağlı Kuzey Afrika, Fransız bilim adamlarından birçok önemli eseri ilham almıştır. Bunlara, İslamla iç içe yaşamış İtalyan ve İspanyol meslektaşların eserlerini de eklemek gerekir. Aslında, onlar da Fransızlar gibi kendi ülkelerinin etki alanına giren Müslüman bölgelerdeki kültüre ilgi duymuşlardı. Açıkçası Batının tarihi tükenmemiştir (Tarih şimdiye kadar ne ise?); ancak onun araştırılması, Doğunun tarihinin incelenmesi öncelikli olmasına rağmen, Doğunun tarihinden daha önce gerçekleştirilmiştir. Bir ölçüye kadar Mısır hariç, pek çok Doğu ülkesi, sadece kısa bir süre önce araştırmaya kapılarını açmıştır; ancak çok az sayıda uzman kendisini bu araştırmalara adanmıştır. Batının bu konudaki önemini göz ardı etmek istemiyoruz. Fakat kişinin kendisini Batı ile sınırlaması ve oradan İslamiyet'e bakması tarihi bakış açılarını çarpıtmaktadır. Bunun sonucunda, kişi Müslüman tarihindeki önemli hususların bir kısmına kör olmak riskini taşımaktadır.

Buna rağmen, bizler bir süre İslam toplumunun siyasi olarak bir parçası olan, ancak dinini ve kültürünü paylaşmaktan asla vazgeçmeyen Batıyı ihmal etmeyeceğiz. Sadece Mısır'daki gerçek kaderleri ile yüzleşmek için, Doğuyu kendilerini tamamıyla Kuzey Afrika'ya atarak terk eden Fatimilerin tarihi, delile ihtiyaç duyuyorsa, Batının tarihini inkâr etmek için yeterli birikimimizin olmadığını yeterli bir kanıttır. Üstelik Latin Hristiyanlığın medeniyeti uyandığında, İspanya'nın Hristiyan fethinin şartları ve Batı Avrupa'ya

yakınlığından dolayı Doğudan ziyade Müslüman Batı, özellikle de İspanya, İslamiyet'in kültürel hazinesini aktarımından sorumluydu. Bu bağlamda İspanya medeniyet tarihinde bir bütün olarak çok hayati bir rol oynamıştır. Bu sebepten dolayı, bu soruya özel bir bölüm (25. Bölüm) adanmıştır.

Zamanla çalışmamızın boyutunu sınırlandırmamız zor olmayacaktır; çünkü Avrupa'da modern çağın başlangıcını belirleyen sosyal hayat ve manevi değerlerde ani değişiklik asla yaşanmadı. Avrupa baskısından dolayı benzer evrimin ilk belirtileri, on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar bile gözlenemedi. Herkesin kabul edeceği gibi, tam Osmanlı İmparatorluğunun kurulduğu sırada, bilginin bizim kaynaklardaki en doğalını ortaya koyan Avrupa'nın müdahalesi ve yeniden yapılanması başladı. Bu değişim, Batının tarihinde yapmaya alışkın olduğuna benzer bir bölünmeyi yeterince haklı kılacak durumun değiştirilmesi denebilecek belirgin bir değişimdi. Kendisinde görüldüğü gibi, İslam'ın daha mantıklı olduğundan dolayı böyle bir bölümlenme aşağı yukarı anlamsızdı. İslamiyet net olarak Orta Çağlarda ortaya çıkmıştır. Orta Çağlar ve modern zamanlar arasına yerleştirilebilecek olan tek mantıklı belirleyicisi onun Avrupa'nın baskısıyla bağımsız rotasından saptığı andı. Bu bilgi farklı ülkeler nezdinde değişiklik göstermektedir; ancak hiçbir ülke on dokuzuncu yüzyıl tarihini inkâr etmemektedir. Bu yüzden, belki de tarihi çalışmanın herhangi bir parçasından daha önemli olan İslam tarihinin araştırılmasının pratik değere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, günümüz İslam dünyasının anlaşılması için doğrudan tanıtım hizmet vermektedir.

Açıkçası başka bir yer gibi burası da, tarih çalışmasını hem metot hem de akıllı niteliklerle sürdürülmelidir. Bunun sonucunda ikisi de talep edilir ve gelişir; yani, bir miktar kesinlik ve doğruluk hatta bunlardan da öte eleştirel hüküm vermek gerektirir. Doğru bir şekilde tesis edilmeyen hususu kabul etmeyi veya kesinliği faraziye ile karıştırmayı ret eden tarihçi gereğine göre iki özelliğe sahip olmalıdır; bunlardan birincisi kendi işine karşı eleştirel tavrı ima eden entelektüel dürüstlük diğeri ise gerçeğe âşık olmaktır. O, tarihin çok farklı elemanların aralarındaki ilişki ve evrimin ihtimallerinin farkında olmalıdır. Onun her bir parçayı bütüne monte edebilmesi gerekir ve ilgili toplumlar arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri görebilmesi de gerekir. İslam tarihçisinin, artık Müslüman olmayan marjinal ülkelerin tarihini inkar etmemesi gerektiği gibi ikincillerin de Müslüman dünyasını inkar etmemesi gerekir. Bu türdeki karşılaştırmalar, Müslüman tarihçisinin ve Müslüman tarihinin karşı karşıya olduğu problemlerin farklı türlerinin, şimdiye kadar kendimizi adanmış olduğumuz araştırmaların yetersizliğinin (örnek: ekonomik ve sosyal tarih) farkına varılmasına yardım edecektir. Bunun sebebi; birçok eser ve bilim adamının tek geçerli otorite olmalarına karşı genel bir yolla İslam dünyasını ilgilendiren araştırmaların nispi eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Dil problemi ve araştırmaları birbirinden su geçirmez katmanlarla ayırmadaki akademik alışkanlığımız Oryantalistler ve tarihçiler arsında ayrışmaya sebep olmuştur – sanki bu dünyada ayrı iki insanlık varmış ve ortak bir tarih yokmuş gibi – tabiatıyla bu kusurdan da kısmen sorumludur. Batılı Oryantalistlerin alışmalarının Doğunun kendi geçmişi ile ilgili tuhaflık bu kadar uzun bir süredir uykuda göründüğü halde Batının görüş açısından çok daha önemli görünen sorulara doğal olarak öncelik vermesi bu ayrımanın giderek kötüleşmesine sebep olmuştur.

Bir taraftan Batının genlişen aklı, diğer taraftan da İslam lkelerinin kendi yerli bilim adamlarının yükselen faaliyetleri, genelde insan üzerine yapılan araştırmaya zararlı olan ve özellikle kaynakların incelenmesini gerektiren zorlukların var olması ile açıklanamayacak bir durumun düzeltilmesine yardım edecektir. Tarihçiler ve Oryantalistler, birlikte çalışmayı öğrenmelidirler. Öncelikle İslam'ın kendi tarihlerinin bir parçası olduğunun farkına varmalıdır ve kendilerini İslam'ın araştırılmasına adanmayı arzu edenler, Arapça ve araştırmayı istedikleri ülkede kullanılan diğer dillerin yeterli bilgisine sahip olmalıdırlar. Arapları inceleyenler, kendilerinin doğal tarihçiler olamadıklarının farkında olmalıdırlar. Dillerini bildikleri halkların tarih ve medeniyetini araştırmak isteyen ge öğrenciler, öncelikle tarihte ıracılık döneminden geçmelidirler.

İslamoloji tarihinde (Orta ağlardaki kültürel ilişkilerdeki problemlerden başka, bunun için aşağıya, bölüm 25'e bakınız) ğrenci J.W. Fück'n *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhundert* (Lepzig, 1955) eserine başvurunuz. Aslında, bu eser Almanca eserlere diğer uluslardan gelen katkıları katmamaktadır. V. Barthold'un *La dcouverte de l'Asie* (Moskova, 1925) ve B. Nikitine tarafından yazılan Fransızca tercüme eser, (Paris, 1947) İslamoloji alanının ötesine gider. Farklı lkelerdeki İslamoloji sorusu üzerine, bizler genellikle yetersiz olan sadece sınırlı bir alandaki belirli detayı içeren araştırmalara atıfta bulunacağız. Bu konuda ayrıca Bernard Lewis ve P. Holt tarafından yayına hazırlanan *Orta Doğunun Tarihçileri* kitabının İkinici Bölüm, 271-387 arasındaki sayfalara bakın. Rus İslamolojisi zerine çalışan bir ğrenci, N. Elisseff'in "L'İslamologie en U.R.S.S. d'ars un ouvrage rcent" *Mlanges Louis Massignon*, II (şam, 1957) kitabının 23-76. sayfalarına ve N. Smirnov'un *Ocherki istorii izucheniiia islama (Panaroma of the History of Islamology in Russia)* (Moskova, 1954) kitabının Ann K.S. Lambton tarafından yazılan *Islam in Russia (Rusya'da İslam)* (Londra, 1956) analizlerine başvurmaları faydalı olacaktır. Ancak en mükemmel Arap tarihçisinin dikkatli kariyeri aşağıdaki eserlerde uyanmıştır: II. Krachkovskii'nin [Kratchkovsky] *Nad arabskimi rukopisiami* (3. Basım, Moskova, 1948), T. Minorsky'nin İngilizce tercümesi; *Among Arabic Manuscripts (Arapça Yazıma Erserleri Arasında)* (Leiden, 1953), M. Canard - kendisi çok etkileyici bir anlatıcıdır-

tarafından yapılan Fransız tercüme *Avec Les manuscrits arabes* (Cezayir, 1954).

Fransız İslamolojisi üzerine yazılan eserler için, C. Déhérain'ın *Sylvestre de Sacy, ses contemporains et ses disciples*, Bibliothèque archéologique et historique, XXVII (Paris, 1938) ve J. Alazard ile E. Albertini'nin *Collection du centenaire* (1931) kitabının *Historie et historiens de l'Algérie* Cilt IV'ne bakınız.

İngiltere'deki Oryantalist araştırmalar için A.J. Arberry'in *Oriental Essays* (1960) kitabına ve Bernard Lewis'in *British Contribution to Arabic Studies (Arap Araştırmalarına İngilizlerin katkısı)* (Londra, 1960) kitabına bakınız. Öne çıkan bir İngiliz Oryantalistin deneyimleri için E. G. Brown'ın *A Year Amongst the Persians (Perslilerin Arasında Bir Yıl)* (Londra, 1893) kitabını okuyunuz. *Acte'leri* sayfa 96 ile 128'de atıfta bulunulan *Colleque sur la Sociologie Musulmane* okulunun katılımcıları diğer konuların yanında belli başlı İslam Metodolojisi ile donatılmışlardı. (Tekrar bakınız G. E. Von Grunebaum, atıfta bulunulan kitabının sayfa 96).

Bazı teşvik edici öneriler D. Sinor tarafından 1954 yılında İngiltere'nin Cambridge şehrinde düzenlenen Uluslararası Oryantalistler Kongresi münasebetiyle yayınlanan *Orientalism and History (Oryantalizm ve Tarih)* adlı toplu broşürde bulunmaktadır.

BÖLÜM 1

Müslüman Tarihinin Kaynakları

1

Dil ve Yazılı Eserler

İslam tarihine ilgi duyan araştırmacı, oldukça çok sayıda muhtemel kaynak eserle karşılaşır; fakat ne yazık ki bunların hepsi aynı değere sahip olmadıkları gibi zamana ve zemine de düzgün yayılmamıştır. Sadece Orta Çağ Avrupa toplumlarının ve ekonomik sistemlerinin dayandığı arşivlerin hemen hemen hepsi yetersiz tarzda koruma altına alınmıştır. Diğer taraftan, özellikle Orta Çağın başlarına ait edebi eserler, Avrupalı çağdaşları ile karşılaştırıldığında sayıca daha üstündür ve çoğunlukla daha ilginçtirler, ancak farklı ülkeler ve farklı dönemler eşit şeklide temsil edilmemiştir. Ortalaması alındığında, arkeolojik deliller, aynı devirde Avrupa'dakinden daha az muhafaza edilmiştir; hatta tarih öncesi abideler iyi korunmamıştır. Buna ek olarak, bütün bu alanlardaki araştırmalarda bizim erişebileceğimiz bütün malzemeler, önümüze uygun bir şekilde veya başka bir şekilde sunulacak durumdan çok uzaktadır. Bilim adamlığının şu andaki durumunda ve özellikle Müslüman tarihine referans olması açasından kaynakların araştırılması ve daha önemli olan kaynakların yayınlanması, özellikle önemli işlerdir.

Aıkçası toplumun tarihi, en azından o toplumun diline ait bilgi olmaksızın araştırılmaz. Elbette ki bazı metinler tercüme edilmiştir; ancak henüz binlercesi tercüme beklemektedir. Her ne olursa olsun en iyi tercümeler bile - bu arada pek çoğu ikinci sınıf tercümeler olarak görünmektedir - asla orijinalin yerini tutamaz. Diğer problemlerin yanında bazı teknik problemler de ortaya çıkmaktadır; tam bir terminoloji bilgisi ve birçok ihtimal arasından kelimenin en iyi anlamını seçmek, bu tür teknik problemlerden bazılarıdır. Bilmeden yeni bir formülü göz ardı eden Oryantalistlerin kusuru, pek çok problemi çözülmemiş halde geride bırakmalarıdır. Bu bir kelimenin anlamındaki tam, teknik ince ayırım olduğu gibi etimolojiyi de ortaya çıkarması gerektiğinden kaynaklanmaktadır. Bir insan, öğrenilmesi gereken her şeyi öğrenmeyebilir. Üstelik biz bir dil bilimci gibi veya bir edebiyat öğrencisinin sahip olması gereken bir dilin tüm özelliklerine sahip mükemmel bir dil aşınalığımız olduğunu iddia etmiyoruz. Bunlar, bir tarihçinin vazgeçilmez özellikleridir.

Fakat bir tarihçi, en azından kelimelerin eksiksiz teknik anlamını anlayabilecek gerekli algılamaya sahip olmalıdır. Bir kelimenin anlamı her zaman değişkendir. Seçkin dil bilimcileri tarafından yapılan birçok tercüme, bir tarihçi için yetersizdir. Çünkü dilin genel edebi bilgisi özel metinde geçen bazı terimlerin anlamlarını belirlemek için yeterli değildir. Biz burada bir dizi dil bilgisi kuralı ve metin kitaplarını sunmak niyetinde değiliz. Ki bunlardan birisi, Sylvestre de Scay tarafından hazırlanan ilk kez 1810 tarihinde piyasaya çıkan klasik eser, *Grammarie Arabe* kitabıdır. Bu kitap birçok kez basılmıştır; birçok değişik milliyetten öğrencinin temel düzeyde Arapça bilgisi kazanmasını sağlamış veya onların Arapçaya olan hâkimiyetlerini pekiştirmiştir. Arapça kursuna gidemeyen bir Fransız öğrencisi için G. Lecomte ve A Ghedira tarafından yazılan (1956) tarihli *Méthode d'arabe litteral* kitabına dikkatleri çekmek istiyoruz. Bu kitap yeni başlayanlar için faydalıdır. R. Blachère ile M. Gaudefroy – Demombynes (3. bs., 1952) tarafından yazılan *Grammarie de l'arabe classique* detaylı bilimsel bir tanıma sahiptir. H. Fleisch tarafından (1956) yılında yazılan *L'arabe classique* kitabı, en sonuncusudur. Uzun süredir, Alman bir öğrenci, A. Socin ve C. Brockelmann tarafından yazılan ve art arda yayınlanan mükemmel *Arabische Grammatik*'i düzenlemiştir. Aynı eser, R. Kennedy tarafından (1895) tarihinde *Arabic Grammar (Arapça Grameri)* İngilizce olarak yayınlandı. İngilizcedeki en önemli gramer kitabı W. Wright'ın *A Grammar of the Arabic Language (Arapça Dilinin Dilbilgisi Kitabı)*'dir. Bu kitap üçüncü basımında W. Robertson Smith ve M. J. De Goeje tarafından (1896-1898) tarihleri arasında her milletten bütün Araplar üzerinde araştırma yapanlar için en gerekli eser olarak tekrar gözden geçirilmiştir. Rusçada G. Sharbatov'un (1961) *The Structure of Arabic (Arapçanın Dil Yapısı)* eserini yazmıştır. N. Iushmanov'un (1938) *The Structure of Arabic Language (Arapça Dilinin Yapısı)* eserini hazırlamıştır. Aynı eserin (1961) M. Perlmann tarafından yazılan İngilizce tercümesi ve Iushmanov'un *Grammatika Literaturnogo Arabskogo...* (1928, 2. Basımı 1963), D. Cowan'ın *An Introduction to Modern Arabic Literary (Modern Edebi Arapçaya Giriş)* (Cambridge, 1958); J. Kapliwatzky'nin *Arabic Language and Grammar (Arapça Dili ve Grameri)* dört cilt (Jerusalem, (Kudüs) Mass., 1940-1953) dikkate değer eserlerdir. Semitik dillerinin genel yapısında, Arapçanın yerini tanımlayan standart eser, hâlâ C. Brockelmann'ın *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen sprachen* (New York, 1908-1913; tekrar basılan Hildesheim, 1961) kitabıdır. Aynı zamanda onun yazdığı *Semitische Sprachwissenschaft* (1960) eseri faydalıdır. Bu kitapla birlikte M. Cohen ve W. Marçais tarafından yazılan Fransızca tercümesi, *Précis de Linguistique sémitique* (1910) sayılabilir. Bu soru konusunda en son açıklama, H. Fleisch tarafından yazılan *Introduction a l'étude des Langues semitiques* (1947) eseridir.

Direk iletişimi mümkün kıldığı ve faydalı olduğu için, doğal olarak konuşulan ve modern bir şekilde yazılan Arapça bilgisi, tarih bakış noktasından daha fazla öneme sahiptir. Klasik sözlük yazarlarının eserlerinde kabul etmemelerine rağmen diyalektler, ara sıra kelimeleri ve anlamlarını muhafaza etmektedir. Bu yönden, J. Cowan'ın, *A Dictionary of Modern Arabic* (1961) (*Modern Arapça Sözlüğü*), H. Wehr'in *Arabisches Wörterbuch* (1952) adlı tercümesi, ayrıca V. Monteil'in *L'arabe moderne* (1960) sözlüğü de faydalıdır.

Tarihçi için, en değerli eserler, Arapçanın tarihi evrimi ile ilgili olan eserlerdir. J. W. Fück'ün bu alana katkısı, en önemli katkıdır: "Arabiya," *Abhandlungen der Sachsischen Akademie der Wissenschaften Leipzig. Philos.-hist. Kl.*, XLV/1 (1950), C. Denieau tarafından yazılan Fransız tercüme; '*Arabiya: recherches sur l'histoire de la Langue et du style arabe*' (1955) (yaklaşık olarak 12. yüzyıla kadar). Ayrıca, *EI*'deki "Arabiya" makalesi büyük bir öneme sahiptir. Daha fazla uzmanlaşmış araştırmalar arasında, C. Robin tarafından yazılanlardan bahsedilmelidir: Bunlara giriş olabilecek bilgi onun makalesinde bulunmaktadır: "The Beginnings of Classical Arabic," (*Klasik Arapçaya Başlangıçlar*) *SI*, IV (1995), 19-38. Ayrıca bakınız *HO* (s. 67 f'de atıfta bulunulmuştur.)I, II/3 başvurmak gerekir.

Fransızca konuşan öğrenciler için, en önemli Arapça-Fransızca sözlük, A. De Biberstein-Kazimiski tarafından yazılan dört ciltlik (1846; yeni Basım, 2 c., Paris, 1960) sözlüktür. J. Belot tarafından yazılan (17. Y.Y. Basımı Beyrut, 1955) küçük *Vocabulaire arabe-français* sözlüğüdür ki taşınması daha kolay pek çok yönden yukarıdakinin aynısıdır. Beyrut sözlüğünün İngilizce basımı, pek çok basımları yayınlanan *Arabic-English Dictionary (Arapça-İngilizce Sözlük)* J. Hava'nın adıyla çıkmıştır. E. W. Lane'in (1863-1893) sekiz cilt olarak çıkan *An Arabic-English Lexicon (Arapça-İngilizce Sözlüğü)*'ünü temel alan kaynaklar, daha tam ve her anlam için referansları verilmiş bir sözlüktür. Her ne kadar 1. ve 5. bölümleri zengin bir şekilde belgelenmişse de, yazarın ölümünden sonra S. Lane-Poole tarafından tamamlanan 6.ve 8. bölümler kısmen tamamlanmışlardır. Yine de, kısa bir süre öncesine kadar, bütün genel sözlükler, bizim hayranlığımızı tartışmasız olarak geçerli kılan özellikle Arap sözlük hazırlayıcılarının eserlerine dayanmaktadır. Fakat şunu da unutmamalıyız: Acaba kim eski Arapçanın sadece edebi yönü ile zaruri bir şekilde ilgilenmek ister? Eserin mümkün olduğu kadar geniş metin alanı taranarak bir kart indeksi ile baştan tekrar yapılması gerekir. Aslında Th. Nöldeke ve A. Fischer tarafından başlatılan ve gerekli olarak tanınmış olan bu devasa iş, günümüzde tekrar vaktimizi almaya başlamaktadır. İki grup da *k* harfine kendilerini adadılar. Bu eser de A. Spialer, J. Creamer ve H. Gatje tarafından *Wörterbuch der klassischen arabischen Sprache* (1957-1969) adıyla yayınlanmıştır. Üstelik Kahire Arap Akademisi *Hamza kelimesinden kha'ya kadar, Murad Kamil ve I. Al-Ibyari önderliğinde* bir sözlüğün yayınlanmasına başlamıştır. Bu sözlüğün adı, *al-Mu'jam al-kabir* I'dir (1956).

Şu anda ve uzun zaman sonra, tarihçilerin en iyi sözlükleri olarak R. Dozy tarafından yazılan klasik sözlüklerdir. Bu sözlüklerde bulunan tanımları tamamlamak için yazarın kendi geniş okumasını cezbeden ve bilimsel, yönetim ve diğer metinlerden türetilmiş olan oluşumları ve anlamları ekleyen (1881-1927) *SUPPLEMENT AUX DICTIONNAIRES ARABES* hâlâ yerini korumaktadır. Onun eseri, özellikle İspanyol Arapçası için geçerlidir. Dozy'nin özel araştırma alanı, Doğu için, O. E. Quatremere ve M. J. De Goeje tarafından yazılan daha çok parçacıklı temel notları kullanmıştır. E. Fegnan da ayrıca *Additions aux dictionnaires Arabes* kitabını (1923) yayınladı, ancak bu daha da az öneme sahipti.

Diyalekt ile ilgili Arapça için, A. Barthélémy'in *Dictionnaire arabe-français*'e başvurulmalıdır. C. Denieau tarafından eklenen *Dictionnaire des parlers arabes de Syrie, Liban et Palestine* (1960) ve Beş bölümden oluşan (1935 – 1954) *Dialects de syrie* sayılmaktadır. Kuzeybatı Afrika Arapçası için sözlük, W. Marçais'in hayatının eseri *Textes arabes de Takruna*, sekiz ciltli (1925-1961) başlığı altında yayımlanmıştır.

11'inci ve 17'inci yüzyıllarda derlenen Arapça teknik terimlerin Ibn Sida tarafından *Kitab al-mukhaşşas* adıyla 17 ciltten oluşan sözlüğüne müracaat etmek ilginç olacaktır. (Bulaq, A.H. 1316-1321)

Farsça dili için, bakınız Ann K. S. Lambton'un *Persian Grammar (Farça Grameri)* (1953); J. T. Platts ve G. S. A. Ranking'in *A Persian Grammar (Bir Farsça grameri)* (Oxford, 1911); D. C. Phillott'un *Higher Persian Grammar (Daha Yüksek Farsça Grameri)* (Calcutta, 1919); G. Lazard'ın *Grammaire du Persan Contemporain* (1957); C. Salemann ve V. Shukovski'nin *Persische Grammatik*, Porta Linguarum Orientalium'un XII (Lepzig, 1947); H. Jensen'in *Neupersische Grammatik mit Berücksichtigung der historischen Entwicklung*, Indogermanische Bibliothek, Abt. I, Reihe I, Bd. 22 (Heidelberg, 1931); J. Desmaisons'un dört ciltlik (1908-1914) en iyi Farsça-Fransızca sözlüğü ve F. Steingass'ın (1892) ve S. Haim'in (Hayyim) iki ciltlik (1934), en iyi Farsça-İngilizce sözlükleridir. B. Miller'in *Persidsko-russkii Slovar* (Moskova, 1953) iyi bir Farsça- Rusça sözlüktür.

Türkler için, bizler, J. Deny (Paris, 1921) tarafından yazılan *Grammaire de la Langue Turque adlı* mükemmel kitabına sahibiz. H. Jansky tarafından Fransızcaya *Elements de Langue Turque* (1949) başlığıyla tercüme edilen *Lehrbuch der türkischen Sprache* daha basit el kitapları, yeni başlayanlar için tercih edebiliriz. Ayrıca, H. J. Kissling'in *Osmanisch-türkische Grammatik* kitabına da başvurun, Porta Linguarum Orientalium, Ser. II, C. III (Wiesbaden, 1960) ve L. Peters'in *Grammatik der türkischen Sprache*, Berlin (1947) kitaplarına da başvurmalısınız. J. Redhouse, *a Turkish and English Lexicon (Türkçe ve İngilizce Sözlük)* (2'inci basım, İstanbul, 1921) yönetim ile ilgili kelimelere epeyce büyük alan ayırmaktadır. Son zamanlarda basılan iki iyi sözlük şunlardır: H. C. Hony ve F. İz, *A Turkish-English Dictionary A Turkish-English Dictionary* (Oxford, 1957) ve F. Heuser ile İ. Şevket'in *Türkisch-deutsches Wörterbuch* (3'üncü basım, Weisbaden, 1953; 5'inci basım, 1962). Eski Türkçe için, bizler sayfa 154'te bahsettiğimiz sözlüklere olduğu kadar modern sözlüklere de başvurmalıyız. Ayrıca Osmanlı Türkçesinde kullanılan kelimeleri diğer Türkçe diyalektleriyle de karşılaştırmak faydalıdır; çünkü kelimenin şu anda sahip olduğu anlam kelimenin daha önceki formunda değildir.

Dili sadece basılı metinlerde anlamak yeterli değildir. Çünkü kaynakların pek çoğu hâlâ basılmamıştır. Arapça edebi el yazmalarının kaligrafisi hemen hemen hiç zorluk sunmaz; bunun aksine belgelerde ve sıklıkla Farsça ve Türkçe el yazmalarında büyük zorluklar sergilediği için paleografi hakkındaki bir eser faydalı olacaktır. Ne yazık ki, başlığının tersine

B. Moritzin *Arapça Paleografisi* (Kahire, 1905) farklı ellerden çıkan örnek yazıların bir koleksiyonudur. Bu, daha yeni, A. J. Arberry (1939) tarafından yazılan *Arapça ve Farsça Paleografi örnekleri* gibidir. G. Vajda tarafından yazılan *Album Paléographie arabe* (1958) ve Ş. Al-Munajjid'in *al-kitab al-arabi al-makhtüt ila l'-garn al-ashir al-hijri (The Arab Manuscript up to the tenth century A.H.)* (Kahire, 1960) sayılmaktadır. *EI*'deki s.v. "Arabia",nın d bölümünün 1908'deki B. Mortz'in makalesinden sonra Arapça el yazmalarının tarihe katkıları olmuştur. Bu katkıların arasında A. Grohmann'ın atıf yapılan *Einführung* kitabının s. 17 ve N. Abbott'un Chicago Üniversitesi Oryantal Yayınları arasında çıkan (1939) *The Rise of the North-Arabic Script and its Kur'anic Development* sözü edilmeye değerdir. Hicretten Sonra 1000 yılına kadar Arapça paleografisi hakkında bir eser, Grohmann tarafından bildirilmiştir. *HO'unu* (atıfta bulunulmuş s. 67 f.). Erg. Bd. II. Eseri vardır. Ayrıca J. Sourdél Thomine tarafından yazılan *EI'deki* "Hat" ve "Epigrafi" makalelerine de başvurulmalıdır. Lüzumlu olan sayısal semboller için, bakınız Pihan'ın *Expose des numerations usites chez les pueples orientaux* (1860); ve bu önemli konunun zamanı geçmiş modern araştırmancının küçük bir örneği R. İrani'nin "Arabic Numeral forms" *Centaurus*, IV (1955), 1-2 kitabında bulunmaktadır. Türkçe paleografisi için bakınız aşağıya, s. 193 ff.

Yayına hazırlama ve metinlerin tercümesi, Batı tarih bilminde gelişimine benzer teknik önlemler alınmayı gerektirir. Bu, bütün Oryantalistlerin ortak fikir birliği ile çözüm bulamadıkları tercümede tasvir ve edebi tercüme problemlerini daha da artırmaktadır. Biz burada sadece R. Blachere ve J. Sauvaget'in *Regles pour editions et traductions de textes arabes* (1945) ve Ş. Munajjid'in "Regles pour l'edition des textes arabes", RIMA, I, Arapça olan; MIDEO, III (1956), 359-374 Fransızca tercüme konularında verilen genel tavsiyeye atıfta bulunmaktayız. Kurallar ve daktilo ile Arapça yazımı düzeni için bakınız: H. Ritter'in "Über einige Regeln, die beim Drucken mit arabischen typen zu beachten sind." *ZDMG*, 100 (1950).

El yazmalarının yerinin tespiti için lütfen bölüm 7'ye bakınız.

2

Arşivler

Tarih, belgelere dayanır: yani tarih “eski insanının düşünceleri veya aksiyonları vasıtasıyla bıraktığı izlerin üzerindedir [C. Seignobos].”

Avrupa Orta Çağının tarihçileri için, yukarıda anlatılan her şeyi içine alan bütün belgeler, arşiv diye adlandırdığımız şeydir. Bunlar, ister idari ister mahkeme kayıtları olsun, ister iş anlaşmaları isterse de özel yazışmalar olsun, doğal olarak öğrenci tarafından araştırmanın temeli olarak aldığı doğrudan veya tarafsız bilginin nerdeyse bütün durumlarını oluşturan günlük hayatın belli başlı ihtiyaçları ile ilgilenmek üzere oluşturulan özgün belgelerdir. Ne yazık ki; özellikle de ilk yüzyıllarda Mısır hariç olmak üzere, İslam tarihi ilgili belgeler konusunda, bizler tam anlamıyla mahrumiyetle yüz yüzdük. Daha sonraki yüzyıllarda, durum daha da iyi oldu, ancak bu, Batı tarihçisinin sahip olduğu belgelerle hiçbir şekilde kıyaslanamaz. Buna rağmen, kabul edilmelidir ki mevcut belgeler de yeterince yayına hazırlanmamış ve işlenmemiştir. Elimizin altında bulunan hazır durum için, H. R. Roemer’in “Über Urkunden zur Geschichte Ägyptens und Persiens in islamischer zeit,” ZDMG, CVII (1957), eserinin 519-538 sayfalarına bakınız.

Selçuklular ve Haçlı Seferlerinden yüzyıllarca önce, bize doğrudan ulaşan belgeler özellikle Mısır’ın Arap fethinin hemen sonrası ile ilgilidir. Onuncu yüzyıla kadar, bu belgeler temelde papirüslere yazılıydı. Bu belgeler, daha sonraları kâğıda yazılmıştır. Bazen parşömenlere bazen de diğer malzemelere yazılmıştır. Bu belgelerin çoğu Aphrodito (Köm Eshqauh) ve Edfu’da bulunmuştur ve çoğunluğu idari, mali ve mahkeme belgeleri ve özel mektuplardır ve büyük bir yekûnu sekizinci yüzyıldan on birinci yüzyıla kadarki dönemden kalmış görünmektedir. Benzer birkaç belge Mısır dışında, mesela; Filistin’de bulunmuştur.

İlk eserler, J. Von Karabaček’in *Papyrus Erzherzog Rainer, Führer durch die Ausstellung* (Vienna, 1894) eserindeki papirüs tartışmasıdır. Bunlardan öte, C. H. Becker’in *Veröffentlichungen aus der Heidelberger Papyrussammlung* (Heidelberg, 1906) eserinin III cildinde *Papyrus Schott-Reinhardt*’nın bir bölümünde Arapça papirüsün tarihi önemini göstermektedir.

Günümüzdeki en önemli yayınlar A. Grohmann tarafından olanlardır; özellikle *Arabic Papyri in the Egyptian Library (Mısır Kütüphanesindeki Arapça Papirüs)* bu eserin altı cildi basılmıştır (1934-1963) Her bir belge tasvir edilmiş, uyarlanmış, açıklayıcı notlar düşülmüş ve orijinal bir kitabın fotoğrafı da eklenmiştir. Grohmann, kendisinin 17. sayfasına atıfta bulunulmuş *Einführung* adlı kitabında 1954 öncesi bütün yayınların bir listesini sunmaktadır.

Son yıllardaki eserlere ve A. Dietrich'in *Arabische aus der Papyrussammlung der Hamburger... Bibliothek* (1955) kitabına da dikkat edilmelidir ayrıca N. Abbott tarafından yazılan eserin oldukça farklı tipine s. 29 atıfta bulunulmuştur. N. Abbott'un *The Kurrah Papyri from Aphrodito in the Oriental Institute* [Şikago] adlı eseri XV yüzyıl Kadim Oryantal Medeniyeti incelemektedir (1938) aynı zamanda papirüsten yapılmış önemli bir grubun doğası ve değeri üzerine net bir fikir verir.

İslamiyet'in birinci yüzyılında hatta bazen daha da sonraları Mısır ve Filistin papirüs kitapları Rumcaydı (ara sıra Mısır dilinde veya Kıpti). Bazen ise iki dil ile yazılmıştı. Buradaki en temel araştırma, H. I. Bell'in "The Aphrodito Papyri," *Journal of Hellenic Studies, (Helenistik Araştırmalar Dergisi)* XXVIII (1908), 97-147tercümeleri ve yorumları ile *İslam*, II (1911), 269-283 ve 372-384; III (1912), 132-140 ve 369-373; IV (1913), 87-96; ve XVII (1928), 4-8.

Son zamanlarda yayınlanan iki önemli eser vardır: İlki, Mısır ile alakadar olandır ki bu R. Remondon tarafından yazılmıştır; *Papyrus grecs d'Apollonos Ano* (Kahire, 1953); ikincisi ise Filistin ile ilgili olandır; *Non-literary Papyri, Cilt III Excavations at Nessana, C. J. Kraemer* tarafından yayına hazırlanmıştır (Princeton, 1958).

Yunan Papirüs bilimine analogide bu belgelerin incelenmesi ile ilgili disiplin Arapça papirüs bilimi olarak adlandırılmıştır. Bu ad bir talihsizliktir. Çünkü var olan tek belgelerin papirüs olduğunu ima etmektedir. Hâlbuki Mısır'da bile kâğıt on birinci yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştır ve kâğıt üzerine yazılmış belgelerle papirüs üzerine yazılan belgeler arasında fark yoktur. Gerçekte sadece deşifre etmekle ilgili olarak papirüs bilimi paleografinin bir dalıdır, yorum işin içine katılacak olursa özellikle tarihin bir dalıdır. Bu rezervasyonlarla ve papirüs bilimi üzerine metodolojik gerçek bir tezin olmaması, daha çok hayati bilgi A. Grohmann'ın daha eski olan "Aperçu de papyrologie arabe," *Etudes de Papyrologie* I (1932), 23-95'inin yerine *Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyrskunde* I (Prag, 1954) bulunabilecektir. Ayrıca, İngilizce olarak A. Grohmann'ın *From the World of Arabic Papyri* (Kahire, 1952) adlı kısa bir Giriş eseri de vardır. Ayrıca kendisinin gelecekte *HO*'ya yaptığı katkıya bakınız.

Haçlı Seferleri ve Türk hâkimiyeti döneminden, Hristiyan ve Müslüman devletleri arasındaki diplomatik ilişkiler sonucunda yapılan yazışmalarla ilgili dokümanlar, istisnai vakalarda ve tüccarların yazışmaları ortaçağ Avrupa arşivlerinde saklanmaktadır (Venedik, Cenova, Pizza, Vatikan, Paris ve Barselona). Latince veya Batının kendi ana dilinde diplomatik ajanlar tarafından tutulan raporlar ve noterler tarafından yapılan senetler, tapu belgeleri dolaylı olmasına rağmen çoğunlukla Müslüman dünyası ile olan ilişkilerle ilgilidir. Arapça belgelerin kendileri Akdeniz'e teması olan ülkelerin hepsinden zaman zaman da diğer bölgelerden gelmektedir (Moğol dönemi, on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllar). M. Amiri'nin *I diplomati Arabi del R. Archivio Fiorentino'sina* (Floransa, 1863); G. Thomas ve R. Predelli'nin *Diplomattarium Veneto-Levantinum'sina* (Venedik, 1880-1899); G. Thomas ve G. Tafel'in *Urkunden zur ältern Handles- und Staatsgeschichte der Republik Venedig'ine* (Vienna, 1856); ve M. A. Alarcón y Santón ve R. García de Linares'in *Los Documenttos árabes diplomaticos del Archivo de la Corona de Aragón'nuna* (Madrid ve Granata, 1940) özellikle bakınız.

Arapça yazılmış belli sayıda belge Sicilya ve Güney İtalya'da muhafaza edilmektedir; çünkü bunlar bu bölgedeki Arap hâkimiyetini hatırlatmaktadır. Ancak genellikle gerçekte Norman hâkimiyetinden tarihi başlatarak bunu yapmaktadırlar. S. Cusa'nın *I diplomati greci ed Arabi di Sicilia'sina* (1868) bakınız. Ayrıca sayfa 222'ye bakınız.

Son olarak Arapça belgelerle yan yana, Geniza belgeleri diye adlandırılan geniş bir koleksiyon Kahire'de bulunmuştur. Bunlar Mısır ile ilişkisi olup (özellikle on birinci ve on ikinci yüzyıllardan tarihini alan) Mısır ve diğer ülkelerdeki (Mağrip ülkeleri, İspanya ve Hindistan) Yahudi çevrelerinde ortaya çıkmış olabilir. Bu eserler genellikle İbranice veya İbranice karakterlerle Arapça olarak ana hatları çizilmiştir. P. Kahle'nin *The Cairo Geniza* (2. Basım, 1959) ve S. D. Goitein'in " Müslüman Medeniyetinin Tarihi için bir kaynak olarak Kahire Geniza", *SI*, III (1955) ve "L'Etat actuel de la recherche sur les documents de la Geniza," *REJ*, CXVIII (1959-1960), 9-27 eserlerine bakınız.

Genellikle de *vakıf* tapu senetleri, birkaç tane izole kalmış belge ve koleksiyon şans eseri keşf edilmişlerdir. Türkiye'de önceki dini koleksiyonların laikleştirilmesi bu türden tapu senetlerini veya on üçüncü yüzyılın başlangıcına kadar tarihi geri giden yasa ile ilgili belgelerin gün ışığına çıkmasına sebep olmuştur. Yakın zaman önce, Sina Dağı manastırının envanteri yapıldı. Manastırın sıra dışı gözden uzakta bulunması bir kısmı on ikinci yüzyıldan kalan bu belgelerin korunması içindir. A. S. Atiya tarafından yazılan " *The Arabic Manuscript of Mount Sinai* (Baltimore, 1955) ("*Sina Dağı Arapça Elyazması*") adlı kataloğa, J. Ernst tarafından yazılan *Die mamlukischen Sultansurkunden des Sinai- Klosters* (1960) ve S. M. Stern'ün atıfta bulunduğu sayfa 21'e bakınız.

Bu iyi korunmuş belgelere ek olarak, kritik bir inceleme olmadan da vakayinamelere kopyalanan ve diğer edebi eserleri hesaba katıyoruz. Her şeyden daha önemlisi, bazıları onuncu yüzyıla kadarki erken zamanlara kadar giden korunmuş olan birkaç tane kompozisyon belgesi *inşa*' ve ayrıca hükümet memurlarının kullanması için yazılmış olan tezler de, on

beşinci yüzyılda Mısır'da el-Kalkaşandi'nin en etkileyici eseri model koleksiyon olarak dikkati çekmesi gerekir (bk. aşağıda s.179).

Yasal tapu senetleri için dini form ve formül kitaplarına danışmak ta faydalı olabilir (*Şurut=şartlar*). Ayrıca *Fetvalar* (Hâkim (Kadı) Kararları) bu bağlamda bahsedilebilirler (bk. aşağıda s. 44)

En nihayet, modern dönem için (burada ilgilenmediğimiz çok yakın geçmiş tarih hariç olmak üzere), Avrupa'nın en zengin arşivleri ile karşılaştırılabilecek kadar zengin ve şimdiye kadar hemen hemen hiç tahrip edilip sömürülmemiş Osmanlı arşivlerinin tasnifi sürecindeyiz. Osmanlı tarihinden gelen küçük koleksiyonlar, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli kısımlarını oluşturan şehirlerde (Mısır, Tunus ve diğerleri) bulunabilir. Benzer koleksiyonlar yakın zaman önce Fas'ta keşfedilmiştir hâlbuki diğer buluntular diğer yerlerde (mesela; İran'da) bulunma ihtimalini hâlâ taşıyor. Bk. Aşağıdaki s. 193 ff.

Her ne kadar bütün bu koleksiyonlar hep birlikte oldukça önemli miktardaki koleksiyonu oluşturmalarına rağmen – modern döneme ve Osmanlı arşivlerine atıfta bulunmaksızın bile – Avrupa arşivleri ile ne nitelik ne de nicelik olarak boy ölçüşebilir. Zaman ve yere yayılım ve dağılımları çok düzensizdir ve çeşitten yoksundurlar. Hemen hemen hepsi hükümet ve idare ile ilgili belgelerden oluşmaktadır ve hemen hemen hepsi Batılı tarihçiye fayda sağlayacak ekonomik ve sosyal problemler hakkında böyle bir bilgi birikimini temin edecek özel tapular ve senetlerden tamamıyla yoksundurlar. Aslında sahip olduğumuz şey bir örnektir; ancak sadece çok sayıda belge, öğrenci için yazılmış belgelerde bulunan bilgilerin dahi istisna olmadığını vaat ederek genelleştirmeyi mümkün kılar.

Belgelerin bu göreceli eksikliği özellikle Oryantalistlerin güçlerini aşan şartların bir sonucu değildir. Edebi eserlerin cazibesine kapıldıkları için Viyana'daki kadar zengin belge koleksiyonlarının – eskiden olduğu gibi şimdi de kapılarının önünde – varlığını neredeyse hepsinin unuttuğu bu belgeleri kullanma noktasında onlar zaman zaman bu kadar tam uzlaşma sağlamışlardır. Buna rağmen, Müslüman dünyasının arşivlerini Hristiyan dünyası kadar muhafaza etmediği gerçektir. Bu durum Müslümanlar Orta Çağda Avrupalılardan aynı dönemde daha yüksek bir kültür seviyesinde oldukları için daha çelişkili bir durum arz etmektedir. Çünkü yazı Müslüman dünyasında yayılmıştı; ayrıca onların idare ile ilgili hizmetleri bizimkinden daha az bürokratik işlemlerle karşı karşıyaydı. Bu çelişkinin bir sebebi olmalıdır.

Bunun açıklaması Müslüman tarihinin belirgin özellikleri ve İslam'ın siyasi kurumlarının doğasında bulunacaktır.

Arşivlerin büyük bir çoğunluğu yasal olarak kurulmuş olan ve içlerinde bütün bu husustaki belgelerin dikkatle saklandığı “tapu senetleri hazinesi” gibi kurumlardan (kiliseler, derebeyi işleri, şehirler, ticaret ve buna benzer) elde edilmektedir.

Orta Çağlardakine özgü her türlü gerçek hukukun yokluğunda, bireysel standartlar temelinde günden güne güç kazanan geleneğin önemli hale geldiği teamüle delil getiren bütün belgelerin muhafaza edilmesi gerekir. Muaf tutma ayrıcalıklarının dehşetinden dolayı İslamiyet'te durum oldukça farklıdır. İslam Hukuku, sadece tek ve uniter Müminler Topluluğunu tanır. Bunu yaparken kurum olarak oluşturulmuş hiçbir irade ve yetkiyi kabul etmez; bu sebepten, devlet arşivlerinden başka hiçbir arşiv kaynak olamaz.

Diğer taraftan hâkim olan irade, kendi başına bu medeniyette hukuk oluşturamazdı. Daha önceden kurulmuş yasal sistemle karşılaşan halifeler ve sultanlar, sadece gönderilmiş yazılı ilahi hukukun birer parçasıydılar. Bu ilahi kanun, Kur'an ve Peygamberin Sünnetiydi. Bunlardan ikincisi, Kur'an tarafından bırakılan boşlukları doldurmak üzere hemen düzenlenmiştir. Bu yüzden bireysel belgeler, hususi bir başlığı destekleyebilir. Ancak bu tür belgeler gerçekten bir hukuk oluşturmazlar. Bu yüzden özel arşivlerin oluşturulması için ne bir teşvik ne de kişisel belgelerin kamu arşivlerinde saklanma imkânı olmuştur.

Üstelik medeniyetimizdeki pek çok belgenin orijinali hukuki değildi. İslam Medeniyetinde ise adaleti yöneten, sözleşmeleri hazırlayan ve vakıfların idaresinden sorumlu hâkimlere sahipti. Fakat cari olan süreçle ilgili kanunlar, kayıt altına alınan belge sayısının çok az olmasına sebep oldu. Yazılı tutanaklardan ziyade şahitlerin dinlenmesi, sadece hâkimin verdiği kararın yazılmasına neden oldu. Kraliyet kalemince taraflara verilmeyen, aksine hâkimin yanında tutulan sözleşmeler; aynı usullere tabi devlet arşivleri idi. Nihayet, Oryantal gelenek "Cehenneme giden yol hâkimler tarafından yapılır" sözünü esas tutmaktaydı. Hiç şüphesiz bir abartıydı. Ancak *vakfın* kaynakları tükendiğinde, onu oluşturan varlıklar tahrip edildiğinde, bunun sonucunda yağmanın bütün izleri silindiğinde, *vakıfların* yönetiminin sayısız ahlaki yozlaşma ve bozulmaya da sebep olduğu kesinleşmiştir.

Abartmanın gereği yoktur; ancak kadı kararları ve vakıflardan sorumlu idari hizmetler ile ilgili belgeler, hâlâ birçok özgün ve önemli belge ihtiva etmektedir. Fakat şimdi faydasızlaşmış eski belgelerin çoğu ortadan yok olmuştur ve pratik faydası olabileceği farz edilen daha yakın döneme ait olanlar ise bahsedilen sebepten dolayı ilgisiz bilim adamlarına kolayca erişebilme izni vermez (daha önce Hristiyan ülkelerinde ve ara sıra günümüzde de hâlâ bazı ülkelerde olduğu gibi).

Durum nasıl olursa olsun, günümüze kadar gelen bu arşivlerin hızla araştırılıp tamamlanması ve basım işi, çok acil bir iştir. Şimdiden bilinen belgelerle ilgili sağlam bir liste kontrolü, kendi içinde son derecede faydalı olacaktır;

edebi eserlerden ve *inşa* antolojilerinden atfları derlemek ve bunları aynı tipten olan özgün belgelerle karşılaştırarak eleştirel bir incelemeye tabi tutmak gerekecektir. Bunlardan da öte kadılar ve *vakıflarla* ilgili arşivler mümkün olduğu kadar detaylı incelenip araştırılmalıdır ve buna ek olarak birçok aile tarafından muhafaza edilen eski belgeler toplanmalıdır. Bu türden bir iş, bilinen nedenlerden dolayı hem psikolojik hem de siyasi olarak Avrupalılar tarafından kolaylıkla yürütülemez; ancak ya genç Müslümanlara devredilir ya da onlarla işbirliği ile yapılır. Olumlu olan şudur ki; birkaç bilim adamı, bu işin önemini çoktan fark ettiklerinden doğal olarak cesaretlendirilmeleri gerekir. Türkiye ve ona benzer birkaç öncü devleti örnek aldıkları zaman, Müslüman devletlerin kendi tarihlerini detaylı bir şekilde incelemek için arşivlerinin değerini anlamaları o kadar çok uzun süre almayacak ve onlar da bu arşivlerin erişilebilir olmalarına izin vermek için gerekli tedbirleri alacaklardır.

İnsanlar, şimdiye kadar neden Arap arşiv materyaline herhangi bir genel ve kapsamlı resmi çalışmanın yapılmadığını kolayca anlayacaktır. Yine de, A. Gromann tarafından yazılan 17. Sayfasına atıf yapılan *Einführung* eserine ve *El²'nin* yeni makalesi (W. Björkman tarafından yazılan düzensiz Arap bölümü) “Diplomacy”ye bakın. İran ve Türk arşivleri için H. Busse'nin sayfa 185'teki atfına ve L. Fekete'nin sayfa 195'teki atfına bakın. Arapça belgelerde yapılan güzel diplomatik bir çalışma, M. Stern'ün *Fatimid Decrees* (Londra, 1964) adlı eseridir. Daha geniş materyal C. Cahen'in “Pour une diplomatique Arabo-Musulmane,” *JA*, 1963adlı eserinde bulunabilecektir.

3

Sözlü Kaynaklar

İslam tarihçisi, arşiv bakımından kesin bir dezavantaj içinde olmasına rağmen bile, belki de en azından modern zamanlara kadar herhangi diğer bir medeniyetin üretmiş olduğundan çok daha büyük miktarda edebi kaynağa erişme imkânına sahiptir. Bunlar sadece özü tarih olan kaynaklar değildir; aslına bakılırsa bunlardan bazılarının tarihle yakından uzaktan bir ilgisi yoktur; ama yine de tarihçinin vazgeçemeyeceği kaynaklardır. Bunlardan birincisi doğal olarak aşağıda sayfa 117 ff göreceğiniz Kur'an'dır.

Historiyografya (Tarih Yazım) düzeni, kendi gelişimi safhasında İranlı-Sasani ve daha az ölçüde Bizans veya Suriye'den etkilenmek durumunda kalmıştır; ancak kendi ilk bildirimlerinde, eğer birkaç kelime söylemek gerekirse, temelde Arap geleneğine ve İslam'ın detaylı tarzına dayanmaktadır.

Genel olarak Müslüman tarih yazımı hakkında kısmen değerli bilgi iki makalede bulunmaktadır. Bunlar; *El'deki* "Ta'rikh", IV ve *ekinde*, modern tarihçi için belge değerinden ziyade Müslüman kültürün bakış açısından algılandığında, Bernard Lewis ve P. Holt tarafından yazılmış ve yayına hazırlanmış olan *Historians of the Middle East (Orta Doğunun Tarihçileri)* cilt IV, (Londra, 1962); ve *Historical Writings of the peoples of Asia (Asya Halklarının Tarihle ilgili Yazıları)*; ve F. Rosental'daki *A History of Muslim Historiography (Müslüman Tarih Yazmacılığının bir tarihi)* (Leiden, 1952) eserleridir.

ARAPÇA SÖZLÜ GELENEK VE TARİHİ ROMANLAR

Arap tarih yazmacılığı, öncelikle gelişmiş sözlü geleneğin bir sonucudur; bu, sadece okur-yazarlığın olmayışının doğal bir sonucu değil; bundan da öte doğrudan doğruya belli başlı sosyal yapıdan ve zihni bakış açısıyla ilgili sebeplerden kaynaklanmaktadır.

İslam'dan önce, Arapların en başta gelen teşvik edici motivasyon güçlerinden biri, ırkının soyluluğuna ve geleneksel değerlerin işlenmesi ile kazanılan soyluluk temeline dayanan kendi şan ve şerefiydi ('ird). Her birey, sadece kendi soy ağacını değil aynı zamanda özellikle kabile kavgaları sürecinde ortaya konulan silahların cesaretle kullanımı ve atalarının kahramanlıklarını da aklında tutuyordu.

Fakat İslam öncesi sosyal yapıda, bireye ayrıca kendisinin silahların kazanımına dayanan kendi şeref *'ird* ve şanı ile bir klan veya kabilenin yani grubun üyesi olmak haricinde nerdeyse hiç önem verilmezdi. Bu yüzden, şeref (*'ird*) ile beslenen sözlü gelenek (tıpkı “şerefin unvanı” ve “ alçaklığın unvanının” daha sonra Arap ve Arap olmayan milletler arasındaki anlaşmazlıklarda argüman olarak kullanıldıkları gibi) iki düşman kabilenin temsilcileri arasındaki özellikle “böbürlenme yarışmaları”da (*müfakhara*) ve eski şiirde ifade edilen bir tür tarihi konuşmalar yapılarıdır. Bu tür gelenekler kendilerini düz yazıda ifade ettikleri kadar şiirde kendi ifadelerini bulmamaktaydı. Özellikle kesin ve net olan şu ki; o zaman da şimdi de göçebe Araplar, şaire ilham veren hal ve hareketleri aşına oldukları dilde sözlü açıklama ile bir şiirde (*kaşida*) tanıtırlardı. Sahip olduğumuz şiirin sonraki antolojileri, aynı yolu takip etmektedirler. Bu yüzden, tarihi muhtevası öncü nakilde tespit edilecek ve gerçeğe yapılan yegâne ima, şiirin kendisinde bulunacaktır.

Araplar tarafından bilinen “tarih”in en eski halinin bu şekilde ortaya çıktığına inanmak için her türlü sebep mevcuttur. Bununla birlikte, diğer medeniyetler (mesela; Hindistan) hemen hemen hiç bilmedikleri geçmişin farkındalığını, tarihten ziyade hikâyeleri saptırıp geliştirerek şursuz bir tarihi, tek amaç farz etmektir. Muaviye, bu türden nakillerin coşkulu bir hayranı idi. İslamiyet öncesi sözlü tarih geleneğinin özünü oluşturan “Historical Days” (Tarihi Günler)’in hikâyelerinin toplandığı eser bu tarzdadır.

“Historical Days” için, bakınız W. Caskel’in “Aijam al arab,” *Islamica*, III (1930 ek), 1-99.

Açıkçası, modern tarihçi için, bu sözlü hikâyelerin amacı, onların faydalarını sınırlamakta; bu yüzden şematik kalmakta ve sadece serüvenler ve anekdotlarla ilgili olmaktadır. Bunlar, derinlik ve genişlikten mahrumdurlar. Bu eserlerde günümüz gerçekleri birbirlerinden ilgisizdir ve kendilerine anlam kazandıracak tarihi perspektiften yoksundurlar. Eğer ifade etmek gerekirse, bu türler, “indeks kartları” olarak kalmaktadırlar.

Zamanla, buna diğer kusurlar eklenmiştir. Bir Arap’ın da olsa, hafızasının sınırları vardı. Eski hatıralar bulanıklaşmaktaydı; daha yakın zamandaki olaylar ise üst üste tekrarlanıyordu. Çoğunlukla çelişkiler, orijinal bilginin bir değişiklikten geçtiğinin anlaşılmasını sağlamaktadır. Üstelik gerçek hususunda aktarıcı, (*Ravi*) tarihte gerilere gittikçe, hikâyenin gerçek olup olmadığı konusunda endişelenmezdi. Onu ilgilendiren tek şey, kendisine en iyi avantajı kazandıracak ve dinleyicisini kendini dinler halde tutacak husustu. Bu sebepten destanın anlamı sapmış oldu. Elbette ki değişen ve bozulan tek şey bu değildi. En nihayet, İslamiyet’in ilk yüzyıllarında, anlatılanları hafızanın hilelerinden kurtarmak için sözlü hikâyeler, yazılmaya; kayıt edilmeye başlandı. Elbette bu eserler bize böylece ulaştı. Fakat bu eserler, içinde buldukları siyasi, dini tartışmalarda kullanmak, böylece yeni bilinçli veya bilinçsizce değişiklik faktörüne sebep olmak için eski hikâyelerde veya argümanlarda filoloji (Dil bilimi) ile ilgili malzeme bulmaya istekli olan “bilim adamları tarafından yazıya geçiriliyordu.

Bakınız; R. Blachere'nin *Historie de la litterature arabe (Arap Edebiyat Tarihi)*, atfi yapılan sayfa; 102, özellikle 83 ff sayfaları ve yine aynı yazar tarafından “Regards sur la litterature narrative arabe au ler siecle de l'hegire” (*Hicri yüzyılda Sözlü Edebiyat Üzerine Bakış Açıları*) *Semitica*, VI (1956) ve G. Widengren'in “Oral Tradition and Written Literature... (*Sözlü Gelenek ve Yazılı Edebiyat...*) *AO*, XXIII (1959).

İslami dönemde, bu sözlü geleneğin temellerinden ve kendi başına kapsamlı tarihi romanlar ortaya çıktı. Bunlar, şiir tarzında yazılı eserler olmayıp aralarına şiir serpiştirilmiş basit düz yazı tarzı haricindeki, daha çok Fransızların *chansons de geste (destanlar)* dedikleri eserlere benzemektedir. Bu tipteki belli başlı hikâyelerle aynı formda olan *Thousand and one Nights (Bin bir gece)* şeklinde olanıdır. İran'da nesir romancılığı bilinmemesine rağmen; (Ebu Müslim) sadece İran'da Firdevsi'nin, (bakınız s. 144) şiir tarzında yazılmış tarihi destan idi. Sonraki Türk tahkiyeciler, bazen İran tarzını bazen de Arap tarzını benimsemişlerdir (Seyyit Battal Gazi).

Tarihi gerçeklere dayanan destanlar, ilk etapta Peygamberin askeri seferleri (*magazi*) etrafında gelişti; ancak daha sonraları diğer konular kendilerini ortaya çıkardılar ve ilham kaynağı oldular. Mesela; Bizans savaşları ve Mağrip ülkelerine yapılan Hilali göçler bunlardan birkaçıdır. Buna karşın, İslamiyet öncesi Bedevi ‘Antar’ figürü etrafında örülen hikâyeler, popülerliklerini sürdürdü.

Bakın R. Paret'in *Die Legendäre Maghazi-Literature (Efsanevi Sefer Edebiyatı)* (Tübingen, 1930); M. Hartmann, “Die Beni Hilal Geschichten,” (*Beni Hilal Edebiyatı*) *zeitschrift für afrikanische, ozeanische und ostasiatische Sprachen*, IV (1899), 289 ff., B. Heller'in *Der arabische Antarroman* (Hanover, 1925) *EP*'deki aynı yazar tarafından yazılan özetle birliktedir. Daha genel bir şekilde tahkiye edebiyatı için, *EP*'deki *Bin Bir Gece* ile ilgili problemlerin son zamanlardaki tekrar ifadesine bakınız, s.v. “Alf Laila wa laila,” and aşağıdaki s. 46 ff. bk.

Bizans savaşlarından ilham alınarak Arapça formunda ve daha sonra Türkçe formunda yazılan destansı romanlar, tarihçi için eşsiz bir ilgi alanı oluşturuyordu. Bunun sebebi, içinden doğdukları çevre, ilgili oldukları gerçekler ve ayrıca Digenis Acritas'daki aynı olaylardan ilham alınan destansı bir şiirin Bizans tarafındaki varlığıdır. Bunu, H. Gregoire ve onun çevresine (örnek: Gregoire ve R. Goossens, “Byzantinisches Epos und arabischer Ritterroman,” *ZDMG*, LXXXVII [1934], 213 – 232) ve M. Canard (Örnek: “Delhemma,” *Byzantion*, XIII [1937], 183 – 188) gibi iki belli başlı şiir serisinin karşılaştırmalı çalışmasına borçluyuz. Ayrıca *EP*'deki “Dhü 'l-Himma” makalesine ve “Les principaux personnages du roman de chevalerie arabe *Dhat al-himma wa-l-Battal*,” *Arabica*, VIII (1961, 158 – 173. sayfalarına bakınız.

Bir şekilde, Memluklar zamanından kalan benzer kahramanlık şiiri için s. 183'e bakınız.

Bir tarihçi, bu hikâyelerin ifade ettikleri olayları açıklamayı ve kendisi için bu olayların gün yüzüne çıkarılmasını göz ardı edemez. Bu ideal, Arapça konuşan ülkeler ve Müslüman ülkelerin başka yerlerindeki insanlar arasında derinden kök salan duyguları yansıtan bir idealdir.

Bu konuda, R. Paret'in *Die Geschichte des Islams im Spiegel der arabischen Volksliteratur* (Tübingen, 1927) eserine bakınız.

HADİS

Yeni tartıştığımız hikâyeler, sadece sözlü gelenekle nesilden nesile aktarılan ve daha sonra yazıya geçirilen eserler değildir. Bunun yanında diğer kaynaklar da vardır. Tek tek veya koleksiyon şeklinde bu kaynaklar, geleneksel olarak *hadis* diye adlandırılmaktadırlar. Bu gruplama ve aktarım, İslam'ın ilk gelişimi ile derlenenler içindir. Bu bağlantıda tarih dışında kullanılmasına rağmen, tarihle bağlantı noktaları yok değildir.

İslamiyet'in oluşumu noktasında *Hadis* için, bakınız s. 41 ff., I. Goldziher, J. Schacht ve diğerlerinin eserlerine bakınız.

Avrupa'da tarih aşağı yukarı bağımsız bir tür haline gelmiştir. Eskinin geleneği olan modayı devam ettiren ortaçağ rahipleri, şahit oldukları, daha önceki eserlerinde anlattıkları olayları gelecek nesillerin kullanması için çalışmaya koyuldular. Ancak Araplar arasında, etkili "bilim" olarak *hadis* daha hızlı oluştuğundan, tarihin kendi bağımsızlığını kazanması çok yavaş olmuştur.

Hadis, Peygamber'in bir sözünü veya hareketini ihtiva eden veya ihtiva ettiği düşünülen çoğunlukla kısa nakillerdir. *Hadis* ilmi, somut yasal talimatların bir kaynağı olarak Kuran'ın eksik bıraktıklarını telafi etmek için geliştirilmiştir. Kuran'ın açık ve net anlaşılmadığı durumlarda, öğretmek kendisinin görevi olan, hayatı kanunu ifade ettiğine inanılan "Muhammed'in taklidini yapmak" tamamlayıcı bilgi olarak düşünülmekteydi. Peygamberin misali, tartışmasız ve bağlayıcı bir teamül yarattı. Peygamberin *hadisinin* yokluğunda, kişi, "arkadaşlarının" içtihadına başvurabilirdi.

Böylece *hadisin* içeriği; Muhammed, onu takip edenler ve onun Sahabelerin hayatına temas etmektedir. Bu, gerçekte, bu dönemin tarihçisinin tam olarak aradığı şeydir. Bu, Müslüman hukukunun toplumda hayatın, halkın ve özel yaşamının bütün hususlarını etkilemesinden dolayı doğrudur. Bu yüzden *hadis*, bazen kelimenin bizim açımızdan yasal kapsamına girmeyen mesela soy bilimi veya siyasetle ilgili meseleler gibi sorularla ilgilenir.

Başta, *hadis* ve historigrafinin metotları birbirinin aynıydı. Her ikisi de, sözlü gelenekten gelen bir yapıya sahipti. *Hadis*, toplayanları için Peygamber hakkındaki bilgiyi toplamanın olduğu kadar ilk Müslüman tarihçilerin de tek kaynağıydı. Yine de, her

İki tarafın da bilgi sağlayıcıları aynı insanlardı. Wahb b. Munabbih ve Abbas, Peygamber geleneği veya tarihi nakil için atıfta bulunulabilecek yetkililerdir. Gerçekten, uzun bir süre, İslam tarihçileri eşzamanlı olarak gelenekselcilerdi (Örnek: *hadis* âlimleri). İlklerin arasındaki bazı tarihçiler, birbirlerine bağlı olduklarından ikisi ile ilgili bir şekilde gelenekselci ve tarihçi olarak kendi eseri arasında açık şekilde herhangi net bir ayırım yapmadılar. Teoride, iki görüş arasında büyük bir farklılık vardır. Birinde amaç yazarın yaşadığı dönemde, toplumun yaşayışında pratik değere sahip teamülleri tesis etmektir. Diğerinde ise amaç, sadece geçmişin hikâyesinin devam etmesi ve tamamıyla unutulmaktan kurtarılmasıdır. Ancak gerçekte, geçmiş ile ilgili hayali bir mazeret altında birçok tarihçinin tarihi teamülleri araştırdıklarını göstermek mümkündür ve aynı gelenekler al-Baladhuri gibi Arap fetihlerinin tarihini ve Yahya b. Adam'da olduğu gibi *hadis* koleksiyonunu beslemektedir (bakınız aşağıda s. 122).

Bunu, İbn Abd al-Hakam'ın durumun ilginç analizine borçluyuz. R. Brunschig'in "İbn Abdalhakam et la conquete de l'Afrique du Nord par Arabes," *AIEO*, V1 (1942-1947), 108-155 eserine bakınız.

Türler arasındaki fikir birliği, *Siyer*, Peygamberin 'tarihi' biyografisindeki durumda özellikle çok belirgindir (bakınız aşağıda, sayfa 115 ff.).

Bu yüzden ilk tarihi eserlerde, *hadis* koleksiyonu gibi tam olarak aynı kalıbı izlemektedirler. Her bir hikâye, "bir dizi ravi" *isnad* tarafından bir nesilden diğer nesile nakil şeklinde elden ele ulaştırılanların listesi, daha önceden kelime kelime meydana getirilmiştir. Sonra, aynı olayın, aynı formunda, farklı, bazen çelişkili ve zaman zaman da değişik ifadeler ihtiva eden diğer yenilikler takip etti. Özellikle, el-Taberi'nin kapasiteli tarih kitabında bütün gelenekler toplanmıştı (bakınız aşağıda s.121). El-Taberi öyle bir tarihçi idi ki; bu bilim adamı hem gelenekselciydi hem de Kur'an hakkında yorum yapıyordu. Bu gelenekler, bu formda sunulmaktadır. Sözlü bir gelenek ortaya koyduğu için, bu tahkiyeye beklenmeyen bir kesinlik kazandırmaktadır. Eser, ibarelerin kolay ifadesini ve konuşmaların anındalığını sürdürmektedir. Sözler dolaylı anlatım olarak ifade edilmektedir. Veya doğrudan konuşmada dolaylı anlatımla konuşmacının kendi sözleri ile İslam'ın ilk yıllarındaki güçlü, hayal gücü yüksek ve yüksek derecede renkli bir ifade kullandığı iddia edilmektedir. İlgi uyandıran zengin detayı ve bazen canlı anlatım tarzı ile bu hikâyelerin pek çoğu hayatın sıcaklığını masalların çekiciliği ile birleştirir. Aslında bazıları tarzın modelleridir. Fakat tarihçi bakış açısından, her şeyi toptan okuyucuya verme ve kaynakları adlandırma alışkanlığı ve seçimini yapmakta kişiyi hür bırakmak, belli ölçüde bazı kritik araştırmalara farklı ifade sunmayı ve orijinal metinlere geri gitmeyi mümkün kılmaktadır. Uygulama ile bir takım detayların araya sokulmasına, diğer hikâyelerin bulaşmasına, yanlış anlaşılmalı bir ifadenin çarpıtılmasına rağmen; bir versiyonun başka bir versiyondan ne zaman alındığını kişi kolaylıkla anlayabilir.

Unutulmamalıdır ki; tarihten ziyade folklor alanına ait olan sözlü gelenek ile uğraşyoruz. Burada ışık tuttukları tarihi gerçeklerde birçok değişiklik yapmaları doğal bir gerçektir.

Bu yolla yazılan kitapların kendileri ciddi kusur ve eksikliklerden arınamazlar. Bunun en açık ve net hali, kronolojik sıralamaya herhangi bir müdahalede bulunmadan ve hikâyenin esas karakteri ile olaydan başka bir bağlantı noktası olmayan kısa anekdotların yan yana getirilmesini sonuç veren hikâyenin devam etmemesidir. Aktarıcıların iddiaları, tekrarlar, değişkenler, yazar tarafından yapılan parantez içi sözler (mantıklı akışın yokluğundan dolayı bu parantez içi sözler çöktür) hikâyeyi kesmektedir. En hayal kırıcı etki olan “İndeks kartlarının” bu uyumsuz koleksiyonu tasnif edilmediği sürece, kişinin dayanacağı unsurlar olması mümkün değildir. Yine de, İslam’ın ilk yüzyıllardaki tarihinin yazılmasını sağlayan kum tanecikleri, işte bunlardır.

Tarihler gibi *hadis* koleksiyonu da kısmen veya tamamıyla doktrinsel ve siyasi durumu haklı göstermek için oluşturulan bir gelenektir. Uzun süre, Abbasi propagandasının amaçları için, yurt dışında yayılan “rivayetlerden” dolayı Emevilerin tarihi, tamamıyla yanlış anlaşılmıştır. Öyleyse *hadis*, sadece atıfta bulunacağı düşünülen zaman için içinde geçtiği zaman için faydalıdır. Müslüman bilim adamlarının bu hilenin farkında oldukları ve bunu inceleyecek bir metot kurmaya çalıştıkları bir gerçektir. Eleştiride, böyle sağlıklı girişimin hariç kalması açısından, biyografik *isnat* eleştirisi küçümsenmemelidir. Buna rağmen o, iki bağlantı arasındaki ilişkinin, gerçekte aktarım zincirinin kronolojik olarak mümkün olduğunu sağlamak amacıyla nesiller (*tabakat*) arasında, genellikle sınıflandırılan biyografilerin araştırılmasına neden bu kadar çok önem verildiğini açıklar. Ne yazık ki modern araştırmalar göstermiştir ki “sahte” *ehadisler isnat* yokluğundan uzaktırlar. Aslında sonraki *hadis* veya en azından en sonra dikkati çekenler, resmi olarak tüm suçlamaların ötesinde ve en güvenilen insanları içine alan *isnatlarla* ve nakledicileri tarafından donanmışlardı. Elbette ki kişi, bunu abartmamalıdır. *Hadis* koleksiyonunun ve tarihin, özgün delilleri de aktarabileceğini inkâr etmek için hiçbir sebep yoktur. Ancak, her ne kadar bunun ayrılmaz bir parçası olsa bile hadisleri, sağlam veya sağlam olmayan olarak tasnif etme işi özellikle işe yaramaz. Sadece sistematik kıyaslama yaklaşımı; bir olayın hususi bir bölümünün; özellikle belirtilen zaman veya ortamda mı meydana geldiğini yoksa daha eski bir versiyonundan mı devşirildiğini gösterebilir. Tek ve aynı ravi için kullanılan isimlerin sayısının ışığında tanınmayabilen anımsanması güç detaylar ve uygun isimler haricinde yapılabilecek hemen hemen hiç araştırma yoktur.

Açıkçası, geleneksel rivayetlerle ilgili tam bir eleştiri yayını ortaya konulmadan önce hâlâ yapılacak çok şey vardır.

Hadisin geleneksel rivayetlerinin en ünlü ve en kolay erişilebilenleri L. Krehl ve T. Juynboll tarafından dört cilt olarak basılan el-Buhari tarafından yazılan *Sahih*’tir (Leiden, 1862-1908). Onun içinde O. Houdas (ve 1. Cilt için W. Marçais) tarafından yazılan dört ciltlik *Les traditions islamiques* Fransızca tercüme bulunmaktadır (1903-1914). O. Rescher tarafından *Sachindex zu Bokhari nach der Ausgabe Krehl-Juynboll und der Übersetzung Houdas Marçais* adlı bir indeks hazırlanmıştır (Stuttgart, 1923). M. Asad tarafından planlanan İngilizce tercümesi ve tam basımının sadece V. Cildinin 1-4 kısımları basılmıştır (Lahore, 1938). Muhammad b. Al-Bayyi’ al-Hâkim al-Nisaburi tarafından yazılan *Al-Madkhal ila ma’rifet al-iklil* adlı eser, J. Robson tarafından *An Introduction to the Science of Tradition (Hadis geleneği ilmine bir giriş)* adı altında tercüme edilmiş ve basılmıştır.

A. J. Wensinck tarafından yazılan CONCORDANCE ET INDICES DE LA TRADITION MUSULMANE eseriyle *hadis’in* bir alfabetik bir liste geleneği başladı. İlk fasikülü 1933 yılında Leiden’de yayınlandı. Otuz fasikül, Wensinck ve onun takipçisinin ölümünden sonra W. De Haas tarafından editörlüğü varsayılan J. Mensing, J. Van Loon, M. F. Abdelbaky (Abd al-Baqi), J.T.P. Bryun ve H. C. Ruyter (*gh-m-r’e*) tarafından yapılan eser 1963 yıllarına doğru piyasaya çıktı. Bu abide dizim listesi, klasik altı *hadis* kitabının ihtiva ettiği bütün önemli kelimelere yapılan referansları ve içerikleri, muhtevasında bulundurmaktadır. Uygun isimler, coğrafik isimler ve Kur’an ile ilgili atıflarla ilgili indeksler vardır.

A. J. Wensinck, aynı zamanda ilgili konularda bilgi isteyenlere çoğunlukla yeterli (Leiden, 1927)’de basılmış, daha az detaylı *Handbook of Early Muhammadan Tradition, Alphabetically arranged (Alfabetik olarak sıralanmış, Muhammedi Geleneğin ilk el kitabı)* eserinin de yazarıdır.

Yazarın, Müslümanlar tarafından yazılan *hadis* eleştirisi ile ilgili araştırması, tarihin temel hususlarına (biyografi, soy tarihi bilimi, kronoloji) dikkat çekmektedir. O, kendi açısından az; fakat yasal bilimlerin yardımcı bir disiplini olarak daha fazla gelişmiştir. Bu şekilde, dolaylı olarak en azından gerçek bir bilimsel kesinliği amaçlamaktadır.

Müslüman tarih bilimi, her zaman kökenleri ile bağlantılı kalmıştır. Hatta bağımsız hale geldikten sonra bile; bu, her türlü biyografik araştırmalara doğru güçlü bir yönelimi göstermektedir (bakınız aşağıda, sayfa 33 ff.) – Müslüman tarihçilerin entelektüel oluşumun doğrudan bir sebebidir. Aslında, “tarih kitapları” diye anılan bazı kitaplar, naklettikleri geleneklerde özellikle gelenekçilerin biyografilerinin tek koleksiyonu olma özelliği taşımaktadır.

Müslüman tarih biliminin başlangıcı iyi bilinmemektedir; bununla birlikte, ondan bize çok az bilgi ulaşmıştır. Sonraki yazarlar tarafından bazı atıflar muhafaza edilmiştir. Bunların bir araya getirilip incelenmesi gerekmektedir. Bazı parçalar, doğrudan papirüslerde korunmuştur. İşte bu yazmalar, büyük ilgiye mazhar olabilirler.

LXXV, Chicago Üniversitesi Oryantal Yayınlarındaki N. Abbott'un *Studies in Arabic Literary Papyri (Edebi Papirüslerdeki Arapça Çalışmalar)* (1959) eserine bakınız.

ARŞİVLER VE KRONİKLER

Dokuzuncu yüzyıldan sonra, yeni tip tarihi eserler, olayları sürekli hikâye tarzında sunmaya başladı. Bunlar, başta sadece olay dizinlerini ifade eden listelerdi (*ekber*); fakat daha sonraları, olaylar genellikle yıllara ayrılarak (tıpkı Avrupalıların yaptıkları gibi “arşivler”) daha ziyade kronolojik bir sınıflama amaçlanmıştır (bu, tarihi şekillendirmekte kullanılan *tarik* kelimesinin tam anlamıdır). Mevcut olduğu kadarıyla, İran Sasanilerinin tarih bilimi, sadece Arapça olanlar, Farsça tercümelemeler veya onların adaptasyonları her türlü pratik amaç için korunmuştur. Bu yüzden bunun yeni gelişmeyi ne kadar etkilemiş olabileceğini tam olarak söylemek zordur. Fakat pratik olarak 9. ve 10. yüzyılda Arapça yazılan bütün tarihin, İranlıların hükümet sekreterleri tarafından İran aristokrasi için yazıldıkları hatırlanırsa; böyle bir etkinin var olması, hemen hemen kesin görünüyor. Kronolojik dizi için çabalamaktan çok hanedanlar hakkında bilgileri (ahlaki değerlere veya anekdotu resimlemeye yönelik bir eğilim ile), hikâyelerde sürekli olarak daha belirgin bir şekilde göstermektedir. Eğer böyle bir sıralamada bir tanesinden yardım talep etmek gerekiyorsa; bu, Suriyeli benzerleri ile Yunanistan'ın Hristiyan tarih bilimi olabilir görünmektedir. Ancak; onların Müslüman kültür üzerindeki etkileri, kadim Akdeniz mirasının diğer bölümlerinden genelde daha az nettir.

Bunun nasıl bu yeni tip olabileceği bilinmiyordu. Sonunda, Doğu'daki Müslüman tarihçiler tarafından en çok beğenilen tip haline geldi ve günümüzde de hâlâ o tarz devam etmektedir. Bir konu ile sınırlı basit bir kitapçıktan tutun; genelde İslam Tarihi detayları ile ilgili abide ansiklopedilere, hatta bütün insanlık tarihi ile ilgili (bilindiği kadarıyla) ve en nihayet bununla bağlantılı olarak tüm fiziki dünyaya kadar değişen ölçülerde bu tür kronolojilerden yüzlerce bulunmaktadır.

İlk tarih bilimi ile karşılaştırıldığında, bilginin daha yeni kaynakları kullanmalarından dolayı bu kronikler, tek bir şekli temsil etmekten ziyade, önemli bir yeniliği temsil etmektedir. Sözlü geleneğin asla ortadan kalkmayacağı bir gerçektir. Yazarlar, şahit oldukları olayları, bizzat kendileri doğrudan doğruya kaydetmektedirler. Fakat Müslüman devletlerde bu iş, yönetim kademelerinin hizmetleri ve kayıtlarıydı. Diğerleri ise, şansölyeler ile yapmış olduğu yazışmalarla ve posta hizmetlerinden aldıkları detaylı iletişimle yapılmıştır. Bunun neticesinde, belgelere dikkati çekmek, çok daha mümkün olmuştur. Böylece, sözlü naklin belirsizliği de ortadan kalkmıştır. “Arşivlerin” dosyalanması ve korunması büyük çoğunlukla düzensizdi. Kamuya ve özel sektöre ait olanlar karıştı. Bunlara ulaşmak da yazarların şans, merak ve toplumla bağlantısını noktasında çok belirsizdi.

Ancak, bu tür bilgi kaynaklarının önemli olduğunun düşünülmesi; kroniklerden, sahip oldukları atıflardan, yazarların sorulara verdikleri cevaplardan açık-seçik anlaşılmaktadır. Ara-sıra bu araştırmacılarından bazıları arkeolojik abideleri, eski paraları, epigrafiyi ve diğer unsurları – aslında modern anlamda bir tarihçi olarak – çalışarak kullanmaya başladılar.

Bu yeni bilgi kaynaklarına erişim şu anlama geliyordu. Şayet yazar sadık bir kopyacı ve tıpa tıp kopyacı ise; Bu erişim, sadece metinlerin aktarılması değil ayrıca metinlerin içeriğindeki değişiklikler anlamına geliyordu. Üstelik yazarın hitap ettiği kesim, ilk çağlarda aynı değildi. Burada da geçmiş ile arada uzun bir mesafe yoktu. Ancak, artık tarihçiler, yönetimlerin sekretaryaları, kutlanmış kahramanlıklarını duymayı ve kendilerinden önceki atalarını anlatan hikâyeleri dinlemeyi sevenler ile bağlantı halinde idiler. Bunlar, o çağın kültürlü elitleriydi ve modayı, kültürel meselelere yerleştiriyorlardı. Elbette ki bu daha da gelişmiş bir medeniyette doğmuş modern bir tarihçinin ihtiyaç duyduğu tüm merak ettiklerini, Müslüman öncülerin eserlerinde bulabilecekleri anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte bu, elimizin altındaki tarihi malzemenin zenginleşmesini temsil etmektedir. Her ne kadar her iki tarafta da harika eserler, gerçekte nadir olsa da, İslami tarih bilimi, hem sayıca hem de kalitece kendisinin çağdaşı olan Orta Çağ Batısından daha üstündür. Hatta Müslüman dünyasının entelektüel hayatı, teşvik ediciden yoksunlukla başladı. Bütün bölgelerde, orijinal eserlerin nadir olduğu zamanlardan on beşinci yüzyıla kadar; hatta bazı belli başlı yerlerde, daha ileri tarihlere kadar tarihi yazmak, aktif bir şekilde devam etti. Yeni bir kavram olmazsa da modern malzeme ile donanmış olmasına rağmen; tarih, yeni olayların üzerinde hâlâ büyük bir dikkatle duruyordu.

Genelde Batılı tarihçiler tarafından gözlenen ancak Oryantal araştırmalara her zaman atfedilmeyen tarih biliminin eser tipleri arasındaki temel farklılık, Müslüman kaynağını incelerken tarihçi tarafından yapılmalıdır. Doğal olarak, şans eseri kendilerine ulaşan kaynaklar üzerinde çalışmak ve bunları Batı dillerine belli ölçüde adapte etmekte kendilerini sınırlamak için Müslüman tarihini yazma girişimde bulunanlar, bu hususta avantajlıydılar. Fakat İslam tarihi, diğer toplumların seviyesine yükseltilecekse; bu tarzdaki “acil” metotlar artık yeterli değildi. İlginizi üzerlerine yoğunlaştırdığımız ilk Müslüman tarih bilimi eserleri, şu iki tipe indirgenebilmektedir:

1. Kelimenin en net anlamı ile kaynaklar: Yazar, kendisinin bizzat şahit olduğu olayları tasvir etmektedir veya her halükarda olayı ilk tasvir eden kişidir. Kısacası bilgi ilk elden gelen habere dayalıdır.

2. Olaylar, birinci elden bildirilmemektedir; farklı aktarıcıların derlemeleri şeklinde yapılmaktadır; ancak bunlar ilk yazarlara dayanarak elde edilen bilgilerdir. Bunlar oldukça

çok sayıdadır ve genellikle her birisi, kütüphanelerdeki orijinal kaynaklardan daha yüksek sayıdaki el yazmaları ile temsil edilmektedir. Çünkü tarihe ilgi duymaya elverişli geniş bir meraklı topluluğuna sahip olan bir toplumda, doğanın eserleri, genellikle doğada uzman olanlarınkinden daha başarılıdır. Aynı sebepten dolayı, bunlar, bilinen ilk eserlerdi ve Avrupa dillerine çevrilmişlerdi (al-makin, Hristiyan, 1625'te; Abu al Fida, Müslüman, 1722'de). Bu eserler, daha sonra araştırmanın diğer kaynaklardan doldurduğu ana kronolojik özetleri donattılar. Onlardan bazıları verimlidir ve yazarın becerikli tarzı, onların bu başarıları için çoğu kez ilave iyi bir hak edilmiş gerekçe sağlamıştır.

Günümüzde bazıları, bizim için doğal edebi eser olma değerlerini sürdürmelerine rağmen; orijinal belge değerini verememektedirler. Bu, onların otomatik olarak gözden düşüp ihmal edilmeleri anlamına gelmemektedir. Literatürde, bir önceki yazarın eserini kopyalamak intihaldir; ancak, Orta Çağlarda bu husus, şu anda bizlerin kabul ettiği tarzda hayal gücüne değil, belgeye dayalı olan tarihi eserleride edebi telif hakkı kavramı yoktu. Günümüzde bile büyük ölçüde, belgenin ilk kaynağı olan yazarlara dayanmaktan başka imkân görünmemektedir. Bu bakımdan Ortaçağ Müslüman tarihçisinin metotları, modern çağdaşlarınınkinden pek de farklı değildi. Burada kişinin, sadece atıfları toplayıp onları sınıflandıranlarla daha kişisel tarzıda gerçekleri tekrar değerlendirip bütün olarak bir sentez üretmeye çalışanlar arasındaki farkı anlaması gerekmektedir. Açık entelektüel üstünlüklerine rağmen, modern tarihçi kullanacak olsa bile sonrakiler birincilere göre daha az faydalı ve daha da tehlikelidirler.

Onların doğal değerleri ne olursa olsun, bu derlemeler, içerdikleri bilgilerin bize asıl kaynaktan doğrudan gelip gelmediğine yoksa orijinal kaynakların kaybolup kaybolmadığına ve en son derleme haricinde içeriğinin tarafımızdan bilinip bilinmediğine göre değerlendirilmesi gerekir. Birçok orijinal kaynak ne yazık ki ortadan yok olmuş. Açıkçası tam olarak onlar derlemeler kadar büyük bir okuyucu kitlesine sahip değillerdi. Sadece ve sadece sonraki edebi eserlerin yardımıyla belli bir ölçüde tekrar oluşturulabilirler: Onların kapsamlı diye atıfta bulunuldukları yerlerde tahmin edilmeyen hizmet gelecek nesillere verilmiştir. Bu, derlemelerin her zaman aynı şekilde kullanılmayacağı anlamına gelmektedir. Genellikle zaruri bir şekilde derleme olduğu bilinen bir eser, yazarın kendisi ile ilgili aynı zamanlı gerçeklerle ilgili olan bir sürü sayfa ile bitecektir, böylece bunlar orijinal deliller olurlar. Bu noktaya kadar, bizim orijinal kaynaklara bakarak kaynakların artık var olmadığını anlamamız gerekli olacaktır.

Bunu yapabilmek için, her derleme, alınmış olduğu kaynaklar ve metinlerin karşılaştırılmaları vasıtasıyla paragraf paragraf bazen de en ince detaylarına kadar incelenmesi gerekir.

Bu yüzden, Hristiyan ülkelerinin tarihinin araştırılmasında bir asırdır değerleri ortaya çıkan kaynakların eleştiri metotları, genel olarak Müslüman tarihinin araştırılmasına da tanıtılıp uygulanmalıdır. Şayet bu tür metinlerde sunulan mülahazalar bağlamında olayların ve safhalarının gerçek değeri, doğru bir şekilde takdir edilecekse, eserleri sınıflandırmak ve onların kökenlerini tespit etmek; sıkıcı, ancak vazgeçilmez bir iş olur. Bu; her zaman kolay değildir; çünkü şu anda birçok önemli eser, hâlâ el yazması şeklindedir. Bunun sebebi; bazı kronik editörlerinin yeni formüle edilen temel kurallarının eleştirisini henüz görmemiş olmalarıdır. Bu yüzden yayın yapma, günümüzün en başta gelen işi olarak hâlâ önemini korumaktadır. Bununla birlikte, sağlam bir metin için sadece kuralları tesis etmeyi izlemek değil aynı zamanda kamera çağında, kütüphane imkânlarına bağlı kalarak metnin basılmasını dikkatlice düşünmek gerekir. Ayrıca, editörler, konu hakkında diğer bilinen eserlerle karşılaştırma ile sunulabilecek eserin yazarının kaynağı ile ilgili gözlemleri veren dipnotları sağlasa, faydalı olurdu. Bu ve dil ile ilgisi olmayan dipnotlar, tarihi metnin editörüne ait bir iş olmalıdır. Böyle bir durum, tarihçi için öncelikli bir edebi metin oluşturmaz.

Orijinal belgenin kendisi de eleştirisel olarak incelenmelidir. Kural olarak, doğrudan belgeler, sadece çıplak iskeletin derlemelerde kaldığı gerçekler hakkında somut, apaçık ve önemli deliller sunmaktır. Al-Şuli ve al-Kalanisi (bakınız sayfa 132 ve 163) gibi kronikler, insancıl değerlerinden dolayı, Arap edebiyatının şaheserleri arasındaki yerini kesinlikle hak ediyorlar. Buna rağmen, Avrupa'nın aynısı, Müslüman kroniklerde sunulmuş bir eserin belgesi; yazarın olaylara şahit olup olmadığına, ya da sadece işittiğini aktarıp aktarmadığına, ya da olayın kendi kasabasında veya uzak, yabancı bir yerde meydana gelip gelmediğine, nihayet kişinin olayları dürüst veya siyasi ve dini sebepler doğrultusunda aktarıp aktarmadığına, gerçekleri çarpıtıp çarpıtmadığına veya gizleyip gizlemediğine göre değişkenlik gösterir. Mesela; sahip olduğumuz tarihi eserlerin daha büyük kısmı Suni mezhebine aittir. Bunlar, Müslümanlarla diğer sadık toplulukların nasıl bir rol oynadıklarını anlatır. Aslında, her yazara, belli ölçüler içinde ve belirtilen alanda belli sürelerde güvenilebilir. Yapılacak ilk iş, bu "güvenilirlik bölgesini" belirlemektir.

Çoğu zaman, kroniklerin insan topluluklarının kurumları, ekonomik ve sosyal hayatları konusunda nerdeyse hiçbir şey anlatamayız. Bu gerçeklerin bilindiğini ve bizim için sadece ölü mektuplar olarak kalan kinayelere atıfta bulunulduğu varsayılmaktadır. Göreceğimiz gibi, diğer eserler, bu kusurları belli bir ölçüde telafi etmektedirler. Bir bütün olarak, kronikler, özellikle siyaset ve olaylar tarihi için faydalıdır.

Ancak Miskawaih'in Kroniği gibi bazıları (bk. aşağı s. 131) daha geniş bir alana sahiptir ve belki de yağmanın iyi bir şey olmadığını bilmektedirler. Tarihçiler, bulunabilecek şeyleri parçalı olduklarından dolayı araştırmaktan vazgeçmişlerdir; fakat bu parçalar birleştirilebilmektedir. Kişi, bir metnin içine söylenenden fazlasını katmamalıdır; ancak yine de şimdiye kadar gizli kalan bir hususu açıklayabilmelidir.

Tarihi eserler veya *ta'rik* kelimesinin kullanımına göre, Müslüman bibliyografyacılar tarafından sınıflandırılanlar, kabaca aşağıdaki şekilde kategorilere ayrılabilir:

1. Bu kroniklerden bazıları, evrensel, diğerleri bilerek ya da bilmeyerek bir dönem ile ilgili, kendilerini bir alan ile ilgilenmekle sınırlandıran, bir kısmı ayrıntılı, diğer bir kısmı sadece okuyucuları için lüzumlu konuları özetlemeye çalışan kroniklerdir. Büyük devletlerin geniş coğrafik alanı, siyasi bölünmeye uygun bölgesel kroniği kapsayan kronikler için doğal olarak daha uygundur. Bunların tümünde prenslerin belgeleri büyük bir bölümü oluştururken, otokratik dönemlerde, bunların bazılarını resmi hanedanlık hikâyeleri, hatta tek hâkimin hikâyeleri oluşturmaktadır. Siyasi bölünmeler dönemindeki kroniklerin en sınırlı, ancak en canlı karakteristik atmosferi, kendi üslubuyla resimleyen, bir şehrin hikâyesidir. Arap veya Alid, önceki işgaller ile yakından bağlı soy kütüğü araştırmalarıdır ve zaman zaman büyük ailelerin ve otobiyografilerin hikâyesidir. Vezirler, hâkimler ve bu iki zümrenin arasında bunları takip eden grup, özellikle önemlidir.

Esas kronikler, onların ilgilendiği dönem ve arazilerle ilişkili Bölüm III'te bulunacaktır.

2. Biyografik sözlükler, bazen evrenseldir; fakat çoğunlukla bilim ve edebiyatçıların uhdesindedir. Mesela; özellikle bir hukuk okuluna yapılan atıfta, bu okula ait yasal bilim adamlarının alfabetik bir listesi vardır. Ayrıca şairlerin sözlük antolojileri de vardır; *sufizmin* yükselişinden sonra velilerin hakkında geliştirilen hayat hikâyeleri (*menakib*) yazıldı. Ne tüccarların, ne halk içinde belirginleşmiş kişilerin, ne de bilim adamların biyografileri vardır. Bölgesel temelde tasarlanan biyografik sözlük vardır. Bu biyografi genellikle büyük bir şehir hakkında olup orada yaşamış bütün bilgili adamların listesini yapmaktadır. On birinci yüzyılda, al-Khatib al Baghdadi tarafından yazılan *Ta'rikh Baghdad* adlı on dört ciltlik eser (Kahire, 1349/1931) ve on ikinci yüzyılda, İbn 'Asakir tarafından yazılan ve Ş. Munajjid tarafından yazılan bir basımı da yayınlanma aşamasında olan (Şam, 1951 -) *Ta'rikh Madinat Dimashk* (Şam) eserleri özellikle ünlüdür. Kamal al-Din b. Al-Adim tarafından yazılan ancak henüz basılmayan *Bughya*, Halep ile ilgilidir. Bizim amacımız bakımından daha önemlidir. Onun güzel kronik çeşitliliği vardır ve aynı kaynağa dayanır.

Alıntılar için bakınız A. C. Barbier de Meynard, “Extraits du dictionnaire biographique de Kemal ed-Din,” *RHCH veya III* (Paris, 1884, 661-732). Bir bütün olarak, bu eserler belgesel metotla yapılan daha ileri kroniklerden ziyade, ilk tarih bilimine benzemektedir.

Altıncı, on ikinci yüzyıldan sonra, aynı eserde sözlü anlatım ve sözlüklerin biyografik makalelerinin kronik tarzı ile birleştirme alışkanlığı çok daha yaygınlaştı. Şu anda ise makaleler, kronolojik sıralama ile düzenlenmektedir.

Biyografik sözlüklerin tam hali muhteşem ve paha biçilmezdir. Al-Şafadi tarafından yazılan (d. Şam, 1363) *Wafi bi-al-wafayat* bu türden bir eserdir. O, yurттаşı al-Dhahabi tarafından yazılan bir şekilde kronolojik olarak düzenlenen ölüm ilanının ilk hali olan *Ta'rih al-islam* ile ortak çok yöne sahip malzemeyi kullanmaktadır. Bir basımı şimdilik H. Ritter ve S. Dederling tarafından yayınlanmaktadır. Dört cildi *Bibliotheca Islamica* da 6/a-d (1931-1959) piyasaya çıkmıştır. Bu arada, G. Gabrieli tarafından *RL XXII-XXV*'de yazılan “Indice alfabétique de toutes les biographies contenues dans *Wafi*,...” eserine başvurun. Kaynakları listeleyen giriş, E. Amar, *JA* tarafından (1911-1912) Fransızcaya tercüme edilmiştir.

En iyi bilinen bibliyografik sözlük, Şamlı İbn Khallikan (on üçüncü yüzyıl) tarafından yazılan seçici ve iyi yazılmış *Wafayat al-a'yan* eseridir. Bu eserde, bilim adamları ve siyasetçilerden eşit şekilde bahsedilmektedir. Eser öyle bir üne kavuşmuştur ki insanlık kültürünün tarihi sözlüğü olmuştur. *İbn Khallikan'ın* dört ciltlik *Biyografik Sözlüğünün* (1843-1871, tekrar basım, 1961) Wm. MacGuckin de Slane tarafından yazılan iyi bir İngilizce tercümesi vardır. Bu eser, F. Wüstenfeld'in dört ciltlik (1835-1843) basımına dayanır ki bunun yerine bu eserin Kahire basımı (1881) kullanılabilir. Eserin bu versiyonu, eserin Avrupa'daki değerinin tanınmasını sağlamıştır.

J. Lippert tarafından (1903) yayına hazırlanan, Ibn al-Qifti tarafından yazılan *Ta'rih al hukama* ve iki cilt olarak A. Müller (1884) tarafından yayına hazırlanan İbn abi Uşabi'a tarafından yazılan *Kitab...al-atibba* bilim adamlarının biyografileri için en değerli eserlerdir. D. S. Margoliouth tarafından yayına hazırlanan edebiyat insanı üzerine yedi ciltlik *GMS, VI* (1907-1927) Yakut'un *İrşad al-arib* eserine bakınız.

3. Ayrıca arkeolojik, coğrafik ve yönetimin doğası ve ileride göreceğimiz gibi oldukça büyük bir alanı, tarihe feda etmektedir.
4. Arap tarih bilimi, Müslüman tarih bilimi ile bire-bir aynı değildir. Bir tarafta, daha sonra döneceğimiz Arap olmayan Müslüman tarih bilimi mevcuttur; diğer taraftan, Nesturiler ve Monofisitler, ya Arapçayı ya da Süryaniceyi kullanılırken başta Hristiyan ve özellikle Koptik ve Melkite (örnek: Yunan dini töreye sahip fakat Arapça konuşan Hristiyanlar) gibi Arapların, Müslüman olmayan tarih bilimi de vardır. Genel olarak konuşmak gerekirse, ilerde ele alınacak şekli ile Müslüman dünyasındaki Arap olmayan Hristiyan tarih bilimi ile bu literatürü birleştirebiliriz.

Arapça hakkında hiçbir bilgisi olmayan deneyimsiz öğrenciler ve okuyucular, J. Sauvaget tarafından yazılan (1946) *Morceaux choisis des historiens arabes* eserinden, Arap tarihinin farklı tipleri hakkında birşeyler öğrenebilmiştir.

FARS VE TÜRK TARİH BİLİMİ

Mesela, Fars dilinde, fakat kelimeleri Arapçadan kuvvetli bir şekilde etkilenmiş Müslüman yazarlar tarafından Arap harfleri ile yazılan Neo-Fars tarih bilimi onuncu yüzyılda ilk Arapça kroniklerin tercümelere ve uyarlamaları tarzında (al-Taberi) neo Fars şiirinin ortaya çıkışından da pek geç olmayan bir zamanda görünmektedir. On birinci yüzyılda, Arap kronikleri ile birlikte eş zamanlı orijinal ve bağımsız bir tarz kazanmıştır; ancak on üçüncü yüzyıldan sonra Arapça eserleri dışarıda bırakarak İran kültürünün tüm alanını kapsamıştır. Bu nedenle, on beşinci yüzyıldan sonra; İran kültürü, Farsça bilgisi olmadan incelenemez ve böyle bir bilginin daha önceki zamanlarda da gerekli olmadığını düşünmek, temelsiz olacaktır. Önceki zamanlara ait birçok Arapça eser ve belge aslında daha geniş Farsça eserlerinin beraberinde veya tercüme yoluyla bize ulaşmıştır.

Yeni Fars tarih biliminin tür ve metotları, temelde Araplarınkinden farklı değildir. Genelde, tam kronolojik sıralama ve yıllara göre sınıflandırma bağlamında daha az ısrar göstermektedir. Daha çok, sürekli sözlü anlatı tercihinde bulunmaktadır. Bu eğilim, otokratik hanedanlıklar çağında İslam tarihini bir hanedanlık dizisi olarak kabul etmektedir. Bu dönemle ilgili anekdot geliştirmek, çok sevilen bir işittir. Bu, Arapça konuşan ülkelerin tarihinde belli bir ilgiden yoksun şekilde elden ele dolaşmaktadır. Bu şu demektir: İran milli tarihine yönelik seslendirilen ve özellikle ona yaslanma, dayanmadır. Biyografik edebiyat alanında diğer türlerin çok ama çok az sayıda sözlükleri vardır; fakat daha çok Sofizm'in gelişmesinde, İran'ın oynadığı rolün ışığında kabul edeceğimiz evliyaların ve azizlerin hayatları ve sözlükleri bulunmaktadır.

Türk tarih edebiyatı, Osmanlı İmparatorluğu en yüksek seviyesine eriştiği zamana kadar Arapçadan her şeyden öte sadece Farsça eserlerden rekabeti yavaş yavaş ortadan kaldırıncaya kadar öyle büyük bir ilgiye sahip değildir. On üçüncü yüzyıla kadar, Türklerle ilgili bütün tarihi belgeler Farsçadır ve birkaç istisna haricinde on beşinci yüzyıla kadar hâlâ öyle kalmaktadır. Daha sonra geliştirilen yol ve metotlar İran'ın izlediği yol ve metotların hemen hemen aynısıdır. Ancak daha uzak dönemler için bile Türkçe bir bilgi faydalıdır, çünkü Türkçe olmayan eserlerde ve milli geçmişlerindeki modern Türk tarihçilerini okuyabilmek için de bu eserlerin içinde birçok Türkçe deyim bulunmaktadır.

DİĞER DİLLERDE HİSTOGRAFYA

Burası, Müslüman olmayan toplumların kendi dillerinde yazmış oldukları edebiyatın tartışma yeri değildir. Ancak yine de, ikinci plandaki Yunan, Latin, Gürcistan ve diğer kaynaklar hesaba katılmaksızın bile, Ermenice ve özellikle Süryanice (en azından on üçüncü yüzyıla kadar Mezopotamya'da ve kuzey bölgeler) yazılmış Müslüman topraklarda ortaya çıkan Hristiyan histografik kaynakların varlığına dikkat çekmek gereklidir. Daha Sonra ortaya çıkanlar, öncelikle mezhepseldir, fakat bunlar bizleri çoğunlukla Müslüman yazarlar tarafından göz ardı edilen popüler dönüm noktasına temas noktasına getirmektedirler. Kural olarak, bir dildeki tarih bilimi diğerlerinden tamamıyla bağımsızdır.

Ancak yine de Ermeniler, sıklıkla Yunan ve Suriyeli yazarlarla iletişim içindeydiler ve Suriyeli yazarlar, Arap hatta Fars yazarlardan birtakım bilgiler elde etmişlerdi (İslamiyet öncesi dönem hakkında bize bilgi sağlayan Yunancadan tercüme döneminin sonunun ardından). Burada ve başka yerlerde, gerekli olduğu üzere kaynakların eleştirel analizlerinde, bu ihtimal akılda tutulmalıdır. Aksi halde; ikinci derecedeki kaynaklarda Arap veya İranlı Müslümanlar tarafından bildirilenler, kural olarak yazarları İslamiyet öncesi tarihle ilgilenen yazarların durumu hariç tutulacak gibi görünmektedir (Farsça ve İncil dili nadiren Grekoromen). Moğol hâkimiyeti altında, uluslararası mezhepçilik evrensel dönemini ile ilgili bir ya da iki yazarı saymak mümkündür.

Müslüman ülkelerdeki Ortaçağ Yahudi tarih bilimi pratikte var olmamıştır.

Seyahatnameler ve Coğrafik Eserler

Bu konuyu “eserler” başlığı altında sınıflandırmak uygundur. Fakat şu anlaşılmalıdır ki; bildiğimiz gibi coğrafya fikri, İslam’dan ve bu başlık altında gruplandırığımız eser coğrafyanın sınırları ötesine geçen coğrafi türlerden oluşmaktadır.

SEYAHATNAMELER

Seyahatnameler, coğrafik eser kaynaklarından biridir. Bunlardan, bize kadar ulaşanlardan bazıları doğrudan kaynaklar olarak kullanılmaktadır. Ümit edileceği üzere, seyahatler hakkında yazan Müslüman seyyahlar, çoğunlukla hem kendileri hem de okuyucuları için merakın kaynağı olan Müslüman dünyası dışındaki Hindistan, Çin veya Rusya gibi ülkeleri ziyaret edenlerdir. Fakat bizler için Müslüman dünyasının dış dünya ile ilişkilerini incelemek için yalnızca belge niteliğinde kullanılabilirler. Müslüman ülkelere yapılan seyahatler, Türk fethine ve Haçlı Savaşlarına kadar hemen hemen hiç edebi bir yer kazanmamıştır. Kazandıkları zaman da, bahsi geçen seyyahların neredeyse hepsi, özellikle hacca gitmek veya ilim öğrenmek için Doğu tarafından cezp edilen Batılı Müslümanlardı. Bir süre sonra, meraktan dolayı da olsa Müslüman dünyasındaki Doğu ve Batı arasındaki sürekli artan seyahat etme dürtüsü gelişti. Bu, Türk topraklarındaki özellikle Batılı Müslümanlar için kaçınılmaz şaşkınlığa sebep olmuştur. Diğer taraftan İslam’ın Batısında, Oryantal seyyahlar tarafından yazılan hiçbir şey yoktur. Bununla birlikte birkaç İranlı ve Türkün seyahat belgeleri Levant’ta kalmıştır.

Eğer seyahatlerini yazan ilk Müslüman seyyahlar, Müslüman dünyasının dışına çıkanlarsa; sırasıyla yabancıların Müslüman ülkeler hakkında yaptıkları bir takım yararlı tasvirleri güvenle kabul ederiz: bunlar birkaç izole olmuş Çinli, Yahudi ve daha sonraları

özellikle Haçlı seferleri sırasında hayatın her safhasında Avrupalıydı. Onlar, önceleri sadece yapacakları yolculuk planının biraz ötesinde meraklı hacılar olmuşlardı. Ancak artı hacıların yanı sıra misyonerler, tüccarlar, diplomatik ajanlar ve diğerleri vardı. Bunların hikâyesi çoğunlukla çok ilginçtir. Ancak bunlar, şimdilerde bu yaşayamayacağımız Müslüman dünyasında bir ölçüde yabancı yazım oluşturuyorlardı. Yine de tarihçinin bunları göz ardı etmemesi gerekir. 16. Yüzyıldan sonrası için bu tarzda yüzlerce rapor mevcuttur (bk. blm. 22 Osmanlılar için ve böl. 21 ise modern dönemin diğer Müslüman devletleri).

COĞRAFYALAR

Keşif çağına kadar, coğrafya bilimleri, kaybolan her türlü belge rağmen tamamen İslam kültürünün tekelinde idi. Müslüman coğrafyacılar özellikle de büyük çağın (dördüncü/onuncu yüzyıl) coğrafyacıları, bizim açımızdan hâlâ oldukça önemli bilgiye sahiptiler.

Müslüman coğrafyası hakkında şu eserlere bakın: *EI'deki Supplement* (Ek) J. H. Kramers tarafından yazılan “*Djuğhrāfiyā*”, veya aynı yazar tarafından ölümünden sonra yayınlanan (Leiden, 1954) kısmen benzer makale *Anelecta orientalia*, I; halen başvurulabilecek faydalı coğrafya üzerine yazılmış Abū al-Fidā'nın (1848) eserine yazmış olduğu önsözü, M. Reinaud tarafından yazılan eski *Introduction générale à la géographie des Orientaux*; veya Rusça altı cilt olarak basılan (Moskova ve Leningrad 1955-1960) yazarın kendi (*seçilmiş eserleri arasındaki*) *İzbrannie Sochinieniia*'da bulunabilecek I.I. Krachkovskii tarafından yazılan kapsamlı araştırması vardır. Bu ciltlerden IV cildi, *AIEO*, XVIII-XIX (1960-1961)'de M. Canard tarafından kısmen Fransızcaya tercüme edilmiştir. Daha basit fakat daha doğru bir giriş, H. Darmaun ile ortak çalışma ürünü olarak R. Blachère tarafından (2. Basım, Paris, 1958) *Extraits des principaux géographes arabes* adlı eserinde bulunacaktır.

Kozmografya ve astronomi ile bağlantılı olarak matematiksel coğrafyaya adanmış eserlerin bir kategorisi yerel hususiyetleri tablolaştırmayı amaçlamaktadır. Bu bilimler, sadece belirli eski yer adlarını tespit etmekte yardımcı olduğu sürece tarihçinin (bilim tarihçisi hariç) ilgi alanı içindedir.

Yazarın kendi kişisel deneyimi ile birleşince, bunlar, idari ihtiyaçlar ve resmi belgelere dayalı gereksinimlerden ortaya çıkan bilgi bakımından daha zengindirler. Onların amacı, adlar ve idare bölgeler hakkında birtakım kesin bilgiyi, yol durumlarını ve denizdeki seyahat güzergâhlarını; mali gayelerle üretim, posta hizmetleri için sunmaktır. Bu kategori, ayrıca bu hususu ders vermeyi amaçlayan *adab* edebiyatı gibi (bk. aşağıda, s. 46 ff) diğer tip eser hakkında kesin olmayan bir sınır çizer. Kendilerini sınırlamaktan uzak, bu eserlerin yazarları sadece kozmografyacı, coğrafyacı ve tabii bilimci değil aynı zamanda “salnameci, ekonomist,

ahlak ve din tarihçileri, hatta bazen hukukçu, din bilimci veya filozoftu” [Blachère]. Onların geniş ilgi alanları, genellikle detaylı ve doğru bilgi içeren eserlerindeki gerçeklerin zengin hasadını biçen tarihçi için bir ihsandır. Bu gerçekler öyle gerçeklerdir ki başka hiçbir yerde bulunmaz; hepsi de birçok resmi kayıtlarda bulunması beklenen bilginin eksikliğini kısmen telafi eden bilgilerdir. Bu tür eserler, özellikle üçüncü/dokuzuncu ve dördüncü/onuncu yüzyıllarda sayısızdır (bk. aşağıda, s. 134 ve s. 179).

Belli başlı coğrafik isimlerin sözlükleri, özellikle eski metinler üzerinde yorum yapan filologlara veya İslami kökenli tarihçilere yardımcı olmak üzere özellikle oluşturulmuştur. Kısacası, burada tarih, coğrafya ile karışmıştır. Yāqūt tarafından yazılan anıtsal *Mu’jam al-buldān* (tarihi 1229) bu kategoriye aittir. Bu eser, F. Wüstenfeld tarafından yayına hazırlanmıştır ve altı ciltten oluşmaktadır (1866-1873). O. Rescher onun için *Sachindex zu Wüstenfeld’s Ausgabe von Jāqūts “mu’ğam el-buldan” nebst einem Verzeichnis der darin angeführten werke*’yı hazırlamıştır (Stuttgart 1928). *Mu’jam*’ın yeni bir basımı ortaya çıkmıştır (Beyrut 1957). Giriş kısmı Wadie Jwaideh (Wadi’Juwaida) tarafından, *The Introduction Chapters of Yāqūt’s Mu’jam al-buldān* (1959) (*Yāqūt’ un Mu’jam al-buldān’ının Bölümlerine Giriş*)olarak tercüme edilmiş ve yorumlanmıştır.

Hilafet imparatorlukları sona erdikten sonra, yeni dönemde yerel topografya, ortaya çıkmaktadır. Yazar, artık dünyayı bir bütün değil de sadece kendisinin yaşadığı bir siyasi alan olarak gözünde canlandırmaktadır. Sonuç çoğunlukla yüksek öneme haiz kaynakları teşkil eden birçok detaylı monografiler olmuştur. Onlar, bazen bir bölge veya bir şehrin tarihinin önsözünü oluşturmakta ve aynı yerel milliyetçilikten ilham almaktadır. Her ne durumda olursa olsun, içlerindeki topoğrafik tanımlarla karışmış olan tarih günümüze ışık tutmakta ve örnek olarak arkeolojik anıtları açıklamaktadır.

Tarihle bu zihni meşguliyet tehlikesiz değildir. Yazarlar kendi kaynaklarını zikrettiklerinde veya en azından kendi bilgilerinin hangi dönemle ilgili olduğunu belirtirken dikkatli olduklarında işler mükemmel ilerlemektedir. Ancak diğer disiplinlerdeki meslektaşları gibi daha sonraki coğrafyacılara, çoğunlukla farklı kronolojik başlangıç arasındaki herhangi bir farklılığı tespit etmeksizin seleflerinin bilgisini kopyalamakla yetinmektedirler. Bu yüzden, eğer dikkatli olmazsak; birkaç yüzyıl önce geçerli olduğu gibi bu tür tanımları, yazarın zamanı ile ilintili hale getirmeye özenabiliriz. Öyleyse, burada da başlangıçtaki metinle ilgili eleştiri kaçınılmazdır.

Yasa ve Yönetimle ilgili Kaynaklar

Teoride, arşivler, karşılaştırmadan yoksundur. Bu durum, yasal eserlere ek bir önem verilmesini gerektirir. Fakat onların özel doğaları, tarihçiyi onların ince başlangıç problemi ile birlikte kullanma arzusu ile karşı karşıya bırakmaktadır.

İslam yasal sisteminde, sınırlarının bizimkisinin aynısı olmaması pratikte pek önemli değildir. İslam sistemi, maneviyat ile maddiyat arasında hiçbir farklılık yapmaz; bu yüzden sürekli olarak üst üste binen sorular oluşur ki bu bizim için Hristiyan Kilisesi ile ilgili yasalar ve saf olarak sosyal yasama ile ilgili sorulardan gelmektedir. *Fıkıh* eserlerinde kamu ve özel hukuk, dini meselelerle yan yanadır. Ayrıca bunların arasında herhangi bir farklılık gözetilmemiştir. Bizim için bu durum çok önemlidir; çünkü teoride onların kanunlarının baş kaynağı, Peygamberin “davranış”ı (*sünnet*), daha sonra evrensel ve tartışmasız değerde olan kanunların tek külliyatını oluşturacak olan *hadis* ile beraber Kur’an destekli unsurlardır. Müslüman hukukçular, Müslüman Sisteminde bir kanun oluşturma fikrine tutkulu bir şekilde bağlanmışlardır; ayrıntılı bir şekilde bu şu demektir: Kavramsal bir çerçevede bütün bu metinler buradan elde edilmişlerdir. Onlar kendi zamanlarında metinlerin gerçek hayattaki bütün problemlere cevap sağlamamasından sorumlu değillerdi. Kendileri İslam öncesinden getirilen veya daha sonra gelişen uygulamaların gerçek varlığını tamamıyla inkâr edememişti. Bunlar, baskı altına alınmaları kendi iktidarlarında olmayan ve aşağı yukarı İslam ile uyumlu hale getirilebilen uygulamalardı. Müslüman kanununu ortaya çıkarmak için, içlerinde açık bir şekilde olmayan kutsal metinlerden sonuçları, bu yol ve yöntemlerle çıkarmak zorunda idiler. Hukukçuların uzun süre bu tür metotların seçiminde tereddüt göstermeleri ve tam bir anlaşmaya ulaşmamaları şaşırtıcı değildir; günümüzde başkaları hakkında hiçbir şey beyan etmeyen dört okul, geçerliliği herkes tarafından kabul edilen okullar olarak tanındı. Ancak tarihçi için aralarındaki farklılık, en az seviyededir; çünkü onlar pratik problemlerle o kadar çok ilgilenmemişlerdi. Bu yüzden bunlar, doğal olarak herkes için geçerliydi, ancak onlar tarafından hukukun teorik temelleri hakkında somut çözümler sunulmadı.

Gelişimini mümkün kılan metotların, kendisinin ortaya çıkmasını sağlayan şartların araştırılması I. Goldziher tarafından yazılan ve hâlâ araştırılmayı hak eden uzun ve ustalıkla “Über die Entwicklung des Hadīth adlı eserinde ortaya çıkmıştır. Bu eser, onun *Muhammedanische Studien*, II (1890; tekrar basımı 1961), aynı eserin L. Bercher tarafından yazılan Fransızca tercümesi: *Etudes sur la tradition islamique* (1952), A. Guillaume tarafından yazılan eser, *The Traditions of Islam*'da (*İslam'ın Gelenekleri*) (1924)'de gerekli bilgi bulunabilir. Bundan daha az detaylı fakat daha da erişilebilir olup bununla birlikte J. Schacht'ın yayını ile yeni ve kararlı bir gelişme gösteren eser; *The Origins of Muhammadan Jurisprudence (Muhammedi İctihadın Kökenleri)*(1950)'dir. Ancak bu, zor bir eserdir. Aynı zamanda öğrenciler, gerekli bilgileri (modern zamanları da içine alan) aynı yazarın *Esquisse d'une histoire du droit musulman* (1953) adlı eserinde bulabilirler. Ayrıca 88. sayfada atıfta bulunulan N. J. Coulsion tarafından yazılan yeni esere de bakınız. Şimdi hukukçuların kendi eserlerini nasıl oluşturduklarını bilmemize rağmen, onların ferdi kararlarının geçerliliğini tanımlamak için hâlâ çok sayıda araştırmaya ihtiyaç vardır.

En zor soru, bir yazar tarafından ortaya konulan yasal bir durumun o zamanın normal uygulamasıyla da uyumlu olup olmadığı veya yazarın sadece entelektüel bir merakı mı sahip olduğudur. Şüphesiz ki hukukçular tarafından ortaya konulan birçok durum, sadece bir varsayımdı. Bunlar herhangi bir tarih uygulaması olmayan bir idealin icat edilmiş durumları veya yansımalarıydı. Bu yüzden, *fıkıh* uygulamaları, sosyal şartları araştırmak için malzeme olarak kullanılmadan önce büyük bir şüphe ile ele alınmalıdır. Yine de, Müslüman, kanun literatürüne aşağıdakini aklında tutarak yaklaştığı sürece, durumu genelleştirmesine gerek yoktur.

Başta, bütün Müslüman hukukçular, tereddüt etmeksizin kendi eserleri Peygamber ve Kur'an ile ilişkilendirme geleneğinin gerekliliğini kabul etmişlerdir. Fakat uygulamada, bu, tamamen iki zıt sonuca sebep olmuştur: Kişi ya gerçek uygulama ile çatışma yaşama riskine rağmen geleneğe sadık kalacak; ya da vaka ile ilgili gerekçeyi kutsal metinlerde; eğer gerekiyorsa *hadîsi* yorumlayıp onları zorlayarak bulmaya çalışırken onun hâlihazırdaki kullanımını onaylayacaktı. Her iki metodun ortak şu noktası şudur: Kanunların sunulan ve teorik gerekçesi, Müslümanların ilk nesilleri tarafından tesis edilen İslami kavramların geleneksel çerçevesi ile belirlenmiştir. Ancak somut kanunlar gerçek olmadığı için sunumun teorik doğasını gerekli bir şekilde takip etmemiştir.

Kişi, değişik alan, dönem ve bölgeler arasındaki farklılığı geniş ölçüde ayırt etmek durumunda kalmıştır. Bir *hadîsi* genellikle yetki dönemini bildirdiği şahıstan çok onun dönüşüm sağlamaya başladığı çevrenin önceden işgalini ifade etmektedir. Çünkü genel yasalara göre, yasal eserler ve gerçek uygulama arasındaki boşluk, halk arasında, sivil hukuktan daha büyük görünmektedir.

Son eserlerde, daha büyük birtakım kuşkular mevcuttur. Bu, ilklerden ziyade onlar kendilerinden önce gelenleri kopyalamaktadı. Bu da İslam'ın kökenlerinde pek de uzun olmayan bir sürede hukukun meydana gelme ayrıntısı sorulduğu için, hâkimler, taleplerini karşılamak ve aynı zamanda kendi hukuklarının taleplerini ve geleneğin çevresel gerçeklerini karşılamak ve onları da hesaba katmak zorunda kalmışlardır. Nihayet, temelde geleneksel hukukla yönetilmeye devam eden toplumdaki mesafe en geniş seviyededir- bu durum hukukçular tarafından tanınmıştır - Mağrip ülkelerindeki Berberilerde olduğu gibi. Üstelik bu geleneksel hukuka adanmış eserler de bulunmaktadır. Kişi aynı zamanda şuna dikkat etmek zorundadır. Daha sonraki yıllarda eserler ve teliflerde, yazar tarihteki değişik zamanlardan alınan ve hatta ya birbiri ile çatışma halinde olan uygulamaların gözlemlenmesi vasıtasıyla ya da hukuki kaynaklar vasıtasıyla kendisinin aşına olduğu eşit geçerlilikteki kuralları birbiri ardınca sıralamaktadır. Hukukçunun statik ve norma dayanan eserinde, tarihçi dikkatli davranmak; art arda gelen ve kronolojik sıralama arasındaki farkı bulmakta titiz olmak zorundadır.

Metodolojik olarak, kişinin sunulan herhangi bir durumda *fıkıh* uygulamasında bulunan bir kanunun gerçek mi yoksa gerçek dışı mı olduğu konusunu onaylayamamasını düşünmek mantıklıdır. Kişi somut durumları göz önüne almalıdır. Hatta her özgün durumda bile diğer bilgi kaynaklarından elde etmiş olduğu bilginin doğruluğunu kanıtlayıncaya kadar mümkün olduğunca ileri seviyede çaba göstermelidir. Bu; zor, titizlik isteyen ancak vazgeçilmez bir iştir. Fakat bu, sunulan hukukun nerede, ne zaman ve özellikle de ne için geçerli olduğunu bilmenin tek yoludur. Her durumda, yasal literatür tamamen faydasızmış gibi ret edilemez. Bu, sosyal gerçekliğin kendini ifade etme vasıtalarından biridir.

Bu açıdan bakıldığında, Müslüman hukukunda; J. Schacht, "Zur sozio-logischen Betrachtung des islamischen Rechts," *İslam*, XXII (1935); R. Brunschvig tarafından yazılan ve atıfta bulunulan makale; N. J. Coulson'un "Doctrines and Practice in Islamic Law (*İslam Hukukunda Doktrin ve Uygulama*)," *BSOAS*, XVIII (1956); ve J. Berque'nin "Problèmes initiaux de la sociologie juridique en Afrique du Nord," *SI*, I (1953) gibi eserler bulunmaktadır.

Sıradan hukuk uygulamaları, bireysel eserlerdir. Bunlar herhangi bir resmi değeri olmayan eserlerdir; ancak uygulamada, hâkimlere ve resmi görevlilere yol gösterici olmuşlardır. Dinsel hukuk yanında, onlar, bizim kısa zamanda tamamlanacak olan bir plan doğrultusunda mali ve ceza hukuku, kamu düzeni ve uluslararası ilişkilerin ilkeleri kadar sivil ve ticari hukuk diye adlandırdığımız tüm alanı kapsarlar. Bununla birlikte, aslında İslam'a fazlaca referans olmadan değişmiş idari hizmetlerin mekanizması ve somut çalışmaları ile ilgili değildirler.

Geçerliliği herkes tarafından kabul edilmiş dört yasal "okul", İslamiyet'in ikinci yüzyılında yavaş yavaş gelişti. Hânefi okulunun ilham kaynağı olan Ebu Hânîfe, tek başına hiçbir eser bırakmadı. Lüzumlu uygulamalar veya sıklıkla kullanılan çoğu eser, onun halefi olan Ebu Yûsuf tarafından kaleme alındı (bk. s. 134). El Şeybani'nin *el-Jâmi' el şaghîr*'i ve daha sonraları el- Qudûrî'nin *el- Muhtasarı*, el-Marghînânî'nin *el-Hidaye*'si, el- Kaşani'nin

Bada'i el-şana'i'si, el-Hâlâbi'nin *Multaqa el-abhur'u* ve diğerleri; el-Sarakîşî'nin *el-Mabsut'u* da derlediği malzemenin hacminden dolayı faydalıdır. Malikilere gelince; Malik tarafından yazılan hacimli telif eser, *el-Muwatta*, farklı versiyonları ile günümüze kadar hayatîyetini sürdürmüştür. Sahnun'un Kuzey Afrika'daki temel eseri ise *Mudawwana*'dır. En ünlü "risaleler" ise el-Qairawani tarafından yazılan *Risala*'dır (dördüncü/onuncu yüzyıl). İbn-i Aşim tarafından yazılan *Tuhfat el-hukkam* ise L. Bercher tarafından tercüme edilip yayına hazırlandı (1958). *Muhtasar* da M. Perron tarafından yapılan eski Fransızca tercümesi *Precis... 'ne* ilaveten (1848-1854), hâlâ varlığını sürdüren Halil b. İshak tarafından yazılmıştır. G. H. Bousquet tarafından yapılan yeni bir tercümesi ise *Halil Ben İshak Abrege de la Loi Musulmane selon le Rite l'İmam Malik* olup dört ciltlik (Cezayir, 1956-1962). Bunun 1. Cildi de l'Institut de Etudes Orientales de la Faculte des Letters d'Alger yayınlarının XVII cildi olarak çıktı. 2. ve 4. ciltleri ise Bibliotheque de la Faculte de Droit de l'Universite d'Alger'in XXIX, XXXIX ve XL ciltleri olarak çıktı. I. Guidi ve D. Santillana tarafından yapılan İtalyanca bir tercüme 1919 yılında çıktı. Şafiilerin temel kitabı, el Şafii tarafından yazılan *Kitab El-umm*'dur ki bu kitabın en popüler uyarlaması el-Şirazi tarafından yazılan *Tanbih*'tir (beşinci/on birinci yüzyıl). Bu eser, T. Juynboll tarafından yayına hazırlandı (1879) ve el Nevevi tarafından *Minahc el-talibin* eseri yazıldı (yedinci/on üçüncü yüzyıl). Bu eserin L. Van den Berg tarafından yapılan Fransızca bir tercümesi bulunmaktadır (Batavia, 1882-1884). M. Khadduri tarafından el-Şafii'nin *Risalesi*'nin İngilizce bir tercümesi yayınlanmıştır (1961). Son olarak, Hanbeliler için İbn-i Hanbel tarafından yazılan ünlü *Müsned*, bir *hadis* eseridir, fakat ihtiva ettiği hukuki görüşler de büyük öneme sahiptir. Bu okulun en çok göze çarpan şahsiyeti İbn-i Teymiye'dir (sekiz/on dördüncü yüzyıl). O, H. Laoust tarafından araştırılmıştır (bk. aşağıda, s. 181). Aynı yazar, İbn-i Qudama (yedinci/on üçüncü yüzyıl) tarafından yazılan *Précis* adlı eseri de Fransızcaya tercüme etmiştir. Bu eser 1956 yılında yayınlanmıştır.

Önde gelen bu okulların dışında, tarihçiler için en önemli eser G. Griffini tarafından 1919 yılında yayına hazırlanan Zaidite imamı, Zaid b. Ali'nin yazarı olduğu *Corpus Juris (Hukuk Külliyyatı)*'dir. Eğer onun özgünlüğü tesis edilirse, bu, en eski uygulamalardan biri olacaktır, ancak şüphesiz ki eser, bu günkü haline daha sonraki bir tarihte getirilmiştir.

Doğal olarak, burada sayılamayacak kadar özel yasal sorular için yazılmış birçok küçük boyutlu eser de vardır. Biz örneklere atıfta bulunuyoruz. Abbasi Döneminde *Vakıf* doktrinini mükemmel hale getiren Ebu Yusuf'un yanında (aşağıda, s. 134) Hilal b. Yahya ve El Keşşafî da anmaktayız. (Yukarıda listelenen bütün yasal kaynak eserler, Yakın Doğu ülkelerinde yayınlanmıştır.)

Doğal olarak, en teorik eserlerin incelenmesi bile ihmal edilemez; çünkü bu eserler ne kadar teorik olsalar da gerçekten yeterince gerçek olan belli eğilimleri ve iddiaları gün yüzüne çıkarmaktadırlar. Daha gerçekçi doğası olan pozitif eserlerde, her ne kadar sınırlı olsa da esas konudan sapmayı keşfetmek, özellikle ilginçtir. Diğer farklı okullar arasında, R. Brunschvig'in makalesi; "Considerations sociologiques sur le droit musulman ancien" *SI*, III (1955) konuyu ispatlar. Teorik tartışmalar yanında, diğer alanlarda asimile edilemeyen veya farklı çevreler arasında tartışmayı sonuç veren veya ilk İslam toplumunun farklı anlarını ifade eden hususlar, çoğunlukla İslam öncesi, İslami norm gelenekler üzerine eklenen uygulamadan kaynaklanmaktadır. Eşit derecede öğretici olan husus, alenen suçlanan "yenilikler" (*bid'a*) eserlerinin incelenmesidir. Bunlar hemen hemen her zaman eski gelenek ve alışkanlıkları uyandırır samimi dindarların vicdani isyanlarına karşı veya bunun tam tersine olmaktadır. Var olan bir uygulama adına, hukukun harfi harfine anlaşılmasından kurtulmak için oldukça saygın birtakım hukukçu tarafından bulunan "yol" (*Hiyal*)'in araştırılması gerekmektedir. J. Schacht'in "Die arabische Hijal-Literatur," *İslam*, XV (1926), 211-323 eserine bakınız.

Tarihçi için en faydalı yasal eser tipi, sadece sistematik hukuki uygulama tarzında değil aynı zamanda belli zor davalarda yasa uzmanları tarafından verilen yasal cevapların (*Fetva*) bir külliyat olarak sunulan tiptir. Bazen bu külliyatlar dogmatik hukuk uygulamalarından sadece sunuş metodu ve soruların hayali olması bakımından farklılık gösterirler; fakat çoğunlukla bunlar gerçek problemler ve olaylar ile uğraşırlar ve Müslüman yaşamının değişen hususları hakkında bilgi için kullanılmaktadırlar. Kuzey Afrika'daki mahkeme davalarının külliyatı (*navazil*,) aynı tür esere aittir. Formüller için bk. s.19.

En sonunda gerekçeli olarak yasal bağlamda tasnif edilebilecek eserlerin çevresinde başka tür bir kitap vardır. Bu kitap, yüksek seviyeli memurlar tarafından hükümetin özel ihtiyaçlarını karşılamak için yazılmıştır. Bu eserler, ya hükümetin hangi metotla çalıştığını tanımlar; ya da finansal idare olarak bu tür meselelerin prensiplerini formülize eder. Suni sınıflandırmalara eğilimleri şematize etmek ve izin vermenin aksine, bu eserler genellikle bir durumun gerçek değerini ihtiva eder ve dikkatimizi çekmeyi hak eder. Bir kamu biriminin ihtiyaçları ile ilgili eserlerin özel bir kategorisi *muhtasip*, *hisba* sözleşmeleridir. Eğer kompozisyonun yer ve tarihi belirlenebilirse- ki bu her zaman kolay değildir; iktisadi meselelerde büyük ilgi alanının teknik bilgisini sağlar. Bk. aşağıda, s. 165.

Müslüman dünyasında eşsiz ve tek olan bir kitap, bu iki grubun bir tür sentezini şekildendirmektedir. El-Maverdi tarafından yazılan *el-Ahkâm el- Sultaniyya (Yönetenlerin Statüsü)* (on birinci yüzyıl); halifenin nerdeyse hayalî reform programını birbiri ardınca gelen Müslüman hükümetlerin gerçek uygulamalarındaki yansımalarla birleştiren önemli bir kamu hukuku sözleşmesidir.

Müslüman olmayan üyeler tarafından yazılan yasal eserler, nadiren kamu hukuku ile ilgilenmişlerdir; fakat kendi toplumunun sosyal hayat tarzının değişik yönleri ve genelde o dönem hakkında bilgi vermektedirler. Örnekler, E. Bruns ve E. Sachau tarafından yayına hazırlanan üç ciltlik Hristiyan kökenli *Jus Syro-Romans* (1880), Suriye- Roma kanunu ile ilgili eserlerde bulunmaktadır. Bu eser, bizim bugün bildiğimiz kadarıyla Abbasilerin yönetimi altında İbn el-Tayyib tarafından, O. Spies ve W. Hoenerbach tarafından yayına hazırlanan iki ciltlik *Fıkh en-nasraniye* (1955-1957) eseridir veya Yahudi bilim adamı, Maimonides tarafından yazılan ve J. Blau tarafından yayına hazırlanan *Responsa (örnek: fetvalar)* (1957 ff.) eseridir.

6

Diğer Edebi Kaynaklar

Her ne kadar şimdiye kadar tartışılan kaynaklar tarihçi için en önemlileri olsa da, tarihçinin diğer edebi türleri de göz ardı etmemesi gerekmektedir. Çünkü belgesinde sıradan eksiklikleri telafi edecek birtakım bilginin özel bir hususunu, çoğu kez onlarda bulmaktadır.

Adab başlığı altında, bütün eserler, kategorik olarak sınıflandırılabilir. Bu eserler, bir 'beyefendiye' doğru davranış şeklini, görev bilincini ve kişinin toplumda var olan pozisyonu kadar her konuda bir takım hususlarla ilgili mevcut ahlakı öğretmeyi amaçlar. Bu beyefendi, toplumda sözünün geçmesini istiyorsa; o toplumun geleneklerine saygı duymalıdır. Bütün kültürlü insanlara sunulan eserlerle yan yana, daha çok özel bir sosyal grup veya daha da özel bir şekilde prenslerle ilgili eserler bulunmaktadır. İkincisi için bk. G. Richter'in *Studien zur Geschichte der alteren arabischen Fürstenspiegel* (Leipzig, 1932).

Bu tür eserler, hem şekil hem de içerik bakımından ilginçtir. Bu eserler, mantıklı bir şekilde düzenlenmiş sıkıcı, nasihat verici vaazların görünüşünde sunulmamaktadır; ancak önemi, otomatik olarak yorumcunun yardımı olmaksızın belirgin hale gelen birbiryle ilgisiz anekdotların antolojileridir. Anekdotlara genelde bir *isnad* verilmektedir, çünkü bunlar hayalden uydurulmuş değildir; belki de ünü, hikâyeye ağırlık kazandıran gerçek tarihi kişilikleri ile ilgili sözlü gelenekten gelmektedir. Bu yüzden, *adab* antolojileri eski tarih kitaplarından temelde farklılık göstermezler, ara sıra da her ikisinde de aynı anekdot görünür. *Adab* yazarları, çoğunlukla bizlere başka bir şekilde ulaşmaları mümkün olmayan belge ve eserlere atıfta bulunurlar. Bunlardan da öte, mademki bunlar insanın toplumdaki davranışını düzenlemektedir; öyleyse tarihçinin bilgi kaynaklarının arasına dâhil edilme gerekliliği bir zorunluluk haline gelmektedir. Aynı zamanda bazen Emeviler olayında olduğu gibi kroniklerin yetersizliği ve bölünmüşlüğü telafi etmede oynadıkları rol her zamankinden daha büyüktür.

Bunlara benzeyen ve tefrik edilmeleri zor olan diğer eserler, daha da yüksek ahlaki ve eğitimle ilgili iddiası olmayan basit şekilde insanları eğlendirme ve sohbeti canlandırma amaçlı anekdotların antolojilerinden oluşur. Bunlar, çoğunlukla dizelerin bir antolojisini yapma aşamasında bir araya getirilen şairlerin hikâyeleridir. S. 123'te tartışılan *Kitab el-Aghani* (Şarkı Kitabı) bu türün şah eseri ve tarihçi için bir bilgi kaynağıdır.

Fakat bütün bu eserler, ortak bir kusura sahiptir: Tarih onlar için sadece bir bahanedir, bu yüzden onların belgeleme seçimlerinde herhangi bir titizlik yoktur ve çoğunlukla zamanın folklor şahsiyetleri ile uyumlu olan insanlara atıfta bulunmaktadır. Tarih bakımından özgün eserler olarak sunulmaktadırlar; bu şekilde, Halife Ömer veya Irak valisi el-Haccac yarı efsane kişiler haline gelmişlerdir. Bunların kişilikleri, gelenek vasıtasıyla aşırı derecede vurgulanmıştır. Burada da, sert eleştirel tavrı gereklidir ki; bu durumda tarih ile ilgili hatanın dikkatsiz kullanımdan kaynaklandığı hesaba katılmalıdır. Bunların ötesinde diğer kaynaklarla sistematik kıyaslamalar yapılması gerekir. Buna ek olarak, bu eserler, on birinci yüzyıldan sonra ilginç olmaktan uzaklaşmaya başlamıştır. Genelde, bunlar, sadece kendilerinde öncekiler tarafından anlatılan hikâyeleri değişik sıralamada tekrar üretmektedirler (insan şundan emin olmalıdır ki o eserler daha eski külliyyatlarda gerçekten mevcuttur) veya tarihçiye herhangi bir faydası olmayan sadece merak uyandırıcı takibe yönelmektedirler.

Yukarıda bahsedilen birçok biyografik sözlük ve evliya hayatı, ifade edildiği gibi kesin tarihi eserlerden çok, *adab* eserlerinin belge tipine ve şekline benzemektedir.

Şiir bile aşırı derecede klişelerin tekrarı şeklinde gelişir ve böylece tarihçi için kademeli olarak muhtemel ilgiyi de kaybeder. Bununla birlikte, bunun tama olarak ihmal edilmemesi gerekir. Bunların ötesinde yazılan yorumlar da göz ardı edilemez. Elde normal tarihi kaynakların olmaması durumunda, bu eserlerin yetersiz kinayesi belli bazen ve bazı yerlerde hâlâ pratik değere sahiptir.

Bilimsel eserler unutulmamalıdır; bu sadece onların bilim tarihçisi için gerekli (kaçınılmaz bir şekilde) olmasından kaynaklanmamaktadır. İlgi alanları onların gerçek konularının kapsamının ötesine uzanan tesadüfî kinayeler ve anekdotları ihtiva etmektedir. Ancak aynı zamanda hakkında somut detaylar sundukları bir mesleğin ihtiyaçlarını karşılamak için sıklıkla yazılmaktadırlar. Mesela; tüccarlar, vergi görevlileri ve anketçiler için matematiksel sözleşmeler bunlara örnektir. Ziraat, kuyumculuk veya eczacılık üzerine yazılmış eserler; hatta astroloji, fiyatları ve olayları tahmin eden eserler, bazen gerçek olayların ardından yazılan eserler ve benzeri birçok eser mevcuttur.

Kültürel tarihin ham malzemesinden elde edilen “filozofik” bir eser, doğal olarak siyasi, din, tarihi hareketlerin tarihe dokunan dini eser durumunda olduğu gibi; tarihin diğer alanlarına gerçekten etkisi olmaktadır. Bk. aşağıda s. 136, 147 ve 223.

Genel olarak konuşmak gerekirse, insan özellikle tek tip metinlere güvenmeye karşı koruma altındadır. Bu durum, göz önünde bulundurulan soru ile yakından ilgili olanlar için de geçerlidir. Kişi bunları, farklı türden malzeme kullanarak, ifadeleri kontrol ederek ve bilgiyi tamamlayarak farklı görüşleri karşılaştırmak ve bir metnin bir yöndeki yetersizliğini telefi etmek için imkânlar nispetinde çeşitlemek zorundadır.

Edebi Kaynaklar: Biyo-Bibliografik Eserler

Farklı eserler, öğrencilerin kullanmak zorunda olduğu ve ilgili yazarların notlarını dâhil etmek zorunda kaldıkları kaynakları listemektedirler.

Arapça kaynaklar söz konusu olduğu zaman, vazgeçilmez referans eser C. Brockelmann'ın iki ciltlik GESCHICHTE DER ARABISCHEN LITTERATUR (*ARAP EDABİYATI TARİHİ*) (*GAL*) eseridir. Bu eser ikinci basımı (Leiden, 1945-1949) ve üç ilave eki (Leiden, 1937-1942) ile birlikte kişinin başvurması gereken basımıdır. Söz konusu hususun dağılımı oldukça karışıktır. İlk etapta, 1898-1902 basımı *GAL*'in orijinaline üç ek cilt ilave edildi. Ardından, bunlar da eksik kaldıkları için orijinal ciltlerin ikinci basımı yayınlandı. Bunlar yapılırken eklerde her ne eksikse tamamlanmaya çalışıldı. Bu demektir ki; ciltlerin iki serisine birlikte başvurulmalıdır. Sadece 1989-1902 tarihli eski ciltler artık gerekli değildir. Birinci basımın sayfa numaraları ilave ciltlerinin ve ikinci basımın kenarlarına basılmıştır. Böylece referans kolaylaştırılmıştır ve ilave ciltler (çağdaş edebiyatla ilgili olan üçüncü cilt hariç) her iki basımda orijinal ciltlerde olduğu şekilde bölünmüştür. İndeks, 1902 basımında Arap alfabetik sırasını takip etmiştir. İlavelerin üçüncü cildinde ise şimdi, Latin alfabetik sıraya göre dizilmiştir. İndeks ya ilavelerin ya da önceki ciltlerin sayfa numaraları ve referanslar ile görülebilmektedir. Bir adet yazar isimleri indeksi ve başlık indeksi vardır; fakat ne yazık ki hiçbir konu indeksi yoktur. Arapça edebi basımın ana dönemleri, kronolojik olarak bölümlere ayrılmıştır ve her bir bölüm, edebi türüne göre sınıflandırılmıştır. Bu eserler, her yazar hakkındaki notu (*a*) her türlü biyografik bilgiyi (*b*) bütün bilinen el yazmalarından da bahsetmektedir. Eserlerin bir listesi ve özetleri kadar basımları, yorumları ve olabilecek kritik araştırmaları da vermektedir.

Bu alandaki bir eser için hatalar ve çıkarmalar kaçınılmazdır. Bu eser, araştırmaya değer biçilmez ve vazgeçilmez temel sağlıyorsa; bunun elbette daha detaylı bir şekilde kanıtlanması gerekir. Sınıflandırma metodu biraz yapaydır. Şu sebeple ki; farklı konularda yazan yazarlar, sadece görevlendirildikleri bölümlerde listelenmişlerdir. Bu yüzden özel bir konuyla ilgili eserler, farklı bölümlerde ortaya çıkabilir. Yazarı bilinmeyen eserler, nerdeyse hiç listelenmemiştir. Nihayet, özellikle Doğuda, el yazmalarının araştırılması son zamanlarda büyük bir hızla ilerlemiştir. Bu konuda, çok sayıda katalog yayınlanmıştır. Artık *GAL (Arap Edebiyat Tarihçesi)*, onun ekleri ile birlikte bile güncel değildir. Bunu güncel hale getirmek için yapılan periyodik teklifler, şimdiye kadar herhangi bir sonuç vermemiştir.

Arapça konuşan Hristiyan yazarlara göre; bizler, beş ciltlik G. Graph tarafından yazılan detaylı eser *Geschichte der christlichen-arabschienen Literatur*'e sahibiz (Rome, 1944-1953). Birçok yazar, Süryanice yazdığı için ve ayrıca Süryani edebiyatı Yakın Doğu tarihinde ilginin odak noktası olduğu için bazen A. Baumstrak tarafından yazılan *Geschichte der syrischen Litaretur*'e (Bonn, 1922) başvurmak faydalı olacaktır. Bu eser genel planında önceki iki esere benzemektedir. Benzer şekilde, bilim insanı, Louis Finkelstein tarafından yayına hazırlanan (Philadelphia 1949), s. 784-816 ve A. S. Halkin'in araştırması; *The Jews, their history, culture and religion (Yahudiler, tarihleri, kültürleri ve dinleri)* ve M. Steinschneider tarafından yazılan *Arabische Literatur der Juden* (Frankfurt, 1902) esere başvurmalıdır.

C.Brockelmann'ın bilgisinin çoğu Şafadi, Yaqut ve diğerlerinde alınmıştır; s. 34 f.' Te buna atıfta bulunulmuştur. Onu ancak doğrulandıktan sonra kullanmak gerekmektedir. Bu eser, anıtsal katalog eseri olan *Keşf-ü zünun*'dur. Bu eser, 17. Yüzyıl Osmanlı poligrafı Hacı Halif (Kâtip Çelebi) tarafından yazılmıştır. O, bu eserinde özellikle İstanbul'da bulunan mevcut bütün Arapça kitapları listelemiştir. Avrupa'da G. Fügel tarafından yazılan yedi ciltlik uygun basım (1835-1858) kullanılmaktadır. Referansın, iki cilde yapılması gerektiği kadar (İstanbul, 1941-1943) iki ciltlik *Keşf el zünun*'un "*Zeyline*" (İstanbul, 1945-1947) ve Bağdatlı İsmail paşa tarafından yazılan iki ciltlik *Asma el- Müellifi*'e de yapılmalıdır (1951-1955). On beşinci yüzyıldaki Sakavi, kendisinin bildiği bütün tarihi eserlerden, daha az hırslı bir liste oluşturmuştur. Bu da, sayfa 22'de atıfta bulunulan F. Rosenthal'in *History...Historiography* eserinde bulunmaktadır.

Şii yazarların listeleri el- Tünki'nin dört ciltlik *Mu'jam el-muşannifin*'inde (Beyrut, 1344-1925) ile Agha Buzurg el-Tihrani'nin iki ciltlik *el-Dhari'a ila taşanif al-Şia*'sında bulunacaktır (Tehran, 1955-1956).

Herkesin bildiği gibi ciddi araştırmalar, kütüphane kataloglarının taranması olmadan yürütülemez. Bu iş, G. Vajda tarafından yazılan *Répertoire des catalogues et inventaires de manuscrits arabes* (1949) eseri ile kolaylaşmıştır.

Belli başlı kataloglar, eserler ve tasvir ettikleri yazarlar hakkında geniş bilgi, ihtiva etmektedirler. W. Ahlwardt'ın on ciltlik Berlin kataloğu, bu bakımdan birinci sırayı alır.

C.Brockelmann'ın *GAL* isimli eserine benzer ancak ondan daha güvenilir olan İran edebiyatına rehber olacak bir eser basım aşamasındadır: Bu eser C. Storey tarafından yazılmıştır ve Cilt I/1'nin 1. Bölümü *Qur'anic Literature (Kur'ani Edebiyat)* (1927), 2. Bölümü *History and Biography (Tarih ve Biyografi)* (1935-1955) ve Cilt II/1'nin *Mathematics, Weights and Measures, Astronomy, Geography (Matematik, Ağırlıklar ve Ölçüler, Astronomi, Coğrafya)* (1958) içeren *Persian Literature, a Bio-Bibliographical Survey (İran Edebiyatı, Biyo-Bibliyografik bir araştırma)* şimdiye kadar basılmıştır.

Türkçe tek eşdeğer katalog, histografyaya adanmıştır: Bu eser de F. Babinger tarafından yazılan *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927) eseridir. Diğer eserler için, Bursalı Mehmet Tahir tarafından yazılan oldukça eski eser olan üç ciltlik, Türkçe yazılmış *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul, A.H.1333) adlı esere başvurun.

Bizans kaynakları is K. Krumbacher tarafından yazılan *Geschichte der byzantinischen Literatur... (527-1453)* ve *Handbuch der klassischen Altertums-wissenschaft, IX. bk., 1. Abt.* (Münih, 1891), ikinci basımı A. Ehrard ve H. Gelzer işbirliği ile basılmıştır (Münih, 1897: tekrar basım, 1958). Bu esere, neredeyse Bizans'ın tarih edebiyatının tam bir araştırması niteliğinde olan G. Moravcsik'in bir cildi ile ilave edilen 153. sayfada atıfta bulunulan *Byzantino-Turcica* adlı eseridir. Ermeni edebiyatının sadece genel tarihi vardır; sıkıcı olmayı amaçlayan hiçbir elyazması ve basım listelenmemiştir. Süryanicesi için bk. s. 50. Gürcistan kaynakları M. Brosset tarafından yayına hazırlanan ve tercüme edilen beş ciltlik *Historie de la Géorgie* başlıklı derleme eserde bulunmaktadır (1849-1858).

8

Arkeolojik Kaynaklar

EPİGRAFI

Her ne kadar İslami arşivler nadir olsalar da; bu engel, belli ölçüde sadece karşılaştırmalı edebi eserlerin bolluğu ile değil aynı zamanda yazma eserlerin çokluğu ile dengelenmektedir. Bunlar, özgün, ilk el belgeler olup olayları ile çağdaş eserlerdir. Çok az sayıda medeniyet, bu sayıda örnek sunabilir. Araştırma, bazı ülkelerde oldukça yeni olmasına rağmen, birkaç bin eser çoktan toplanmıştır. Kuşkusuz bu eserler, farklı kategorilere aittir. Bazıları mimarı abidelerden (veya mezar taşları) elde edilmiştir. Diğerleri ise; mobilyalar üzerinde ve tekstiller üzerinde ithaflar tarzında aynı zamanda süsleme amaçlı yazılan yazılardır. Çünkü Araplar çok yakın bir zamanda kendi yazılarının süsleme değerini keşfettiler. Ayrıcalıklı yöneticilerin *tiraz* adlı elbiselerinin üzerine yazılan resmi yazılar bulunmuştur.

Epigrafik belgelerin metotlu araştırmasından bütün elde edilebilecekleri takdir etmek zordur; çünkü tarihin bilimsel yardımcı disiplini olarak Müslüman epigrafisi, sadece Max van Berchem'in eserine kadar geri gitmektedir (d. 1923). Günümüze kadar, hâlâ sadece oldukça az sayıda uzman tarafından ele alınmaktadır. Sonuç olarak; sadece geçici göstergeler verilmektedir.

Müslüman dünyasının epigrafik belgelerinin büyük bir çoğunluğunu temsil eden Arapça yazıların Yunan ve Latin yazılardan daha az belge değerini taşıdığını Max van Berchem'den öğrenmekteyiz. Nerdeyse hepsi "Müslüman dünyasındaki iki üstün fikrinin birinde merkezlenmektedir": İlahi güç ve tam siyasi otorite. Bir taraftan, Kur'an, dualar, dindar ifadeler, bağlılığın itirafı, mistik imalar ve ölümler için yapılan dualar; diğer taraftan ise, hâkim isimler, unvanları, yiğitlikleri ve sürekli övgüler bulunmaktadır. Kurumlar için acil araştırılma öncelik değeri olan yönetim yazışmaları, geniş çaplı olarak bir ya da iki yüzyıl ile sınırlandırılmıştır.

Üstelik bu yazışmalar, şimdiye kadar tartışılmakta olan sayısız edebi eserlerle karşılaştırılmaz. Doğal olarak bunlar, onlar kadar detaylı bilgi veremez. Yine de onların büyük önemi bunların tam anlamıyla tanınıp bilinmesini gerektirir; çünkü bu araştırma metodunu geliştirir. Sıklıkla edebi eserlerin kopyalanması sırasında oluşan kasıtsız hatalardan muaf, özgün ve ilk el eserler, kendi konuları ne ise bu konularda mükemmel derecede güvenli belgeleri oluşturmaktadırlar. Onlar, doğru tarihleri vermektedirler; bu tarihler, kopyalayanların dikkatsizlikler sebebiyle yanlış dönmüşlerdir. Ayrıca doğru isimleri, bu isimlerin gerçek kullanımında vermektedirler. Onlar soy kütüklerini ve memurların listesini tamamlamaktadır. Bunlarda kullanılan unvanlarla ilgili yapılan bir araştırma bir hanedanın veya bu hanedanlığın özel bir kişinin derecesi ve siyasi statüsünü belirlememize sağlamaktadır. Resmi buyruklar, yönetim ve özellikle de finansal uygulamalar konusunda bizlere doğru bilgiler sunmaktadır. Kaybolmuş *vakıfların* yüzlerce tapusu, taşlara kazınmış bir şekilde en azından özet olarak günümüze kadar gelmiştir. En nihayet yazılar, üzerlerinde tespit edildikleri anıtların ve nesnelerin tarihine uymaktadırlar; bu sebeple de tarihçi ve arkeologlara önemli mihenk taşı oluşturmaktadırlar. Bunlar, bizlerin belirsiz doğayı belirleyebilmemizi sağlar ve şehirlerin tarihi topografyasına sağlam temeller oluştururlar. Taşınabilen nesnelere üzerindeki belli başlı yazılar (ağırlıklı olarak pullar, halifelik fabrikalarının ticari işaretleri) kaçınılmaz olarak resmi belgelerdir. Hiç şüphe yok ki elde edilecek kâr az; işe yaramaz kısım büyük olacaktır. Ancak İslami epigrafi her hâlükârda tükenmiştir ve yazıtlar aşırı derecede “sıradan” olarak ret edilmişlerdir. Özgün bir belge, sıradan bir yolla kullanılmadığı müddetçe asla ama asla gerçekten sıradan olamaz.

Yazıtların önemi, edebi ve epigrafik kaynaklar, bir biri ile bağlantılı olarak kullanıldığı takdirde tam manasıyla anlaşılır. Sözlü kaynaklar, çeşitlilik avantajına sahiptirler; epigrafik eserler; özgünlük, detayın tam doğruluğu gibi avantajlara sahiptirler. Onlar, kroniklerin doğrulanmasını mümkün kılmaktadırlar ve yazıt ile tarihi bir eserin ayrılığa düştüğü yerde kabul edilebilir olan yazıttır. Benzer şekilde, epigrafik metinler, genellikle imalardan da fazlaca bir anlam çıkarmaya izin vermeyen aşırı kısa metinlerdir ve sadece kroniklerin yardımı ile tam anlamıyla anlaşılırlar. Diğer yazıtlarla karşılaştırılıp onların yansımaları diğer edebi eserlerle karşılaştırılana kadar bunların bize sundukları malzeme “potansiyel” kalmaktadır. Bu metodun pratik bir uygulaması, bütün tarihçilerin okuması gereken M van Berchem’in *INSCRIPTIONS ARABES DE SYRIE, MIFAO, III (1897)*’de bulunmaktadır.

Şimdiye kadar dikkate sunulan neredeyse bütün yazıt metinleri, aşağıda belirtilen şu iki eserden birinde bulunmaktadır: *Corpus Inscriptionum Arabicarum (CIA)* ve *Répertoire chronologique d’épigraphie arabe*.

Onun ilk ve baş yazarı M. Van Berchem tarafından en mütevazı başlık kendisine verilen *Corpus*, başlığı *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum* ve (birinci cildi hariç) *MIFAO*’da basılmış bu eser topografik bir plan üzerine organize edilmiştir; ülke ülke ve

her bir ülkede; şehir şehir; her bir şehirde ise anıt anıt yazıtlar kronolojik olarak sınıflandırılmıştır ve her bir ciltte ardışık numaralandırılmıştır. Ne yazık ki bu eserin tamamlanması, en azından şu andaki hali ile ihtimal dışıdır. Aşağıdakiler basılmıştır: Birinci Bölüm: *Mısır*; iki cilttir: Cilt I, M. Van Berchem, *le Caire Mémoires de la Mission Archéologique Française au Caire*, XIX (1894-1903); Cilt II, G. Wiet, *Le Caire (suite)*, MIFAO, LII (1930). İkinci Bölüm: *Syrie du Nord*, iki cilttir: Cilt I, M. Sobernheim, *'Akkar, Hisn el-Akrad, Tripoli*, MIFAO'da, XXV (1909); Cilt II, E. Herzfeld, *Inscriptions et monuments d'Alep*, iki cilttir, MIFAO, LXXVI-LXXVIII (1954-1956); bu eserde Herzfeld güvendiği kendisinden önceki esere göndermede bulunabilmiştir, fakat kendisi işinin sonunu getirmeden ölmüştür. Bu da, notların eksik kalışının sebebini açıklamaktadır. [n.v.] M. Van Berchem, *Syrie du Sud, Jérusalem*, üç ciltlik, MIFAO, XLVIII-XLV (1922-1949). Üçüncü Bölüm: *Asie Mineure*: Cilt: I, M. Van Berchem ve H. Edhem, *Siwas et Diwrigi*, MIFAO, XXIX (1917) eserlerini yazmıştır.

Répertoire, yazarları, E. Combe, J. Sauvaget ve G. Weit tarafından oldukça farklı bir şekilde planlandı. Amaç hem anıtlar hem de nesnelere üzerindeki bütün basılı yazıt metinlerini (daha fazla da basılmamış yazıtlar) hızla tespit etmektir. Her bir yazıt, yazıya aktarılıp tercüme edildi. Ancak notlar, bibliyografik referanslarla sınırlıydı ve eğer bir yazıt, daha önce yeterli bir düzenlemeye veya incelemeye tabi olmamışsa, bu eksiklik, doğal olarak *Répertoire*'a yansıtılmaktaydı. Her durumda *Répertoire*, yazıtları listelemektedir; ancak onların özel bir incelemeye ihtiyaçları olduğu referansını sunmamaktadır. İlaveler ve düzeltmeler, sonraki ciltlere yerleştirilmiştir. Önceki ciltlerle ilgili olarak baskılardaki aceleciliği telafi etmektedir. Bu yüksek hız, değerli hizmetten daha da az bir sunum değildi. Yazıtlar, batıdan doğuya doğru yıl bağlamında sınıflandırılmaktadır. Böylece bütün yazıtlar senkronize bir şekil almaktadır. Ardışık bir tarzda numaralandırılmışlardır. 1931 yılından bu yana on beş cilt meydana getirilmiştir; on beşinci cilt de 746/1346'ya kadar gitmektedir (on altıncı cilt ise basımdadır).

İspanya ve Mağrip için bk. s. 220.

Nesneler üzerindeki yazıtların incelemelerinin iyi örnekleri G. Weit'in Arap Müzesinin bir yayını olan (Cairo, 1933) *catalogue généra du Musée arabe du Caire: objets en cuivre; L'exposition persane de 1931*'inde ve *Soieries persanes* (Cairo, 1948)'inde bulunmaktadır.

Arap epigrafisi ile ilgili herhangi bir bilimsel eser bulunmamaktadır (İran ve Türk epigrafileri nispeten daha az önemlidir). Bk. J. Sourdél-Thomine, "Quelques étapes et perspectives de l'épigraphie arabe," *SI*, XVII (1962) ve *EF²* 'deki aynı yazar tarafından yazılan epigrafi üzerine yazılmış gelecek makaledir.

Rus dergisi, *Epigrafika Vostoka*, özellikle de V. A. Krachkovskaia tarafından yapılan araştırmalara (bunlar ve daha sonra söylenen diğer makaleler J. D. Pearson'un indeksinde listelenmiş olarak bulunacaktır) *İndeks İslamicus* [atıfta bulunulmuş s. 70], s.v. Krachkovskaya) ve G. I. Iusupov tarafından Rusça yapılan esere [*Introduction to Bulgaro-Tatar Epigraphy*] (Moskova, 1960) bakınız.

NUMİZMATİK

Epigrafiye hitap eden şey, nümizmatikler için doğrudur. İslam'da özel para basma yoktur. Madeni paraların darphanede basılmaları, yönetici açısından bir imtiyazdır. Eski nümizmatiklerle karşılaştırıldığında, Müslüman para basım tarzı zayıftır; çünkü figürlerin temsili olarak basılmasına İslam dini tarafından izin verilmemiştir. Bu, eski dünyanın kurum ve kültürlerinin bilgi dağarcığına ilave etmiş olduğu bilgidir. Ancak bazı belli siyasi ve elbette ekonomik tarihi açısından bilgi verici özelliktedirler. Madeni paraların tip ve hikâyelerindeki farklılıklar, hanedanlığın dini yönelimlerini açığa çıkarmaktadır. Hâkimiyetin unvanı ve basılan paranın basım yeri ve tarihi, yönetim merkezleri olan darphanelerin yerleri için kronolojik bilgi ve hatasız belirtilerin kontrolünde güvenli vasıtalar sağlar. Tip, ağırlık ve kullanılan alaşım üzerinde yapılan inceleme – teoride bir defalığına ve hepsi için belirlenir, ama aslında oldukça değişken bir husustur – bu doğrultuda başlatılmış olan araştırmaların çoğaltılması halinde iktisadi tarihe faydası olacaktır. Hazinesinin kompozisyonunun analizi ve buldukları yerleri önemli değere haizdir. Ne yazık ki bunlar bazen dikkatsizlikten dolayı bilinmemekteydi. Özellikle bundan uluslararası ticaret kar sağlardı. Yazıtlar gibi sikkeler de kroniklerin sessizliğe gömüldüğü belli başlı dönemlerde, hanedanlığın sırasını oluşturmak için faydalı, kusursuz özgün resmi belgelerdi. Müslüman nümizmatikler, zengin bir araştırma alanı oluşturuyorlardı.

Fakat şu vurgulanmalıdır ki genel nümizmatiklerden daha fazlası; Müslüman nümizmatikler, artık amatör sikke toplayıcılarının şov maksatlı sergileri için merak edecekleri unsur değildir. Para, siyasi gücün bir aracıdır. Bunlardan da öte, ekonomi, mal değişiminin de aracıdır. Bu konu, müzelerde araştırıldığı gibi araştırılmamalıdır; belki de tarihçinin araştırdığı şekilde araştırılmalıdır. Ne yazık ki günümüze kadar basılan kataloglar, tarihçilere pek katkı sağlamamaktadırlar ve yüzyıllardır bu eksiklik devam etmektedir. Bizim atık depomuzda olanlar ise algılandıkları ruh halinin izini taşımaktadırlar: Onlar efsaneyi, imajı, boyutları ve ağırlığı vermektedirler; fakat maddi bağlantıyı değil. Bu, verilen bilgiler ışığında otomatik olarak çıkarımı yapılacak bir husus değildir. Yine de tek başına ekonomik araştırmalar için başlı başına bir değerdir. Diğer taraftan sikkelerin toplanma şekli dağınıklığa yol açmaktadır.

Kategorisine göre düzenlenmiş kataloglara acil ihtiyaç bulunmaktadır. Bunu şimdiye kadar bir ya da iki bilim adamı yapmıştır. Bunların hepsi son zamanlarda yapılmıştır ve yok denecek sayıda takip edicileri vardır.

Koleksiyonların yer aldığı belli başlı kataloglar aşağıya çıkartılmıştır:

Londra

S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, on cilttir (1875-1890). Cilt I, Doğu halifesini, II. Cilt ise Doğu hanedanlıklarını, III. Cilt ise Selçukluları, Artukluları ve Zengileri, IV. Cilt ise Fatimilerden Memluklulara kadarki Mısır'ı, V. Cilt ise İspanya, Mağrip ve Yemen'i, VI. Cilt ise Moğolları, VII. Cilt ise Timurlenk'ten günümüze kadar Buhara'yı, VIII. Cilt ise Osmanlıları, IX cilt ise I-IV'e yapılan ilaveleri, X. Cilt ise V-VII'e yapılan ilaveleri kapsar. İran ve Hindistan için ise bk. R. Stuart Poole'un *İran Şahlarının Sikkeleri* (1887), S. Lane Poole'un *Hindistan'ın Moğol İmparatorlarının Sikkeleri* (1892). J. Walker tarafından yazılan iki eser, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins in the British Museum* (Londra, 1941) ayrıca *A Catalogue of Arab Byzantine and Post Reform Ummiyad Coins* (Londra, 1956) I. cildin tamamıyla kapsamıştır.

İstanbul

Müzei Humayun, Meşukatı Qadimeyi İslamiye Kataloğu beş ciltlikdir. Dördü Türkçe, beşincisi ise Fransızcadır (İstanbul, 1311/1894). Zengin bir koleksiyondur; özellikle de Ahmed Tevhid tarafından yazılan dördüncü cildi Osmanlı Ülkeleri için değerlidir.

Paris

H. Lavoix, *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliotheque nationale*, üç cilttir (1887-1891): Cilt 1, *Khalifes orientaux*; cilt II, *Espagne et Afrique*; Cilt 3, *Egypte et Syrie* ile çalışma tamamlanmıştır.

Leningrad

A.Markov, *Inventarny katalog musulmanskih monet...*, bir cilt ve iki ekten oluşmaktadır (sen Petersburg, 1869-1904).

Her ne kadar sınırlı sayıda olsalar da, en son kataloglara başvurmak faydalıdır, çünkü bunlar daha güncel belgeler sunmaktadır. Bunların arasında en iyilerinden birisi D. Sourdell'in *Invantaire des monnaies musulmanes anciennes de musée de Caboul* (Şam, 1953)'dir.

G. Miles'in eserleri *The Coinage of the Umayyads of Spain*, iki cilttir (1950) ve *The Numismatic History of Rayy* (1938) ve O. Grabar'ın *The Coinage of the Tulunids* (1957) sistematik kataloglamanın modelleridir.

İktisat tarihi için sikkelerin kullanımına gelince, A. S. Ehrenkretz ve özellikle onun makalesi;

“Studies in the Monetary History of the Near East” (*Yakın Doğunun Para Tarihi Üzerine Araştırmalar*) *JESHO*, II (1959) ve VI (1963) örnek olarak atıfta bulunulması gereken eserlerdir.

Nüvizmatiklerin düzenli bir bilimsel çalışması yoktur. O. Codrington’un *A Manual of Muslim Numismatic (Müslüman Nüvizmatığının El Kitabı)* (Londra, 1954) ilk kez piyasaya çıktığında zaten eksik, tam olmaktan uzak ve güven vermiyordu.

En dağınık bibliyografya, L.A. Mayer’in *Bibliography of Muslim Numismatics, India Expected* (Londra, 1939) eserinde ayrıntılı bir biçimde listelenmiştir. İkinci basımı 1950 yılına yetiştirilmiştir (Londra, 1954). Ayrıca işlemdeki mükemmel raporlar ve araştırmanın gelecek işleri G. Miles tarafından “Islamic and Sasanian Numismatics: Retrospect and Prospect,” *Ve Congr s International de Numismatique, Paris, 1953*, cilt I *Rapports*, ss. 129-144 ve “Islamic Numismatics,” *VI. Congresso Internazionale di Numismatica, Roma 1961*, Cilt I *Relazioni*, ss. 181-192 gibi eserler de mevcuttur. Fakat uygulamada konu hakkında bütün yayınların başvurularına bakılmaksızın büyük koleksiyonların kataloglarından kapsamlı bilgi elde etmek mümkündür.

ARKEOLOJİ

Tarihçinin epigrafıyı ve nüvizmatığı kullanması, bundan sonra müthiş derecede verimli olması gereken bir metodun özel bir uygulaması değildir; ayrıca olmaması da gerekir. Özgün belgelememizin yetersizliğini telafi etmek için kullandığımız arkeoloji tarihe yardımcı bir bilim olarak karşımıza çıkmaktadır. Sadece tarihi araştırmalarda faydaları aşağı yukarı bilindiği için yazıt ve sikkelerin belge değerlerine vurguda bulunduk. Aslına bakılırsa zaten belirtilmiş olan şey geçmişin bütün anıtlarına uygulanabilmektedir. Arkeolojinin gücü nispetinde tarihçiyi desteklemediği doğrudur. Bunun sebebi, onu, çoğu kez özellikle sanat tarihçilerinin ellerine teslim etme eğiliminden kaynaklanmaktadır. Bunun için çok güçlü bir reaksiyon gerekmektedir. Elbette bunlar birlikte var olmalarına ve birlikte çalışmalarına rağmen, iki disiplin arasındaki fark açık ve net bir şekilde belirtilmelidir.

Sanat tarihçisi, öncelikle estetik değerlerle ilgilenir. O, saf bir estetik bilim adamından – sanatçı veya filozof – zaman içinde sanatın evrimini izlemek için girişimde bulunmasından dolayı ayrılmaktadır. Eğer o gerçekten bir tarihçi olsa, Orta Çağ Avrupa’sında Emile Male’nin ustalıklı bir tarzda yaptığı gibi onun sosyal ve kültürel ortamı içerisinde açıklayarak nesneyi tarih formuna koyacaktır. Yine de onun öncelikli nesnesi, başlıca amacı, sanatın güzel eserini açıklamaktır. Diğer taraftan bir arkeolog sanat değerleri ile ilgilenmez. Onu ilgilendiren şey, eski medeniyetlerin edebi olmayan ve maddi abidelerinin yorumudur. Onların teknik karakteristikleri doğal olarak önemlidir, fakat arkeolojinin daha geniş amacı, tarihi metotlarla ve tarihi amaçlarla bir anıt veya bir nesneyi açıklamasıdır. Ki bu olay birçok sade teknisyene hatırlatılabileceği gibidir. Aslında o zaman tarihçiyi ilgilendiren şey hangi anıtların kullanıma konduğudur. Sonuç olarak arkeolog, sadece estetik değeri olanlar değil geçmişin bütün anıt ve eserlerine aşına olmalıdır.

Aslında, onlar küçük roller oynamaktadır. Onun için, şekilsiz kalıntılar ve bir günlük kullanım için nesnelere incelenecek eserler olduğu kadar en görkemli anıtlar ve büyük sanat eserleri de aynı şekilde incelenecek unsurlardır. Elbette uygulamada iki disiplin arasındaki sınırlar o kadar da çok kesin çizgilerle ayrılmamıştır. Çoğu her iki araştırma alanını işgal eden iki tip uzmanın eseri öyle kolaylıkla ayırt edilemez. Yine de temel yaklaşım farklıdır, özellikle de kişi olağanüstü durumları göz önüne alırsa titiz bir şekilde objektifliği, bilimsel metotları insan faaliyetlerinin tümünün işaretleri ile birlikte tarihinin arkeoloji tanımının farkındalığı sanatsal anıtların göz önüne alınmasının onu diğer şartlardan izole olmasını sınırlandıran ve sübjektif estetik kritere dayanan onların bir beğenilerine yol açacak olan bir yaklaşıma karşı yeni başlayanları uyarmalıdır.

Yazıtlar ve sikkeler gibi, (aslında özel bir tür özel bir cins arkeolojik malzemedirler) arkeologlar tarafından incelenen ve araştırılan anıtlar da sadece gerçek değil aynı zamanda edebi metinlerin retorik veya yanlışlıkla bozulmasını sık sık engelleyen elle tutulabilen, kişinin somut belgelerdir. Aynı zamanda edebiyatta ihmal edilmiş olan İslam medeniyetinin belli başlı özelliklerine ışık tutmaktadır. Her durumda bir resim nasıl ki bir metni zihinlerde ışıktandırıyor; onlar da insan zihnindeki resmi daha da netleştirmektedir. Arkeoloji, tarih bilimine hizmet eden bir bilim olmalıdır. Bundan böyle o, saf bir şekilde tanımlayıcı veya otonom bir bilim olmamalıdır. Arkeolojik anıtlar, bazı belirgin ihtiyaçları karşılamak için onları meydana getiren insanlara onların neyi ortaya çıkardığını incelemeleri gerekir. Bu, aynen kabuğu olan bir yumurtanın içinde yaşayan yaratık hakkında bir şeyler öğrenmek için kabuğun incelendiği gibi yapılmalıdır. Tarihçi için gerçek arkeolojik bilgi, onların yorumundan daha az önemlidir.

Bu ön koşullarla arkeoloji müthiş derecede faydalı olmuştur. O, üzerinde maddi iz kalan tarihin her hususuna hizmet edebilir. Fakat iki kategori özellikle önemlidir: Sosyal hayat için zemini oluşturan ve yapısı toplumun özelliğine bağlı olan mimari anıtlar ve edebi kaynakların daha belirsiz tanımlamalarından medeniyetin belirli malzemeleri üzerine daha tam detaylar veren resimsel sunumlardır. Bitmek bilmeyen efsaneye göre, insan figürünün tekrar yapılması İslam'da istisnadır. Ancak asıl durum bu değildir.

Bununla birlikte arkeolojik anıtlar, kendi içlerinde nadiren tam bilgi sunmaktadır. Çoğunlukla arkeoloji ile tek başına çözülemeyecek bir problemi ortaya koyarlar. İşte burada epigrafide olduğu gibi edebi kaynaklara da danışılması gerekmektedir.

Doğru metot iki bilgi kaynağının sunduğu delillerin çapraz kontrolünden geçer.

Ne yazık ki bu metodun yerinde uygulanmasına izin verecek ham malzeme bile günümüzde mevcut değildir(her ne kadar mevcut olan şey belirli çizgiler doğrultusunda araştırmaya yön göstermek için hizmet edebilse de). Yakın zamanlara kadar ve İslam'ın uzun dönemi boyunca – İran'da örneğin – nerdeyse tamamı sanat eseri olan sadece iyi korunmuş anıtlar incelenmişti ve bunlar dahi yetersizdi. Aslında eski çağların arkeolojisinde uzmanlaşmış olan kazıcıların olduğu nadir bölgelerde bile herhangi bir kazı yapılmadı. İş, şu gerçekten dolayı karmaşıktı: Araştırma yapılacak yer çoğunlukla sürekli olarak ve modern zamanlar da dâhil olmak üzere işgal edilmiş vaziyetteydi. Bundan dolayı psikolojik zorluklar da ortaya çıkmaktaydı. Böyle olmasına rağmen şüphe yok ki İslam arkeolojisi eski çağların arkeolojisi ile eşit önemde düşünülmemiştir. Bazı belli yakın zamanlardaki istisnalar sadece eşitsizliğin altını çizmektedir.

Neden Müslüman arkeolojisi üzerine hiçbir kapsamlı esere sahip olamadığımızı anlamak kolaydır. Burada Müslüman sanatının genel tarihi hiç olmamasına rağmen, çoğunlukla Müslüman arkeolojisini ilgilendirdiğini iddia eden eserler yalnızca sanat tarihi açısından anıtları göz önüne getirmektedir (bk. aşağıda s. 103 f.). Nerdeyse bütün eski kitaplar, yukarıda özetlenen tarihi yaklaşıma sahiptir. Ancak çoğu kez amatörler tarafından oluşturulan durumların gibi teknik doğruluğunun olmamasından ve standard terminolojinin kısmen ihmal edilmesinden sıkıntı çekmektedirler.

İslam'dan hemen önceki döneme adanmış olmasına rağmen, Araplar tarafından kısa süre içinde fethedilecek olan bir bölgede, Kuzey Suriye'de, eski köyler üzerine yazılmış olan mükemmel eserler; *Villages antiques de la Syrie du Nord*, üç cilttir (Paris, 1953-1958). Bunlar, genelde arkeolojinin tarihe katkıda bulunabileceği konularla ilgili yürütülen araştırmanın örnekleri olarak atıfta bulunulması gereken yazar, G. Tchalenko tarafından yazılmıştır. İslam öncesi ve İslam dönemi üzerine Orta Asya'daki Sovyet arkeologların araştırmaları çok zengindir. Bu kimin yorumu olursa olsun büyük öneme sahiptir. Onların kendi eserleri hakkındaki yarı popüler beyanları, S. Tolstoy tarafından yazılan *Khwarizm, Po sledam drenekhozmiiskoi tsivizatsii* (Moskova ve Leningrad, 1948) O. Mehlitz tarafından Almacaya tercüme edilmiştir; *Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur* (Berlin, 1953). Müslüman alanında metinlerin ve anıtların bir arada kullanıldığı modeller en iyi J. Sauvaget'in sayfa 92, 128, 129 ve 181 de atıfta bulunulan eserlerinde en iyi bulunmaktadır.

Oldukça dağınık olan arkeoloji ve sanat tarihine adanmış yayınların bibliyografyası, gündeme soru getiren önemli gözden geçirmeler ve makaleleri sıklıkla yayınlayan uzmanlaşmış dergilerde yer almaktadır.

(1959'da daha sonra *Ars orientalis olan Ars Islamica [AI]*) ve L. A. Mayer'in üç ciltlik *Annual Bibliography of Islamic Art and Archeology* (Kudüs, 1936-1938), daha sonra muhtemelen devamı gelecek olan J. D. Pearson ve D.S. Rice'in 1954'te *yayınlanan Islamic Art and Archeology, A Register of Works* (Londra, 1956) eserleri sayılmaktadır.

Buna ilaveten K.A.C. Creswell, Kahire'de Amerikan Üniversitesi tarafından yayınlanan kapsamlı kart indeksinden metodik bir bibliyografya çıkartmıştır: *A Bibliography of the Archeology, Arts and Crafts of Islam* (1961). İran'a gelince, bakınız dört ciltlik *Athar-e İran, Annales du service archeologique de l'Iran* (Haarlem ve Paris, 1936-1949).

Düzen sanatın tarihi için bk. s.103 f.

Çağdaş Coğrafi ve Etnik Malzemeler

Tarihi geçmiş, bazı aşınma ve yıpranmalar dışında yapıldıkları zamanın tam olarak aynısı olan arkeolojik ve yazılı belgeleri bize ulaştırmıştır. Geçmiş, ayrıca ayrılmaz bir şekilde birbirine karışmış olan modern toplumun farklı birimlerindeki değişik ölçülerde hissedilebilen şu anki gelenek ve etkileri miras bırakmıştır. Günümüze kadar muhafaza edilip gelen bütün bu tarihi malzemeyi ve değerleri, hesaba katmamak haksızlık olurdu; aynen öyle de günümüzde var olan her şeyin otomatik olarak geçmişte de var olduğu sonucuna varmak da akıllıca olmazdı. Geçmişe giden çağdaş bilgi projeksiyonu, sadece yaşam şartları aynı kaldığı sürece meşrudur. Şu bir gerçektir ki, insan her zaman “değişmeyen Doğu” efsanesini içitmektedir. Bunun tek amacı, tembelliği teşvik etmekten başka bir şey değildir. Ancak hiçbir toplum; yerinde, sabit, değişmeden duramaz. Kısmi ve geçici hareketsizlik bile bir gerçek olarak göz önüne alınmadan önce ispatlanmalıdır. Modern zamanların Doğusunun Avrupa ile karşılaştırıldığında aynı ölçüde değişim göstermediği bir gerçektir. Bununla birlikte aynı Doğu artık ne on dokuzuncu yüzyılın Doğusu ne de İslam’ın klasik çağının veya büyük Osmanlı dönemindeki aynısıdır. Bu yüzden hazırdaki çalışmanın geçmişi keşfimizde bize nasıl yardımcı olacağını belirlemek gerekmektedir.

Belli bir ölçüye kadar fiziki coğrafya başka bir husustur; çünkü fiziki coğrafyanın değişimi insan toplumlarının değişiminden daha yavaştır. Ancak, eğer gerçekse, Müslüman toplumlar bağlamında bile olsa, insan faaliyetindeki değişikliklere sebebiyet verebilecek olan iklim veya çöl bitki örtüsünün bozulması ile ilgili problemler bulunmaktadır. Üstelik belli başlı coğrafi özellikler, kendisinin teknik değişiminin şu veya bu safhasında bir toplumu etkileyip etkilemediklerine göre değişiklik gösterebilir. Mesela; Mesafelerin ve tabii engellerin

önemi, ulaşım araçlarının hızına ve durumuna, faydalı olan minerallerin miktar ve buldukları tabii durumundaki mineral kaynaklarına bağlıdır. Bk., L. Febvre'nin *La terre et l'évolution de l'humanité*, IV. Cilt (Paris, 1922) ve F. Braudel'in *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949).

İnsan coğrafyası, tarihçinin uğraş alanlarına gittikçe yaklaşmaktadır, çünkü şu anda onun ilgilendiği gerçekler, en azından kısmen geçmişte tarihçiyi ilgilendirenle benzerlik göstermektedir. Bunun aynısı, bütün durumlarda, faaliyet alanı sınırları üzerinde anlaşmaya varılmamış ve araştırmanın özel metodlarını tanımlamamış etnoloji, sosyoloji ve diğer uç disiplinlere de uygulanır. Aslında bu disiplinler tarih ile yakından ilişkilidir ve ilişkili olmalıdır. Coğrafyacılar, etnograflar ve sosyologlar; geçmişlerini yerli yerine koymadan günümüzde gözlemlenebilen gerçekleri açıklayamayacaklarını gün geçtikçe daha iyi anlıyorlar. Özellikle coğrafyacı, tarihçiyi bu konuda nerdeyse ikiye katlamaktadır. Buna tersinden bakıldığı zaman, kendi merakını gidermek için ihtiyaç duyduğu geçmişteki tüm malzemenin bulanmayacağını bilen bir tarihçi, geçmişin yorumu için faydalı olabilecek günümüzdeki gerçeklerin varlığının farkına varmaktadır. Açıkçası geçmişte varlıklarının doğrulanması yapılmadığı sürece bunlar sadece muhtemel bir açıklamanın bir parçası olarak daha az kabul edilebilirlikten de öteye gitmeyen hipotezlerin ortaya çıkmasına sebep olurlar. Bu konuda konuşmak gerekirse, coğrafya ve sosyolojinin tarihçiye sunduğu en büyük hizmet, eski belgelere uygulanacak anketin taslağını çıkarmaktan ibarettir. Eğer tarihçi belgelerden başka hiçbir şeyi bilmiyorsa, bu durumda o, onların yazarlarının sadece kendi kendilerine hitap ettiklerine benzer problemleri görme riskine giriyor demektir. Aslında onlar tarafından verilen bilginin kaza eseri veya nerdeyse bilinçsizce oldukça farklı düzenin sorularını kısmen cevaplamaya zemin sağlayabilmeleri imkânsız değildir. Elbette soruların çözümü keyfi olmamalıdır. Bu yüzden mesela; ziraat tarihinde olduğu gibi uygun metod, geçmişteki ziraatın durumunu günümüz şartlarından yola çıkarak çıkarımda bulunmamamız gerekir; fakat bunu günümüz özelliklerinden çıkaracak olursak birçok sorunun cevaplanması gerekecektir. Eğer mümkünse, bunu eski metinlerin yardımıyla yapmak gerekir. Doğal olarak incelenmesi gereken şu modern toplumlar – veya önümüze konulan toplum bağlamındaki şu sektörler – öyle toplumlardır ki değişiklikleri son zamanlarda Avrupa etkisinde en az tanıttıklarıdır. Ara dönemlerin araştırılması, (bunu belki de seyyahların verdikleri bilgilere göre yapacağız) modern şartlar ve inceleme altındaki dönemde açığa çıkanlar arasındaki bir bağlantıyı düzenlemeye yardım edebilir. Bunu yaparken de soruların seçimini gerekçelendirerek ve soruların daha özel sorulmasını sağlayarak yapmaktadırlar.

Temel eserler için bk. s. 76 ff.

II. BÖLÜM

Araştırma Araçları ve Genel Eserler

Genel Bilgi

TARİHLER VE REFERANS ESERLER

Eserinin baş kısmında, araştırmayı başlatıcı, planlamada yardımcı olması ve daha geniş tarihi çerçevedeki gerçeklere fikir vermesi için ünlü ders kitaplarına doğal olarak yönelmektedir. Aynı zamanda bu ders kitapları, bilgimizdeki eksikliği de araştırmacıya gösterir. Ne yazık ki, şimdiye kadar iyi bir genel İslam tarihi ders kitabı mevcut değildir. Aslında bu kadar çok sayıda tarihi kaynak kitaplar halen basılmamışken ve eleştirel araştırma isteyen bu kadar çok sayıda aydınlatılmamış soru dururken nasıl olabilir? Eski araştırmacıların çoğu; tarihe, eserlerini kroniklere dayandırarak nerdeyse tam anlamıyla siyasi görüş noktasından bakıyorlar. Artık onlar, çoğunlukla Avrupa diline tercüme edilmiştir. Bunlar, tam anlamıyla bilinen Arap histografayasından başka bir şey değildir. Bu bağlamda, özellikle G. Weil'in tarih olan *Geischichte der Chalifen* (Mannheim, 1846-1851) eseridir. Bunun aynısı sentezlerde daha ustalıkla olmasına karşı A. Müller'in iki ciltlik *Der Islam im Morgen- und Abendland*, eseridir (Berlin 1885-1887). W. Muir tarafından yazılan daha az ve öz olan açıklama şu eserde yer almıştır: *The Caliphate, its decline and fall (Halife, gerilemesi ve düşüşü)* (1891, 2. Basım, T. Weir tarafından, 1915-1913) C. Huart'ın eseri *Historie des arabes*, iki ciltliktir (Paris, 1912-1913) kendi zamanında başarısını anlamak şu anda zor olan isimlerin karışık halidir ve kaçınılması gereken bir eserdir.

Bugün öğrencinin tarihin geniş araştırmaları içine çoğunlukla dâhil edilen daha genel tanımlardan birkaç tanesine ulaşması mümkündür. Fransızca olarak, V. Cildinde L. Halphen ve P. Sagnac'ın idaresi altında yayınlanandan birkaç tanesine ulaşılması mümkündür. Fransızca olarak, V. Cildinde, L. Halphen ve P. Sagnac'ın idaresi altında yayınlanan *peuples et civilizations* adlı koleksiyonda bulunan eser: *les barbares des grandes invasions aux conquetes turques du XI. Siecle* (4. Basım, Paris, 1940) ve VI. Cildi, *L'essor de l'Europe (XIe-XIIIe siecles)* (3. Basım, Paris, 1946). Her ikisi de L. Halphen tarafından yazılmıştır. Bunlar son derece ilginçtir, çünkü onlar Müslüman dünyasını, bir bütün olarak Avrupa ve Asya tarihindeki "perspektifte" görmektedirler. E. Cavaignac tarafından yayına hazırlanan *Histoire du monde*'nin VII. Cildi; *Le monde musulmane et byzantin jusqu'aux croisades* (Paris, 1931) M. Gaudfroy-Demombynes ve F. Platnov tarafından yazılmıştır. Bu eser, Emevî ve Abbasi döneminin uyandırıcı analizlerini sunmaktadır. G. Glotz tarafından başlatılan *Histoire generale*'de III. Cildindeki *Histoire du moyen age, Le monde oriental de 395 a 1081* (Paris, 1936).

G.Marçais tarafından yazılan bu eser, C. Dieh tarafından yazılan Bizans Tarihindeki bölümlerle karşılaştırıldığında biraz abartılmış olmasına rağmen Müslüman tarihinin net ve detaylı bir açıklamasını sunmaktadır.

Daha yakın bir zaman önce, Müslüman dünyasının birkaç genel tarihi, birçok farklı dilde yayımlanmıştır. Fransa'da siyasi olayların detaylı bir ifadesi ile ilgilenmeyen M. Crouzet'in idaresinde yayına hazırlanan *Histoire generale des civilizations* adlı eserin III. Cildi *Le moyen age*'dir (Paris, 1955). Bu eser E. Porrey tarafından yayına hazırlanmış olup bir bütün olarak İslami toplumun ve manevi kültürün değişimini kökenlerinden tutarak Oryantal tarihle bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğuna kadar getiren durumu sunmaya çalışan C. Cahen tarafından yazılan İslam hakkında yazılmış bölümleri ihtiva eder. Kısallığına karşı iyi bir eser olan G. Weit'in yazdığı İslam üzerine olan bölüm aynı zamanda *Histoire universelle*'de bulunmaktadır. Bu bölüm II. Ciltte olup şu eserde: *Encyclopedie de la Pleiade* (Paris, 1955). İngiltere'de daha sonra piyasaya sürüleceği ilan edilen Bernard Lewis'in *The Arabs in History (Tarihteki Araplar)* (Londra, 1950) eserinde problemlerin yeni durumunun akıllı bir farkındalığını gösteren kısa bir tanım vermektedir. Fransızca tercümesi, 1958 yılında yapılmıştır. P. K. Hitti kendisine ait, *History of the Arabs (Arapların Tarihi)* (Londra, 1937; 8. bs., 1964) eserinde yüzeysel olmak üzere okuması son derece ilginç bir hikaye sunmaktadır. Almanya'da C. Brockelmann modern zamanları işlemede hemen hemen hiçbir rakibi olmayan, fakat Orta Çağlara daha az ilgi duyan *Geschichte der islamischen Völker* adlı bir eser meydana getirmiştir. Bunun İngilizce tercümesi J. Carmichael ve M. Perlmann (1947) tarafından *History of Islamic Peoples (Müslüman Halkların Tarihi)* olarak yayımlanmıştır. Fransızca tercümesi, *Histoire des peuples islamiques* (Paris, 1949) iyi değildir. Daha yakın zamanlarda kendi *HO*'sunda S. Spuler son araştırmaların geniş bilgi temelinde yeniden açık bir başlangıç yapmıştır: *Geschichte der islamischen lander, die Chalifenzeit ve Die Mongolenzeit* s. 67 f.'de atıf yapılmıştır. Bunun İngilizce tercümesi F. Bagley tarafından yapılmıştır: *The Muslim World: A Historical Survey (Müslüman Dünyası: Tarihsel Araştırma)* (1960), 1. Bölümü *The Age of Caliphs, (Halifeler Dönemi)* 2. Bölümü *The Mongol Period (Moğol Dönemi)*. Ayrıca bk., C. E. Grunbaum'un "Der İslam: sein Expansion im Nahen und Mittleren Osten, Afrika und Spanien," *Propylaen Weltgeschichte* (Berlin, 1963), Cilt V, ss. 21-179. İtalya'da F. Pareja düzgün olmayan "suma"nın bir türünün yayına hazırlanmasına nezaret etmiştir. Bu eser, *Islamologia*'dır, (1952-1954). F. Gabrieli'in İngilizce tercümesi (1963) *Gli Arabi* (1957) eserinde az da olsa iyi giriş bulunmaktadır. Sovyet Rusya'nın tarihçileri, *Istorria stran zarubezhnogo vostoka v srednie veka* (Moskova, 1963) adlı koleksiyonda bütün görüşlerini yakın zamanlarda yoğunlaştırmışlardır. Arapça olarak öncelikle kültürel tabiatlı önemli sorumluluk üstlenen eser, Ahmed Emin tarafından yazılan ciltleri üç serilik olan *Facr al-İslam, Duha al-İslam ve Zuhr al-İslam* yedi cilt olup bir bütün halindedir (Kahire, 1942-1949). Hasan İbrahim Hasan tarafından yazılan *Ta'rih al-islam* iki cilttir (1945) ve bu esere başvuru yapılmaktadır.

Bu genel tarihler, ilgili ülkelerin tarihleri ile tamamlanmaktadır. Bunlardan en iyileri şunlardır:

G. Weit, *L'Egypte arabe... 642-1517*, G. Hanotaux tarafından yayına hazırlanan *Histoire de la nation égyptienne*, cilt V (1937). Aynı yazar tarafından anonim olarak yayına hazırlanan daha kısa bir metni olan *Précis de l'histoire de l'Égypte* (1932-1935) II. Cilt. İngilizce olarak S. Lane-Poole tarafından yazılan *A History of Egypt in the Middle Ages* (5. Bs. 1936). H. Lammens'in *La Syrie, Précis historique* (1921) ve P. K. Hitti'nin *History of Syria (Suriye'nin tarihi)* (1951). M. Kurd Ali'nin dört ciltlik *Khitat al sham* adlı eseri (1920-1922) vardır. B. Supler'in hazırlık aşamasında İngilizce tercümesi ile birlikte *Iran in früh-islamischer Zeit 633-1055* (1952) eseridir. V. Barthold'un Farsça metinleri ile Rusça ve metinsiz İngilizce basımı *GMS, n.s. V* (Londra, 1928, tekrar basım 1958) olan *Turkestan Down to the Mongol Invasion (Moğol İstilasına Kadar Türkistan)* (1902) hâlâ önemli ve temel referans eserlerden biridir. L. A. Stroeieva ve A. M. Belenitskii'nin *Istoriia Irana s'Dreveiskhikh Vremen do Kn-ontsa XVIII Veka* (Leningrad, 1958). C.-A. Julien'in *Histoire de l'Afrique du Nord*, ikinci basım, cilt II R. Le Tourneau tarafından gözden geçirilmiştir. Bu eser, A. Basset'in *Initiation a la Tunisie* (Paris, 1950)'sine bir ektir. Institut des Hautes Marocaines tarafından yayına hazırlanan *Initiation au Maroc* (Paris 1932, 3. bs., 1945) ve J. Alazard tarafından *Initiation d l'Algerie* (Paris, 1950) eseridir. Ayrıca G. Marçais tarafından *la Berberie musulmane et l'Orient au moyen age* (1946) ve H. Terrasse tarafından iki ciltlik *Histoire au maroc* (1949-1950). E. Levi-Provençal'ın üç ciltlik on birinci yüzyıla kadar giden *HISTOIRE DE L'ESPAGNE MUSULMANE* (1944-1953). Bu esere A. Gonzalez Palencia tarafından bir ek yapılmıştır: *Historia de la Espana musulmane* (4. bs., 1945). H. Terrasse tarafından sanata özel vurgu yapan açık bir başlangıç *Islam d'Espagne* (1958). Bu eser, R. Menedez Pidal tarafından yayına hazırlanan *Historia de Espana* koleksiyonunun 5. Cildini beklenirken çıkmıştır. Son olarak M. Amari'nin *Storia dei Musulmani di Sicilia*'dır. Bu eserin yeni basımı üç ciltlik olup (1933-1939) C. Nallino ve diğerleri tarafından gözden geçirilmiştir. Arabistan ve Yemen'e gelince, *El'deki* "al-Arab" ve "(Djazirat al-) 'Arab" Arabistan için, *EI* 'deki "Şan'a" ve "Zabid" ise Yemen için bir rehber görevi göreceklerdir. Son olarak her ne kadar bir hususi devlete tabi olmayan belli başlı farklılıklara sahip halklar konusunda mesela G.-H. Bousquet'in *Que saije?* No. 718 (1955) koleksiyonunda *Les Berberes*, bizlere oldukça iyi bilgi veren ancak çok olumsuz bir eserdir. Ayrıca B. Nikitine'in *Les Kurdes* (1956) adlı eseri Orta Çağlarda V. Minorsky'nun *EI*deki makalesi ile tamamlanan eserdir.

B. Supler'in tam idaresi altında basılmakta olan *HANDBUCH DER ORIENTALISTIK (HO)* tamamlandığı zaman bütün Oryantal çalışmaları kapsayacaktır. Her ne kadar eser İslami araştırmaların biraz ötesine geçmese de onun birinci bölümünün tam özetleyici formu göze çarpan önemine gerekçe olmaktadır: Supler ve H. Kees tarafından yayına hazırlanan I. Abteilung, *Der nahe und der Mittlere Osten* (Leiden ve Cologne, 1952-...).

I.Bd., *Agyptologie* (1952-...), II Bd., *Keilschriftforschung und alte Geschichte Vorderasiens* (1959-...), III. Bd., *Semitistik* (1953-1954), özel bölüm 3 *Arabisch und Athiopisch*, özellikle de C. Brockelmann, Spuler, M. Höfner ve J. W. Fück tarafından yazılan bölümler. Hazırlık aşamasında olan edebiyat üzerine olan IV. Bd., *Iranistik* (1955-...), T. Gandschai ve Spuler tarafından özel ilgiyle bölümleri planlanmaktadır. V. Bd., *Altaistik* (1963-...) özellikle bölüm 1., *Turkologie* özellikle A.von Gabain, A. Zeki Velidi Togan, F. Taeschner ve O. Spies tarafından yazılan bölümler ve hazırlık aşamasında olan ve tarih hakkında olan bölüm 5. VI. Bd., *Geschichte der islamischen lander* (1952-1959, bölüm 1 *Die Chalifenzeit* ve bölüm 2 *Die Mongolenzeit*, bu iki eser de Spuler tarafından yazılmıştır. Ayrıca bölüm 3 *Neuzeit* özellikle H. J. Kissling, H. Scheel, H. Braun, E. Klingmüller ve H. Hartel'in katkılarıyla. VII. Bd., *Armenische und Kaukasische Sprachen* (1963). VIII. Bd., *Religion* (1961-...) özellikle bölüm 2; *religiongeschichte des Orients in der Zeit der Welterigionem* özellikle de Spuler, Fück, A. J. Arberry ve R. Strothmann tarafından yazılan bölümler. Erg. Bd., I., W. Hinz tarafından yazılan *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System* (1955). Buna ek olarak, I. Abteilung'a dâhil edilmek için hazırlık aşamasında olan Arap kronolojisi, papiroloji ve paleografi ile ilgili A. Grohmann tarafından yazılan ilave II. cilt ve III. cildi Oryantal Hukuk ve IV. cildi Oryantal müzik ve V. cildi çivi yazısı belgeleri ve VI. cildi İslami felsefe, tıp, doğal bilimler ve İslam coğrafyası ile ilgilidir.

Müslüman tarihini araştırmaya yeni başlayan öğrenci, ilk başta ele almakta biraz zorlanacağı paha biçilmez eser, ENCYCLOPAEDIA OF ISLAM (*EI*) (İSLAM ANSİKLOPEDESİ)'nin çalışmalarının ayrılmaz bir parçası olduğunu öğrenmelidir. Bu eserin ikinci basımı (*EI*²) basım aşamasındadır; ancak ilerleme yavaş olduğundan, bunlar piyasaya sürülene kadar henüz yerlerine yenileri yazılmayan eski ciltlere başvurulması gerekir. İlk basım (*EI*), dört cilt ve bir ekten oluşmaktadır (Leiden, 1913-1942). Bu eser, bir sözlük tarzındadır. Buna ilk defa başlayanlar ihtiyaç duydukları bilgileri bulmak için başta zorluk yaşayacaklardır; dahası çapraz referanslama sistemi yetersizdir. Birkaç beklenmeyen istisna haricinde kayıtlarda, orijinal Oryantal formlar ve kelimeler kullanılmıştır. Bu yüzden “donkey” (eşek) kelimesi “himar” başlığı altında bulunmaktadır; Tripoli kelimesi “Tarabulus” kelimesinde aranmalıdır. Ancak Cairo (Kahire) kelimesi “Cairo” başlığı altında bulunmaktadır. Uygulamada böyle oldukça gevşek bir yöntem olduğunu öğrenmektedir; çünkü herhangi bir indeks yoktur ve sürekli kullanıcının bir labirentte yolunu bulmasını mümkün kılmaktadır.

Makaleler, çeşitli kalitededir. I. Dünya savaşıdan dolayı kesintiye uğramıştır. Bu işin sorumluluğunu almak başta kabul edilenden daha geniş bir plana göre bitirilmiştir. Genelde, birinci cildin (*A-D*) makaleleri yalnızca eski değil aynı zamanda sathidir. Bunun ardından gelen üç ciltte makaleler, konu hakkında bilinen ile ilgili disiplinli özet ve temel bibliyografya vermektedir. Bunların pek çoğu yeri kolayca doldurulamayacak ve eşi benzeri başka yerde bulunamayacak güçlü, iyi bilim adamları örneklerdir.

Encyclopedia of Islam, eş zamanlı olarak Almanca, İngilizce ve Fransızca olarak basılmıştır; çünkü sayfaların numaralandırılması her üç dilde tıpa tıp aynı değildir; referanslar sayfa numaralarına değil girişlere yapılmıştır. Bu ansiklopedinin Arapça tercümesi, daha sonraları yapılmıştır ve İslam ansiklopedisinin genişletilmiş Türkçe tercümesi basılmaktadır (bk., s. 153).

II. Dünya Savaşı sırasında *Handwörterbuch des Islams*, özellikle de bibliyografya kısmında dine yönelik birinci basım makaleler güncellenerek yayınlanmıştır (1943). Bunun İngilizce basımı *Shorter Encyclopedia of Islam (İslam'ın daha kısa Ansiklopedisi)* revizyonun güncellenmesini müteakip 1946 yılında piyasaya çıkmıştır.

Son olarak 1954'te İkinci bir basımına (*EI²*) J. H. Kramers (kendisinin yerine J. Schacht geçmiştir), H. A. R. Gibb (daha sonra yerini Bernard Lewis'e bırakmıştır) ve E. Levi-Provençal (yerine C. Pellat geçmiştir)'ın nezaretinde girilmiştir. İngilizce basımında 1,359 sayfadan oluşan *A harfinden B* harfine kadar kocaman bir cilt 1960 yılında bitirilmiştir ve *C* harfinden *F harfine* kadarki bölüm (hâlâ ilerlemektedir) ardından basılmıştır. Bu ikinci basım, Fransızca ve İngilizce olarak birinci basımın ilgili kısımlarından doğal olarak daha üstündür. Sadece başlıkları güncellenmemiş aynı zamanda daha mantıklı takip etmek ve bir sürü ciddi eksiklikleri tamamlamak için girişimde bulunulmuştur.

EI (Birinci Basım) diğer eserlere referans eser olma durumunda önceliklidir.

EI her ne kadar övgüye layıkta da, kendisi tek başına bütün gereksinimleri yerine getiremez. Birçok gerekli referans eserlerin yazılmasına da girşmek gerekir ve bunların hazır duruma gelmeleri bir hayli zaman alacaktır. Oryantal araştırmalar, hâlâ çok yeni gelişmelerdir. Tarihi belgelere başvurduğu zaman bilim emekçisinin sürekli karşı karşıya kalacağı sorulara detaylı ve hızlı cevaplar sunacak, onları yayınlarla donatacak iş başında yeterince Oryantalist yoktur. Teknik terimin tam anlamı, doğru ismin tam şekli, kişinin kimliği, harita üzerinde bir yerin tespiti veya bazı kurumları ilgilendiren bir noktanın doğrulanması gibi birçok sorular, uzun bir araştırmayı gerektirirler; çünkü referans eserlerimiz yetersiz ve uygun durumda değildir. Birinin koruyucusu tarafından yakalanmaktan ve yanlış izleri takip ederek zaman kaybetmekten kaçınmak için, kişi, değişik durumlarda hangi esere başvurulması gerektiğini bilmelidir. Sonuç olarak, burada mevcut ve kullanılmaya hazır en öndeki teknik eserlerin referansını ve Müslüman tarihinin esas problemlerini daha genel bir bağlamda ilgililere listeliyoruz. Bu arada İslam tarihinin özel dönemleri ile ilgililenenler ise, III. Bölüme müracaat edeceklerdir.

V. Chauvin tarafından yazılan eski *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes* ve hatta G. Pfanmüller tarafından yazılan *Handbuch der Islam-literatur* bile artık o kadar çok kullanılmaktadır. Müslüman dünyasının tam genel bibliyografyası yoktur (bir tane derlemek çok büyük bir işi üstlenmek ve başarmak olurdu).

En yakın olması hesabıyla, F. Pareja'nın *Islamologia* (s. 66'da atıf yapılmıştır) seçilmiş bibliyografyalar, kendilerinin bir düzenden ve eleştirel bir hükümden yoksun olmalarına rağmen, araştırma eserinde fayda temin etmişlerdir. Bu durumun aynısı, R. Ettinghausen'in *a selected and Annotated Bibliography of Books and Periodicals in Western Languages Dealing with the Near and Middle East...* (*Yakın ve Orta Doğu ile İlgili Batı Dillerindeki Kitap ve Süreli yayınların Seçilmiş ve Açıklamalı Bibliyografyası...* (Washington, 1954)'da mevcuttur. Gerçi 1937 ile 1953 yıllarındaki yayınlarla sınırlıdır, ancak B. Spuler ve L. Forrer tarafından yazılan sistematik listeler; K. Hönn tarafından yayınlanan *Der Vordere Orient in islamischer Zeit, Wissenschaftliche Forschungsberichte, Geisteswissenschaftliche Reihe, XXI, Orientalistik* Bölüm 3 mazur görülebilecek eksiklerine rağmen daha tamdır (Bern, 1954). J. F. Ashton'un yardımıyla J. D. Pearson, INDEX ISLAMICUS'u üretti. 1906-1955 tasnif metodu doğal bir şekilde keyfi olmasına ve her zaman ona güvenilmemesine rağmen kendisine değer biçilemeyen *A Catalogue of Articles on Islamic Subjects in Periodicals and other Collective Publications* (*Süreli ve diğer Derleme Yayınlarında İslami Konular Üzerine Makaleleri bir Katalogu*) (Cambridge, 1958) eserini meydana getirdi. 1955- 1960 yılları arasında bu eserin ilk eki, 1962 yılında piyasaya çıktı. Arapça olan bütün yayınlar 1930 yılına kadar J. Sarkis'in iki ciltlik ve bir ilaveli *Mu'jam al-matbuat al-arabiyya* eserinde gözden geçirilmiştir (Kahire, 1928-1930). Eser, bu tarihten sonra U. R. Kahhâlâ tarafından iki cilt olarak piyasaya sürülen *Mu'jam al-ma'llifin* ile devam etmiştir (Şam, 1957,...).

Diğer ülkeler için aşağıdaki eser, hâlâ faydalıdır: Farsçası, A. T. Wilson'nın *A Bibliography of Persia (İran'ın Bir Bibliyografyası)* (1930), alfabetik bir listedir. M. Saba'nın *Bibliographie de l'Iran* (1936) metodik bir eserdir. A. Guillou'nun 1900 ile 1957 arasındaki yılları kapsamak üzere *Essai bibliographique sur les dynasties musulmanes se l'Iran* Mısır Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır (Madrid 1957). Bilim insanının ayrıca V. Minorsky'nin "Les études historques et georahiques sur la Perse," *AO*, X. cildi (1932), XVI. Cildi (1937) ve XXI. Cildi de (1951) eserine de başvurması gerekir. Ayrıca bk.. 1900 ile 1957 yıllarını kapsayan I. Afsar tarafından yazılan önemli eser *Bibliography of Persia*, üç cilttir (1955-1958). Mevcut Türkçe kaynaklar için bk.. *Türkiye Bibliyografyası* (1939'dan beri) ve Enver Koray'ın *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası* (Ankara, 1952); yeni ve aynı zamanda genişletilmiş yeni basımı Türk tarihinin bir Bibliyografyası (İstanbul, 1959) vardır. Kuzey Afrika için bk. R. L. Tournau'nun s. 67 atıf yapılmış *Hesperis* dergisindeki "Bibliographie marocaine" deki süreli yayını belli aralıklarla güncelledi. Arabistan'da *A Bibliography of the Arabian Peninsula (Arabistan Yarımadasının Bibliyografyası)* (1958) ve *Bibliography on Yemen and Notes on Mocha (Yemen Üzerine Bibliyografya ve Moka Üzerine Notlar)* (1960), bunların her ikisi de E. Macro tarafından yakın zamanlarda yayınlandı.

SÜRELİ YAYINLAR

Bütün bibliyografik eserlerin kaçınılmaz sakıncası şudur ki; onlar, doğal olarak basım tarihinde durmaktadırlar. Bu nedenle süreli yayınlar, hem kendilerinin orijinal makalelerinden hem de bibliyografileri yüzünden başvurulmaları gerekir. Ki bunlar yeni eserlerin güncellenerek yayınlandığını ifade etmektedirler. Ayrıca bazı durumlarda, onların eleştirel kitap incelemeleri de bu kitapların içerik ve değerleri hakkında bilgi sağlamaktadır ve bazen hataları ortaya çıkarıp onları düzeltmektedirler.

Sade bibliyografik yorum, mevcut yayın hakkında detaylı yorumları ile aylık olarak bilgi veren *Orientalistische Literaturzeitung* Leipzig’te 1898’de piyasaya çıktı 1944 yılında yayını askıya alındı ve 1953 yılında tekrar gözden geçirildi. Oryantal çalışmaların bütün bir alanı, bu yorumla kaplıdır. Benzer bir dergi, *Bibliotheca orientalis*, Leiden’de basılmış (Hollanda), 1943 yılından bu yana her ay çıkmaktadır.

Fransızca

Fransa’da 1906 ile 1926 yılları arasında yıllık olarak birçok ciltleri çıkan *Revue du monde musulmane (RMM)*’in yerine geçen ve üç ayda bir yayınlanan *Revue des études islamiques (REI)* 1926 yılından bu yana basılmaktadır. Makalelerine ek olarak başlıkları sistematik olarak tasnif edilmiş, bazı durumlarda kısa özetlere yer veren, bazen de daha önemli kitap yorumlarından çapraz referansları ile *Abstracta Islamica* adlı ayrı ayrı sayfaları numaralandırılmış bibliyografik bülten çıkarılmıştır. Daha önce düzensiz bir şekilde yayınlanan *Abstracta*, şimdi daha fazla fayda sunabilecek bir şekilde düzenlenmiştir. Onların yayınları, belgede daha az eksik bırakma ihtimalinden dolayı çok daha hızlıdır. Ayrıca Fransa’da *Arabica* adlı üç ayda bir yayınlanan dergi, ilk olarak 1954 yılında basılmıştır. 1958 yılına kadar daha sık aralıklarla detaylı analizler sağlayan bir bibliyografik bülten olarak yayınlanmıştır. Her ne kadar kitap gözden geçirmeleri ve yorumları sürdürülse bile, Fransız bilim adamlarının bütün çabalarını *Abstracta* yoğunlaştırmak için bundan vazgeçilmiştir. İki ayda bir yayınlanan *Bulletin des études arabes (BEA)* (Cezayir, 1941-1952) eserine de, kapsadığı yıllar bazında başvurmak gerekir.

Bunun yanında, şimdi Fransız Araçların başlıca yayın organı olan *Arabica* ve *Revue des études islamiques (REI)* ve bunlara ek olarak başvurulması gerekli Fransız süreli yayınları şunlardır:

Annales de l’Institut d’Etudes Orientales (AIEO), yıllık çıkar, Cezayir, 1934-...; Cezayir Üniversitesi tarafından yayınlanmaktadır.

Bulletin d’études orientales (BEOD), düzensiz, Şam, 1931-...Fransız Enstitüsü tarafından yayınlanmaktadır.

Bulletin de l’Institut Français d’Archeologie Orientale (BIFAO), yıllık olarak çıkar, Kahire, 1901-...

Caheirs de Tunisie (CT) yarıyıllık çıkar, Tunus, 1953-...*Revue tunisienne (RT)* yerine geçen Institut des Hautes Etudes tarafından Tunus’ta yayınlanmaktadır.

Hesperis üç ayda bir çıkar, Paris, 1921-...Institut des Hautes Etudes Marocaines, Rabat'ta yayınlanmaktadır; Fas ile ilgili periyodik olarak tam bibliyografi sunmaktadır.

Journal asiatique (JA) üç ayda bir çıkar, Paris, 1822-...Societe Asiatique'nin yayın organıdır; Oryantalizmin ve yayınların yorumlarının bütün dallarını kapsamaktadır.

Mélanges de l'Institut Dominicain d'études Orientales (MIDEO) yıllık olarak çıkar, Kahire, 1954-...

Bu dergilere, düzensiz yayınlanan büyük bir ilgiye mazhar olan araştırmaların bir koleksiyonu olan *Studia Islamica (SI)*'in eklenmesi gerekir; Paris, 1953-...(1963 yılından bu yana on dokuz sayısı yayınlanmıştır).

Fransa dışında, insan en başta iki uluslararası dergiden bahsetmek zorundadır:

Uluslararası

Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO) (Doğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihinin Dergisi) üç yılda bir çıkar, Leiden, 1957-...; Oryantal ekonomik ve sosyal tarihi çalışmalarını geliştirmek için basılmaktadır ancak çoğu kez ihmal edilmektedir.

Oriens yarı yıllık olarak çıkar, Leiden, 1948-...; International Society of Oriental Studies (*Uluslararası Oryantal Çalışmalar Topluluğu*); sadece Oryantalizmin değişik dallarındaki makaleleri değil ayrıca yorumları ve özellikle Yakın Doğu ve özellikle Türkçe süreli yayınların içerikleri listelemeye değerlidir.

İngiliz ve Amerikan

Bulletin of School of Oriental Studies (Oryantal Çalışmaların Okul Bülteni) dört bölüm olarak yılda bir çıkar, Londra, 1917-...; 1938 yılından bu yana *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS) (Oryantal ve Afrika Çalışmaları Okulu Bülteni)* olarak devam etmiştir, üç bölüm halinde yıllık olarak çıkar, 1952; sık yayınlanan kitap yorumlarını yayımlar.

Islamic Culture (IC) (İslami Kültür) üç ayda bir çıkar, Hyderabad, Deccan, 1927-... .

Islamic Quarterly (IQ) (İslami Üç Aylık), Londra, 1954-... .

Islamic Studies (IS), (İslami Araştırmalar) üç ayda bir çıkar, Karachi, 1962-... .

Journal of American Oriental Studies (JAOS), (Amerikan Oryantal araştırmalar Dergisi) üç ayda bir çıkar, New Haven, 1843-... .

Journal of Near Eastern Studies, (Yakın Doğu Araştırmalar Dergisi) üç ayda bir çıkar, Chicago, 1942-... ; onun yerine geçen dergi; *American Journal of Semitic Languages (AJSL) (Amerikan Sami Dilleri Dergisi)*'dir.

Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS) (Kraliyet Asyalı Toplumun Dergisi), dört bölüm olarak yıllık olarak çıkmaktadır, Londra, 1834-... .

Middle East Journal, (Orta Doğu Dergisi) üç ayda bir çıkar, Washington, D.C., 1947-... .

Muslim World (MW) (Müslüman Dünyası) üç ayda bir çıkar, Hartford, Conn., 1911-...

Alman

Der Islam Bir ile dört fasikül arası yılda bir çıkar, Starsbourg, 1910- 1919; Berlin ve Leipzig, 1920-1938; Berlin, 1938-... ;

önemli kitapların yorumlarını içermektedir.

Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen (MSOS), üç bölüm olarak yıllık çıkar, Eastern Asiatic Studies (Doğu Asya Araştırmaları), Western Asiatic Studies (Batı Asya Araştırmaları) ve African Studies (*Afrika Araştırmaları*), Berlin 1898-1938; II. Dünya Savaşından bu yana askıya alınmıştır.

Die Welt des Islams (WI), orijinal Almanca bir yayındır, 1913-... , (1920-1922, 1944-1950 yılları arasında yayını askıya alınmıştır); yeni seriler, yılda dört sayı yayınlanır; düzensizdir, Leiden, 1951-... .

Zeitschrift der Deutschen MorgenLandischen Gesellschaft (ZDMG) düzensiz olarak yılda dört sayı yayınlanır, Leipzig, 1847-... ; önemli kitap yorumları içerir.

İtalyan

Annali, Istituto Universitario Orientale, Napoli, çoğu yıllıktır 1929-1937, yeni serileri 1943-... .

Orientalia, düzensiz yayınlanır, Roma, 1920-1930; dört fasikül olarak yıllık çıkar, 1930-... ; makale ve yorumları farklı dillerde basan Pontifical Biblical Institute'nun bir yayınıdır.

Rivista degli studi orientali (RSO) iki veya dört fasikül olarak yıllık çıkar, Roma, 1907-... .

İspanyol

Al-Andalus, yarıyıllıktır, Madrid, 1933-... .

İskandinavya ve Hollanda

Acta Orientalia (AO) üç ayda bir çıkar, Leiden, 1922-... .

Doğu Avrupa

Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (AOASH) üç yılda bir çıkar, Budapeşte, 1950-... .

Archiv orientální (ArO) yılda dört sayı çıkar, Prag, 1929-... ; bütün dillerde önemlidir.

Przegląd orientalistyczny, üç ayda bir çıkar, Varşova, 1960-... .

Rocznik orientalistyczny (RO), yıllık veya yılda iki kez çıkar, Varşova, 1914-1940, 1948-... .

Rusya ve Sovyet

Mir İslama, iki cilttir, Sen Petersburg, 1912-1914.

Zapiski Vostochnago Otdeleniia Impertorskago Russkago Arkheollogicheskago Obschhestva, Sen Petersburg, 1886-1921.

İzvestiia 'ya ek olarak (ayda iki kez, Moskova ve Leningrad 1836-...) Müslüman Doğunun araştırmaya ilgi uyandıracak makaleleri ve diğerlerinin arasında kapsadığı dergidir. Başta Rus daha sonra Sovyet Bilimler Akademisi (Akademii Nauk SSSR) konu ile ilgili aşağıdaki dergileri yayınlamıştır:

Epigrafika Vostoka (EV), düzensiz çıkar, Moskova, 1947-... .

Kratkie Soobshcheniia Instituta Vostokovedeniia (KSIV), düzensiz çıkar, Moskova, 1951-... .

Narody Azii Afriki, iki ayda bir çıkar, Moskova, 1959-... ; *Sovetskoe Vostokovedeniie* ve *Sovetskoe Kitaevedenie* (1958), başlık, 1959-1961, *Problemy Vostokovedeniia* dergilerinin yerine geçmiştir.

Palestinskii Sbornik, Sen Petersburg, 1881-1917.

Uchenye Zapiski Instituta Vostokovedeniia (UZIV), yıllık olarak çıkar, Moskova ve Leningrad, 1950-... .

Zapiski Kollegii Vostoovdov pri Aziatskom Muzee Rossiiskoi Akad Nauk, 1925-... .

Azerbaycan, Özbek, SSCB ve Ermenistan akademileri kendilerine ait yayınları vardır ve Leningrad Üniversitesi zaman zaman Yakın Doğu üzerine araştırmaların bir cildini yayınlamaktadır.

Geçmişte tarih bakış açısından çok az değeri olan Müslüman ülkelerin dergileri daha çok dikkatleri üzerine çekmektedir.

Arapça

Revue de l'Academie Arabe de Damas, üç ayda bir çıkar, Şam, 1921-... .

Loghat el-Arab, aylık olarak çıkar, Bağdat, 1911-1931 (1914-1926 arası ara vermiştir.)

Majallat al-Majma' al-Ilmi al-Iraq, yıllık olarak çıkar, düzensizdir, Bağdat, 1950-... .

Sumer, A Journal of Archeology in Iraq, (Sumer, Irak'taki Arkeoloji Dergisi) yarıyıllık çıkar, Bağdat, 1945-... .

Revue de l'Institut des Manuscrits Arabes (RIMA), yarıyıllık çıkar, Kahire, 1955-... .

Al-Mashriq, iki ayda bir çıkar, Beyrut, 1898-... (1943 ile 1946 arasında ara vermiştir); Hristiyanların çıkardığı Arapça dergidir.

Bulletin de l'Institut d'Egypt, yarıyıllık çıkar, Kahire 1857-... ; farklı birçok dillerde ve Fransızca yayın yapar.

Bulletin of the Faculty of Arts, (Sanat Fakültesi Bülteni) yıllık olarak çıkar, İskenderiye, 1943-... İskenderiye Üniversitesi tarafından farklı dillerde yayın yapar.

Bulletin of the Faculty of Arts, yarıyıllık çıkar, Kahire, 1933-... ; Kahire Üniversitesi tarafından yayınlanır.

Türkçe

Milli Tetebbüler Mecmuası, sadece iki sayı yayınlamıştır, İstanbul, 1915-... .

Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM) altı sayısı basılmıştır, İstanbul, 1911-1931; Adı *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası* olarak değiştirilmiştir, 5. ve 6. Ciltler 1924-1931.

Tarih Vesikaları, düzensiz çıkar, Ankara, 1956-... .

Türk Tarih Dergisi, Sadece bir cilt çıkmıştır, İstanbul, 1944.

Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası Sadece iki cilt çıkmıştır, İstanbul, I. Cilt 1931, II. Cilt 1939.

Türk Tarih Kurumu Belleten (Belleten) üç ayda bir çıkar, Ankara, 1927-... .

Türkiye Bibliyografisi, üç ayda bir çıkar, Ankara, 1934-... ; 1953 yılından beri, İstanbul; indeks fasikülü yıllık, bk., s. 70.

Vakıflar Dergisi, düzensiz olarak çıkar, Ankara, 1938-... (1943 ile 1945 yılları arasında ara vermiştir.)

Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, üç ayda bir çıkar, Ankara, 1942-... .

İlahiyat Fakültesi Dergisi, üç ayda bir çıkar, 1952-1957; yıllık olarak çıkar 1957-... .

İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi, yıllık olarak çıkar, 1956-... .

Dar ül-funun, İstanbul

Edebiyat Fakültesi Mecmuası, I-IX ciltler, İstanbul, 1916-1933.

İlahiyat Fakültesi Mecmuası, I-IV ciltler, İstanbul, 1925-1933.

İstanbul Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (TD), yıllık olarak çıkar, 1949-... .

İktisat Fakültesi Mecmuası, (IFM), yıllık olarak çıkar, 1958-... .

İslam Tetkikler Enstitüsü Dergisi, düzensiz olarak çıkar, 1958-... .

Şarkiyat Mecmuası, düzensiz olarak çıkar, 1956-... ; *Şarkiyat Enstitüsü* tarafından yayınlanır.

Tarih Semineri Dergisi, sadece iki cilt çıkartılmıştır, I. Cilt 1937, II. Cilt 1938.

Türkiyat Mecmuası, yıllık olarak çıkar, 1925-..., (1940-1944 tarihleri arasında ara vermiştir; *Türkiyat Enstitüsü* tarafından yayınlanır.

Farsça

Revue de la Faculte des Lettres de l'Universite de Tebriz, Tebriz, 1948-... .

Revue de la Faculte des Lettres de l'Universite de Teheran, yılda dört fasikül çıkar, Tahran, 1955-... .

Özel Disiplinler

COĞRAFYA, TARİHİ TOPOĞFARYA VE ETNOLOJİ

Kişinin tarihini araştırmak istediği ülkelerin coğrafya bilgisi, vazgeçilmez bir unsurdur. Fakat şu daima akılda tutulmalıdır ki bazı durumlarda coğrafik şartlar değişmiş olabilir.

İslam'ın coğrafik durumunun genel bir görünüşü, ya on beş ciltlik (Paris): VIII. Cildi (1929), R. Blanchard tarafından *Asie occidentale* ve F. Grenard tarafından *Haute Asie*; XI. Cildi (1937), birinci bölümü A. Bernard tarafından yazılan *Afrique septentrionale et occidentale* ve "Generalites – Afrique du Nord" ve XII. cilt (1938) F. Maurette tarafından yazılan *Afrique equatoriale orientale, et australe* ve P. Vidal de la Blache ve L. Gollais tarafından yayına hazırlanan *Geographie universelle* 'de bu soruya adanmış bölümlerde ya da bunun daha iyisini yapan aşağıdaki eserlerde bulabilecektir. J. Dresch ve P. Birot'un *L'Afrique du Nord* (Paris, 1949), *L'Afrique blanche Française*'nin I. cildir. Almanca olarak F. Klute tarafından yayına hazırlanan *Handbuch der geographischen Wissenschaft* adlı eser IX. cildi (1936) ve F. Klute, L. Witteschell ve A. Kauffmann tarafından yayına hazırlanan Afrika hakkındaki eseri VII. cildi(1943) kapsamaktadır. U. Frey, O. Von Niedermeyer, P. Rohrbach ve diğerleri tarafından yayına hazırlanan Orta Doğu (Türkiye'den Arabistan'a ve Hindistan'a kadar) üzerine olan eseri de içine almaktadır. İngilizce olarak W. B. Fisher tarafından yazılan *The Middle East (Orta Doğu)* adlı ders kitabı için (Londra, 1950, 4. Gözden geçirilmiş basımı, 1961)'a bakınız.

Arabistan'ın coğrafyası İslam'ın kökenlerini incelemek için özellikle ilginçtir. Bunun sebebi, Müslümanlar arasında Arabistan ile ilgili hatıralar her zaman ilgi çekmiştir. Uzun süre girilmeyen bu alan, şu anda başlangıcı Jacqueline Pirenne'in *A la decouverte de l'arabie* (1958) veya R. Kiernan'ın *The Unveiling Arabia (Orta Çıkan Arabistan)* (1949) eserlerinde görülebilen bir dizi araştırmalar sonucu açılmıştır. Aşağıdaki eserler vasıtasıyla bu araştırmaların esas hususları ve sonuçlarına alışmamız iyi olacaktır.

C.Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, (*Arabistan Çöllerinde Seyahat*), iki ciltlikdir (1888), kısaltılmış Fransızca tercümesi, 1949.

A.Musil, *Arabia Petraea*, üç cilttir (1907-1908); *Arabia Deserta*, (1927); *Northern Neğd* (1928); *Northern Heğaz* (1926); ve *Palmyrena* (1928).

B.Thomas, *Arabia Felix: Across the Empty Quarter of Arabia* (1932).

H.Philby, *Arabian Highlands* (1952); *Sa'udi Arabia* (1955); *The Land of Midian* (1957), ve *A Pilgrim in Arabia* (1943).

W.Thesiger, *Arabian Sands* (1959).

R.H.Sanger, *The Arabian Peninsula* Ithaca, N.Y., 1954).

Güney Arabistan için:

A.Grohmann, *Suederabien als Wirtschaftsgebiet*, iki cilttir (1922-1933).

C.Rathjens ve H. von Wissmann, *Von Wissmannsche Südarabien-Reise*, özellikle III. Cilt, *Landeskundliche Ergebnisse* (1934).

H.Philby, *Shba's Daughters* (1939).

W.Ingrams, *Arabia and the Isles* (1942).

H.Scott, *In the High Yemen* (1942).

Eİ²'deki "Arabiyya" ve "Badw" (bedevi) makalelerine bakınız. Aynı yazarlar, Arabistan'ın eski tarihi için materyal toplanmada yardım etmişlerdir. Bk., s. 109 ff.

Bütün Müslüman ülkelerin yeterli ayrıntıya sahip haritaları mevcut değildir; ayrıca günümüzde böyle bir harita beklenmez. Müslüman dünyasını tamamen kapsayan tek coğrafik harita, Londra'da basılan (1/1.000.000 ölçekli) Dünyanın Uluslararası Haritasıdır. Bu harita ülkeden ülkeye kalite bağlamında değişiklik göstermektedir. Herhangi bir durumda hangi haritanın uygun olduğunu, uygulama gösterecektir. Biz burada basit bir şekilde (1/50.000 ölçekli) Suriye ve Fas'a ait muhteşem Fransız haritalarından bahsedeceğiz. Ayrıca geri kalan Kuzey Afrika'nın aynı ölçek üzerindeki incelemeleri de onlar kadar dikkate değerdir. Aynı zamanda Filistin, Mısır Vadisi ve Nil nehrinin deltasının detaylı haritaları da mevcuttur.

Özel amaçlarımız için önemli olan şey, genelde sadece Orta Doğunun coğrafyası değil aynı zamanda ve daha da önemlisi özellikle onun geçmiş coğrafyasıdır. Doğal olarak iyi bir tarihi Müslüman dünyası atlasının ortaya çıkarılması, belli bir süre alacaktır. Yine de bu işe yeni başlayanlar, faydalı bir şekilde R. Roolvink, S. El Ali [al-'Ali], M. Mones [Mu'nis], ve M. Salim (Jakarta ve Amsterdam, 1957; cazip ve öğretme amaçlarına iyi uyan bir başka basım da 1958 yılında Harvard Üniversitesi Basımıdır) tarafından hazırlanan *Historical Atlas of the Muslim Peoples (Müslüman Halkların Tarihi Atlası)*'na başvurmak durumundadır. Bir tarih atlasının *Eİ²*'ye ek olduğu duyurulmaktadır.

Aşağıdaki eserlerin değişen faydaları vardır: H. Hazard ve H. Lester Cooke'un

Atlas of Islamic History (3. bs., Princeton, 1954), suni olarak sistematik olduğu için başvurulması gerekir ve tecrübesiz okuyucuları yanlış yöne yönlendirme ihtimali vardır. Belli bir ölçüye kadar Müslüman Doğunun tarihi coğrafyasının bir özeti, faydalı bir şekilde gruplayan fakat Arap fethinden Timurlenk'e kadar eski coğrafyacılar tarafından sunulan daha geniş çalışma veya eleştiri, veri olmadan G. Le Strange'nin *The Lands of the Eastern Caliphate (Doğu Halifeliğinin Toprakları)* (Suriye-Filistin ve Mısır hariç) (2. bs., Cambridge, 1930) adlı eserinde bulunabilecektir. Aynı yazar, Suriye dâhil benzer bir eser olan *Palistine under the Moslems*'i yayınlamıştır (1890).

Eski tarihlerden bu yana Orta Doğudaki iklimin değiştiğine dair çok tartışılan soru K. Butzer tarafından yazılan "Der Umweltfaktor in der arabischen Expansion," *Saeculum*, VIII (1957) sorunun son zamanlardaki yeniden ifade edilmesi ile yaklaşılabilir.

Amaçlarımız için sadece bu alanın daha önceki coğrafik özelliklerinin genel bilgisi için değil, aynı zamanda daha teknik söylemek gerekirse çoğu kez ortadan kaybolan veya tamamen değişen eski yer isimlerinin belirlenmesi ve yer tespiti yapılması da gerekir. Buradaki model, ne yazık ki eski Fransız mandasının (günümüzde Suriye ve Lübnan) sınırlarında da daha öteye gidemeyen R. Dussaud'un *Topographie Historique de la Syrie antique et medievale* (Paris, 1927) eseridir. Filistin'e gelince, çabalar eski tarihlerde özellikle yoğunlaşmıştır.

Diğer ülkeler için aşağıdaki seçim faydalı bir şekilde kullanılabilir: Mısır konusunda, J.Maspero ve G. Wiet'in *Materiaux pour servir a la geographie de l'Egypte*, MIFAO XXXVI (1914-1919); Irak konusunda M. Streck'in *Die alte Landschaft Babylonien nach den arabschen Geographen* (1900-1901); İran konusunda P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach arabschen Geographen* dokuz ciltlik (1896-1936), ne yazık ki eksiktir; bir indeksi yoktur ve A.C.Barbier de Meynard'ın *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et des contrees adjacentes* (1861); Arabistan konusunda, A. Sprenger'in *Die alte Geographie Arabiens als Grundlage der Entwicklungsgeschichte des Semitismus* (1875); H. Von Wissmann ve M. Höfner'in *Beitrage zur historischen Geographie des vorislamischen Südarabiens* (1953) ve Chaim Rabin'in *Ancient Westarabian* (1951). A. Sprenger'in *Die hâlâ* kullanılabilir. Fakat çoğu kez en basit işlem, bizim de gereksinimlerimizin aynısını tam olarak karşılamak için yazılan Yakut'un (bk., s.39) coğrafik sözlüğüne danışmak gerekir.

Etnolojik belgeler doğal olarak çok dağınıktırlar ve bazıları mükemmel olan özel bir konu veya bölgenin araştırmalarında bulunur.

Arabistan, Arapların yaşam tarzı (ve Arabistan'a sınır olan bölgelerde olanlar) özellikle ilginçtir. Sayfa 76 f.'de atıfta bulunduğu gibi coğrafik eserlere R. Montagne tarafından yazılan *La civilisation du desert* (1947) konu ile ilgili bir giriş ek olarak M. Von Oppenheim'in üç ciltlik, Bedevi kabilelerin genel bir ansiklopedisi ve envanteri olan *Die*

Beduinen, E. Braunlich ve W. Caskel tarafından tamamlanmıştır (1939-1952). Öyleyse daha uzmanlaşmış araştırmalara bakınız: A. J. Jaussen'ın *Coutumes des Arabes au pays de Moab* (1908); A. Musil'ın *The manners and Customs of the Rwala Beduins* (1928); J. J. Hess (von Wyess)'ın *Von den Beduinen des innern Arabiens* (1938); Aref el-Aref'ın *Love, Law and Legend* (1944); H. Dickon'un *The Arab of the Desert...in Kuwait and Sa'udi Arabia* (1949); E. Braunlich'ın "Beitrage zur Gesellschaftsordnung der arabischen Beduinenstamme," *Islamica*, VI (1934); A. De Boucheman'ın *Materiel de la vie bedouine* (1935); J. Henninger'ın *Die Familie bei den heutigen Arabiens und seiner Randgebiete* (1943)'tür.

Diğer geleneksel Müslüman toplumları için bakınız: H. Kriss'ın *Volksglaube im Berich des Islam*, cilt I, *Wallfahrtswesen und Heiligenverehrung*, Cilt II, *amulette und Beschwörungen* (1960-1962). Mısır için bakınız: E. W. Lane'nin *Manners and Customs of the Modern Egyptians* (1836'dan bu yana birçok basımları çıkmıştır); H. Winckler'ın *Aegyptische Volkskunde* (1936); H. Ayrout'un *Moeurs et Coutumes des fellahs* (1938) aynı eserin İngilizce tercümesi: *The Egyptian Peasant* (1963); J. Besançon'un *L'homme et le Nil* (1957); J. Berque'nin *Historie sociale d'un village egyptien au XXe siecle* (1957); H. Ammar'ın *Growing up in an Egyptian Village* (1954). Kendisine duyulan özel ilgiden dolayı detaylı araştırmalara konu olan Filistin konusunda şu eserlere başvurun: G. Dalman'ın *Arbeit und Sitte in Palastina* (1928) ve T. Canaan tarafından yazılan çeşitli çalışmalar, mesela: *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine (Muhammed'in Evliyaları ve Filistin'deki İbadethaneler)* (1927). Üzerinde çok fazla araştırma yapılan diğer bir bölge, Kuzey Afrika hakkında şu eserlerde sorulara iyi bir giriş olacak cevaplar verilmiştir: J. Bourrilly'nin *Elements d'ethnographie marocaine* (1932) ve H. Peres ile G.H. Bousquet'ın *Coutumes, institutions et croyances des indigenes de l'Algerie*, I (1939), ki bu eser J. Desparmet tarafından yazılan aynı adlı orijinal Arapça eserin bir tercümesidir (Algiers, 2. bs., 1913). Pek çok eser arasından özellikle atıfta bulunmaya layık olanlar şunlardır: A. Hanoteau ve A. Letourneux'un günümüzde anıt eser olarak kullanılan *La Kabylie et les coutumes kabyles* (2. Bs., 1893); E. Ubach ve E. Rackow'un *Quellen zur ethnologischen Rechts-Forschung...*, Cilt I, *Sitte und Recht in Nordafrika* (1923); R. Maunire'ın (kendisi bir hukukçudur) *Melanges de sociologie nord-africaine* (1930); A. Demeerseman'ın *la Tunisie, tere d'amitie* (1955); J. Berque'nin *Structures sociales du Haut-Atlas* (1955)- önemlidir; G. Borris'ın *Documents Linguistiques et ethnographiques sur un edu sud tunisien* (1951); L. Brunet'ın *Les coutumes et les relations sociales chez les Marocains* (1950); A. Goichen'ın *la vie feminine au Mzab* (1927). Dini konular hakkındaki sorular için:

A. Bel'in *La religion musulmane en Berberie* (1938) ve E. Doutte'nin *Magie et Religion Dans L'Afrique du Nord* (1909) birincil öneme sahiptir, fakat onun yorumlarını E. Westermarck'ın *Pegan Survivals in Mohammedan Civilization (Muhammed'in Medeniyetindeki Pagan İzleri)* (1933) ile karşılaştırın, Fransızca tercümesi *Survivances paiennes dans la religion mahometaine* (1935) ve *Ritual and Belief in Morocco (Fas'taki Ritüeller ve İnançlar)*(1926); E. Dermengehem'in *Le culte des saints dans l'Islam maghrebini* (1954); G. H. Bousquet'in *L'Islam maghrebini* (2. bs., 1955). İşleme teknikleri incelenmiştir; mesela: A. Bel tarafından yazılan *Les industries de la ceramique a Fes* (1918) ve kendi monografisinde birçok araştırma işlemiş olan R. Le Tourneau tarafından Fes konusunda eser yazılmıştır (bk., aşağıda s. 92); ve tekstiller L. Golvin tarafından özellikle dört ciltlik *Les arts populaires en Algire*'de araştırılmıştır (1950-1953) ve *Aspects de l'artisanat en Afrique du Nord* (1957). Suriye için: J. Weulersse'nin *Paysans de Syrie et du Proche Orient* (Paris, 1946)'ya bakınız.

Bizler İran ve Türkiye hakkında daha az bilgiye sahibiz. Ann K. S. Lambton'un *Landlord and Peasant in Persia (İran'daki Toprak Sahipleri ve Köylüler)* (1953)'ne ek olarak kişi her şeyden öte H. Masse'den bahsetmelidir ve onun iki ciltlik *Croyances et coutumes persanes*(1938)'den de bahs etmek gerekir. Bunun İngilizce tercümesi *Persians Beliefs and Customs (İranlıların İnanç ve Gelenekleri)* (1954)'tür; Pertev Boratav ve W. Eberhard'ın *Typen türkischer Volksmarchen* (1953).

İnsan coğrafyasındaki belli başlı araştırmalar, aynı zamanda etno-coğrafik araştırmalar olarak da atıfta bulunulmalıdır. Mesela: C. Parain'in *La Mediterranee. Les hommes et leurs travaux* (1935); J. Brunhes'in *Etude de geographie humaine. L'irrigation... dans la peninsule iberique et dans l'Afrique du Nord* (1902)-cf. G.S. Colin'in "La noria marocaine..." *Hesperis XIV* (1932), s. 22-61; R. Thomin'in *Geographie humaine de la syrie centrale* (1936); J. Dresch'in *Commentaires des Carter sur les genres de vie de montagne dans le massif central du Grand Atlas* (1941); X. Cilt de Planhol'un *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens (geographie humaine)* (Paris, 1959); Genel bölgesel coğrafyaya birkaç kelime eklememiz gerekirse şunları mümkündür: J. Weulersse'in *Le pays des Alaouites* (1940) ve J. Lozach'ın *Le delta du Nil* (1935).

KRONOLOJİ

Kronolojileri yerli yerine koymak, Arapların hicri ve ay takvimi dönemi boyunca Doğuda kullanımda olan tarihleme metotlarının çeşitliliği nedeniyle zorlaşmaktadır. Metinlerde kişi; astronomik, ziraat ve finansal ihtiyaçlar için güneş takvimleri ile hesaplamaların yapıldığını görmektedir. Bunu göstermek için yıllar Seleucid dönemine göre ve Suriye'nin güneş takvimine göre (Hristiyan Yazarlarda) veya Kurbanların dönemine ve Kıpti takvimine – Nil nehrinin yıllık yükselişlerin bağlı olarak- Yazdagird ve İran güneş takvimine (İranlı yazarlarda), Sezar takvimi (Rum Ortodoks ve İspanya) veya 12 hayvanın döngüsüne (Moğollar) göre hesaplanmaktadır. Farklı Hristiyan takvimlerinde gerekli bilgi, ustalıkla yazılmış ve P. Lemerle tarafından yayına hazırlanan *Traite d'etudes byzantines*

(1955), cilt I, *La chronologie* (Paris, 158), Bizans ve Müslüman takvim arasında ay be ay eşleştirme de sağlayan V. Grumel tarafından yazılmıştır.

Uzun süre İslami ve Gregoryen takvimi arasında uyum sağlanmasında, en güvenilir eser, F. Wüstenfeld'in *Vergleichungs-Tabellen der muhammedanischen und christlichen Zeitrechnung* (Leizig, 1854) eseri idi. Bu eserin 3. Basımı J. Mayr'in işbirliği ile B. Spuler tarafından gözden geçirilmiştir. Bu eser ayrıca Osmanlı Finansal (güneş) yılını da dönüştüren bir tabloya sahiptir. İspanyollar için M. Ocana'nın *Jimenez, Tablas de conversion de datas islamicas a cristianas y viceversa* (Madrid, 1946). Fakat en pratik eserler şunlardır: Fransızca, H. Cattenoz'un *Tables de concordance des eres chretienne et hegirienne* (Rabat, 1954) ve İngilizce, T. W. Haig'in *Comperative Tables of Muhammedan and Christian Dates (Muhammedi ve Hıristiyan Tarihlerinin Karşılaştırmalı Tablosu)* (Londra, 1932). Ancak düzeltmeler listesi konusunda dikkatli not alınmalıdır ki küçük ebadı yüzünden bu, başlangıca gevşek bir yaprak şeklinde eklenmiştir. Bu kitap, yerinde kullanım için epigrafistin cebine kaymaktadır.

Diğer takvimlerin örnekleri için bakınız. Mesela: H. Taqizadeh'nin "Various Eras and Calendars Used in the countries of Islam, (*Müslüman Ülkelerde Çeşitli Dönemlerde Kullanılan Takvimler*)" *BSOAS*, IX (1937-1939), 903-922, X. Cilt (1940-1942), 107-132. Yahudi takvimi için bakınız I. Loeb, *Tables du caledrier juif depuis l'ere chretienne...* (Paris, 1886) ve E. Mahler'in *Handbuch der jüdischen Chronologie* (Leipzig, 1918).

Hanedanlık Silsilesi ve Kabile Soy Kütükleri

Müslüman dünyasının farklı yerlerinde hüküm süren çok sayıdaki hanedanlıklar ve İslam'ın siyasi tarihinin birçok döneminin aşırı karmaşık karakteri, öğrencinin her hanedanlığın soy kütüğünü sunan el kitaplarına ve hâkimiyetin başlangıç ve bitiş tarihlerine başvurmasını gerekli kılmaktadır.

Bunun en iyisi, E. Von Zambaur'ın MANUEL DE GENEALOGIE ET DE CHRONOLOGIE POUR L'HISTORIE DE ISLAM adlı eseridir (Hannover, 1927; tekrar basım, 1955) ve vazgeçilmez bir eserdir. Yazıtlar ve sikkeler kadar, kroniklerin sistematik çalışmaları ve Oryantalistlerin eserleri temel alındığında bu çok zengin koleksiyon sadece ailelerin idaresi ile ilintili olmakla kalmaz, aynı zamanda İslam'ın başlangıcından günümüze kadar siyasette rol oynayan büyük aileler; mesela vezirler, vilayet valileri ile ilgili olduğu görülecektir. Unvanlar ve isimler, çoğunlukla tam olarak verilmektedir. Tablolar, uygun coğrafik sınıflandırmaya göre gruplandırılır. Bu, çapraz bir referans, indeks ve haritalar, açıklayıcı notlar ve bibliyografik göstergeler sağlarlar.

Daha eski ve daha az detaylı olmasına rağmen, S. Lane-Poole'nin *The Mohammedan Dynasties (Muhammedi Hanedanlıklar)* tarihi araştırmaları ve bir konuyu iki farklı yönden alan tablolar, özellikle de veriliş tarzı ve Türk hanedanlıkları konusunda bilhassa yoğunlaşan Halil Edhem tarafından yazılan *Düvel-i İslamiye* (İstanbul, 1927) hâlâ kullanılmaktadır.

İslam bağlamında da olsa Arap grupların her zaman soy kütüğüne bağladıkları önem, bu geleneksel bakış açısını göz ardı etmemizi imkânsız kılmaktadır. Bu durum tarihi olarak da güvenilir olmasına rağmen, sosyal yapının oluşumunu etkilemiştir. Kabile soy kütüklerinin araştırılması için, bizler F. Wüstenfeld'in *Genealogische Tabellen der arabischen Stamme und Familien* (1852-1853) sahibiz. On beşinci asırda yazılmış bir eserin uyarlaması olan Amin al-Suwaidi'nin *Saba'iq al-dhahab fi ma'rifatqaba'il al-arab* gibi iki iyi kılavuzumuz vardır.

Belli başlı bazı ailelerin soy kütükleri, E. Lévi-Provençal tarafından yayınlanan eski soy kütükleri bilimsel incelemelerin yardımı ile izleri sürülmüş veya tamamlanabilmiştir. Bk., s. 123.

KİŞİ İSİMLERİ

Arapça doğru isimler için G. Gabrieli tarafından *Onomasticon arabicum, ossia repertorio alfabético dei nomi di persona e di luogo contenuti nelle principali opere storiche...* eseri başlatıldı, fakat ne yazık ki bitirilemedi (Roma, 1915). Pratik amaçlar için, kişi, aynı ihtiyacı karşılamak maksadıyla yazılmış olan ortaçağ Arapça eserlere başvurma şansına sahiptir. Mesela: al-Samani tarafından yazılan *Kitan al-ansab*, D. S. Margoliouth tarafından yazılan (1912) bunun tıpkıbasımı; üç ciltlik İbn al-Athir tarafından yazılan ve Husam al-Din al-Qudsi tarafından yayına hazırlanan *al-Lubab fi tahdhib al ansab* (Kahire, 1357-1369/1938-1949); veya Suyuti tarafından yazılan ve P. Veth tarafından yayına hazırlanan *Lubb al-lubab* (Leiden, 1830-1832) sayılmaktadır.

Kontrolümüz altında, tam bir Fars ve Türkçe isim repertuarına sahip değiliz, ancak bunlardan çok daha fazlası F. Justi'nin *Iranisches Namenbuch* (1895) kitabında bulunmaktadır. Türkçe isimler için, J. Sauvaget, Memluk Devletinde başlıca Türkçe İsimlerin bir listesini çıkarmıştır: "Noms et surnoms de Mamelouks," *JA* (1950), 28-58; başka daha birçok isime de 153. sayfada atıfta bulunulan G. Moravcsik'in eserinde bulmak mümkündür.

ÖLÇÜM BİLİMİ (METROLOJİ)

Değişik dönem ve ülkeye hatta çoğu kez farklı şehirlere göre değişiklik göstermesine rağmen, İslam, önceki medeniyetlerden çok değişik ağırlık sistemlerini miras olarak almıştır. Aynı birim değişik yerlerde değişik standartlara karşılık gelmektedir. Şu anki bilgimiz ışığında bir belgede bahsi geçen bir ölçü birimine eşdeğer doğru bir birimi vermek nerdeyse mümkün değildir.

Lüzumlu gerçeklerin pratik bir ifadesi W. Hinz tarafından *Islamische Masse und Gewichte, HO, Erg. Bd. I* adlı eserde yayınlanmıştır Cilt I s. (67 f.'de atıf yapılmıştır). Bu eser, uygulamada göze çarpmayan ve güvenilemeyen bir eser olduğu halde J. Decourdemanche tarafından yazılan *Traite pratique des poids et mesures des peuples anciens et des Arabes* (Paris, 1909) kitabın yerine geçmiştir. H. Sauvaire tarafından yazılan "Materiaux pour servir a l'histoire de la numismatique et de la metrologie musulmane," *JA* (1879-1885) kitabı hâlâ tarihi kaynaklardan çıkarılmış olan en değerli bilgi madeni olma özelliğini sürdürmektedir (fakat kişi herhangi bir doğrulama yapmadan metrik sistemin dönüşümünü kabul etmemesi gerekir).

İslam ülkelerinden elde edilen kaynaklardan elde edilen göstergeler İtalyan ve Portekizli seyyahlar tarafından verilen bilgilerle takviye edilebilmiştir. Mesela:

İyi bir ek sözlükle birlikte A. Avans tarafından yayına hazırlanan B.Pegolotti'nin (on dördüncü yüzyıl) *La pratica della mercatura* adlı eseri mevcuttur.

Müslüman tarihinin ilk asırlarına kadar giden gerçek ölçü aletine sahibiz. Bakınız; mesela: S. Lane-Poole'in *Catalogue of Arabic Glass Weights in the British Museum (British Müzesindeki Arap Cam Ağırklıklar Kataloğu)* (1891), ve G. Miles'in *Early Arabic Glass-Weights and Stamps* gibi eserler, Nümizmatik Notlar ve Monografılar, CXI (1948) ve CXX (1951) ve aynı yazar tarafından yazılan *Contributions to Arabic Metrology, ibid.*, CXLI (1958) ve CL (1963) mevcuttur.

ALINTILAR

Birçok eserde bulunan Kur'an ve *Hadis 'ten* sık sık yapılan alıntıları süratle belirlemek gereklidir. Bu konuda s. 28 ve 117'de atıf yapılan koleksiyonlara bakınız.

Müslüman Tarihinin Ana Hatları

GİRİŞ

Müslüman dünyası, Atlas Okyanusundan, Moğolistan'dan Java'ya kadar uzandığı ve tarihi 13 yüzyıla yayıldığı için, bölgeler ve dönemler bağlamında araştırılması gerekir. Bu yüzden önemli olan bibliyografya, dönem bazında, bazı durumlarda ise bölgelere göre sınıflandırılacaktır. Ancak yine de Müslüman dünyasını bir bütün olarak ele alan ve onu daha genel bir yapı olarak inceleyen eserler de vardır. Ki bunlar, her ne kadar daha sınırlı alandaki sorulara adanmışlarsa da, birçok değişik dönemi kapsamakta ve bizim çalışma alanımızın içinde yer almaktadır. Tarihi bibliyografyanın detaylı tanımlarına girmeden önce, başta Müslüman tarihinin bu ana hususların bibliyografyası verilecektir.

Bilgimizdeki eksikler konusunda söylenenlerden sonra, Müslüman toplum ve kültürünün tam ve güvenilir bir kılavuzuna sahip olmamız şaşırtıcı değildir. Böyle bir eserin derlenmesi üstlenilmeden önce, daha detaylı araştırma yapılması hâlâ gereklidir. Böyle bir amacı yerine getirebilecek tek genel eser – yazılmasından bu yana yüksek övgüyü almayı hak ediyor – iki ciltlik A.von Kremer tarafından yazılan *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* eserdir (1875-1879). Bu eserin İngilizce tercümesine S. Khuda Bukhsh tarafından açıklayıcı notlar konulmayan *The Orient under the Calphs (Halifelerin İdaresi Altındaki Şark)* (Calcutta-1920) her ne kadar belli başlı bölümlerin yerine hâlâ geçemese de yine de faydalı olmasına rağmen sentezde olgunlaşmamış bir girişim olarak gözükmektedir. Juri Zaidan'ın *ta'rih al-tamaddun al-islami*, iki cilttir (4. bs., 1935). Bu da, ayrıca övgüyü hak etmektedir. M. Gaudefroy-Demombynes tarafından yazılan (en son basımı, 1946) *institutions musulmanes, (Müslüman Kurumlar)* adlı eserin J. Mac-Groger tarafından yapılan İngilizce tercümesi *Muslim Institutions* (1950), hızlı bir giriş sağlar ve dopdolu bilgiye sahiptir, fakat yine de ilk bölümlerinden itibaren bir referans eseri olarak hizmet sunamayacak

kadar az ve özüdür. Geniş çapta modern dünya ile ilgili sağlam ve hatırlatan bir açıklama, L. Gardet'in *La cite musulmane* (1954) adlı eserinde mevcuttur. Bunlardan da öte; kurumsal ve kültürel gerçeklerin detaylı bir resmi olmaksızın G. E.von Grunbaum'un *MEDIEVAL ISLAM (ORTAÇAĞ ISLAMI)* (2. Bs. 1953; Fransızca tercümesi, 1962 yılında; genişletilmiş Almanca tercümesi 1963 yılında) Müslüman kültürünün zengin ve kışkırtıcı genel görünüşünü ve onun ifade ve ima ettiği baskın görüşlerini sunmaktadır. Aynı yazar tarafından yayına hazırlanan kolektif çalışma *Unity and varity in Muslim civilization (Müslüman Medeniyetinde Birlik ve farklılık)* (Chicago, 1955), s. 137'de atıfta bulunulan A. Mez'in *Die Renaissance* adlı eser ile birlikte buna eklenmelidir. Daha kısa çalışmalar arasında C. H. Becker'in "Der Islam als Problem" *Islam*, I (1910), ayrıca aynı yazarın iki ciltlik *Vom Wesen und Wersen der Islamischen Welt, Islamstudien* (Lepzig, 1924-1932), Cilt I ve *MW*, XLV'de tekrar basılan H.A.R. Gibb'in "An Interpretation of Islamic History" *JWH*, I (*İslam Tarihinin Yorumu*) (1953) ve ayrıca aynı yazarın *Studies on the Civilization of Islam (İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar)* (Londra, 1962) eserlerden de bahsetmek mümkündür. Ayrıca S.D. Goitein'in "The Unity of the Civilization of the Mediterranean World in the 'Middle' Middle Ages," *Orta Çağın 'Ortasında' Akdeniz Dünyasının Birliği*" *SI XII* (1960)'daki eserler gibi eserler de mevcuttur.

Müslüman dünyanın din ve sosyal işleri üzerine yapacağımız dikkatli bir yorum, her ikisini de idare eden aynı kanunla, din ile ilgili olanlarla kendilerini sosyal işlere adayanlar, modern eserlerin arasında bile net bir şekilde onları birbirinden ayırt etmeyi zorlaştırıyor. Kafamızdaki bu çekincelerle bizler başta Müslüman toplumun maddi yönlerini, sonra da kültürel hayatını tartışacağız.

İKTİSADİ VE SOSYAL HAYAT

İktisadi ve sosyal hayat, İslami çalışmalarda özellikle ihmal edilmiş bir daldır. Tatmin edici bir açıklama yazılmadan önce, iyi ölçüde uzmanlaşmış bir araştırma gereklidir. Doğunun iktisadi ve sosyal tarihi uluslararası bir komitenin gözetiminde hazırlanmaktadır. Fakat bugünkü haliyle C. Cahen yönetimindeki Müslüman bölümü, sorunun gerçek bir özetinden çok araştırma için bir plan olacaktır. Kendisinin daha önce yazdığı iki ciltlik *An Introduction to the Sociology of Islam (İslam Sosyolojisine bir giriş)*'in (1931-1933) ki bu eser de A.von Kremer'in modernleştirilmiş uyarlaması gibi bir şeydir; s. 85'te atıf yapılmıştır. Yeni basımı R. Levy tarafından yazılan *The Social Structure of Islam (İslam'ın Sosyal Yapısı)* (1957) eseridir. Bu eser, başlığın vaat etmiş olduğu hususu vermemekte ve çok az ilgi uyandırmaktadır.

Araştırmanın şu anki durumunun birkaç yansıması ve bazı belli başlı problemlere yaklaşıma yapılan kısa öneriler, C. Cahen'in "L'histoire économique et sociale de l'Orient musulmane médiévale," *SI*, III. Cilt (1955) ve "L'evolution sociale du monde musulmane face a celle du monde chrétien jusqu'au XIIe siècle," *Cahiers de civilisation médiévale*, II (1959) eserlerinde bulunmaktadır. Ayrıca J.H.Kremer'in "La sociologie de l'ISLAM," *AO*, XXI

HUKUK

(1950-1953). Bilginin ve araştırmanın şu anki durumu verildikten sonra, sosyal varlıkların işleyişinde, dolaylı olarak hukuk üzerine yapılmış eserlerden başka da yaklaşım, çoğu kez mümkün değildir. Yine de Müslüman hukukuna adanmış çok az sayıda eser, tarihçinin merak ettiği çeşitli talepleri tam anlamıyla karşılayacak ve tatmin edecek kabiliyettir. Bunların bazıları, onun olumlu içeriğinden çok kanunun temel alanlarını araştırmaya kendini adanmıştır. Onun kültürel hayatını inceleme durumuna geldiğimizde, geri dönüp temas edeceğimiz İslam'ın dini gelişiminin genellikle bir yönüne temasta bulunacağız. Diğerleri, temelde modern idarecilerin pratik ihtiyaçlarını karşılama amaçlıdır. Böylece onların köken ve gelişimle veya kanunda meydana gelebilecek muhtemel değişikliklerle ilgili sorulara karşı tamamen ilgisiz oldukları anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, bizler Müslüman toplumunun fiziki hususiyetleri üzerine bilgi sunma kabiliyeti olan yasal olmayan bir doğaya sahip diğer eserlere ek olarak bu araştırmalardan sadece birkaç tanesini örnek olarak belirteceğiz.

Her birisi zaruri olarak bir yasal okula bağlanan Müslüman hukukunun başta gelen genel hususları, Felemenkçeden (1903) Almancaya (1910) bir tercüme olan T. Juynboll tarafından yazılan *Handbuch des islamischen Gesetzes nach der Lehre der schafi'itischen Schule*, ve Şafi hukuku üzerine olan ve E. Sachau tarafından yazılan *Muhammedanisches Recht* (1897); ayrıca iki ciltlik Maliki ve özellikle Şafi mezhebi dışında kalan diğer mezheplerle Maliki mezhebi arasındaki karşılaştırmayı ustalıkla yapan D. Santillana'nın *Istituzioni di diritto musulmano malchita con riguardo anch al sistema sciafiita* (Roma, 1925-1938) adlı eseridir. Hanbeli mezhebi ile ilgili olarak, J. Schacht tarafından yayına hazırlanan ve iyi bir özet olan G. Bergstrasser'in *Grundzüge des islamischen Rechts* (1935) eserine ayrıca L. Van den Berg'in Felemenkçeden bir tercüme olan ve Hanefi ve Şafi mezheplerini anlatan *Principes du droit musulman* (1953) adlı eserine bakınız. E. Bussi'nin *Principi di diritto musulmano* (1943) daha genel bir çalışmadır. Lopez Ortiz'in *Derecho musulman* (1932) benzer bir eserdir. Düzensiz bir orijinalliğe ve güvenilirliğe sahip L. Milliot'un *Introduction d l'etude du droit musulmano* (1932) Kuzey Afrika'daki modern Malikilik hususunda özellikle güçlü bir eserdir. Cezayir'deki Maliki hukuku için ayrıca bakınız İki ciltlik (2. bs., n.d.) ikinci cildi birçok metin ihtiva eden G. - Bousquet'in *Precis de droit musulman*. Hindistan konusunda ise bakınız S. Vesey Fitzgerald'in *Muhammadan Hukuk: An Abridgement according to its Various Schools* (1931) (*Muhammed'in Hukuku: Farklı Mezheplere göre bir Özet*) ve A.A.A. Fyze'e'nin modern hukukla birlikte sunduğu *Outlines of Muhammadan Law* (2. Bs., 1955) (*Muhammedi Hukukun Ana hatları*) eserine bakınız. Şiiler hakkında ise A. Query'nin iki ciltlik *Droit musulman: Recueil de lois concernant les musulmans schyites* (1871-1872) başvurmak gerekmektedir.

Bizler zaten kendi belgeleri ve bir ölçüye kadar da bu yasal sistemin oluşturduğu şartların yasa ile ilgili eserlerin yazıldığı ruh halini (bk., s. 40 ff.) zaten tanımlamıştık. Bizler burada basit bir şekilde s. 41'de atıfta bulunulan J. Schacht tarafından kaleme alınan *Origins (Asıllar)* eserinin önemini hatırlatacağız. Aynı yazar, başka bir soru hakkında mükemmel bir

eser yazmıştır. Araplar tarafından fethedilen ve daha sonra kademeli olarak İslam dinine geçen toplulukların daha önceden var olan yasal sistemlerindeki unsurların Müslüman Hukukunda yaşamaya devam etmesi ile ilgili eseri, “Droit byzantin et droit musulman,” *ALFAV*, XII (1957) mevcuttur. Daha genel bir yolla söylenecek olursa, içinde Doğudaki Hristiyan hukukunun da tartışıldığı C. Nallino tarafından yazılan ve IV. Cildinde makalelerin toplandığı *Raccolta di scritti editi e inediti* (1946)’deki makalelerinde Müslüman hukukunun oluşumu ve içeriği ile ilgili birçok soruya öğrenciler cevap bulmaktadırlar. Ayrıca aynı hususlar, C. Snouck Hurgronje tarafından yazılan makalelerde ve bu makalelerin toplandığı II. Ciltte (1923) *Versperide Geschriften* altı ciltlik eserinde anlatılmaktadır. I-V. Ciltler (Bonn ve Leipzig, 1923-1925), VI. Cilt (Leiden, 1927). Kısmen Felemenkçe olan II. Cildin önemli unsurları, onun G.-H. Bousquet ve J. Schacht tarafından yayına hazırlanan *Selected Works* Seçilmiş Eserlerin Fransızca-İngilizce tercümesi ile ilgili ciltte bulunmaktadır (Leiden, 1957). Ayrıca N. J.Coulson tarafından yazılan *A History of Islamic Law* (1964) (*İslam Hukukunun Bir Tarihi*) adlı yeni eserine bakınız.

Ancak hukukî eserler gerçeği, olayları sadece kendi özel mercaklerinden görmekle kalmaz; aynı zamanda sosyal ve ekonomik hayatın bazı belli başlı birimlerini tümüyle ihmal eder. Ayrıca herhangi bir durumda bütün hususları tanımlamayla da ilgilenmemektedirler. İşte bu sebeplerden dolayı, dikkatleri birbirleri ile çapraz bir şekilde kontrol edilmesi gereken her türlü tamamlayıcı belgelerin üzerine çekmek zorundayız.

AİLE HAYATI; KÖLELİK; DİN; IRKLAR

Müslüman ailesinin tarihi hakkında bir kaynağa sahip değiliz. Ancak bazı belli problemlere ilginç bir giriş, J. Lecerf tarafından yazılan makale özellikle de onun kökenleri ile problemle ilgili olarak “La Famille dans le monde arabe et islamique,” *Arabica*, III. Cildinde (1956) de bulunmaktadır. Bu, s. 79’da atıfta bulunulan etnografik çalışmalar ile s. 1122’de atıfta bulunulan W. Robertson Smith’in çalışması ve R. Brunschvig’in “De la filiation maternelle en droit musulma,” *SI*, IX (1958) ve G. Stern’in *Marriage in Early Islam (İslamiyet’in İlk Döneminde Evlilik)* eserleri ile karşılaştırılmalıdır. Bizim atıfta bulunabileceğimiz hukukçulardan M. Yusoof’un iki ciltlik *Mohammadan Law Relating to Marriage...(Evlilikle ilgili Muhammedi Hukuk...)*(1895-1898), Hindistan hakkında; M. Morand’ın *Etudes de droit musulman algerien* (1913), ss. 7-109 eserleri vardır. Ayrıca, W. Marçais’in *Des parents et allies successible en droit musulman* (1898) ve O.Pesle’nin *Le Testament dans l erite malikite* (Rabat, n.d) ve *La donation dans le droit musulman (rite malikite)* (Rabat, 1933) ve genel tezler halindedir.

Müslüman toplumunda kölelik hikâyesi hiç yoktur; ancak *EF²’de* R. Brunschvig tarafından yazılan “Abd” adlı önemli makaleden iyi bir mukaddeme elde etmek mümkündür. Ayrıca özellikle bir ülkeyi ilgilendiren birçok gerçek C. Verlinden’in “L’esclavage dans l’Espagne musulmane,” *Aanuario del derecho espanol*, XII (1935) ve onun kitabı bazı malzemeleri kullanan *L’esclavage dans l’Europe medievale* (1955) eserlerinde mevcuttur.

Müslümanlar tarafından yönetilen ülkelerde inançlararası ilişkilerle ilgili genel bir tarihi olmadığı gibi bütün dini gruplarla ilgili bireysel çalışmalar da yoktur. Fakat Yahudi-Müslüman ilişkileri üzerine en azından berrak ve zengin bir şekilde belgelenmiş iki eser vardır; S. D. Goitein'in *Jews and Arabs (Yahudiler ve Araplar)* (1955) ve S. W. Baron'un sekiz ciltlik *A SOCIAL AND RELIGIOUS HISTORY OF THE JEWS (YAHUDİLERİN SOSYAL VE DİNİ TARİHİ)*, III-VIII ciltleri *High Middle Ages (Yüksek Orta Çağlar) 500-1200* (1957-1958) ki bu eser Doğuya ve sosyal çevreye oldukça fazla önem atfettiği için daha önceki Yahudi tarih eserlerinden farklılık arz etmektedir. İslam ve Hristiyanlık ilişkileri üzerine daha karmaşık bir soru şudur: Bilim insanı, Oryantal kiliselere ve dini polemikler üzerine yazılmış tarihi çalışmalara başvurmalıdır (aşağıdaki s. 97'ye bakınız). A. Tritton'un *The Caliphs and their non-Muslim Subjects (Halifeler ve Onların Müslüman Olmayan Hususları)* (1930) ve A. Fattal'ın *Le statut legal des non-Musulmans en pays l'Islam* (1958) gibi tamamlanmamış önemli yasal çalışmalara başvurmak gerekir.

İslam ve ırk problemi ile ilgili, C. Snouck Hurgronje tarafından yazılan "L'Islam et le probleme des Races," *RMM*, L (1922) makalesine bakınız.

Müslüman dünyasındaki belli çevrelerdeki bir araya gelmiş dindar olmayan gruplar, özellikle İbn-i Haldun'un teorisi ile bağlantılı olarak 'aşabiyya (bk., s. 226) adlı eserinde çalışılmıştır. Mesela: H. Ritter'in "Irrational Solidarity Groups" (*Oransız Dayanışma Grupları*) *Oriens*, I (1948) adlı esere bakınız.

TEKNOLOJİ VE SAVAŞ

Sosyal hayatı etkilediği için, Müslüman dünyasının teknolojisi, çalışılmamış olarak kalmaya devam etmektedir ve genelde konunun tarihi; İslam, Avrupa ve Uzak Doğu arasında nerdeyse tam bir boşluk arz etmektedir. Yine de insanın C. Singer tarafından yayına hazırlanan beş ciltlik *A History of Technology (Teknolojinin Bir Tarihi)*'ne müracaat etmesi gerekir (1954-1958). İslam Medeniyetinin icat ettiği, sonraki nesillere aktardığı ve uygulamaya koyduklarına gelince, birkaç kısa iddiadan başka hiçbir şey bulamazsınız. Bu büyük eksiklik G. Weit'in "L'évolution des techniques dans le monde musulman au moyen age," *JWH*, VI/1 (1960)'da verdiği ilginç özgeçmişler ve *L'Histoire generale des techniques* Cilt I (Paris, 1963) eserini oluşturmaktadır. Sanatla ilgili tekniklerin tanımları, sanat tarihi eserlerinde bulunmaktadır. Bu eserlere s. 103'te atıf yapılmıştır. R. Serjant tarafından derlenen metinlerden başka tekstil üzerine olanlar "Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest" (Moğol Fethine kadar İslami Tekstil'in tarihi için Malzeme) *AI*, XI (1942), X (1943), XI (1946), XIII-XIV (1948) eseri vardır. Diğer makaleler arasında, şu eserlere atıfta bulunmak gerekir: "Tiraz," A. Grohmann'ın *EI* ve *Supplement* ve U. Monneret de Villard'ın öldükten sonra yayınlanan eseri: "Tessuti e ricami mesopotamici da tempi degli Abbasidi e dei Selgiukidi," *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Memorie, Class di scienze morali...*Ser. VIII. Cilt VII/4 (1955). Savaşla ilgili belli bazı teknikler de araştırma konusu olmuştur: Mesela: K. Huuri'nin *Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens aus orientalischen Quellen* (1941). Bu eser, C. Cahen tarafından yazılan "Un traite d'armurerie compose pour Saladin" in kendi basımına ektir *BEOD*, XII (1947-1948). A. Zeki Velidi Togan'ın "Die Schwerter der Germanen (sic)," *ZDMG*, XCI (1936); M. Mercier'in

Le feu gregeois (1952) eseri, Bizans'tan daha çok İslam dünyasını araştırmıştır. Ancak bunların en iyisi, J. R. Partington'un *A History of Greek Fire and Gunpowder* (1960) (*Rum Ateşi ve Barutun Tarihi*), fakat "D. Ayalon'un A Reply to Prof. J. R. Partington" (*Prof. J. R. Partington'a D. Ayalon'un bir Cevabı*) *Arabica*, X (1963) için 64-73. sayfalarına bakınız. Ayrıca on dördüncü yüzyıl Memluk metninin bir tercümesi ve basımı olan G. Scanlon'un *A Muslim Manual of War (Müslüman Savaş El Kitabı)* (Kahire, 1961)'a da bakınız. Daha popüler bir alandaki teknik bir çalışmaya iyi bir örnek, M. Rodinson tarafından *EP²'de "Araba"* adlı makalede bulunmaktadır. Fen bilimleri tarihi üzerine bilimsel yazılar için s. 100'deki atıflara ve modern etnografik çalışmalara bakınız.

TOPRAK KULLANIM HAKKI, *Ikta* VE *Vakıf* VEYA *Hubus*

Müslüman toplumu veya onun içindeki askeri aristokrasi her zaman feodal olarak isimlendirilmiştir. Bu soruda insan A. Poliak'ın birçok belirsizlik ve karmaşıklık içinde ilginç fikirlerin bulunması gerektiği "La féodalité islamique" *REI*, X (1936) eserini okumalıdır. Feodalizminki gibi kavram ve etiketlerin karşılaştırma tarihin mukaddeme ve bölümlerinin yardımı ile R. Boutruche tarafından yazılan *Seigneurie et féodalité* (1959) ve onun çağdaşı *JESHO'da*, III (1960) C. Cahen tarafından yazılan eser yardımıyla bir toplumdan başka bir topluma aktarılabilirdiği şartlarda yansıtmaya değer. R. Coulborn ve diğerlerinin eseri *Feudalism in History (Tarihte Feodalizm)* (Princeton, 1956) teorik bir eser olup Müslüman dünyası ile ilgilenmemektedir.

Bu sorular, doğal olarak, toprağın kullanım hakkı ve birleştirilmiş toprağın şekli ve vergi muafiyeti diye adlandırılan *ikta* sorusunun tipi ile bağlantılıdır. Bu sorular üzerine, fayda temin etmek üzere şu eserlere müracaat etmek mümkündür: S. de Sacy'nin "Nature et revolutions du droit de propriété en Egypte", *Memoires de l'Institut Royal de France*, I, V, VII; M. van Berchem'in *La propriété territoriale et l'impôt foncier* (1886); C. H. Becker'in "Steuerpacht und Lehnwesen," *Islam* (1914), ve "Die Entstehung von 'Ustr-und Harağland in Agypten," *Islamstudien*, I, s. 86'da buna atıfta bulunulmuştur. Fakat bütün bu çalışmaların tekrar baştan gözden geçirilmesi gerekir. Bu konuda şu eserlere başvurun: A. Poilak'ın "Classification of Lands in Islamic Law," (*İslam Hukukunda Arazilerin Sınıflandırılması*) *AJSL*, XLVII (1940) ve C. Cahen'in "L'évolution de l'iqta," *AESC*, VIII (1953) ve "Fiscalité, propriété, antagonismes sociaux...au temps des premiers 'Abbasides" *Arabica*, I (1954) ayrıca Ann K. S. Lambton'un *LANDLORD AND PEASANTS IN PERSIA (İran'da Toprak Ağaları ve Köylüler)* (1953) bunun yanında F. Lokkegaard'ın s. 95'te atıf yapılan eseri de sayılır.

Vakıf veya hubus (dini bir kurumdur) modern yönetimlerin öne çıkardığı problemler ışığı altında yasal bir noktadan esastan incelenmiştir. Mesela bu eserler şunlardır: E. Clavel'in *Droit musulman. Le waqf ou hubus...*, iki cilttir (Kahire, 1896). E. Mercier'in *Le code du habous ou ouakf ...* (1899) ayrıca J. Luccioni'nin *Le habous ou wakf...* (1942) bunun yanında

O. Pesle'nin *La theorie et la pratique des habous dans l erite malekite* (193?). Fakat şimdiye kadar hiçbir eser, *vakıf* konusunun tarihi ile uğraşmadığı gibi ekonomik tarihi ile de ilgilenmemiştir. Bilim adamının *vakıfın* ilkel doktrini üzerine açıklamalarda bulunan başvuracağı birkaç kaynak şunlardır: J. Schacht'ın "Early Doctrines on Waqf" (*Vakıf üzerine İlk Doktrinler*) *MK* (1953) ve C. Cahen'in "Reflexions sur le waqf ancien," *SI*, XIV (1961) ayrıca M. F. Köprülü'nün hem Türkçe hem de İngilizce olan "L'institution de vakf..." *Vakıflar Dergisi*, I (1938) eserine de başvurmalıdır.

Daha genel haliyle yasal çalışmalar her zaman toprak sahipliği sistemi konusunda her türlü soruya temas etmiş ancak asla bu hususu tarih bakışı açısından değerlendirmemiştir. Örnek olarak, bk., F. Schmidt'in "Die occupatio im islamischen Recht," *İslam* I (1910) ve F. Arin'in "Essai sur les demembrements de la propriete fonciere en droit musulman," *RMM*, XXVI (1914) ayrıca Y. Linant de Bellefonds'un "Un probleme de sociologie juridique: Les terres 'communes' en pays d'Islam," *SI*, X (1959) bunun yanında şu esere de bakınız: E. Pröbster'in "Privateigentum und Kollektivismus im Maghrib," *Islamica*, IV (1931), sahiplik fikri üzerine L. Gardet'in "La propriete en Islam," *IBLA*, X (1947) eserine müracaat etmek gerekir.

Müslüman toplumunda şehirde yaşayanlarla, toplumun geri kalan kısmı arasında çok muazzam farklılık vardır. Şehirli olmayan nüfus şimdiye kadar çok iyi bilinmemektedir. İran konusunda bakınız s. 172 ve Ann K. S. Lambton'un s. 90'da atıf yapılan eser ve C. Cahen'in "Le régime rural syrien pendant l'occupation franque," *Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg*, n.v. (1951) Müslüman kaynaklarının bilgi eksikliğinin diğer kaynaklarca telafi edilmesi gerektiğine işaret etmektedir (bu durumda, bu kaynaklar Latin Doğudan gelen kaynaklar olur). Bu konuda ortaya çıkabilecek herhangi bir soru, geleneksel bir yaşam tarzının muhafaza edildiği yerlerdeki modern köylülüğün modern sosyolojik ve ekonomik çalışmaları yardımıyla formüle etmek gerektir. S. 79'a bakınız. Çiftçilik hususunda, birkaç uzman araştırması ispat etmektedir ki diğer alanlarda da araştırma yapılmaya değerdir: Özellikle, D. Müller-Wodarg'ın "Die Landwirtschaft Agyptens in der frühen Abbasidenzeit," *Islam*, XXXI-XXXIII (1953-1958). M. Canard'ın "L'eriz dans le Proch-Orient aux premiers siecles de l'Islam," *Arabica*, VI (1959). Bilimsel tarım hususunda ayrıca aşağıda s. 219'a bakınız.

Şehirli olmayan nüfusun farklı tipleri arasında yapılması gereken ayırım, çiftçiler ve göçebe çobanlar arasında yapılacak olan ayırımdır. Sonraki, İslam öncesi Arabistan'da ve modern zamanlarda araştırılmıştır, fakat Hilalians hariç ara dönemler üzerine çalışmalardan yoksunuz (s. 221'e bakınız).

ŞEHİR SAKİNLERİ

Son otuz yıldır geliştirilen şehir sosyolojisinin teorileri, birçok problemi ile ilgili notlar almak durumundadır. Onlar her zaman tarihi metot hatalarından masum değildirler.

Müslüman şehirleri hakkında en genel çalışmalar şunlardır: G. Marçais'in "La conception des villes dans l'Islam," *Revue d'Alger*, I (1945). G. E.von Grunbaum'un "Die islamsche Stadt," *Saeculum*, VI (1955), kendi eserinin İngilizce tercümesi "The Structure of the MuslimTown," (Müslüman Şehrinin Yapısı) *Islam*, s. 96'da atıf yapılmıştır. Bu konuda C. Cahen'in görüşlerinin tartışıldığı "Zur Geschichte der stadischen Gesellschaft im islamischen Orient des Mittelalters," *Saeculum*, IX, I (1958) ve onun *Arabica'daki* makalesine yapılan atfa bakınız. Ayrıca E. Ashtor-Strauss'un s. 166'da yapılan atfına bakınız [E. Ashtor- Strauss, E. Strauss'un ismini Ashtor olarak değiştirdiği zaman aldığı geçiş isimdir ("Strauss" olarak İbraniceye tercüme edilir).]

Farklı şehirlerin tarihi monografileri, vazgeçilmez unsurlardır. Bunların arasında en iyiler: J. Sauvaget'in şehir hayatının sosyal yönüne oldukça ilgi çeken Halep Şehir üzerine yazdığı *Alep* (1941) ve R. Le Tourneau'ın belge yoksunluğundan dolayı kaçınılmaz olarak Orta Çağların uygulamaları ile sınırlı kalan sosyolojik bir çalışma olan *Fés avant le protectorat* (1949) eseridir. Ancak bizler Kahire hakkında zayıf bir esere sahibiz. Mesela: M. Clerget tarafından yazılan iki ciltlik *Le Caire* (1934),- Bağdat hakkında elimizde hiçbir şey bulunmamaktadır. Şam hakkında ise birkaç karalama müsvedde vardır – K. Wulzinger ve C. Watzinger'in *Damaskus, die islamische Stadt* (1924) ve J. Sauvaget'in "Esquisse d'une histoire de la ville de damas," *REI*, VIII (1934) aslında bu eser, sadece görünüm itibariyle bu şehirle ilgilidir.

R.Brunschvig tarafından yazılan "Urbanisme médiéval et droit musulman," *REI*, XVI (1934) ve O. Spies'in "Islamisches Nach barrecht nach schaftititischer Lehre," *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, XLIV (1928) şehir ve çevresi ile ilgili sorular üzerine yasal eserlerden ilginç bilgiler çıkarmak mümkündür.

Profesyonel kurum üzerine, Bernard Lewis tarafından yazılan, sorunun tekrar ifadesi olan ve o tarihe kadar hiç de dikkati çekmemiş problemlerle doğal olarak ilgilenmeyen iyi ve açık bilgi "Islamic Guilds," *Economics History Review (Ekonomik Tarihin Gözden Geçirilmesi)* VIII (1937) eserinde bulunmaktadır. *Futuwwa*, toplumu ve kurumlarının önemli çalışmalar şunlardır: Sayfa158 atıfta bulunulan H. Thorning'in eseri ve şu anda gerekli bir eserdir. Soru ile ilgili en son ifadesi olan F. Taeschner tarafından yazılan "Futuwwa, ein gemeinschaftbildende Idee...", *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*, LII (1956) başlıklı eserde bulunmaktadır. Birtakım tamamlayıcı bilgi ve farklı bakış açıları, L. Massignon'un "La Futuwwa' ou pacte d'honneur artisanal," *Nouvelle Clio*, IV (1952) ve C. Cahen'in "Mouvements populaires et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du moyen age," *Arabica* V-VI (1958-1959) eserlerinde yer almaktadır. Burjuvazi hakkında s. 140'ta atıf yapılan S. D. Goitein'in eserine bakınız.

Günlük hayat üzerine; A. Mazaheri tarafından yazılan, kolaylıkla erişilebilen eseri *La vie goutidienne des musulmans au moyen age* (1951) sadece telaşlı genellemeleri ve yüzeysel belgelemeye işaret etmek için burada bahsedilmiştir. Özel bir hususta, M. Rodinson'un "Recherches sur les documents arabes relatifs a la cuisine," *REI*, XVII (1949) eserine bakınız.

TİCARET

Ticaret tarihi, daha kapsamlı fakat genellikle Avrupa ticareti, tarihçiler tarafından ve sadece kendi bakış açılarından çalışılmıştır. Yazarının oldukça çok sayıda Oryantal metini tercüme ve analiz ettiği bu temel eser, hâlâ F. Raynaud tarafından yapılan Fransızca tercümesinin okunması gereken yazarı U. Heyd tarafından tamamlanan iki ciltlik *Histoire du commerce du Levant au moyen age* (1885, tekrar basım 1923) eserdir. Ki bu eser, A. Schaubert tarafından *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzüge* (1906) ve Archibald Lewis tarafından yazılan *Naval Power and Trade in the Mediterranean (500-1000)* (1951) (*Akdeniz'deki Deniz Gücü ve Ticaret*) gibi daha metodik bir yolla bazı noktalarda güncellenebilmiştir. Oryantalist H. Pirenne'in Arap fetihlerinin ve Müslüman yayılımının Avrupa ekonomisi üzerindeki rolü hakkındaki *Mahomet et Charlemagne* (6. bs., 1937), İngilizce tercümesi B. Miall taraftan yapılmış olup adı *Mohammed and Charlemagne* (1939) eserinde ortaya çıkan çelişkinin farkına varmıştır. Avrupa için gerilemenin bir sebebinin bunun içinde bulan Belçikalı bir bilim adamının yorumu, "L'or musulman du VIIe au XIe siecle," *AESC*, II (1947) eseri ile bunları tersine teşvik edici faktörler olarak alan M. Lombard tarafından karşı çıkılmaktadır. E. Perroy'un "Encore Mahomet et Charlemagne," *RH*, CCXII (1954) eserinde iyi bir ifade vardır. Günümüze daha yakını ise J. Duplessy'nin "La circulation des monnaies arabes en Europe occidentale du VIIIe au XIIIe siecle," *Revue Numismatique*, XVIII (1956) eseridir. *Problems in European Civilization (Avrupa Medeniyetindeki Problemler)* (Boston, 1958)'deki A. Havighurst tarafından yayına hazırlanan *The Pirenne Thesis (Pirene Tezi)* ve C. Cahen'in basılmakta olan 1964 *Settimana di Studi del alto Medioevo*, Spoleto'da verdiği konferansa da ayrıca bakınız.

Oryantal bakış açısından ticaret tarihi, daha yazılmamıştır. M. Lombard; sadece uzun yıllar süren araştırmalarından elde ettiği sonuçları, aşırı derecede parçalı halde yayınladı. Şöyleki: (yukarıda atfı yapılan makaleye ek olarak) "Arsenaux et bois de marine dans la Mediterranee musulmane (VIIe-XIe siecle)," *Le Navire. Actes du deuxieme colloque d'histoire maritime* (1957). W. Heffening tarafından yazılan "Tidjara," *EF*'de önemli göstergeler verilmektedir; M. J.de Goeje'nin gözlemleri, "International Handelsverker en de Middleuwe," *Verslang en Mededeelingen ... Akad. v. Wetenschappen*, Afd. Lett; ser. 4. Cilt IX (1909) hâlâ ilgiyle okunmaktadır. Hint Okyanusu üzerine S. D. Goitein tarafından yazılan önemli bir giriş ile Geniza belgeleri, (bk., s. 18) mevcut bilgiyi tamamen değiştirecektir. Bu arada bir ölçüde A. Fahmy'nin *Muslim Seapower in the Eastern Mediterranean (Doğu Akdeniz'de Müslüman Deniz Gücü)* (1950) eserine uyum sağlayan G. Hourani tarafından yazılan *Arab Seafaring in the Indian Ocean (Hint Okyanusunda Arap Denizciliği)* (1951) bakınız. Ayrıca s.38'de coğrafya ile ilgili paragrafa da bakınız.

Ticaretin düzenlenmesi ile ilgili birkaç soruya, W. Björkman tarafından "Kapitalentstehung und Anlage in Islam," *MSOS* (1929) eserinde temas edilmiştir.

R. Brunschvig'in "Coup d'oeil sur l'histoire des foires a travers l'Islam," *Recueils de la Societe Jean Bodin*, V (1953); W. Hinz'in "Lebensmittelpreise im mittelalterlichen Vorderen Orient," *WO*, II (1954) eserleri de konuya temas etmiştir. E. Ashtor, l'Ecole des Hautes Etudes, Paris tarafından 1964'te yayınlanan fiyat ve maaşların tarihçesi üzerine makaleleri özetleyen bir eser hazırlanmaktadır. Daha sınırlı dönemlerin W. Fischel'in çalışmaları için aşağıdaki s. 140 ve 182'a bakın. Ticaret acentaları üzerinde M. Talbi'nin araştırmasında, buna s. 219'de atıfta bulunulmuştur.

Ticaret kanununun birkaç hususu, burada bahsedilebilecek çalışmaların doğmasına sebep olmuştur: W. Heffening'in *Das islamische Fremdenrecht...*, Beitrage zum Rechts- und Wirtschaftsleben des islamischen Orient (1959) – uluslararası Müslüman hukukunun birtakım tarihi yönleri: R. Grasshof'un *Das Wechselrecht der Araber* (1899); F. Arin'in *Recherches historiques sur les operations usuraires et aleatoires en droit musulman* (Paris, 1909); O. Spies'in "Das Depositum naçj islamischen Recht," *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, XLV (1930); E. Bussi'nin "Del concetto di commercio e di commerciante nel pensiero giuridico musulmano," *Studi in memoria di Aldo Albertoni*, III (1938); A.d'Emilia'nın "Il bai' *al-hiyar* RSO, XXIV (1949); C. Cardehi'nin "Les conditions generales de la vente en droit compare occidental et oriental," *AEDB*, I (1945). Ayrıca, *EP'deki* C. Chehata tarafından yazılan "Akd" adlı ve J. Schacht tarafından yazılan "Bay" adlı makalelere de bakınız.

SİYASİ VE İDARİ KURUMLAR

Müslüman toplumunda yönetim şekilleri, zamanla ve farklı bölgelere göre değişmiştir. Bu konudaki pek çok çalışma, ya özel bir yönetim tarzıyla veya çalışma alanı olarak daha az sınırlandırıldığında Müslüman dünyasının tümünün oluştuğu ve daha sonraki bütün rejimlerin ondan çıktığı kurumların oluşumu dönemi ile ilgilidir: Şöyle ki, Emevîler ve Abbasiler bu çalışmalar için, okuyucu Bölüm III'e, tarihi bibliyografiye başvuruda bulunmaktadır.

Müslüman kamu kurumları sorusunda, zaten bahsettiğimiz genel eserlerde bulunabilecek genel ifadelerden başka hiçbir genel çalışma mevcut değildir. E. Tyan, *Institutions du Droit public musulman*, Cilt I, *Le califat* (1954) ve devam edecek olan Cilt II *Sultanat et calfat* (1957) eserlerinin basılması görevini üstlenmiştir. Fakat uzmanların kullandığı bilgiye rağmen bunlar, olgunlaşmamış görünmektedir ve metodolojik olarak tam düşünülmemiş hissi vermektedirler. Bu hali ile yeni başlayanları, yanlış yönlendirmektedir. Abdülaziz Duri tarafından yazılan *Al-Nuzum al-islamiyya*, (Bağdat, 1950) çalışma alanı olarak daha da sınırlıdır, fakat onun somut tanımları pratik olarak Abbasi dönemine odaklanmış kısmı daha da güvenilirdir. Bu bağlamda, Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan'ın *al-nuzum al-islamiyya* (Kahire, 1959) eserinden de bahsetmek gerekir. Ann K. S. Lambton'un "Quis custodiet custodes?" *SI*, V-VI (1956) ve "Justice in the Medieval Persian Theory of Kingship," (*Krallığın Ortaçağ İnan Teorisindeki Adalet*), *SI*, XVII başlığı altında

İran'da hükümetin genel anlayışı üzerine makalesi gerçekten tüm Müslüman dünyası ile ilgilidir.

Müslüman Siyasi yapısının tepe noktasında bulunan – pratikte ilk yıllarda ve daha sonraları yasal teoride–halifedir. Bu soru üzerine, T. W. Arnold'un yüzeysel mukaddimesinden sonra *The Caliphate* (1924), okuyucu karlı bir şekilde aşağıdaki eserlere başvurmaktadır: V. Barthold'un makaleleri; "Khalif i Sultan," *Mir Islam*, I (1912), Rusça, Almanca uyarlaması; C. H. Becker tarafından *Islam*, VI (1915-1916) olarak; P. Wittek'in "Konstantionpol, Islam und Kalifat," *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozial politik*, LIII (1925); A. Siddiqi, "Caliphate and Kingship in Medieval Persia" (*Ortaçağ İran'ında Halifelik ve Krallık*) *IC*, IX-XI (1935-1937) ve H. A. R. Gibb'in "Some Considerations on the Suni Theory of the Caliphate," (*Sünni Halifelik Teorisi üzerine Birtakım Mülahazalar*), *Archives d'histoire du droit oriental*, III (1947) ve s.86'da atf yapılan kendi eseri *Studies on the Civilizations of Islam (İslam Medeniyeti üzerine Çalışmalar)*'a da bakmak mümkündür. *Succession to the Studies on the Civilization of Islam (İslam Medeniyeti üzerine Çalışmalarını İzleme)* için ayrıca A. Chejne tarafından yazılan bu başlık altındaki çalışmaya da bakınız (Lahore, 1960).

Merkezi idare ve devletin hükümet şekilleri hakkındaki sorular için özellikle D. Sourdel'in s. 139 atfı yapılan eserine ve Abassî Dönemi ile ilgili ve A. A. Duri, H. L. Gottschalk ve diğerleri tarafından yazılan "Diwan"daki makalelere, *Eİ²*'deki Bernard Lewis'in "Daftar" adlı eser gibi kaliteli çalışmalara bakınız. Maliye organizasyonu üzerine bir mukaddime *Eİ²*'deki "Beyt al-Mal," "Dariba," "Jizye," (Haraç hâlâ çıkacak olan eserdir) gibi eserlerdeki makalelerde bulunmaktadır. Ayrıca s. 134 ve 90'a da bakınız. D. Denet'in (s. 126'daki) eserine, aynı zamanda A. Grohmann ve C. Leyerer'in (s.139)'daki eserlerine de bakınız. F. Lokkegaard tarafından yazılan genel çalışma, *Islamic Taxation in the Classical Period (Klasik Dönemde İslami Vergilendirme)* (1950) yeni başlayanlar için oldukça zordur; ancak pek çok bilgi içermektedir; bu makûl ve faydalı bilgiler tam olmadığı gibi güvenilir de değildir. Ayrıca *Arabica* I (1954)'ün 346-354 sayfalarına da bakınız ve doktrin ifade noktasından, C. Snouck Hurgronje'nin "La zekat," *Verspreide Geschriften*, II, veya s. 88'de atfı yapılan *Selected Works (Seçilmiş Eserler)*'e bakınız. Para ile ilgili olarak *Eİ²*'deki G. Miles tarafından yazılan "Dinar" ve "Dirhem," makalelerine ve s. 218'de atfı yapılan H. Mu'nis tarafından yayınlanan bilimsel teze bakınız.

Ordu için, s.125 ve 139'a ve *Eİ²* C. Cahen tarafından yazılan "Ata" ve C. Cahen ile E. Kedourie tarafından yazılan "Jeş," makalelerine bakınız.

Şimdi E. Tyan tarafından yazılan İslam yargısı üzerine olan önemli genel bir eser sahibiyiz: *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, iki cilttir (Paris, 1938-1943; 2. bs., 1961). Bu esere M. Gaudefroy-Demombynes tarafından yazılan "Notes sur l'histoire de l'organisation judiciaire...", *REI*, XIII (1939) eseri ile iltifat edilmiştir. Ki bu eser aynı yazar tarafından "Le notariat et le régime de la preuve par écrit en droit musulman," *AEDB*, II (1945) eserine eklenmelidir. Diğer genel çalışmalar arasında, R. Brunschvig'in "Théorie générale de la capacité chez les hanafites médiévaux," *Revue internationale des droits de l'antiquité*, II (1949) eserinden ve E. Dib'in "Essai sur une theorie des mobiles en droit civil hanafite," *AEDB*, n.v. (1952) eserinden de bahsedilmesi gerekir.

Sosyal hayatın müsait yönleri ile ilgilenen bölümlerdeki uygulamalardaki hukuk üzerine dikkatler zaten çekilmişti. Ceza hukuku sorusuna şunun eklenmesi gerekir: Mesela; L. Bercher'in *Les délits et les peines de droit commun...* (1926) ve J. N. D. Anderson'un "Homicide in Islamic Law," (İslam Hukukunda Adam Öldürme), *BSOAS*, XIII/4 (1951).

Bunun yanında kendisine s. 94'te atıf yapılan W. Heffening, M. Khadduri'nin *War and Peace in the Law of Islam (İslam Hukukunda Savaş ve Barış)* (1955) adlı eseriyle Müslüman uluslararası hukuk sorusu üzerine yorum yapmaktadır. Bu konuda diğer eserler: J. Hatschek'in *Der Musta'min'i* (1919); J. Castagna'nın "Etudes sur la Notion islamique de souverainete," *RMM*, LIX (1925); tarihi bir bakış açısından M. Canard'ın "La gurre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien," *RA*, LXXIX (1936) eserleri sayılmaktadır.

KÜLTÜREL HAYAT

Basit okunabilir mukaddimeler, B. Carra de Vaux'un beş ciltlik *Les Pensures de l'islam* (1921-1926) eserinde bulunmaktadır. Ayrıca Sör T. W. Arnold ve A. Guillaume tarafından yayına hazırlanan kolektif eser; *The Legacy of Islam (İslam Mirası)* (1931)'a da bakınız. Onun eşi olan başka bir kolektif çalışma; *The Legacy of Persia, (İran'ın Mirası)* (1953) A. J. Arberry tarafından (düzgün bir değeri olmayan makale) yayına hazırlandı. Bir başka koleksiyon da N. A. Faris tarafından yayına hazırlanan *The Arab Heritage (Arap Mirası)* eseridir. De Lacy E. O'Leary *Arabic Thought and its Place in History (Arap Düşüncesi ve Tarihteki Yeri)* (Revize edilmiş bs., 1954) eserinden tam anlamıyla memnun değildir. Biz ayrıca eseri *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams* (1868)'den dolayı A.von Kremer'e de takdirlerimizi sunmak zorundayız. M. Plessner, H. Braun ve R. Walzer tarafından hazırlanmakta olan *HO* (s. 67'de atfı yapılan) *Erg. Bd. VI bilim ve felsefe üzerine özet kesinlikle büyük bir öneme haizdir.*

G. E.von Grunbaum tarafından yazılan ve s. 86'da atıf yapılan ve aynı yazar tarafından okunan vazgeçilmez *Mediavel Islam (Ortaçağ İslamı)*'ı eserine ek olarak Müslüman kültürünün genel ruhu üzerine şu eserler yazılmıştır: "Ideologie musulmane et esthetique arabe," *SI*, III (1955); "The Spirit of Islam as Shown in its Literature," (*Literatüründe Gösterildiği gibi İslam'ın Ruhunu*) *SI* (1953); An Analysis of Islamic Civilization and Cultural Anthropology," (*İslam Medeniyeti ve Kültürel Antropolojinin Bir Analizi*), *Colluque sur la Sociologie musulmane, 11-14. September 1961, Actes* (Brüksel, 1962); "Self-Image and Approach to History," (*Tarihe Özeleştirisi ve Yaklaşım*), *Historians of the Middle East (Orta Doğunun Tarihçileri)* (s.22'de atıf vardır); ve *Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition (Kültürel Geleneğin Doğası ve Gelişmesi Üzerine Makaleler)* (2. bs., 1961) eserinde toplanan değişik makaleler sayılmaktadır. Ayrıca şu eserler de bakınız: G. Levi Della Vida'nın "Dominant Ideas in the Formation of Islamic Culture," (*İslami Kültürün Oluşumunda Baskın Fikirler*), *Crozer Quarterly*, XXI (Temmuz, 1944), aynı yazarın İtalyanca eseri, *Aneddoti e svaghi Arabi e non Arabi* (1959); F. Rosenthal'ın "The Technique and Approach of Muslim Scholarship," (*Müslüman Bilginliği Tekniği ve Yaklaşımı*), *Analecta Orientalia* XXIV (1947); her ne kadar yetersizse de, R. Jockel'in *Islamische Deisteswelt von Mohammed bis zur Gegenwart* (1954). 1956 Bordo Sempozyumuna katılanlar, Müslüman kültürünün aşamalı felç oluşunun sebeplerini ve şekillerini tartıştılar:

Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'Islam (Paris, 1957); bu eser R. Brunschvig ve G. E.von Grunbaum tarafından yayına hazırlandı. Aynı çizgide ayrıca Brunschvig'in "Perspectives," *SI*, I (1953), ayrıca Müslüman dünyasının değişiminin ritimleri ile uyumlu diğer konularla ilgili s. 86'da atıf yapılan *Unity and Varity (Birlik ve Değişkenlik)* eserine de bakınız.

Müslüman kültürünün aktarıldığı ve yayıldığı metotlar üzerine şu eserlere bakınız: M. Weisweiler'in "Das Amt des Mustamli' in der arabischen Wissenschaft," *Oriens*, IV (1950-1951); A. Tritton, *Materials on Muslim Education in the Middle Ages (Orta Çağlarda Müslüman Eğitim hakkındaki Malzemeler)* (1957); ve B. Dodge, *Muslim Education in Medieval Times (Orta Çağda Müslüman Eğitimi)*(Washington, 1962).

DİN

Din ile ilgili sorularda, hâlâ çağdaş bilimin araştırmasının çıkış noktası olarak başvurulması gereken çağı oluşturan eser, I. Goldziher'in *VORLESUNGEN ÜBER DEN ISLAM* (1910; 2. bs., 1925); Fransızca tercümesi F. Arin tarafından yapılmıştır: *Le dogme et la loi de l'Islam* (1920). Her ne kadar bizim bilgimizdeki son gelişmeler onun yayımlanmasından sonra meydana gelse de, asla onun yerine geçmemiştir. Ayrıca, şu eserler de önemlidir: C. Snouck Hurgronje'nin A. Bertholet ve E. Lehmann tarafından yayına hazırlanan iki ciltlik *Lehrbuch der Religionsgeschichte*'nin I. Cildindeki "Der Islam," (Tübingen, 1925), J. Schacht tarafından yazılan ve s. 88'de atıf yapılan İngilizce tercümesi *Selected Works (Seçilmiş Eserler)*. Öğrencinin seçebileceği girişler arasında en pratiği, H. Masse'nin *L'ISLAM* (5. bs., 1948), bunun İngilizce tercümesi ise H. Edip tarafından yapılan *Islam* (1938); ancak önerilenler de şunlardır: H. Lammens'in *L'Islam, croyances et institutions* (Gözden geçirilmiş bs., Beyrut, 1941); A. Tritton'un *Islam* (1951); L. Gardet'in *Connaitre l'Islam* (1958), İngilizce tercümesi *Mohammedanism* (1961); E. Abd-eljalil'in *Aspects interieurs de l'Islam* (1950); A. Guillaume'nin *Islam* (Penguin Books, 1954). Bunların da ötesinde H. A. R. Gibb'in *MOHAMMEDANISM* (1949) ve Fransızca verilen konferanslar *La structure de la pense religieuse de l'Islam* (1950) ayrıca *MW* 'deki XXXVIII (1948) ve sayfa 86'da atıf yapılan onun *Studies on the Civilization of Islam (İslam Medeniyeti Üzerine Çalışmalar)*. Modern bir Müslüman bakış açısı M. Hamidullah tarafından yayına hazırlanan *Introduction to Islam (İslam'a Giriş)* eserinde bulunmaktadır (Paris: Centre Culturel Islamique, 1958). Bir hatırlatıcı olarak s. 69 atıf yapılan *Handwörterbuch ve Shorter Encyclopaedia*'dan bahsedilmelidir.

Kuran'da bk. s. 117 ff'ye; *hadis* için s. 25 ff'ye bakınız.

Genel olarak, Müslüman İlahiyatı üzerine; İslam'ı, Hristiyanlıkla karşılaştırarak, hatta ikisi arasındaki tartışmanın gerekçesinden ilham alınarak yazılan iki eser vardır. L. Gardet ve M. Anawati'nin *Intrduction a la theologie musulmane, essai de theologie compare* (1948) ve W. Sweetman'ın iki ciltlik eski dönemle ilgili olan *Islam and Christian Theology (İslam ve Hristiyan İlahiyatı)* (1954-1957); daha az güvenli olan A. Tritton'un malzemeler koleksiyonu *Muslim Theology (Müslüman Teolojisi)* (1947). Diğer çalışmalar ise: A. J. Wensinck'in *The Muslim Creed (Müslüman İnancı)* (1932), ilk yüzyıllardaki inançlarla ilgili çalışma;

M. Horten'in eserleri, mesela: Biraz tarih beyan edilmiş fakat tam olarak netleşmemiş *Die philosophischen Probleme der spekulativen Theologie im İslam* (1910); D. Macdonald'ın daha da gelişi güzel hazırlanmış eseri *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory (Müslüman İlahiyatının Gelişimi, Hukuk ve Anayasa Teorisi)* (1903, tekrar bs., Beyrut, 1964); hâlâ bahsedilmeyi hakkeden Macdonald'ın *The Religious Attitude and Life in Islam (İslam'da Dini Tavr ve Hayat)* (Şikago, 1906; 2. bs., 1912; tekrar bs., Beyrut, 1964) ve *Aspects of Islam (İslam'ın Hususları)* (New York, 1911) ve ayrıca W. Montgomery Watt'ın *Islamic Philosophy and Theology (İslami Felsefe ve Teoloji)* (1962) adlı eserler mevcuttur. Ayrıca, s. 141 ff'deki Mu'tazilizm'in bibliyografyasına; s.143 ff'deki önemli teolog ve düşünürlerin bibliyografyalarına ve A. J. Arberry'nin *Revelation and Reason in Islam (İslamda İfşa Etme ve Gerekçe)* (1957) eserlerine bakınız. Modern Müslümanın bakış açısı; F. Rahman'ın "ilk dönemlerdeki The Concepts Sunna, İjtihad and İjma (*Sünnet, İctihad ve İcma*)", "Sunna and Hadith" (*Sünnet ve Hadis*) ve "The post-formative Development in Islam," (*İslamda İleri Şekilci Gelişim*) bunların hepsi *IS*, I (1962) ve "Social Change and Early Sunna" (*Sosyal Değişim ve İlk Sünnet*) *IS*, II (1963) eserlerinde netlik kazanmaktadır. İslami düşüncenin gelişimini resimleyen metinlerin iki koleksiyonunu, A. Jeffery hazırlamıştır. Bunlarının ilki *Islam* (1958) başlığı altındaydı; ikincisi ise *Reader on Islam (İslam üzerine Okuma Metni)* 1962. Alden Williams tarafından 1961 tarihinde yazılan küçük cilt eser, benzer hususlar hakkındadır; ayrıca, Almanca olarak da J. Schacht tarafından yazılan bir okuma metni mevcuttur: *Der mit Ausschluss des Qor'ans*, Cilt XVI A. Bertholet tarafından yayına hazırlanan *Religionsgeschichtliches Lesbuch* (2. bs., Tübingen, 1931) eseri de buna eklenmelidir.

İbadet şekilleri üzerine mesela; C. H. Becker'in "Zur Geschichte des islamischen Kultus" *Islam*, III (1913) eserine, ayrıca s. 86 atıfta bulunulmuş *Isamstudien I* eserine de bakınız. Hac için, İslam tarafından dini alışkanlıkların ilkel anlamı üzerine bilgi veren M. Demombynes'in *LE PELERINAGE A LA MEKKE* (1923) eserine başvurun. Müslüman bayram günleri için G. E.von Grunebaum tarafından yazılan *Mohammadan Festivals (Muhammedi Bayramlar)* adlı bir mukaddime vardır. İbadet şekillerinin hatta Müslüman öğretisini ilgilendiren bir sürü soruyla J. Pedersen tarafından yazılan "Masdjid" (mosque) (cami) *EI'de* çıkan makalesi ilgilidir. Özel bir bakış açısından, S. D. Goitein tarafından yazılan uyandıran makale, "Le culte du venderdi musulman: son arriere-plan social et économique," *AESC'deki* XIII (1958) ayrıca İngilizce olarak "The Origin and Nature of the Muslim Friday Worship," (Müslümanların Cuma İbadetinin Kökeni ve Doğası) *MW'de* XLIX (1959) eserine de başvurmak faydalıdır.

Çoklu mezhepler üzerine, Bernard Lewis tarafından ifade edilen fikirler hakkında "Some Observations on the Significance of Heresy in the History of Islam," (*İslam Tarihinde Toplumsal Değerlere Aykırı Görüşün Önemi Üzerine Bazı Gözlemler*) *SI'de*, I (1953) ve C. Cahen'in *L'élaboration de l'İslam*'daki çoklu mezhep hareketlerinin değişen sosyal önemi hakkındaki sözleri ifade etmektedir. Ayrıca, bu konuda şu eserler de vardır: *Colloque de Strasbourg, 12-13-14 juin 1959*, Bibliothèque des centres d'études supérieures spécialisées (Paris, 1961), öğrenciler sadece yüzeysel mukaddime veren D. Donaldson'ın *The Schi'ite Religion (Şii Dini)* (1933) Şii geleneği hakkında genel bir bilgi için yönelmektedirler.

Özel mezhepler hakkında daha detaylı araştırma için Bölüm III'e bakınız; burada değişik dönemlerle ilgili bibliyografyalar vardır. Alan olarak oldukça geniş ancak düzenli olmayan kalitesiyle E. Blochet tarafından yazılan bir sürü eser vardır: *Etudes sur l'ésoterisme musulman* (1910); *Le messianisme dans l'hétérodoxie musulmane* (1903); "La pensée grecque dans le mysticisme oriental," *ROC'da XXVII-XXIX* (1929-1934). "İnancın İtirafı" üzerine *EF²'deki* W. Montgomery Watt tarafından yazılan "Akida" adlı makaleye bakınız.

Sufizm sorusu cvaplar; A. J. Arberry'nin *Sufizm* (1950) eserinde ve onun Fransızca tercümesinde (1952) bulunmaktadır. Ayrıca L. Gardet ve M. Anawati'nin *Le mystique musulmane* (1961) eserlerine bakınız. Fakat R. Nicholson'un *The Mystic of Islam (İslamiyetin Mistik Yönü)* (1914) hâlâ vazgeçilmez bir eserdir. Ayrıca aynı yazar tarafından yazılan *Studies in Islamic Mysticism (İslam Mistisizm'ndeki Çalışmalar)* (Cambridge, 1921) E. Dermenghem'in *Vie des saints musulmans* (2. bs., 1956) ve s. 142 ve 157'de atfi yapılan eserler de mevcuttur. Temel eserler şunlardır: L. Massignon'un s. 142'de atfi yapılan *al-Hallac* ve *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique* (2. bs., 1954). Ayrıca H. Corbin tarafından yazılan "Sympathie et theopathie chez les 'Fidèles d'Amour' en Islam," *Eranos-Jahrbuch*, XXIV (1955) eserine ve F. Meier'in *Vom Wesen der islamischen Mystik* (1943) eserine bakmak mümkündür. Meier tarafından daha kısa süre önce yazılan *Die Fawa'ih al-ğamal wa-fawatih al-galal des Nağm ad-Din al-Kubra ve eine Darstellung mystischer Erfahrungen im Islama us der Zeit um 1200 n. Chr.*, Mainz Akademie der Wissenschaften und der Literature, Orientalische Kommission, Veröffentlichungen, Bd. 9 (Wiesbaden, 1957) eserlere başvurun.

İslamiyet'in dini bakımdan genişlemesi konusunda, elimizde sadece Sör T. W. Arnold tarafından yazılan yüzeysel *The Preaching of Islam (İslam'ın Öğüdü)* (1913) eseri vardır.

İslam'ın diğer dinlerle olan ilişkileri üzerine ise M. Steinschneider tarafından yazılan "Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden," *AKM*, VI/3 (1877) eserine ve E. Fritsch'in *Islam und Christentum im Mittelalter; Beiträge zur Geschichte der muslimischen Polemik...* (1930) eserine ayrıca, İslamın kendisinin gelişiminde diğer dinlerle söz dalaşları ve temaslarının rol oynadığı bölüm üzerine soru ile ilgili olarak A. Abel tarafından yazılan farklı birkaç eser bulunmaktadır. Mesela: *EF²'deki* "Bahira," ve onun s. 98'de atfi yapılan *L'élaboration de l'Islam'a* katkısı ayrıca C. H. Beker'in "Christliche Polemik und islamische Dogmenbildung," *ZA*, XXVI (1920) bunun yanında s. 86'da atıf yapılan onun *Islamstudien* eseri de vardır.

Umma kelimesinin anlamı üzerine, İnananların Toplumu için C. A. O.vonNieuwenhuijze'nin "Analitik bir yaklaşım olan The *Umma*," *SI*, X (1959) eserine bakınız.

FELSEFE VE BİLİM

Doğal olarak dini tarihle ilişkilendirilen felsefe tarihi son zamanlarda yapılan çalışmalar sayesinde radikal revizyonun sürecindedir (bk. ss. 141-143). Bu yüzden konu hakkında güncel bir açıklamaya sahip değiliz.

Genel bir özet ve bibliyografya, J.de Menasce'nin *Arabische Philosophie* (Berne, 1948)'da mevcuttur. Son zamanlardaki kısa sentezler arasında, insan, Arap ve Yunan felsefeleri üzerine Walzer'in en önemli çalışmaların bir koleksiyonu tekrar basım *Yunanca'dan Arapça'ya* (Oxford, 1962) eserindeki *History of Philosophy East and West (Doğu ve Batı Felsefesinin Tarihi)*, II (Londra, 1953) eserine de dikkat etmek mümkündür. Daha eski eserlerin daha kapsamlısı şunlardır: T.de Boer'in *Geschite der Philosophie im Islam* (Stuttgart, 1901), İngilizce tercümesi, *The History of Philosophy in Islam (İslamda Felsefe Tarihi)*(2. bs., Londra, 1933) ve M. Horten'in *Die Philosophie des Islams* (1924). G. Quadri'nin *La filosofia degli Arabi nel suo fiore* (1939), bunun Fransızca tercümesi *La philosophie arabe...*(Paris, 1947) Arap felsefesinin geniş ve genel resim ile başlayan bu eserler açık olmadıkları gibi net de değildirler. M. Cruz Hernandez'in iki ciltlik *Historia de la filosofia hispano-musulmana*'a (1957) dikkat çekmemiz gerekir. H. A. Wolfson tarafından daha geniş bir eser beklenmektedir.

Orta Çağlarda, Müslüman ve Yahudi düşüncesi arasındaki ilişki öyledir ki ikincisinin bilgisi vazgeçilmezdir. Araştırma ve referansların bir esası G. Vajda 'nın *introduction a la pense Juive du Moyen Age* (Paris, 1947) eserinde bulunacaktır ve Yahudilerin genel tarihleri için s. 89'a bakınız.

Müslüman düşüncenin birkaç özel hususu ve etkisi üzerine şu eserlere bakınız: M. Talbi'nin "Les bida'," *SI*, XII (1960), H. Bauer'in *Islamische Ethik* (1953) ve el-Gazali'den bir tercüme bunun yanında D. M. Donaldson'un *Studies in Muslim Ethiscs (Müslüman Etiğinde Çalışmalar)* (1953) ve R. Walzer'in "Akhlak," makalesi *EF²*'de ve Siyaset üzerine E. Rosenthal'in *Political Thought in Medieval Islam (Ortaçağ İslam'ında Siyasi Düşünce)* (1958) belli sayıda düşünürlerin çalışmalarının bir koleksiyonudur. Ekonomi üzerine, Helenistik yazar M. Plessner'in Müslüman düşüncesine aktarımı olan *Der Oikonomikos des Neupythagoreers Bryson* (1933) eseri sayılmaktadır.

Metinlerin teknik zorluklarından dolayı hâlâ hazırlık aşamasında olan bilim tarihi, A. Mieli tarafından yazılan *La science arabe et son role dans l'évolution scientifique mondiale* (Paris, 1938) eseri olgunlaşmamış yetersiz bir eser olarak durmaktadır. Fakat L. Massignon ve R. Arnaldez'in *Antiquite et moyen age* (1957) C. I, R. Taton tarafından yayına hazırlanan *Histoire generale des sciences*'in bazı bölümlerinde paha biçilmez başlangıç mülahazaları ve açık ve net ancak geçici sentezler bulunacaktır. Ayrıca J. H. Kramers'in ölümü sonrası gelen *Anelecta*, II (1956)'sına ve G. Wiet'in s. 89'da atfi yapılan eserine bakınız. Bibliyografyalı iyi bir envanter (bilimin evrensel kronolojik muhasebesinin genel bir çerçevesi kapsamında) G. Satron'un üç ciltlik *Introduction to the History of Science (Bilim Tarihine Giriş)* eserinin Cilt I (on birinci yüzyıla kadar), II. Cildi (on ikinci yüzyıla kadar), III. Cildi iki bölüm olup (on dördüncü yüzyıla kadar) (1927-1948) ayrıca bulunacaktır.

Buna ilaveten bazı özel disiplinlerin tarihi üzerine değişik kalitede birkaç eser vardır:

Matematik

H. Suter'in *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (1900), M. Cantor'un üç ciltlik *Vorlesungen über Geschichte der Mathematik* (1880-1898) eseri ve W. Hartner'in *EP²*'deki "Djabr" makalesiyle faydalı bir şekilde tamamlanmaktadır.

Astronomi ve Astroloji

B.Nallino'nun *Raccolta di scritti editi e inediti* (1946) eserinin V. Cildi *Astrologia, Astronomia, ...* eseri ve G. Ferrand'ın *Introduction a l'astronomie nautique arabe* (1928) eseri bulunmaktadır.

Fizik ve Doğal Bilimler

Bu konuda hiçbir genel ifade yoktur; E. Wiedemann tarafından *Sitzungsberichte der Physikalisch-medizinischen Sozietat in Erlangen* (1920-1928) eserindeki pek çok özel teknik çalışmalar *EI*'deki "Kimya" ve "Mizan" (Denge) gibi makalelerde özetlenmiştir. M. Bertholt (Paris, 1893) tarafından yazılan *La chimie au moyen age* şu anda güncelliğini kaybetmiştir. Referans ve güncellenmenin kısa bir açıklamasının E. J. Holmyard'ın *Alchemy* (1957)'sinde bulunması gerekir. Ziraat üzerine ise s. 136 ve 220'ye bakınız.

Tıp

L. Lecrec tarafından yazılan eski *Histoire de la medicine arabe* (Paris, 1876) hâlâ tek detaylı repertuvardır. Konu ile ilgili yüzeysel bir mukaddime E. G. Browne'nin *Arabian Medicine* (1921)'inde, bunun Fransızca tercümesi ve tekrar gözden geçirilmiş haliyle H. P. J. Reinaud'un *La médecine arabe* (1932)'sinde bulunmaktadır. Bunlardan başka, D. Campell'in *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages (Arap Tıbbı ve onun Orta Çağlara Etkisi)* (1926) ve C. Elgood'un *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate (İran ve Doğu Halifeliğinin Tıp Tarihi)*(1951) eserleri de mevcuttur.

Yakın zaman önceki değişik birkaç sonuca götüren araştırma yolları iyi resmi uzmanların eserlerinin bibliyografyalarından elde edilebilir. Örnek: Uri Ben Horin'in *The Works of Max Meyerhof (Max Meyerhof'un Eserleri)* (1944) veya "J. Ruska und die Geschichte der Alchemie," *Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften*, XIX (1937).

Tarih ve Coğrafya

S. 29 ff. Ve 37 ff.'deki eserlere bakınız. Seyyahların keşifleri, R. Hennig tarafından dört ciltlik *Terrae incognitae* (2. bs., 1950-1956) kronolojik (tüm halkların keşiflerinin genel bir çalışmasının çerçevesi kapsamında) olarak araştırılmaktadır. Arap haritalar, K. Miller tarafından üç ciltlik *Mappae Arabicae* (1926-1927) basılmıştır.

Ayrıca Yusuf Kamal'ın beş ciltlik *Monumenta cartographica Africae et Aegypti* (1926-1951) adlı eserine bakınız ve *Quelques éclaircissements éparés sur mes Monumenta cartographica Africae et Aegypti* (1953).

Müzik

H. Farmer'in *A History of Arabian Music (Arap Müziğinin Tarihi)* (1929), R.d'Erlanger'in altı ciltlik *La Musique arabe* (1930-1960) her ikisi de teoriktir; çünkü gerçek müzik örneklerinden yoksundur.

S. 143'e bakınız.

Güncel gelişmelerden haberdar olmak için bilim tarihine ait süreli yayınlara başvurulmalıdır; özellikle de *Isis* ve 1956'dan bu yana 1945 tarihinden sonrasını kapsayan el-Andalus bibliyografyalar donatılmıştı. Ayrıca J. D. Pearson'ın *Index Islamicus* (s. 70 atıf yapılmıştır) s. 142-191 (bilim ve felsefe arasında keyfi bölümlere ayırmanın farkında olun) ve 269-279 (coğrafya) ayrıca s. 71'de atıf yapılan *Abstracta* eseridir.

EDEBİYAT

Arap edebiyatının kusursuz bir tarihi yoktur. Kısa, pratik bir açıklama Fransızca olarak C. Pellat tarafından J. M. Abd el-Jalil'in *Brève histoire de la Litterature arabe* (Paris, 1946) eserinde muhtevi olan göstergelere ekleyebildiğimiz *Langue et Litterature arabe* (Paris, 1952) verilmektedir. İngilizce olarak, mükemmel bir *Arap edebiyatına* sahibiz: H. A. R. Gibb tarafından yazılan *Mukaddime* (Londra, 1926; gözden geçirilmiş bs., 1963); adlı esere R.Nicholson tarafından yazılan bibliyografyası ile birlikte ikinci basımı yapılan çok iyi bilgi veren ve zengin belgelere sahip *A History of the Arabs (Arapların Tarihi)* de eklenmelidir (Cambridge, 1930). İtalyanca olarak F.Gabrieli tarafından yazılan mükemmel bir başlık vardır: *Storia della letteratura araba* (2. bs. Milan, 1956). Arapça olarak Hanna al-Fakhuri'nin *Ta'rih al-adab al-arabi* (Harrissa, 1951) sayılmaktadır. Bütün bu eserler, bilgilerinin büyük bir çoğunluğunu C.Brockelmann'ın *GAL*'da yazdığı s. 49'da atıf yapılan Almanca olarak yazdığı eseri temel almaktadırlar.

Avrupalı literatürümüzün tarihlerinin beklenen tarihi ve edebi detayının hepsi, R.Blachère'in yazdığı gerçek bir eser olan *Histoire de la litterature arabe* tarafından üstlenmiştir. Metodolojik genellemelere ve İslam öncesi edebiyata adanmış birinci cildi piyasaya çıkmıştır (Paris, 1952). Hicretin ilk yüzyılı üzerine olan ikinci cildi 1964 yılında yayınlanmıştır.

İran edebiyatı üzerine dört eser güncellenmiştir: E. Bertels'in [*History of Persian Literature*] adlı eseri, yazarın ölümünden sonra yayınlanmıştır (1959). J. Rypka tarafından yayına hazırlanan Rusçası, eski edebiyat ile ilgilidir; *Dejiny perské a tadzicke literatury (History of Persian and Tajik Literature (İran ve Tacik Edebiyat Tarihi))* (Prag, 1956; 2. bs., 1963). Çek dilinde ve Almanca tercümesi *Iranische Literaturgeschichte* (Leipzig, 1959) ek olarak, bu eserin bir de İngilizcesi bildirilmiştir. İngilizce olarak A. J. Arberry'nin *Classical Persian Literature (Klasik İran Edebiyatı)* (1958) son zamanlarda yayınlanan bir eserdir.

Buna ek olarak, İtalyancası, A. Pagliaro ve A. Bausani'nin *storia della letteratura persiana* (1960) vardır. E. G. Browne'nin dört ciltlik *A Literary History of Persia (İran'ın Edebi bir Tarihi)* (Cambridge, 1928-1930) eseri 1956-1959 tarihlerinde tekrar basılmıştır ve uzun süre standart eser olarak kalmıştır. Her ne kadar bu eser yarım yüzyıl önceki bilgileri yansıtırsa da bizlere faydalı detaylar ve zengin tercüme sunmaktadır.

Türk edebiyatı üzerine *ET*'de mevcut "Türk" makalesi, genel görüşe ek olarak şimdi uzunlukta sınırlı olmasına rağmen bize mükemmel bir açıklama sunmaktadır: A. Bombaci'nin *Storia della letteratura turca* (Milan, 1956). Ayrıca s. 153'te atfı yapılan *Fundementa ve HO*'da (s. 67'de atfı yapılan) I, V/1 eserine de bakınız.

Tercümede Müslüman edebiyatının birtakım fikirleri genel antolojilerden elde edilmektedir. Mesela: Fransızca olarak E. Dermenghem'in *Les plus beaux textes arabes* (Paris, 1951) ve H. Massé'nin *Anthologie persane* (Paris, 1950); diğerleri arasında İngilizce olarak S. Hillelson'un *Week-end Caravan (Haftasonu Karavanı)* (1947), R. Nicholson'un *Translations of Eastern Poetry and Prose (Doğunun Şiir ve Nesir Tercümeleleri)* (1922) ve E. Schoreder'in *Muhammad's People (Muhammed'in Halkı)* (1955) eserleri sayılmaktadır.

SANAT TARİHİ

Şimdiye kadar gördüğümüz üzere sanat tarihi arkeolojiden daha fazla dikkat celp etmiştir, fakat hâlâ Müslüman sanatının iyi bir genel tarihine sahip değiliz. G. Migeon ve H. Saladin tarafından yazılan eski *Manuel d'art musulman* (2. bs., 1927) disiplinin halihazırdaki gelişmesine uyum sağlamamaktadır. Bölgeye göre yazılan değişik birçok cilt halindeki eser bunun yerini doldurmak üzere düşünülmüştür. Fakat Migeon tarafından plastik ve endüstri sanatları ve G. Marçais tarafından Batıdaki Müslüman mimarisi hakkında piyasaya çıkan ciltlerin yerinin doldurulması gerekmektedir: M. Dimand tarafından daha önce yazılan *A Handbook of Muhammadan Art (Muhammedi Sanatın Elkitabı)* (3. bs., New York, 1958), G. Marçais tarafından yazılan ve s.104'te kendisine atfı yapılan sonraki eserdir. Günümüzde oldukça detaylı genel açıklama ise J. Pijoan tarafından yazılan *Art islamico, summa Artis*'in Cilt XII'i (Madrid, 1949), İspanyolca olarak hem plan hem de tanımlar boyutunda kusursuz değildir. İlk mukaddime G. Marçais'in küçük eseri *L'art de l'Islam* (Paris, 1946) eserinde veya G. Weit'in makalesinde R. Huyghe'in *L'art de l'homme* (1958) eserine ayrıca, J. Sourdell-Thomine'nin *Encyclopédie du Pleiade, Histoire de l'Art* eserine de bakınız. Almanca olarak E. Kühnel'in *Die Kunst des Islams* (1963) eserine bakınız. Ayrıca E. Lambert'in *Art Musulman et art chretien dans la péninsule ibérique* (1958) eserine de bakınız. Ayrıca H. Glück ve E. Diez'in *Die Kunst des Islam* (2. bs., 1929) eserine de bakınız.

Bir ölçüye kadar Müslüman sanatının iyi bir genel tarihinin yokluğu sebebiyle ortaya çıkan boşluk, bölgesel tarihlerle doldurulmaktadır. Bunlardan en önemlileri ise A. U. Pope'nin altı ciltlik *A SURVEY OF PERSIAN ART (İran Sanatının bir Araştırması)* (New York, 1938-1939) ayrı indeksli (Londra, 1958) mükemmel bir belgeler koleksiyonudur, fakat düzensiz bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıca on sekiz ciltlik *Ars hispaniae* (Madrid, 1946-1962)'ye bakınız.

Cilt III, M. Gomez-Moreno'nun *El Arte Arabe Espanol hasta los Almohades; Arte Mozarabe* (1951); Cilt IV, L. Torres Balbas, *Arte Almohade, Arte Nazari, Arte Mudejar* (1949).

Arkeoloji hususunda s. 57 ff'ye de bakınız.

Sanat tarihini daha geniş bağlamda tarihle ilintili kılan birkaç örnek soruya gelince; bakınız: E. Kühnel'in "Kunst und Volkstum im Islam," *WI*, I (1951) ve *Kunst und Kultur der arabischen Welt* (Heidelberg, 1942); F. Gabriel'i'nin "Correlations entre la litterture et l'art," *classicisme*, s. 96 f'de ona atıf yapılmıştır; R. Ettinghausen'in "Introduction and Integration in Islamic Art" *Unity and Varity*'de s. 862'da kendisine atıfta bulunulmuştur ve özelde aynı yazarın *The Unicorn* (Washington, 1950); G. Marçais'in "La quetion des images dans l'art musulman," *Byzantion*, VII (1923); L. Massignon'un "Les méthodes de réalisation artistique des peuples de l'Islam," *Suriye*, II (1921). Sanatın belli başlı dalları için bir kısmı önemli, bir kısmı ise en az fayda seviyesinde olan birçok sayıda eser yayınlanmıştır. Mimaride ise göze çarpan kitaplar tek bir alanda sıkışmış görünmektedir: G. Marçais'in *L'architecture musulmane d'Occident* (1954) (fakat H. Terrasse'nin *L'art hispano-mauresque des origines au XIII e siecle*) (1932) eserlerine danışılması gerekir. Ayrıca K.A.C. Ceswell'in *The Muslim Architecture of Egypt (Mısır'ın Müslüman Mimarisi)*, I (1952), Fatımiler dönemi de dâhil II (1959), ilk Bahriyeler de dâhil olmak üzere s. 183'te atfı yapılan L. Hauteceur ve G. Weit'in yardımıyla eklenebilen eserleri de sayılmaktadır. Ayrıca bakınız Creswell'in *Fortification of Islam before A.D. 1250 (M.Ö. 1250'dan önce İslam'da Kale Yapımı)* faydalı bir kitapçıktır ve L. Golvin'in *La Mosquee* (1960) eseri buna dâhil edilmektedir. D. Hill ve O. Grabar İslami mimari ve onun süslemesi ile ilgili bir çalışma hazırlamaktadırlar.

Sanatın diğer dalları için bunların fevkinde E. Kühnel'in *Islamische Kleinkunst* (1925); M. Dimand'ın dördüncü basım *A Handbook of Mohammedan Decorative Arts (Muhammedi Süsleme Sanatlarının bir Elkitabı)* (1944); Arthur Lane'nin *Early Islamic Pottery (İlk İslam Çömlekçiliği)* (1947) ve *Later Islamic Pottery (Sonraki İslam Çömlekçiliği)*(1957); R. Ettinghausen'in *Arab Painting (Arap Resimciliği)*(1962); Orayantal halılar üzerine K. Erdmann'ın *Dre orientalische Knüpfteppich* (1955); kitap yapımcılığı üzerine Sör T. W. Arnold ve A. Grohmann'ın *the Islamic Book* (1929) ve J. Pedersen'in *Den arabiske bog* (1946) eserleri mevcuttur. Yukarıya arkeoloji bölümüne bakınız ve aşağıda değişik dönem ve ülkelerin bölümlerine bakınız.

L. A. Mayer'in yeni bir türü *Islamic Architects and Their Works (İslam Mimarları ve Eserleri)* (Cenevre, 1950) ve *Islamic Woodcarvers and Their Works (İslam Ağaç Oymacıları ve Eserleri)* (1958) çalışmasının açılışını yapmıştır.

BÖLÜM III

.....

Tarihsel Bibliyografya

İslamın Gelişinin Arafesinde Yakın Doğu ve Arabistan

(ARABİSTAN HARİÇ) YAKIN DOĞU

Müslüman dünyasının tarihi, aslında İslam'ın içinde olduğu Arap toplumunun belirgin gelenekleri ile Müslümanlar ve Araplar tarafından fethedilen kadim medeniyetin toplumlarının birçoğunun geleneklerinin karşılaşır harmanlandığı tarihtir. Bu sebeple, İslam'ın kendi tarihine yaklaşımda bulunmadan önce, bu toplumlar hakkında birtakım fikirler gereklidir. Kadim dünya tarafından ihmal edildikleri için, Araplar ve Arabistan'la daha detaylı olarak ilgileneceğiz. Ancak bizler okuyucuyu söz konusu diğer toplumlarla ilgili bilgilendirmek için daha sonrakine yönlendireceğiz. Bu, şu demek değildir; İslam sadece Arap yarımadasında bulunmaktadır ve Yakın Doğu ile Akdeniz ülkelerinin birkaç hatırlatıcısı genel bağlamda Müslüman fethin arafesinde gereklidir. Aynı zamanda şu nokta vurgulanmalıdır ki; Bizans kaynakları vasıtasıyla oldukça iyi bir şekilde bilgi sahibi olduğumuz yedinci yüzyıl ile Arap kaynaklarını kullanmaya başladığımız dokuzuncu yüzyılı birbirinden ayıran belge boşluğunun özellikle bu dönem tarihi oluşturmaktadır. Ancak papirüs sayesinde Mısır bu kuralın dışında kalmıştır. Bununla birlikte onun böyle istisnai konumu otomatik olarak gördüklerimizin diğer ülkelere uyarlamamızı sağlamaktadır.

Beşinci yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar Yakın Doğu'yu çalışmada başvurulacak temel eserler aşağıdadır:

Sasani İmparatorluğu

A.Christiensen'in L'Iran sous les Sassanides (2. bs., Kopenhag ve Paris, 1944) ki belgedeki kesin boşlukların okuyucunun gözünden kaçması hemen hemen hiç mümkün değildir.

Bu eserler, çoğunlukla geçmiş İran görüşünün yeni perspektifleri ile renklenmiş olan Müslüman döneminin yazarlarına dayanmaktadır. O dönemin önemli Süryani kaynaklarına en iyi açıklamayı getiren Rusçadan tercüme edilen N.V. Pigulevskaya'ın *Les Villes de l'Etat Iranien* (Paris, 1963) tarafından tamamlanmaktadır. Aynı eserin Fransızca tercümesi (1963) *Les villes de l'état iranien aux époques parthe et sassanide*'dir. Ayrıca R. Ghirshamnn'ın *L'Iran des origines a l'Islam* (1951) ve bu eserin İngilizce tercümesi; *Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest (İlk Zamanlardan İslam Fethine kadar İran)* (1954) sayılmaktadır.

Bizans İmparatorluğu

G. Ostorgorsky tarafından yazılan ustalıkli *Geschichte des Byzantinischen Staates* (2. bs.,1952), aynı eserin Fransızca tercümesi *Histoire...*(1954); İngilizce tercümesi *History of the Byzantine State (Bizans Devletinin Tarihi)* (1956); İtalyanca çevirisi (1956). Ayrıca N. Baynes'in *The Byzantine Empire (Bizans İmparatorluğu)* (1925 ve tekrar basımlar) ve Baynes ile H. Moss'un *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization (Doğu Roma Medeniyetine Giriş)*(1948) eserine bakınız. Dini durum üzerine önemli bilgi; A. Fliche ve V. Martin tarafından yayına hazırlanan *Histoire de l'eglise* ile açıklanmıştır. P. De Labriolle ve diğerleri (1937) tarafından yazılan Cilt IV, *De la mort de Theodose a l'élection de Gregoire le Grand* ve L. Bréhier ile R. Aigrain (1938) tarafından yazılan cilt 5 *Grégoire le Grand les états Barbares et la conquete Arabe* ve Ermenistan ile Gürcistan hakkında ise R. Grousset'in *Histoire de l'Arménie, des origines a 1071* (1947) ve W. E. D. Allen'in *A History of Georgian People (Gürcistan Halkının Tarihi)* (1932) eserlerine de bakınız. Arapların fethetmek üzere olduğu Bizans İmparatorluğunun vilayetleri ile ilgili çalışma, onun genel tarihi ve onun merkezi hükümeti kadar önemlidir. Şu anda Paris üzerine yapılan çalışma, ışık tutacağı Suriye örneğinde olduğu gibi özellikle verimsiz bir iştir. Mısır için ise özellikle A.C. Jhonson ve L. West'in *Byzantine Egypt (Bizans'ın Mısır'ı)* (1952); *Economic Studies (Ekonomik Çalışmalar)* (Princeton, 1949), E. Hardy'in *Christian Egypt (Hristiyan Mısır)* (1952) ve H. Bell'in *Egypt from Alexander the Great to the Arab Conquest (Büyük İskender'den Arap Fethine Kadar Mısır)*(1948); Kuzey Afrika için ise C.-A. Jullien'in *Histoire de l'Afrique du Nord*, ikinci basım, cilt I, C. Courtois tarafından tekrar yazılanlar (1951) yeterli olacaktır. Sicilya ve Güney İtalya için de, on iki ciltlik A. Solim tarafından yayına hazırlanan (Milan, 1938-1955) İtalya'nın genel tarihine ek olarak *Storia politica d'Italia* gibi son zamanlarda yazılan eserler gibi aşağıdaki çalışmalar da hâlâ geçerlidir: C. Diehl'in *Etudes sur l'adminstration byzantine dans l'Exarchat de Ravenne* (1889) ve L. Hartmann'ın *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien* (1889).

Vizigotların Yönetimi altındaki İspanya

R. Menéndez Pidal tarafından yayına hazırlanan *histora de Espana*, Cilt III s. 67'de atıf yapılmıştır.

İSLAM ÖNCESİ ARABİSTAN

İslam öncesi Arabistan, İslam tarihçisi tarafından çalışılmalıdır. Bunun sebebi, onun sadece eserinin önsözünün oluşturduğuna aşinalık değil; ayrıca Müslüman bir toplumun kendisinin diğer kültürlerin olağan durumdan çok daha fazla ilk Arap toplumunu belirleyen bilgidir. Görünen çelişkinin aksine bir tür ırksal mistizimi açıklayan ve İslam'ın kutsal metinlerin anlamak için İslam öncesi Arap dil ve geleneğinin vazgeçilmez olmasından dolayı; Müslümanlar, her zaman Arapçılığın altın çağı olarak "Cehalet" çağını düşünmüşlerdir. Ki bu dönem boyunca ırkla ilgili geleneksel değerler o günden bu yana rakipsiz bir ölçüde gelişip serpilmiştir. Üstelik birçok İslam öncesi adetlere, Muhammed tarafından izin verilmesinden dolayı, eski putperest toplumun birçok özelliği putperestlik ortadan kalktıktan sonra da devam etmiştir. Bu adetlerin bilgisi önemlidir. Aynen onun kadar önemli olan başka bir husus da Peygamberin karşı çıktığı adetlerle ilgili bilgilerdir.

Bizim İslamiyet öncesi Arabistan ile ilgili bilgimiz, bu alanın yavaş yavaş keşfedilmesi süreci ile oldukça çok sayıda yazının ortaya çıkmasıyla, şu anda büyük bir değişimden geçmektedir. Bunların değeri, ortalama olarak Güney Arabistan'ın durumu da saklı kalmak üzere azdır; ama bir bütün olarak daha geleneksel kaynaklardan gelen bilgilerin azlığı göz önüne alındığı zaman - ki bunların çoğu üstelik Arabistan dışından gelenlerdir - oldukça yüksek önem kazanmaktadır. Bu sebeple eski genel açıklamalar her ne kadar son zamanlarda yapılan sentezlerin yerine geçse de günümüzde sınırlı değere sahiptir.

Yazmalar, genelde dört ana gruba ayrılırlar: Güney Arabistan, Orta Arabistan (Genellikle Thamudean diye adlandırılır), Kuzey Arabistan (Safaitic) ve Suriye Mezopotamya'ya sınır teşkil eden bölüm (Nabatean). Nabatean bölgesindeki insanlar kendilerine has (Aramice ile ilgili) bir alfabeyi kullanmaktadırlar. Ki bu alfabe klasik Arapça alfabesine yönelmiştir. Ancak Thamudeanlar ve Safaiteler kendilerinin Kuzey Arapça diyalekti ile birlikte Güney Arabistan alfabesini kullanmaktaydılar. Bu yazılar, Güney Arabistan yazıları olarak altı cilt olarak çıkan *Corpus Inscriptionum Semiticarum* (4. Bölüm, 1889-1932) ve Safatic yazıların birinci cildi (5. Bölüm 1950-1951)'de bulunmaktadır. İlk basımlar, sadece kısa referanslarla daha kısa olanlar da yedi ciltlik C. S. Clermont-Ganneau ve J. Chabot tarafından yayına hazırlanan *Répertoire d'épigraphie sémitique*'de (1900-1950) mevcuttur. E. Littmann tarafından yazılan "The Safatic Inscriptions," Suriye'de, *Publications of the Princeton Univ. Archeological Expeditions to Syria in 1904-05 and 1909. Division (bölüm) IV/3* (Leiden, 1943) mukaddimenin hatırı için başvurulması gereken bir eserdir. Buna F. Winnett'in *Safaitic Inscriptions from Jordan (Ürdün'den Safaitik Yazılar)*(1958) eklenmelidir.

Thamudean yazıları, A. Van den Branden tarafından bir araya getirilmiştir (1950); fakat onun yorumu, J. Ryckmans'ın "Aspects nouveaux du probleme thamoudéen." *SI*, V (1956), 5-17 ışığında tekrar incelenmelidir. Dil ile ilgili hususta, W. Caskel'in *Lihyan und Lihyanisch* (Cologne, 1954) eserine bakınız. Yazı ve dile aşına olanlar için C. Conti Rossini'nin aynı zamanda Arabistan konusunda eski yazarların metinlerini de sunan *Chrestomathia Arabica meridionalis epigraphica* (1931) eserinde Güney Arabistan yazılarının bir girişi vardır. J. Ryckmans'ın hacimli üç ciltlik eseri; *Les noms propres sudsemitiques* (1934-1935) çok faydalı bir eserdir. Nabatean yazıları için s. 113'te atfı yapılan eserlere bakınız. Ayrıca Maria Höfner tarafından yazılan *Altsüdarabische Grammatik* (1943) eseri de vardır.

Bu toprakların aşırı zor arkeolojik araştırmaları, korunmaya başlamadan önce modern medeniyet tarafından tahrip edilme riski içinde olan Güney Arabistan kalıntılarının önemine rağmen zorlukla başlamıştır. R. Le Baro Bowen ve W. F. Albright'ın *Archeological Discoveries in South Arabia (Güney Arabistan'da Arkeolojik Keşifler)* (Baltimore, 1958) eserine bakınız.

Şimdiye dek belirtilen sebeplerden dolayı, Müslüman yazarlar, Arapların geçmiş geleneklerini bir araya getirmeye gayret göstermişlerdir. Uzun süredir bize eşsiz bir malzeme kaynağı temin etmişlerdir. Güney Arabistan için özel bir bahis, coğrafyacı ve tarihçi al-Hamadani tarafından yazılan *al-İklil'e* açılmalıdır. Bu eserin aşağıdaki ciltlerinin güncel olduğu tespit edilmiştir: Cilt I O. Löfgern tarafından yayına hazırlanan Bibliotheca Ekmeaniana Universitatis Regiae Upsaliensis (1954); Cilt II, basılmamış; Cilt VIII F. Anastase – Marie, O. Carm tarafından yayına hazırlanmıştır (Bağdat, 1931). N. A. Faris tarafından yazılan Princeton Oriental exts, VII (Princeton ve Londra, 1940) ki bunu yazar İngilizceye de tercüme etmiştir; *The Antiquities of South Arabia (Güney Arabistanın Antik Yerleri)*, Princeton Oriental metinler, III (Princeton ve Londra, 1938) ve Muhibb al-Din al Khatib tarafından yayına hazırlanan cilt V (Kahire, 1949). Ayrıca, A. Lundin tarafından yazılan ["South Arabia in the Sixth Century"] (*Altıncı Yüzyılda Güney Arabistan) Palestinski Sbornik*, VIII (Moskova ve Leningrad, 1961) eserine de dikkat edin. İslamiyet öncesi ilahlar konusu üzerine İbn al-Kalbi, K. *Al-Aşnam*'ın A. Zeki Paşa tarafından yazılan ikinci basımına (1924), R. Klincke-Rosenberger'in Almanca tercümesine (1941), N. A. Faris tarafından yazılan İngilizce tercümesi *The Book of Idols (İlahların Kitabı)*'na bakınız. Taha Husain'in *Fi'l-shi'r al-jahili* (1926) eserinde özgünlüğünün şüphesiz olduğunu göstermesinden dolayı öyle adlandırılan İslamiyet öncesi şiirden telif edilen verinin bizden öncekilerini artık tam güvenle kabul etmeyeceğiz. Yine de onlar, tam anlamıyla ret edilemezler; çünkü onların bu belirsizlikleri kendilerinin tarzından ve esas konularının muhafazakâr oluşundan tam olarak kaynaklanmaktadır: Bakınız; R. Blachère'nin s. 102'de atfı yapılan *Histoire de la litterature arabe*.

Çağdaş etnografik çalışmalardan elde edilen veriler burada özellikle önemlidir. Bunun için s. 79'a bakınız.

A. Caussin de Perceval'den üç ciltlik *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme* (1847-1848), M. Guidi'nin *Storia e cultura degli Arabi fino alla morte di Maometto* (1951)'e kadar, İslam öncesi Arabistan'ın genel tarihi değişik birkaç hususa yöneliktir. Ki bu eserde "Arab" ve "Arab (Ceziret al-)" *EF*² ve Y. Moubarac'ın "Elements de bibliographie sud-semitique," *REI*, XXIII (1955) rehber olarak görev göreceklerdir. S. Moscati tarafından yapılan kısa, ancak güncel bir özet aynı yazarın *Storia e civiltà dei Semiti* (1949)'unda, bunun Fransızca tercümesinde (1955), İngilizce tercümesinde (Londra, 1957); ayrıca M. Rodison tarafından yazılan "L'Arabie avant l'Islam,"ın bölümündeki cilt II'deki *Encyclopedie de la Pléiade*'deki *Histoire universelle*'de (1957) de bulunmaktadır. Buna ek olarak "Pre-Islamic Arabia," bölümünde G. Levi Della Vida tarafından yazılan ve N. A. Faris ve diğerleri tarafından yayına hazırlanan *The Arab Heritage (Arap Mirası)* (New York, 1946) sayılmaktadır. Ayrıca bakınız A. Grohmann'ın W. Otto tarafından yayına hazırlanan *Arabien in Handbuch der Altertumswissenschaft* 3. Abt., 1. Teil, 3. Bd, 3. Abschnitt, 4 (1963)'e bakınız. I. Guidi'nin *L'Arabie antéislamique* (1921) ve De Lacy E. O'Leary'nin *Arabia before Mohammed (Muhammed'den önce Arabistan)*(1927) eserlerine de danışmak mümkündür. Yalnız şu şartla ki s.88'de atfı yapılan aynı yazarın üç ciltlik *Raccolta'sında* C. Nallino tarafından toplanan makalelerine de hitap eden diğer kaynaklarla kıyaslama ile güncelleştirilebilsin. Arapça olarak Jawad Ali tarafından son zamanlarda yayınlanan *Ta'rikh al-arab qabl al-islam* (Bağdat, 1951-1956)'a da başvurmak mümkündür. F. Altheim ve R. Stiehl piyasaya çıkan beş ciltlik bir çalışma olan *Die Araber in der alten Welt* Cilt 1'i hazırlamaktadır.

İslamiyet öncesi Arabistan'ın genel tarihinin belli başlı yönlerinde kişi ayrıca F. Hommel'in *Ethnologie und geographie des alten orientis, Handbuch der Altertumswissenschaft*, III/I/1 (1926) eserine; G. Ryckmans'ın M. Gorce ve R. Mortier tarafından yazılan *Histoire des religions*'ın (Paris, 1947) IV. cildinden tekrar basılan ve ayrıca esasta epigrafik malzemeye dayanan gerçekleri listeleyen "Les religions arabes pré-islamiques," de başvurmak mümkündür. N. V. Pigulevskaia'nın Arapların komşu imparatorluklar arasında ekonomik ve politik çatışmalar bağlamında İslamiyet'in arafesinde yerini belirlemeye yardımcı olacak *Vizantiia na putiakh v Indiu (Byzantium on the Routes to India)* (1951) eseri de sayılmaktadır. Aynı dönemdeki yarımada'nın siyasi tarihi hakkında S. Smith'in "Events in Arabia in the VIth Century," (VI. Yüzyılda Arabistan'daki Olaylar) *BSOAS*, XVI (1954) eserine bakınız.

D. Nielsen tarafından yazılan *Handbuch der altarabischen Altertumskunde* eserinin ilk ve tek yayınlanmış cildi (1927) gerçekte tüm o dünyayı içine alacak şekilde güney Arabistan'a tamamen ayrılmıştır. Halkın hayatı ile ilgili N. Rhodokanakis tarafından yazılan eserin katkısı, şimdi bile özellikle faydalıdır. Kabul edilen kronoloji, en azından metodolojik bakış açısından ilgi mülhazası temelinde son zamanlarda itiraz edilmektedir. Jacqueline Pirenne tarafından yazılan *La Grèce et Saba* (1955) ve *Des origines a l'époque himyarite, Paléographie des inscriptions sud-arabiques'un* Cilt I (1956) başvurulmaktadır.

Din hususuna gelince, A. Jamme tarafından yazılan M. Brilliant ve R. Aigrain tarafından yayına hazırlanan *Histoire des religions* (1953)'ün IV. Cildi *La religion sudarabique pré-islamique* eserine başvurun. W. F. Albright'ın "Islam and the Religions of the Ancient Orient," (*İslam ve Kadim Doğunun Dinleri*) *JAOS*, LX (1940); H.von Wissemann ve M. Höfner'in *Beitrag zur historischen Geographie des vorislamischen Südarabien* (1953); ve N. V. Pigulevskaia'nın "Les rapports sociaux a Nedjran au debut du VIe siecle," *JESHO*, III-IV (1960-1961). Ayrıca A. Grohmann tarafından yazılan "Göttersymbole und Symboltiere auf südarabischen Denkmälern," *Denkschrift der Akademie der Wissenschaften, Wien*, Cilt 58 (1914) ve s. 111'de atfı yapılan *Arabien*'e de bakınız.

İslamiyet öncesi Arabistan'ın genel tarihine ayrılmış olan eserlerin pek çoğu Güney Arabistan'ı tamamıyla göz ardı edip sadece İslamiyet'in ortaya çıkacağı alana ve çevreye ağırlıklı olarak yoğunlaşıyor. Yeni başlayan biri s. 117'de atfı yapılan M. Gaudefroy-Demombynes ve W. Montgomery Watt tarafından yazılanlar gibi Muhammed hakkındaki pek çok eserin mukaddimeleri vasıtasıyla bu konulara yaklaşmaktadır. Gerçek bir parça abartılmış olmasına rağmen önemli genel araştırma hâlâ sadece birinci cildi piyasaya çıkan *Le berceau de l'Islam* (1944) eserinde fiziki ve insani hususların hepsinde İslamiyet'in beşiğini edebi eserler bağlamında tanıtmayı üstlenen H. Lammens tarafından yazılan eserdir. Bununla birlikte önemli tamamlayıcı çalışmalar aynı yazar tarafından yayınlanmıştır: "La Cité arabe de Taif a la veille de l'hégire" ve "La Mecque a la veille de l'hégire," *MFO*, VIII (1922), IX (1924) ve ayrıca *L'Arabie occidentale a la veille d l'heigre* (1928) başlığı altında toplanan bir grup çalışma da sayılmaktadır. Arabistan'da bile şehir toplumlarından birçok yönden farklılık gösteren özellikle bedevilerle ilgili konuda H.von wissemann ve diğerleri tarafından yapılan ve bir düzene sahip olmayan *EF²'deki* "Badw" ve J. Henninger ve diğerleri tarafından yazılan F. Gabrieli tarafından yayınlanan koleksiyon *L'Antica societa beduina* araştırmalarına bakınız. Ayrıca W. Caskel'in "Zur Beduinisierung Arabiens," *ZDMG*, CIII (1953), 28-36 veya G. E. Von Grunebaum tarafından yayına hazırlanan *Studies in Islamic Cultural History (İslam Kültür Tarihindeki Çalışmalar)* (Şikago, 1954) eserleri genel onay almamış bir sürü fikri ifade eder. Sosyolojik bakış açısından J. Chelhod'un ilginç ancak aşırı teorik ve yetersiz bir şekilde gerçek delillerle desteklenen *Introduction a la sociologie de l'Islam* (1958) eserine bakınız.

Daha özel sorulara adanmış daha eski eserler arasında, İslami yazarlar tarafından veya Müslüman dininin kendisinin apaçık belirttiği gibi tasvir edildiği üzere İslamiyet öncesi ile ilgilenen yazarın *Skizzen und Vorarbeiten'in* Cilt I *Reste arabischen Heidentums'a* dikkat edin. Kurum olarak aile üzerine ise s. 88'de atfı yapılan J. Lecref tarafından yazılan makaleye bakan W. Robertson Smith'in *Kinship and Marriage in Early Arabia (İlk Arabistan'da Akrabalık ve Evlilik)* (2. bs., 1903) müracaat edin.

Savaş silahları üzerine ise F. W. Schwarzlose'nin *Die Waffen der alten Araber* (1886) eseri bulunmaktadır. Daha yakın zamanda yazılan eserler arasında, B. Farés'in *L'Honneur chez les arabes avant l'Islam* (1932) yer almaktadır. J. Henninger'in "La sacrifice chez les arabes," *Ethnos* XIII (1948) J. Chelhod'un *La sacrifice chez les arabes* (1955) eserinden daha güvenilirdir. H. Ringgren'in İslamiyet'e de dokunan *Studies in Arabian Fatalism (Arap Kaderciliği üzerine Çalışmalar)* (1956) eserini de saymak gerekir. Ayrıca M. Hamidullah'ın "Les rapports économique-diplomatiques de la Mecque," *melanges Louis Massignon* (1956-1957), II, 293-311 eserine bakınız.

İslamiyet öncesi Arabistan'da Hristiyanlık üzerine gerekli arka plan malzemesi R. Aigrain tarafından yazılan (1912-1924) *Dictionarie d'histoire et de geographie ecclesiastique*'deki "Arabie" makalesinde bulunmaktadır. Ayrıca R. Bell'in *The Origins of Islam in its Christian Environment (Hristiyan Çevresinde İslamiyet'in Kökenleri)* (1926) ve 15. Bölümde Muhammed'in bibliyografisine bakınız.

Araplar, Arabistan'ın ötesine epeyce yayıldılar; özellikle Bizanslılarla ve Sasanilerle temas sağladılar. Her ne kadar karşı karşıya kaldıkları bu maruziyet onları diğer Araplardan ayırsa da genelde yarımada'daki Araplar hakkında bildiklerimizden daha fazla bilgi sonrakilere hakkında nelere sahip olduğumuzu anlamamıza katkıda bulunmaktadır. R. Dussaud'un *La penetration des arabes en Syrie avant l'Islam* (1955) eserinde oldukça bol miktarda bilgi bir araya getirilmiştir. Petra ve Palmyra, Bizans Suriye'sinin Araplarla temas kurduğu iki merkez idi. Petra, A. Kammerer'in iki ciltlik, yeterli olmayan ancak yeri de doldurulmayan (1929-1930) *Pétra et la Nabaténe* eseri, genel bir çalışmanın konusudur. Palmyra hakkında ise J. Fevrier'in (1931) yakın zaman önceki keşifler öncesi yayınlanan *Essai sur l'histoire politique et économique de Palmyre* aşağıdaki eserlerin yardımıyla güncellenmeli ve ilave edilmelidir: H. Seyrig'in beş ciltlik *Antiquités syriennes* (1934-1958); D. Schlumberger'in *La Palmyrene du nord-ouest* (1951); J. Starcky'in *Palmyre* (1952) ve M. Brilliant ve R. Aigrain tarafından yayına hazırlanan (Paris, 1956) *Histoire des religions*, IV'deki "Palmyreniens, nabatéens et arabes du nord avant l'Islam," bölümüne bakınız.

Suriye sınırındaki Ghassaniler ve Irak sınırındaki Hira'daki Lakhmidler gibi beylikler, bu dönemde kuruldu. Bunların ilki Bizanslar, ikincisi ise Sasaniler tarafından kurulmuştur. Lakhmidleri ilgilendirdiği kadarıyla Th. Nöldeke tarafından yazılan serencam *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasanid* (1879) tamamıyla Tabari'ye dayanan bu eser hiçbir zaman geçilmemiştir ve W. Seston tarafından "Le roi sassanide Nersés, les arabes et le manichéisme," *R. Dussaud'un Mélanges syriens ...* (1939), 227-234 sayfalarında ilginç atıflar yapılmasına rağmen bu konu hâlâ az bilinen konu olarak kalmaktadır. Ghassanililer daha iyi tanınmaktadırlar ve Nöldeke'ye göre *Die Ghassanischen Fürsten* F. Nau'nun *Les arabes*

Chrétien de Mésopotamie et de Syrie du VIIe au VIIIe siècle (1935); H. Charles'in "Arabes perses et Arabes romains," *Vivre et penser*, ikinci seri (1942), 263-307 ve *Le patriarcat d'Antioche depuis la paix de l'église jusqu'à la conquête arabe* (1945) ve I. Kavar tarafından yapılan araştırma, mesela Arapça olarak III cilt (1957) ve V. Cilt (1958) ve Roger Paret'in *ibid* eseri, bu eserler arasında sayılmaktadır.

Nihayet; Kızıl Deniz ve Arap Etiyopya ilişkilerinin tarih bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır. A. Kammerer'in *Essai sur l'histoire antique de l'Abyssinie et ses voisins d'Arabie* (1926) ve *La Mer Rouge, l'Abyssinie et l'Arabie depuis l'antiquité* (on altıncı yüzyıla kadar) beş ciltlik (1929-1949) ciddiyeti her ne kadar yetersiz ise de faydalı olacaktır; aynen C. Conti Rossini'nin *Storia d'Etiopia*, I (1928) ve J. Coulbeaux'un *Histoire politique et religieuse d'Abyssinie* (1929) eserlerinde Etiyopya tarihini anlattıkları gibidir.

Eski Arapçada ödünç alınmış Aramice kelimeler, S. Frankel tarafından *Die aramaischen Fremdwörter im Arabischen* (1886) eserinde geçici olarak çalışılmıştır.

Muhammed

İnsan

Pek çok dinin kurucusu ile karşılaştırıldığı zaman, Hz. Muhammed, bize gerçek bir tarih karakteri olarak görünmektedir. Bununla birlikte kendisine ait gerçekten güvenilebilecek bir biyografisini ortaya koymanın ölçütlerine uymamaktadır. Onun mesajı, Kur'an'da bulunmaktadır, fakat devlet başkanı olarak hayatı ve rolü hakkında Kur'an'ın bize bilgi vermesini beklemek faydasız olacaktır. Onun kişiliği hakkındaki bilgimizin tümü *hadis*'lerden gelmektedir. Bu konu ile ilgili tarih bakış noktasından gelen sınırlamalara daha önce dikkat çekilmişti. Her durumda, hiçbir tarihi eleştirinin buraya uygulanması, bu bir yığın anekdotu güvenilir bilgi kaynağına dönüştüremez. Üstelik hayatı boyunca zaten efsanevi bir özelliği olan Muhammed, eğer daha da fazlası değilse bile tarihteki kadar daha fazla hagiografya (Hıristiyan azizlerinin ve şehitlerinin hayatıyla meşgul olan epik edebi bir tür) alanına aittir. Fakat araştırmayı sadece bir insanın değerlendirmesiyle sınırlamak, bu hususun önemli bir yönünü ihmal ederdi. Çünkü fikir sonradan onu şekillendirmiştir. O, İslami düşüncede ilhamın baş kaynağı idi. Ki bu ayrıca bilinmeyi hak eden bir husustur. Buna ilaveten, Peygamberin hayatı ile ilgili geleneksel bilgi daha sonraki birçok olayın da anahtarıdır. Muhammed'in biyografisinin, tarihi gerçekleri eleştirel bir şekilde hem ciddi bir niyetle hem de bir anda değişen ve aydınlatan hemen hemen soyut bir gerçek ve yoruma açık bir efsane arasındaki kalıcı dalgalanmanın bir çeşidinin farkındalığı ile yazılması mümkündür. Söylemeye gerek yok, ister Müslüman inancını tanımlasın ister tanımlamasın; bilim insanı daha yüksek bir hayat modu elde etmek için, kendi açısından önemli ve samimi çabalarla Muhammed'in hayatını sempati ile çalışmalıdır.

Muhammed'in ve onun hemen arkasından gelenler konusundaki kaynaklarla ilgili bir çalışma, on ciltlik L. Caetani tarafından yazılan ANNALI DELL' İSLAM temeline dayanmaktadır (1905-1926). Bu eser, detaylı eleştirel analizlerle birlikte kronolojik

sıralamada bütün versiyonların metinlerindeki her olayı vermektedir: Cilt I: A.H. 1-6; II: 7-12; III: 13-17; IV: 18-22; V:23; VI: I-V; VII: için indeks; 24-32; VIII: 32-35; IX: 36-37; X:38-40.

Peygamberin hayatı ile ilgili *hadis* malzemesi (bk., s. 28), F. Wüstenfeld tarafından yayına hazırlanan iki ciltlik (1858-1860) eser; ayrıca (1936) M. Saqqa ve I. Ibyari tarafından Kahire’de yayına hazırlanan eser ve (1937) M. Muhyi al-Din tarafından yazılan eser (on dokuzuncu yüzyılın başında) İbn Hişam’ın tekrar yazdığı eserinde İbn İshak tarafından yazılan eseri SİRA bir araya getirilmiş ve kullanılır biçime sokulmuştur. Bunun İngilizce tercümesi, A. Guillaume tarafından yapılmıştır (1955). O, İbn Bukair tarafından tekrar derlemesi yapılan son zamanlarda keşfedilen bir çalışma üretmiştir: *New Light on the Life of Muhammad (Muhammed’in Hayatı üzerine Yeni Işık)* (1960). Al- Waqidi tarafından yazılan *al-Maghazi*, J. Wellhausen tarafından yayına hazırlanmıştır (1882), Kahire’de (1948) ve J. B. M. Jones tarafından (1964) ve kendisinin havarisi İbn Sa’d tarafından yazılan nesil nesil peygamberin “sahabeleri” ve “tabiinleri”nin biyografilerini veren *Tabaqat* (d. 854) on beş ciltle E. Sachau tarafından yayına hazırlandı (1905-1940). Bu malzemenin nasıl kullanılacağı üzerine, Levi Della Vida’nın makalesi *EI*’deki “Sira” ve bununla ilgili H. Lammens’in çalışmaları C. H. Becker’in “Prinzipielles zu Lammens’ Sirastudien,” *Islam*, IV (1913), 263-269 veya onun *Islamstudien*, I s. 86’da ona atıf yapılmıştır.

Muhammed’in hayatı, tarihçinin açık bir şüphe ile kabul etmesi gereken hayal ürünü ve polemik içeren veya savunma eserlerini bahsetmezsek bir çok bilimsel yayının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. En önemli problemlerle ilgili bir mukaddime *EI*’deki F. Buhl tarafından yazılan “Muhammad,” isimli makalede, R. Blachère’nin *Le probleme de Mahomet* (1952) eserlerinde ve R. Paret’in *Mohammed und der Koran* (1957) eserinde bulunacaktır.

Bilim insanı ayrıca, her ne kadar temel kavramları başka bir çağa ait olmasa da, A. Sprenger tarafından yazılan üç ciltlik *Das Leben und die Lehre des Mohamme nach bisher grösstenteils unbenutzten Quellen bearbeitet* (Berlin, 1861-1895) ve H. Grimme’in iki ciltlik *Mohammed* (Münster I. W., 1982-1895) gibi daha eski Muhammed biyografilerinden bahsetmesi gerekir. Geleneksel malzemenin okunabilir bir versiyonu, W. Muir’in *The Life of Mohammed (Hz. Muhammed’in Hayatı)* (1858-1861) ve bu eserin T. Weir tarafından tekrar gözden geçirilmiş hali (1923) ve E. Dermenghem’in hâlâ iyi eseri *La vie de Mahomet*, (2., Bs., 1950), İngilizce tercümesi de sayılabilir (1930). Daha detaylı açıklama için şu eserlere bakınız: F. Buhl’un *Das Leben Muhammads* (1903), tekrar gözden geçirilmiş İsveççesi (1953), Almanca tercümesi (1930; tekrar basım 1955). Hz. Muhammed’in daha yakın zamanlardaki anlayışının temelini şekillendiren eserler şunlardır: Tor Andrea tarafından yazılan İsveççe MUHAMMAD, HIS LIFE AND DOCTIRINE (*Hz. Muhammed, Hayatı ve Doktrini*) (1930), İngilizce tercümesi (1936, New York, 1957), Almanca tercümesi (1936), Fransızca tercümesi (1945), İtalyancası (1934) ve *Die Person Muhammads in Lehre und Glauben seiner Gemeinde* (1918). Daha yakın bir zaman önce K. Ahrens’in *Muhammad als*

Religionsstifter (1935) İslam Peygamberinin öğretilerinin faydalı bir açıklamasını vermektedir.

Son yılların temel eseri, M. Gaudefroy-Demombynes ve W. Montgomery Watt tarafından yapılmıştır. MUHAMMAD AT MECCA (Muhammed Mekke'de) (1953) eserinde, bunun Fransızca tercümesinde (1957) MUHAMMAD AT MEDİNA (Hz. Muhammed Medine'de) (1956), Fransızca Tercümesi (1959) ve *Muhammad, Prophet and Statesman* (Hz. Muhammed, Peygamber ve Devlet Adamı) (1961), sonraki eser, bizlere yaşadığı hususi sosyal çevrede yeni bir anlayış vermektedir. Doksan dört yaşında M. Gaudefroy-Demombynes tarafından tamamlanan *L'evolution de l'humanite* (Paris, 1957) koleksiyonunda cilt XXXII MAHOMET adlı eseri, son zamanlardaki araştırmalarla her zaman aynı seviyede değildir (ayrıca yanlış yazımların da farkında olun); fakat yazar peygamberin sosyal geçmişi ile bilgi ile mücehhez olduğu zaman böyle bir insana bu kadar güçlü bir kişiliğin bahşedilmiş olmasının araştırılmasında bilimsel objektiflikle birleştirilebilecek bir örnekten bahsetmeyi hak etmektedir. Başta, Muhammed'in hayatı ile ilgilenilmektedir; sonra onun mesajı böylece başka eserlerde bulunmayan bilgi zenginliğini sağlamaktır. Daha yakın zamanlarda M. Rodinson (1961) bu konuda daha basit ancak daha titiz bir çalışma üretmiştir.

Aniden ortaya çıkan bir devletin lideri olarak özellikle Muhammed'in faaliyetinin kendisini ilgilendiren M. Hamidullah gibi çağdaş eğitilmiş Müslümanın iki ciltlik *Mahomet, le prophete de l'Islam* eserini karşılaştırmak ilginç olacaktır.

Muhammed'in ailesi ile ilgili olarak şu eserlere bakınız: N. Abbott'un *Aişe, the Beloved of Mohammed* (*Ayşe, Muhammed'in Can Eşi*) (1942) ve H. Lammens'in *Fatima et les filles de Mahomet* (1912).

KUR'AN

Kur'an, Muhammed tarafından insanlara bildirilen mesajdır. Avrupa'da en çok kullanılan basımı şudur: G. Flügel'in *Corani textus Arabicus* (1881) çünkü Flügel ayrıca Arapça metinlerin her türlüşünün bulunduğu sürekli oluşan ifadeleri belirleyerek ve metindeki bütün dizeleri yerleştirmenin kolay bir vasıtası olarak bağlaçlar ve edatlar dahil bütün kelimelerin bir indeks olan *Concordantiae Corani Arabicae'i* (2. bs., 1925) hazırlamıştır. Yine de kişi şuna dikkat etmelidir ki: M. Barakat tarafından yazılan *al-Murshid ila ayat al-Qur'an al-kerim* (Şam, 1358/1928) ve Muhammad Abd al-Baki tarafından yazılan *al-Mu'jam al-mufahras* (Kahire, 1364/1945) gibi iki adet uyumlusu olan Müslümanlar tarafından kullanılan resmi Mısır basımı (1347-1939) verilen ayet numaraları Flügel'inki ile uyum sağlamamaktadır.

Muhtemelen hâlâ sık sık tartışma konusu olan Kur'an'ın hiçbir Avrupa diline tercümesi, onun göze çarpan edebi geçerliliğinin ve titiz tam anlamını vermemesinden kaynaklanmaktadır. Eski tercümelemlerden, kişinin bahsetmesi gerekenler şunlardır: J. Rodwell (1876) ve E. Palmer (1880). Tarihçinin eleştireli mecburiyetini tatmin etmeye en yakın olan tercüme şudur: R. Blachere tarafından yazılan surelerin muhtemel sırasını yeniden

yapılandırılan ki burada başka bir basımda (1957) bunun kullanması daha kolaydır; hiçbir yorum yapmadan Kur'an'ın geleneksel sıra dizilimine geri döndüğü *Le Coran* (1947-1950) eseridir. İşleyişte aynı ruh, R. Bell tarafından yazılan iki ciltlik İngilizce versiyonu *The Qor'an (Kur'an)* (1937-1939)'da bulunmalıdır. A. J. Arberry'nin *The Koran Interpreted (Yorumlu Kur'an)* (1955) Kur'an ile ilgili orijinalliğin ruhunu ve lezzetini İngilizceye tercüme etmeyi amaçlamaktadır.

Bütün yorumcular tarafından kabul edildiği üzere; Kur'an çalışması zorlaştırılmıştır ki halife Osman tarafından orijinal resmi, basımı bölümlerin kronolojik sıralamasına herhangi bir atıfta bulunmadan yapılmıştır. Bunların birçoğu sırasıyla muhtemelen birlikte grup haline getirilen bağımsız pasajları ihtiva etmektedir. Büyük Müslüman âlimler tarafından yazılan ve içlerinden en önemlilerinden ve en eski olanlarından bir tanesi Taberi'nin Kur'an ile ilgili yorumu (*Tefsir*) hâlâ vazgeçilmezdir. Bununla birlikte modern çalışmalar için temel eser, üç ciltlik F. Schwally ve G. Bergstrasser tarafından tamamlanan ikinci basımı Th. Nöldeke tarafından yazılan *GESCHICHTE DES QORANS*'dır (1909-1938). Bu eser aşağıdakilerle desteklenmelidir: A. Jeffery'nin *Materials for the History of the Text of the Qur'an* (1937) (*Kur'an Metnin Tarihi için Malzemeleri*) ve onun *The Qur'an as Scripiter (Metin Yazarı olarak Kur'an)* (1952); kendi tercümesi için R. Blachere tarafından yazılan mukaddime; R. Bell'in *Introduction to the Qur'an (Kur'an'a Giriş)* (1953) ve R. Paret'in *Grenzen der Koranforschung* (1950).

Kur'an'ı anlama çabaları hem inananları hem de bilim adamlarını, onun kelimelerini çalışmaya sevk etmiştir. Bu çalışmalar arasında şunlar sayılmaktadır: R. Blachere'nin "Note sur le substantif nafs 'souffle vital,' 'ame,' dans le Coran," *semitica*, I (1948), 69-77 veya I Goldziher'in "Muruwwa und Din," kendisine ait *Muhammadanische Studien* (1889-1890), I bu eser M. Bravmann tarafından "On the Spritual Background of Early Islam and the History of its Principlal Concepts," (*İlk İslamın Manevi Arkaplanı ve onun Başlıca Kavramlarının Tarihi*) *Le Musen*, LXIV (1951), 317-365 örnek olarak bahsedilebilecek eserlerdir. A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Quran (Kur'an'ın Yabancı Kelimeleri)* (1938) eserinde yabancı dillerden kelime almanın önemli bir problemini tartışmıştır ve J. Horovitz kendi yazdığı *Koranische Untersuchungen* (1926) eserinde yabancı özel isimleri tartışmıştır; bu eser *Hebrew Union College Annual II* (1925) (*Yahudi Birliği Kolej Yıllığı*) kısmen İngilizceye tercüme edilmiştir. R. Brunschvig'in "Simples remarques négatives sur le vocabularie du Coran," *SI*, V (1956), 19-32 eseri insanın orda bulmayı umduğu kayıp kelimeler bakış noktasından Kur'an çalışmasının değerini göstermektedir.

Kur'ani öğretinin değişik hususları üzerine yapılan çalışmalar arasında şu eserlerden bahsedilmelidir: T. O'Shaughnessy'in "The Development of the Meaning of Spirit in the Koran," (*Kur'an'ın Ruhundaki Anlamının Gelişimi*) *Analecta Christiana Orientalia*, CXXXIX (1953) (cf. R. Blachère sayfa 117); P. Eichler'in *Die Dschinn, Teufel und Engel im Koran* (1928); H. Ringgern'in "The Conception of Faith in the Qoran," (*Kur'an'da İman Kavramı*) *Oriens*, IV (1951), 1-20; ve ilginç olan, her ne kadar geniş çaplı bir şekilde

benimsenmeyen sonuç çıkarımları olsa da P. Casanova'nın *Mohammed et la fin du monde* (1911-1924) eseri dikkat çekmektedir. Ayrıca, H. Birkeland'ın *The Lord Guideth. Studies in Primitive Islam (Allah Hidayet Bahşetmesi. İslam'daki İlk Çalışmalar)* (Oslo, 1956) eserine de bakınız. Buna ilaveten R. Roberts tarafından yapılan *The Social Laws of the Qoran (Kur'an'ın Sosyal Kanunları)* (1925) eseri de vardır.

Batıdaki araştırmada İslam'ın kökeni ile ilgili çalışmaya, uzun süredir sadece Muhammed'in karakteri ve eseri değil aynı zamanda komşu dinlerin etkileri de dâhil edilmiştir. Muhammed'in Yahudilerle olan temasları ve Yahudiliğin onun üzerindeki etkileri, A. Geiger tarafından *Was hat Muhammad aus den Judenthume aufgenommen* (1893, tekrar basım 1902); A. J. Katsh tarafından *Judaism in Islam, Biblical and Talmudic Backgrounds of the Koran and its Commentaries (İslam'da Yahudilik, Kur'an ve Tefsirlerinin İncil ve Talmud Arka Planı)* (1954); A. J. Wensinck tarafından *Mohammed en de Joden te Medina* (2. bs., 1928) RA'da G.-H. Bousquet tarafından kısmen tercüme edilen bu eser, XCIX (1955); Z. Hirschberg tarafından *Israel in Arabia (Arabistan'daki İsrail)* (1946) ayrıca S. D. Goitein tarafından *Jews and Arabs (Yahudiler ve Araplar)* (New York, 1955) eserleri bulunmaktadır. Aynı zamanda H. Speyer'in *Die biblischen Erzählungen im Koran* (tekrar basım, 1961) eseri de mevcuttur. Kur'ani mesajla olan ilişkisi çalışılabilecek olan Hristiyan çevresi ile ilgili olarak Tor Andrea'nın bir adet Fransızca tercümesi de olan *Der Ursprung des Islam und das Christentum* (1926) eserine ve *Les origines de l'Islam et le Christianisme* (1955)'e ve R. Bell'in *The Origin of Islam in its Christian Environment (İslam'ın Kökeni ve onun Hristiyan Çevresi)* (1926) de bakınız. Müslüman mitinin bir kaynağı olarak her iki etkinin bir birleşimi ile ilgili olarak *Les origines des légends musulmanes dans le Coran et dans les vies du pophéte* (1933)'e de bakınız.

Günümüzde eğilim, İslam peygamberinin Yahudi ve Hristiyan inançları ile temaslara geliştirdiği sonra da Arabistan'a giren hususlar altında şartların genel dini değişim karakteristiği ve ideolojik atmosferini tekrar yeniden yapılandırmaya çalışmaktan ziyade tam metni ödünç almaya daha az bakmaktır. Bu bağlantıda büyük öneme haiz mülhaza olarak Arap bölgesinin tekrar gözden geçirilmesi gereğine dikkatler çekilmiştir. Bu arkeolojik keşiflerle kolaylaştırılmıştır. Şöyle ki: Y. Moubarac tarafından araştırılan "Les études d'épigraphie sud-sémitique et la naissance de l'Islam," *REI*, XXV (1957) eser, bu konudur. Semitik bağlantılar için; Semitik fikirlerin genel birikimindeki "havari" ve "İsa'nın göğe yükselişi" ikili kavramlarının yer aldığı G. Widengren'in *Muhammad, The Apostle of God and his Ascension (Muhammed, Allah'ın Peygamberi ve Miraç)* (1955) eserine ve kadim Oryantal bağlantılar için C. Dubler'in "Survivances de l'ancien Orient dans l'Islam," *SI*, VII (1957) eserinin 47-75. sayfalarına bakınız. Ayrıca ilginç önerileri olan R. Serjeant tarafından yazılan "Haram and Hawtah, the Scared Enclave in Arabia," *Mélanges Taha Husain* (Kahire, 1962) eserine de bakınız. Y. Moubarac'ın *Abraham dans le Coran* (1958); J.-M. Abd el-Jalil'in *Marie et l'Islam* (1950); J. Jomier'in *Bible et Coran* (1959); d. Masson'un *Le Coran et la révélation judéo-chrétienne* (1959) ve M. Hayek'in *Le Christ de l'Islam* (1959) eserleri

Müslüman-Hristiyan temas ve fikir değişimlerinin bir ilişkisinden ilhamını almıştır. Kendi içlerinde doğru olan bu veri ve kıyaslamalara önem verilmektedir; bununla birlikte onlar İslam tarihinin perspektifi bağlamında yokturlar.

Nihayet İslam'ın temellerinin sosyolojik hususuna ilgi gösterilmektedir. Bu konu ile değişik birçok fikirlerle ilgili olarak M. Rodinson tarafından yazılan “La vie de Mahomet et le problème sociologique des origines de l’Islam,” *Diogéne*, XX (1957) eserine bakınız. Aynı yazar, insan ve öğretmen olarak Muhammed ile *RH'de* 229 (1963), 169-220'de ilgili en son eserlerin genel bir bibliyografisinin gözden geçirilmiş hallerini derlemiştir.

Hulefa-i Raşidin (Doğru-Yönlendirilmiş) Emevi Halifeleri Arap Fetihleri

KAYNAKLAR

Bir imparatorluğun ve halifeliğin ilk kurumunu gören Müslüman tarihinin ilk yüzyılına araştırmakta en önde gelen zorluk şu gerçekte yatmaktadır: Mısır papirüsü hariç (bk., yukarıda s. 16 ff.) yerli Suriye ve Bizans kaynakları çok azdı. Sadece o zaman aralığı değil ayrıca Emevilerin rakibi ve halefleri olan Abbasi halifelerinin etkisi altında sürdürülen seçim ve baskı vasıtasıyla ilk nakilcilerden gelen sözler çarpıtılmasına rağmen Arap kaynakları daha sonra ortaya çıkmışlardır.

Taberi'nin TARİHİ OLAYLAR adlı eseri, şimdiye kadar en önemli kaynaktır; ancak kendisini takip eden selefleri, Emevî devletinin başkentliğini yapmış olduğu Suriye de dâhil olmak üzere Müslüman Batıyı tamamen ihmal ederek Mezopotamya ve İran ile ilgilenmişler ve bu konuda değişik birçok eser vermişlerdir.

M. J. de Goeje ve diğerleri tarafından yazılan her biri kendine has sayfa numaralı üç bölüme ayrılmış beş ciltten oluşan standart basımı takip etmek tercih edilmektedir (Leiden, 1879-1901): Cilt I The Jahiliye and the Beginnings of Islam (*Cahiliye ve İslamın Başlangıcı*); Cilt II, The Umayyads (*Emevîler*); Cilt III, The Abbasids to A.H. 311 (*Hicretten Sonra 311'e kadar Abbasiler*). Her bir cilt Latince bir özetle başlamaktadır: Son cilt, bir indeks ve sözlük ihtiva etmektedir. 648-717 yılları için I. Guidi tarafından yazılan faydalı bir özet *RL'deki I* (1925), 352-407 bulunmaktadır. H. Zotenberg tarafından yapılan Farsça versiyonunun kısaltılmasının (tekrar basımı, 1958) Fransızca tercümesi, doğal olarak orijinalinin yerini tutamamaktadır. E. Marin tarafından İngilizceye tercüme edilmiş *The Reign of al-Mutasim (El-Mu'tasım'ın Hükümranlık Dönemi)* Amerikan Oryantal serileri, XXXV (1951)'a da bakınız.

Diğer kronikler, Taberi'ninki kadar detaylı değildir, fakat onların ilham kaynağı ve kaynakları farklı olduğu için, onun eserini düzeltmeye ve desteklemeye hizmet etmektedirler. En önemli genel kronikler Şii Ya'qubi (İbn Wadih coğrafyacı olarak da bilinir, bk., s.135) tarafından yazılan iki ciltlik M. Th. Houtsma tarafından yayına hazırlanan *Historiae* (1883) ve Abu Hanifa al- Dinawari tarafından yazılan ve V. Guirgass tarafından yayına hazırlanan (1888) *al-Akhbar al-tiwal* eseri ile her ikisi de üçüncü/dokuzuncu yüzyıldan gelen I. I. Krachkovskii tarafından yapılan ilaveler ve düzeltmelere sahip eserlerden ibarettir (Leiden, 1912). Bu kroniklere *in toto*'da korunmayan bir kronik daha ilave edilmelidir. Bu kronik, adı bilinmeyen altıncı/on birinci yüzyıldan Kuzeypatı Afrikalı bir yazar tarafından ve Abbasilerin birincisi ve Birinci Velid'den olan sonraki Emevîler hakkında bir takım orijinal bilgiler içeren ve M. J. de Goeje tarafından yayına hazırlanan *Freagmanta Historicorum Arabicorum*, I (1871) da eklenmelidir. Tarihi ve *Arap* edebiyatları arasındaki yarım yol mesafede, çok değerli olan İbn Kuteybe tarafından yazılan *Uyun al-akhbar* eseridir. Onlar kısmen C. Brockelmann tarafından yayına hazırlanmıştır; dört ciltlik (1900-1930) ve tam bir basımı ile dört cilt halindedir (Kahire, 1925-1930) ayrıca J. Horovitz tarafından yapılan kısmi tercüme *IC'de*, IV-V (1930-1931) eseri de vardır. Mas'udi tarafından yazılan *The Muruj al-Dhahab (The Meadows-or Washings-of Gold)* A. J.-B. Pavet de Courteille ve A. C. Barbier de Meynard tarafından tercüme edilip yayına hazırlanan dokuz ciltlik değişik halifelerden aktarılan hikâyeciklerdeki tarihtir (1861-1877). Ayrıca Bağdat'ta (1938) ve birinci cildi (Paris, 1962) piyasaya çıkan gözden geçirilmiş Fransızca tercümesi C. Pellat tarafından başlatılmıştır. Rus bilim adamı P. Giaznevich'nin Abbasi devrimine ışık tutan on birinci yüzyılın adsız yazarı tarafından bu metin yayınlanmıştır, "Arabskii Anonim XI veka" (Moskova, 1950).

Bazı eserler tek olaya atfedilmiştir. Mesela: Diğerleri sadece zafer için değil aynı zamanda idari süreçle ilgili o zamana kadar kazanılmış emsalleri kaydetmek üzerine çalışırken Muhammed'in vefatından sonra meydana gelen isyan hakkında Wathima tarafından yazılan *Kitab Al-Ridda* gibi eserler vardı. Aşağıdaki eserler bahsedilmeyi hak etmektedirler: Al-Baladhuri tarafından yazılan *FUTUH AL-BULDAN* ve M. J. de Goeje tarafından yayına hazırlanan *Liber expugnationis regionum* (1886). Kahire'de ve daha yakın zaman öncesinde (1956-1957) ve P. K. Hitti ile F. Murgotten tarafından İngilizceye tercüme edilen iki ciltlik *The Origins of the Islamic State (İslam Devletinin Kökenleri)*(1916-1925) bu eserler arasındadır. O. Rescher tarafından Almancaya tercüme edilen iki ciltlik (1917-1923) eseri de saymamız gerekir. C. Torrey tarafından yayına hazırlanan (1922) *al-Maghrib ve al-Andalus*'un fethini de içine alan İbn Abd al-Hakam tarafından yazılan *Futuhul Mısır*, bu konudaki önemli eserlerden biridir. Bu eser için s.26'daki R. Brunschvig'in eserine ve A. Gateau'nun "La conquête de l'Afrique du Nord et de l'Espagne," *RT*, VI, IX, XXIII-XXV, XXIX-XXXIV, XXXVIII-XL (1931-1939) eserlerine bakınız. Bu eserler, Mısır ve Batı için değerli eserlerdir. Fetihlerle ilgili ilave bilgi ayrıca İbn A'tham al-Kufi den, *Ifriqiya* için H. Masse'nin "La chronique d'ibn A'tham et la conquête de l'Ifriqiya,"

Mélanges Gaudefroy-Demombynes (1935-1945) ve Orta Asya için, A. Kurat'ın *AÜDTCFD*'daki VI-VII (1948-1949) eserlerinden elde etmek mümkündür. Al-Waqidi'ye izafe edilen fetihlerin değişik birçok hikâyesi, daha sonraki tarihlerin kurmaca eserleridir.

Baladhuri ayrıca son zamanlara kadar sadece parçaları bilinen İslam'ın ilk iki yüzyıldaki kuşaklar tarafından sınıflandırılan yöneticiler ve "soyluları"ı ilgilendiren hacimli telif eser *Ansab al-ashraf*'ın da yazarıdır. 1883 yılında Greifswald'da W. Ahlwardt, *Anonyme arabische Chronik* başlığı altında Abdülmelik ile ilgili bölümü yayınladı. İbrani Üniversitesi, Kudüs'ün himayesinde kısmî basıma başladı. Ki bu eserden aşağıda bahsedilen ciltler yayınlanmıştır: Cilt IV (Yezid ve Muaviye II hakkında) M. SchlEssinger tarafından (1938); ve Cilt V (Osman, Mervan I ve Abdullah b. Al-Zübeyir hakkında) S. D. Goitein tarafından (1936) ve Arap zirvesi tarafından tam basım beklenmektedir. Bu konuda M. Hamidullah Dhakha'nın al-'Arab'ta numara 27 (1958) Cilt I (Nuh'tan Hz. Muhammed'e kadar) yayınladı. G. Levi Della Vida *RSO'da* VI (1914-1915) Ali hakkındaki kısmı tercüme etti. O. Pinto ile birlikte *Il'Califfo Mu'awiya* (Roma 1939) başlığı altında Muaviye bölümünü tercüme ettiler. Ayrıca M. Hamidullah'ın çalışması, "Le Livre des généalogies d'al-Baladhuri," *BEOD*, XIV (1952-1954) eserine bakınız.

İnsanların hükümet ve adliye ile ilgili özel kategorilerinin tarihi, al-Jahshyari tarafından yazılan *Ta'rikh al-wuzura* eseridir. Ki bu eser, aynı basım makalenin eksik halinin H.von Mzik (1926) tarafından yayınlanan ve Kahire'deki basımıdır (1947). Ayrıca bu konuda D. Sourdel'in "La valeur littéraire et documentaire du 'Livre des Vizirs' d'al-Ğahsiyari," *Arabica*, II (1955), 193-210 eserine bakınız. *Akhbar al-qudat* (Kahire, 1947-1950) ve al-Kindi tarafından yazılan ve R. Guest tarafından yayına hazırlanan (1912) *The Governors and Judges of Egypt (Mısırın Valileri ve Yargıçları)* eserlerine de bakınız. Ayrıca İbn al-Hakam (tarihçinin kardeşi) ve Kahire'de yayına hazırlanan *Sirat Umar b. Abd al-Aziz'e*; E. Lévi-Provençal tarafından yayına hazırlanan ve Mis'ab al-Zubayri'nin soya ait eseri *Nasab al-Quraysh* (1954); yine E. Lévi-Provençal tarafından yayına hazırlanan İbn-Hazm tarafından yazılan *Jamaharat al-ansab* (1948) eserine de bakınız.

Adab eserleri, edebi ve tarihi bilgiyi bir araya getirir. Bu, Kahire basımı H.S. 1321 ile uyuşan Punjab Üniversitesi Oryantal Yayınlar, IX (Kalküta, 1935-1937) için Ö. Shafi'nin *Analytical Indices* iki cilt olarak telif ettiği altı cilt olarak yayına hazırlanan (Kahire, 1940-1950) Endülüslü İbn Abd Rabbihi tarafından yazılan *Kitab al-'iqd al-farid*'te görünen iyi bir örnektir. Abü l-farj al İsfahani tarafından (ö. 967) yazılan özellikle KİTAB AL-AFGANİ de değerlidir. Müzik düzenlenen şiirin bu abide telifi, yöneticiler, onların nedimleri, şairler ve müzisyenler, onların bu dönemdeki yaşam alanları ve sosyal hayatları hakkında bir bilgi madenidir. Bu açıkçası ilk olarak eğlence kaynağı olarak algılanmıştı, fakat bunları hazır hale getiren belgeleme işlemi daha da az geçerli değildir. Günümüzde Kahire ve Beyrut'ta hazırlanan iyi basımları daha tamamlanmamıştır. Bu yüzden, bütün esere atıfta bulunan

I. Guidi tarafından yazılan (1895-1900) vazgeçilmez alfabetik tablolar ve R. Brünnow tarafından yazılan ilave bir cilt ile (1888) Bülaq'ta yirmi cilde (H.S. 1285) yazılan eski basıma başvurmak gerekmektedir.

İnsan, *hadis* (bk., s. 28) koleksiyonları, sapkınlık üzerine yazılmış bilimsel tezler (bk., s. 136), çoğunlukla özgün olan çağdaş olaylara karışmış belli başlı birtakım şairlerin – tam olmamasına karşın – Emevî olayına tanıklık ettiğini unutmamak gerekir: S. Naja tarafından çalışılan al-Kumait (1957); iki ciltlik H. Pérés tarafından yayına hazırlanan Kuthaiyir Azza (1928-1930); JRAS'ta S. Hüseyin tarafından yayına hazırlanan Suraqa b. Mirdas (1936); ve H. Lammens tarafından tartışılan “Le chantre des Omaiyyades,” *JA*, (1894) adlı eserleri vardır. Bütün bu şairler hakkında, s. 129'da atıfta bulunulan C. Nallino ve R. Blachere'nin s. 102'de atıfta bulunulan *Histoire de la litterature arabe*, II, eserlerine bakınız.

Müslüman olmayan kaynaklar için; Bizans yıllık yazarı, Theophanes Confessor'un *Chronographia* (813 yılına kadar), iki ciltlik olup C.de Boor tarafından yazılan eleştiri basımı (Leipzig, 1883-1885) eserine; Bibliothèque de l'École des Hautes Etudes'in *Chronique de Denys de Tell Mahre, quatrieme partie* başlığı altında J. Chabot tarafından tercüme edilen ve yayına hazırlanan Tell-Mahre'nin Dionysios adı altındaki Süryani Kronikine bakınız. Sciences philologiques et historiques, aynı basımı 112 (Paris, 1895); Mısırlı bir Hristiyan olan Johannes of Nikiou, Arap Fetihlerinin çağdaşı ki onun *Chronicle* eseri sadece Etiyopyaca yazılmış versiyonu vasıtasıyla bilinmektedir. Bu eser, H. Zotenberg tarafından *Notices et extraits de manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, XXIV (1883)'te tercüme edilmiş ve yayına hazırlanmıştır. Veya bundan daha iyisi, İngilizcesi H. Charles tarafından yazılmıştır (1916); ve F. Macler tarafından *Chronicle*'i tercüme edilen Ermeni Sebeos'un eseri sayılmaktadır (1905). Bunlara İskender'in pederşahi genel tarihi de eklenmelidir. Ki bu eser, Sawirus (Severus) b. Al Muqaffa'nın eseri olarak bilinmektedir. Ancak o sadece bütün eserin başlangıcını yazmıştır. Sonuç olarak bu eser değişik birkaç yazar tarafından devam ettirilmiştir. Bununla ilgili, aşağıdaki basımlar mevcuttur: “History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria,” (*İskender'in Kipti Kilisesinin Baş Piskoposu'nun Tarihi*) B. Evetts tarafından İngilizce tercümesi yapılmış ve yayına hazırlanmıştır, *PO*, I/2 ve 4, V/1, X/5 dört cilttir (Paris, 1904-1915); *severus Ibn al-Muqaffa'nın Alxeandrinische Patriatchengeschichet von S. Marcus bis Michael I*, C. F. Seybold tarafından yayına hazırlanmıştır (Hamburg, 1912); *Historia Patriarcharum Alexandrinorum*, C. F. Seybold tarafından yayına hazırlanmıştır, *CSCO*, Scr. Ar. Ser. III. Tom. 9 Fasc. 1,2 (Beyrut ve Paris, 1904-1910; tekrar basımı Scr. Ar. Ser. 8, 9 Louvain, 1954). *History of the Patriarchs of the Egyptian Church (Mısır Kilisesinin Başpiskoposlarının Tarihi)*, Yassa Abd al Masih tarafından yayına hazırlanmıştır O.H.E. Khs-Burmester ve A. S. Atiya, Cilt II, pt. 1-3. Publications de la Société d'Archéologie Copte. Textes et Documents (Kahire, 1943-1959). Son basım Seybold'un *CSCO*'daki basımının devamı niteliğindedir ve 849-1102 tarihlerini kapsamaktadır. Daha sonraki zamanlar için (1243'e kadar), E. Renaudot'un *Historia Patriarcharum Alexandrinorum Jacobitarum* tarafından Latince uyumlusu kullanılmaktadır (Paris, 1713).

O, diğer Arap tarihçi ve yazarlarının yanında Severius ve müritlerini kullanmaktadır.

Bu kaynaklardaki kusurlar, kısmen Emevî dönemindeki bilgi eksikliğimizden kaynaklanmaktadır. Her bir kaynağın biraz daha aydınlık ve dikkatli doğal çalışması, metinlerin daha tam okunuşu ve teknik terimlerin anlamlarının açıklama, bilgimizde daha hızlı bir artış sağlayacaktı.

Tüm olarak dönem için L. Caetani (1912) tarafından yazılan *Chronographia Islamica* yıl be yıl ve topografik bir düzen içinde ve kaynaklara yapılan detaylı referanslarla *annali Dell' Islam*'ın devamı için kullanılan koleksiyonun oluşturulması için temel olayların bir listesini (H.S.) sağlamaktadır (atıf s. 115 f.): Cilt I: H.S. 1-22; II: 23-45; III: 45-65; IV: 66-85; V: 86-132).

ARAP FETİHLERİ

Özellikle Sasani tarafında Arap fetihlerinin tarihi, J. Wellhausen tarafından yazılan *Skizzen und Vorarbeiten VI* (1899) *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams* adlı eserde kapsamlı olarak çalışılmıştır. Bu eser, ayrıca bireysel ülkelerle ilgili olarak değişik eserleri de içine almaktadır. Suriye konusunda M. J. de Goeje'nin *Mémoires d'histoire et de géographie orientales*'in II. Cildindeki *Mémoire sur la conquête de la Syrie* eserine bakınız (2. bs., Leiden, 1900). Mısır için ise A. Butler'in *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Domination (Mısır'ın Arap Fethi ve Roma Egemenliğinin Son Otuz Yılı)* (1902) ve E. Amélineau'nun "La conquête de l'Égypte par les arabes," *RH*, CXIX-CXX (1915) eserlerine de bakınız. Orta Asya için ise H. A. R. Gibb'in *The Arab Conquests in Central Asia (Orta Asya'daki Arap Fetihleri)* (1923) eserine bakınız. Ayrıca son zamanlarda D. Dunlop tarafından yazılan *The History of Jewish Khazars (Hazar Yahudilerinin Tarihi)* (1954) eserine de bakınız. Elbette bunlara, s. 107'de atfı yapılan değişik birçok ülkenin genel tarihleri de eklenmelidir.

Büyük fetih döneminden sonra Bizans ve Ermensitan ile olan ilişkiler için şu eserlere bakınız: E. Brooks'un "The Arabs in Asia Minor (641-750)," (*Küçük Asya'da Araplar*) *Journal of Hellenic Studies*, XVIII (1898); M. Canard'ın "Les expéditions des arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende," *JA* (1926); M. Cheira'nın *La lutte entre arabes et byzantins, la conquete et l'organisation des frontieres aux VIIe et VIIIe siecles* (İskenderiye, 1947); H. A. R. Gibb'in birtakım önemli öneriler ihtiva eden ve s. 86 atfı yapılan ve daha önce basılan *Studies on the Civilization of Islam (İslam Medeniyeti Üzerine Çalışma)* "Arab Byzantine Relations under the Umayyad Caliphate," (*Emevi Halifeleri Döneminde Arap-Bizans İlişkileri*) *Dumbarton Oaks Papers*, XII (1958); J. Laurent'in *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquete arabe jusqu'en 886* (1919); ve R. Grousset ile E. Honigmann tarafından yazılan ve s.108 ve 138'de kendilerine atfı yapılan eserlerdir. N. Fries tarafından Müslüman ordusu incelenmiştir; *Das Heereswesen der Araber zur Zeit der Omaijsaden, nach Tabari* (1921).

Akdeniz ve deniz gücünde halifelerin politikası üzerine şu eserlere bakınız: Archibald Lewis'in *Naval Power and Trade in the Mediterranean (Akdeniz'de Deniz Gücü ve Ticaret)* (1951); E. Eichhoff'un Saarbrücken Üniversitesinde yazdığı bir tezi: *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland (650-1040)* (1954); W. Hoenerbach'ın "Araber und Mittelmeer. Anfänge und Probleme arabischer Seegeschichte," 60. *Doğum yılı münasebetiyle Zeki Velidi Togan armağanı* (İstanbul, 1950-1955) ve "La navegacion omeya en el Mediterraneo y sus consecuencias politico-culturales," *Miscelanea de estudios arabes y hebraicos* [Granada Üni.], II (1953).

Fethedilen toprakların teslimine ve organize edilmesine katılımın maddi ve dini şartları, D. Denet tarafından metot noktasından kusursuz olan *Conversion and the Poll-tax in Early Islam* (1950) monografında çalışılmıştır. Sayfa 90'da atıf yapılan M.van Berchem ve C. H. Becker tarafından ileri sürülen birçok soruyu gündeme getirir.

RAŞİDUN VE EMEVİ DÖNEMİ

Raşidun diye tabir edilen dört halifenin dönemindeki yerli tarih, aşağıdaki çalışmaların konusu olmuştur: E. Sachau'nun "Der erste Chalife Abu Bakr," *SBPA* (1903); H. Lammens'in "Le triumvirat Abou Bakr, Omar, et Abou Obaid," *MFO*, IV (1910), tartışmalı: Taha Hüseyin'in *al-Fitnat al-kubra*, iki ciltlik (1947-1953) Osman ve Ali hakkındadır; L. Veccia Vagliari'nin, "Il conflitto 'Ali-Mu'awya e la secessione kharigita riesaminati ala luce di fonti ibadite," *Annali. Istituto Universitario Orientale di Napoli*, n.s., IV-V (1932) ve İngilizce olarak *Proceedings of the XXIIInd Congress of Orientalists,(Oryantalistlerin 22. Kongre Tutanakları)* 1951, cilt II (1947) ve ayrıca aynı yazar tarafından "Sulla denominazione Hawariğ," *RSO*, XXVI (1951), İsveç dilinde F. Buhl tarafından yazılan Ali; E. Petersen'in "Ali and Mu'awiyah. The Rise of the Umayyad Caliphate," (*Ali ve Muaviye. Emevî Halifelerinin Doğuşu*) *AO*, XXIII (1959), 157-196; aynı zamanda R. Vesely'nin "Die Ansar im ersten Bürgerkrieg, 36-40," *ArO*, XXVI (1958), 36-58.

Tekrar gözden geçirilmeyi gerektiren belli başlı bazı fikirler kadar netlikten yoksun sunumuna rağmen Emevî döneminin modern çalışmaları arasında hâlâ öncü olan eser, J. Wellhausen, orijinal olmayan bir indeks ile birlikte İngilizce tercümesi de olan *The Arab Kingdom and its Fall* (Kalkuta, 1927) *DAS ARABISCHE REICH UND SEIN STURZ* (1902) eseridir. Bu eser, Taberi'nin kaynaklarının eleştireli çalışmasına dayanmaktadır ve Emevî tarihinin geleneksel Abbasi sunumuna karşı ilk girişimi temsil etmektedir.

Emevî dönemine ithaf edilmiş olan H. Lammens'in eserleri, daha caziptir ve daha iyi belgeye sahiptir, ancak yorumları çoğu kez oldukça gevşektir. Onun baş eserleri, aşağıdaki gibidir: *Etudes sur le règne du Calife Omayyade Mo'awiya Ier* (1908) orijinal olarak *MFO*'da basılan özel bir dizi çalışmanın bir araya getirilmesidir, I-II (1906-1908).

Bu yüzden bir bütün olarak o zamanki iktidarın kapsamlı bir araştırması değildir. Benzer şekilde *Le Califat de Yazid Ier* (1921) orijinal olarak *MFO*'de piyasaya çıktı, IV-VII (1910-1921). “L’Avènement des Marwanides et le califat de Marwan Ier,” *MFO*, XII (1927) daha da güvenlidir. *Etudes sur le siècle des Omayyeds* (Beyrut, 1930) “Ziad b. Abihi, vice-roi de l’Iraq,” *RSO*, IV (1911-1912); ayrıca “Un poète royal a la cour des Omayyades,” *ROC*, IX (1903); “Le chantre des Omayyades,” *JA* (1895); “Le calife Walid Ier et le prétendu partage de la mosquée des Omayyades a Dama,” *BIFAO*, XXVI (1926); “Un gouverneur...d’Egypte...,” *Bulletin de l’Institut d’Egypte, Sér. ‘den V*. Cilt I, Arapça papirüse dayanmaktadır; özellikle tehlikeli olan “La Badia et la Hira sous les Omayyades,” *MFO*, IV (1910); ayrıca “Mo’awiya II,” *RSO*, VII (1916-1918) eserleridir.

Emevi döneminin çeşitli iktidar ve hükümlerlik dönemleri hakkında F. Gabrieli tarafından yazılan monografiler daha da güvenlidir: “II califfato di Hisham,” *Mémoires de la Société Archéologique d’Alexandrie*, VII (1935); “al-Walid b. Yazid, il califfo e il poeta,” *RSO*, XV (1935); “La rivolta dei Muhallabiti e il nuovo Baladuri nel Iraq,” *RL*, Ser. VI, Cilt XIV (1938) ve “L’eroe omayyade Maslama b. Abdalmalik,” *ibid.*, Ser. VIII. Cilt IV (1950-1951). Benzer şekilde U. Rizzitano’nun “Abdalaziz b. Marwan governatore d’Egitto,” *ibid.*, Ser. VIII, Cilt II (1941) eserine bakınız. Umar b. Abdalaziz konusunda ayrıca C. H. Becker tarafından yazılan ilk zamanlara ait Omar II, *ZA*, XV (1900) eserine de bakınız. J. Périer sınırlı bir bakış açısının detaylı çalışması olan *La vie d’al-Hajjaj ibn Yousof* (1904) eserini yazdı.

Yukarıda bahsedilen eserlerin hususi bir prens ve lider üzerinde yoğunlaşmalarından dolayı, daha geniş konuların herhangi bir işlemini engellenmektedir. Kullanımımızda geniş bir bakış açısına sahip birçok önemli çalışma vardır. Ancak bunlar antika haline gelmiştir. Yakın zamanlarda yayınlanmış kaynaklar ışığında gözden geçirilmeyi beklemektedirler. Bu gözden geçirme işlemi ise daha başlamamış sayılır. Bu alandaki temel eserler şunlardır: J. Wellhausen’in “Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam,” *AGG*, V/5 (1901); G.van Vloten’in *Recherches sur la domination arabe, le shi’isme et les croyances messianiques sur la Omayyades* (Amsterdam, 1894); Siyasi ve dini mücadeleler ve idari kurumlar konusunda H. I. Bell’in “The Administration of Egypt under the Umayyad Caliphs,” (*Emevî halifelerinin yönetimi altında Mısır’ın İdaresi*) *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII (1928). Ayrıca C. H. Becker’in eserleri, büyük ölçüde farazi yorumlar içerdikleri zaman bile, net, mantıklı gerekçeleri olan ve sayısız ihtimallere açık modellerdi (bk., D. Dennett’in yukarıda s. 126). Bunların arasında en önemli olanları şunlardır: “Die Entstehung von ‘usr- und haragland,” *ZA*, XVIII, (1904) ve “Steuerpacht und Lehnswesen,” *Islam*, V (1914) ki bu eserler onun *Islamstudien*, I adlı eserine dâhil edilmiştir (s.86’da atıf yapılmıştır). Bu eser, kendi zamanlarının yeni hususlarını ortaya çıkarmıştır. Ancak günümüzde bu konu ile bir gösterge tek kaynak olarak kullanılamaz.

Ayrıca aynı koleksiyonda “Grundlinien der wirtschaftlichen Entwicklung Aegyptens in den ersten Jahrhunderten des Islam,” *Klio'dan* tekrar basım, IX (1909), bu eser iki ciltlik *Beitrage zur Geschichte Aegyptens unter dem Islam*, (1902-1903), her ikisi de ilk kez C. H. Becker tarafından yayına hazırlanan makalenin tüm avantajını kullanır.

Yeni eserler arasında, bir sürü farklı çalışmalara özel dikkat verilmelidir: H. A. R. Gibb'in “The Evolution of Government in Early Islam,” (*İlk İslam'da İdari Değişim*) *SI*, IV (1955), 1-17 ve “The Fiscal Rescript of Omar II,” (II. Ömer'in Mali Fermanı), *Arabica*, II (1955), 1-16; Para tarihi üzerine ise P. Grierson'un “The Monetary Reforms of Abdal-Malik,” *JESHO*, III (1960), 241-264; J. Schacht'ın s. 41'de atıf yapılan *Origins* isimli eseri; Salih al-Ali'nin *al-Tanzimat al-ijtimaiya wa'l-iqtisadiya fi'l Basra fi'l garn al-awwal* (Bağdat, 1953); L. Massignon'un “Explication du plan de Basra,” *Westöstliche Abhandlungen R. Tschudi* (1954); A. Launois'in “Deux estampilles et un gros poids Omeyyades en vere,” *JA* (1958), 287-311, ki bu eser, gerçekten Emevilerin son döneminin mali politikasının gerçek çalışmasıdır; W. Montgomery Watt'ın “Kharijite Thought in the Umayyads Period,” (*Emevi Döneminde Hariciye Düşüncesi*) *Islam*, XXXVI (1961) ki bu eser devam edecektir; E. Salem'in *The Political Theory and Institutions of the Khawarij (Havariclerin Teori ve Kurumları)* (Baltimore, 1956); T. Lewicki, “Les Ibatites dans l'Arabie du sud,” *International Orientalists Congress (Uluslararası Oryantalistler Kongresi)* XXIV (Münih, 1957), 362-364 ayrıca Academie Polonaise des Sciences [yayınlarından] *Folia Orientalia* I (Krakov, 1959), 3-17; M. Hodgson'un “How did the Early Shia Become Sectarian?” (*İlk Şia nasıl Mezhep oldu?*) *JAOS*, LXXV (1955); S. Moscati'nin “Per una storia dell'antica şî'a,” *RSO*, XXX (1955), 257-267; W. Thomson'un “The Character of Early Islamic Sects,” (*İlk İslam Mezheplerinin Karakteri*) iki ciltlik *Goldziher Memorial Volume'nun* Cilt I'inde (1948-1958); H. Ritter'in “Studien zur Geschite der İslamischen Frömmigkeit,” *Islam*, XXI (1933); hasan al-basri ve diğerleri hakkında; A. Vasiliev'in “The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, M. S. 721,” *Dumbarton Oaks Papers*, IX-X (1955-1958), 23-47; M. Sprengling'in “Farsçadan Arapçaya,” *AJSL*, LVI-LVII (1939-1940); ve A. Poliak'ın “L'arabisation de l'orient sémitique,” *REI*, XII (1938) bu konuda W. Marçais'in s 220'deki eserine bakınız. Fethedilmiş topraklara Arapların yerleşmeleri de J. Sauvaget'in eseri; daha detaylı çalışmaya niyet ettiği “Remarques sur les monoments Omeyyades. I: Chateaux de Syrie,” *JA* (1939) konusudur. Bu konuda ayrıca C. Cahen'in “Histoire économique-sociale et islamologie: la question préjudicielle de l'adaptation entre les indigènes et l'Islam,” *Colloque sur la Sociologie musulmane*, 11.-14. Eylül 1961, *Actes* (Bürüksel, 1962). Abbasi Devrimi üzerine *mise au point* ve C. Cahen'deki tartışmalara “Points de vue sur la Révolution Abbaside,” *RH*, CCVII (1963) eserine bakınız.

EDEBİYAT VE SANAT

Edebiyat hususunda s. 102'ye ve C. Nallino'nun Kahire'de verilen (1910-1911) *Arabic Literture from the Beginnings to the Umayyads (Başlangıçtan Emevîlere kadar Arap Edebiyatı)* eserine, adı geçenin İtalyanca eseri *Raccolta*, IV (s. 88'de atfı vardır), Fransızca tercümesi (1950); R. Blachère, "Regards sur l'acculturation des Arabo-Musulmans jusque vers 40/661," *Arabica*, III (1956) 247-265 ve "Les principaux thèmes de la poésie érotique au siècle des Umayyades de Damas," *AIEO*, V (1939-1941).

Sanat ve arkeoloji konusunda başlıca tanıtıcı eser, K. A. C. Creswell tarafından yazılan iki ciltlik *Early Muslim Architecture (İlk Müslüman Mimarisi)* (1932-1940); yazarı tarafından yazılan bir özetle birlikte *A short Account of Early Muslim Architecture (İlk Müslüman Mimarisinin Kısa Bir Muhasebesi)* (Pelican Kitapları, 1958) eseri ve *EI*'deki "Architecture" makalesidir. Çoğunlukla aşağıda sıralanacak eserler gibi belli başlı özel çalışmalardan çıkarılacak çok şey vardır: D. Schlumberger'in "Les origines antiques de l'art Islamique a la lumière des fouilles de Qasr el-Heir," *Syria*, XX (1939); J. Sauvaget'in *La mosquée Omeyyade de Médine* (1947); R. Hamilton'un *Khirbat al-Majjar, an Arabic Mansion in the Jordan Valley* (1959) veya tartışmadan ortaya çıkan çalışmalar bile, şimdi az çok eskimiş durumdadır, mesela İslam öncesi olmayan Emevî dönemine ait Mshatta kalesinin kökeni (bk., *EI*, s.v.).

Abbasi Hilafeti ve Ardından Gelen Devletler

ON BİRİNCİ YÜZYILIN ORTALARINA KADAR KAYNAKLAR

Genel tarihlerde kendilerine adanan bölümlerin haricinde, Abbasiler hakkında derinlemesine bir çalışmaya sahip değiliz. İlk resmi çalışmalar bile tam olmaktan uzaktır. Müslüman tarihinin en parlak dönemi olmasından dolayı; bu durum, daha da şaşırtıcıdır. Gerçeği söylemek gerekirse; ilk yıllar hariç, koleksiyonun önemli bir kısmı, sadece yakın bir zaman önce keşfedilmiştir. Bu koleksiyon yenilenmelidir. Özellikle bu durumda araştırmanın ya erişilebilir gerçeklerle ya da aşağı yukarı tesadüfen rastlanılan kroniklerdeki on dokuzuncu yüzyıl oryantalistlerin ilgi duyduğu sınırlı bir dizi soru ile sınırlı kalması gerekir. Temel problemleri ortaya çıkarmak çok önemlidir. Burada, ciddi boşlukları doldurmak için bir bütün olarak dönemin ciddi bir şekilde düşünülmesinden daha önemli bir husus yoktur.

Kaynak eksikliği yoktur. Mısır ile ilgili yayınlanan makaleye ilaveten – M.S. 969 Fatımi fethinden önce aşağı-yukarı yarısı Mısır ile ilgili olan – bir takım ilginç Suriye makalesi yayına hazırlanmıştır. Mesela: N. Abbott tarafından yazılan “Arabic Papyri of the Reign of Ğa’far al-Mutawakkil ‘ala-llah,” (*Ğa’far al-Mutawakkil ‘ala-llah Saltanatında Arapça Papirüs*) *ZDMG*, XCII (1938). Kronikler ve diğer eserler, A. Z. Safwat tarafından yazılan dört ciltlik *Jamharat rasa’il al-‘arab* (Kahire, 1937), yayınında dördüncü/onuncu yüzyılda tekrar üretilmeden önceki resmi mektupların belli bir sayısı da muhafaza edilmiştir. Nihai olarak resmi yazışmaların üç koleksiyonu vardır.

Bu koleksiyonlar, Buyid döneminden başlayıp kişisel mektupları olduğu kadar idari faaliyetleri de içeren karışık belgelerdir. Bunların en ünlüsü, halifenin sekreteri Abü İshak al-sabi'nin mektup koleksiyonudur. Bu koleksiyonun küçük bir bölümü, S. Arslan (1898) tarafından yayınlandı. Diğer taraftan ünlü bir edebiyat şahsiyeti ve vezir olan İbn Abbad tarafından ise "Sahib" adlı eser yazılmıştır. Abd al Wahhab Azzam ve Shawqi Daif (Kahire, 1947 ve Tahran 1955) tarafından yayına hazırlanan bu eser, tarihçiler için daha çok faydalıdır. Bu konuda C. Cahen'in "Une correspondance buyide inédite," *Studi orientalistici in onore di Giorgio Levi Della Vida*, I eseri de vardır (Roma, 1956).

Emevî tarihi için atıfta bulunulan bütün eserler, (bk., bölüm 16) Abbasiler başlığı altında yazılmıştır. O zamana kadar olan belgeler, önemli tarihçi Taberi'nin kontrolü vasıtasıyla Abbasi idaresinin ilk dönemi için kullanılmıştır. Fakat H.S. 311 yılına kadar, son yıllarla ilgili açıklamaları oldukça zayıftır. Burada Abbasi Dönemi özellikle de Taberi'den sonra gelen dönemle ilgili eserlerden bahsediyoruz.

Daha sonraki Müslümanların gözünde vasat bir tarih görünümü sergileyen Taberi tarihi, değişik birçok tarihçi tarafından sürdürülmüştür. 320/923 yılına kadar yazan İspanyol Arib, 1897 tarihinde M. J.de Goeje tarafından yayına hazırlanmıştır. Bir sonraki önemli yazar ise 447/1055 yılına kadar yazan ilgili ailenin Müslüman bir üyesi, Hilal al-Sabi'dir. Onun tarafından sırasıyla eseri sürdürülen ve 362/973 yılına kadar yazan Thabit b. Sinan, Harran'ın "Sabian"ı ayrıca Bağdat'ın yüksek seviyeli bir bilim adamıdır. H.S. 388'in sonundan H.S. 393'ün başına kadarki süreyi kapsayan dönemdeki orijinal eserinden sadece bir parça, bize ulaşmıştır. Yine de gerekli bilgi, daha sonraki tarih eserlerinde özellikle de 421/1030'da ölen bir filozof, bir doktor ve devlet adamı olan Miskawahi tarafından yazılan TAJARİB AL-UMAM (*The Experiences of the Nations*) (*Milletlerin Tecrübeleri*)adlı eserde; ayrıca *Tajarib*'in devamını da 488/1095'te ölen vezir Abu Shuja' al-Rudhrawari'de bulunmaktadır. İki yıl sonraki eserleri ihtiva eden bu makalede, tarihi sonlandıran Hilal al-Sabi tarafından yazılan eserin üç belirtilmemiş yılı ile bağlantılı olduğu sağlanmaktadır. Bütün eser, (bk., s. 133) Tankuhi'ye de atıfta bulunan üç ciltlik tercüme ve bir indeks ihtiva eden küçük bir cilt ve metni üç ciltten oluşan D. S. Margoliouth ve H. Amedroz tarafından yazılan *The Eclipse of the Abbasid Caliphate* (*Abbasi Halifeliğinin Duraklaması*) (Londra, 1920-1921) İngilizceye tercümesiyle birlikte yayına hazırlanmıştır. Yazarların zekâsı, onların belge ve nakil kaynakları ve yaşadıkları idare ile olan bağlantıları, bu eseri kıyaslanamayacak kadar zengin kılmaktadır; bu yüzden bundan faydalanılmalıdır.

Birkaç yıl önce, L. Caetani, *Tajarib*'in İstanbul nüshasının birinci, beşinci ve altıncı ciltlerinin kopya basımını yayınladı; *GMS*, VII/1, 5, 6 (Leiden ve Londra, 1909-1917), cilt 1 M.S. 622-657 yıllarını kapsıyordu. M. J.de Goeje ayrıca kendisinin *Fragmanta Historicorum Arabicorum*'unda II (1971) al-Ma'mun'dan al-Musta'in'e kadarki iktidarı içine almaktadır. Yine de bu dönemde, Miskawaih, Tabari'ye hemen hemen hiçbir şey ilave etmemiştir.

Bu yüzden de büyük bir çekiciliğe sahip değildir. H. Amedroz, Miskawaih'in pasajlarının tablosuna paralel *Tajarib al-Umam, Arib, Tabari Continuatus* ve Hilal, *Kitab al-Wuzara'* H.S. 295-320 yılları boyunca kendisinin makalesine bir ek olarak yazdığı "The Tajarib al Umam of Abu Ali Miskawaih," *İslam*, V (1914) ve "The Vizier Abu 'l-Fadl İbn al 'Amid from the Tajaribal-Umam of Abu 'Ali Miskawaih," *İslam*, III (1912) eserlerini yayınlamıştır.

Tarihi değere haiz diğer yazarların eserleri arasında, İbn abi Tahir Taifur'dan da bahsetmeliyiz. Onun eseri, al-Ma'mun'un Bağdat'taki iktidarının başlangıcını detaylı bir şekilde tasvir eden *Kitab Baghdad* eserinin bir parçası; H. Keller tarafından (1908) Almanca tercümesi ile yayına hazırlanmış; ayrıca Kahire'de (1949) yayınlanmıştır. Al-Suli (ö. H.S. 946) tarafından yazılan ve J. Heyworth-Dunne tarafından yayına hazırlanan (Kahire, 1937) ve içinde kendisinin Bağdat'ta bir saray mensubu olarak çok basit bir şekilde canlı hatıralarını ilişkilendirdiği *Kitab al-Awraq (The Book of Leaves) (Sayfaların Kitabı)*'na özel bir yer ayrılmalıdır. Bu eserin M. Canard tarafından yapılan çok değerli dip notları ile iki ciltlik *Akhbar al-Radi billah wa'l-Muttaqi* başlıklı Fransızca tercümesi de vardır (Cezayir, 1946-1950).

Bir Mısırlı Hristiyan olan ve on birinci yüzyılın birinci yarısında Antakya'da yaşayan Yahya al-Antaki, iki imparatorluk arasındaki ilişkilerde hem Bizans hem de Müslüman tarihini bir araya getiren ve özellikle iyi bilgi sunan önemli bir kronik telif etmiştir. Fransızca tercümesi ile birlikte en iyi basımı, *PO*'daki I. Krachkovskii ve A. Vasiliev tarafından yazılanlardır XVIII (1924) ve XXIII (1932). Mari tarafından yazılan "The Nestorian Kronik", on ikinci yüzyıla kadar devam etti; Amr bar Sliba tarafından yazılan ve P. H. Gismondi (1903) tarafından yayına hazırlanan eser de faydalıdır.

Birçok farklı kronik, genel tarih bakımından de dikkate değerdir. Hasan b. Muhammad Qummi tarafından yazılan *Ta'rih-i Qumm*, küçük İran şehri Kum'un tarihi ile ilgili olup sahip olduğu belgelerin önemi açısından oldukça dikkat çekicidir. Bu eser bize bir Farsça tercüme ile ulaşmıştır. Jalal al-Din Tihrani tarafından yayına hazırlanmıştır, I-V (Tahran, 1934). Bu eser hakkında Ann K. S. Lambton tarafından kaleme alınan makaleye bakınız, *BSOAS*, XII (1947-1948), s. 580. Malik al Shuara Bahar tarafından (1935) yayına hazırlanan Farsça *Ta'rih-i Sistan*, da ayrıca Doğu İran için en önemli eserdir. Gazneliler döneminde Müslüman Orta Asya'nın tarihi için bol miktarda kaynak, Gazneli Mahmud hakkında yazılan al-Utbi'nin Arapça *al-Ta'rih al-yamini* eserinde bulunmaktadır. Bunun bir de (Manini tarafından Farsça uyarlamasına dayanmaktadır) R. Reynolds tarafından yazılan (1858) İngilizce tercümesi vardır. Ayrıca yine Farsça olarak Baihaqi tarafından yazılan aşırı derecede detaylı *Ta'rih* eseri vardır. Buna ek olarak kısmen korunan Mesud'un iktidar dönemi ile ilgili S. Nafisi tarafından yazılan notlardan oluşan iki ciltlik iyi basım (Tahran, 1945-1953) eseri de ifade etmeliyiz.

Ayrıca daha sınırlı *Zain al-akhbar*'a da bakınız. Bu, Gardizi tarafından yazılan ve M. Nazim tarafından yayına hazırlanan (Berlin, 1928) ve S. Nafisi'nin (Tahran, 1954) İran'ın genel tarihinin özü ve Orta Asya için de değerli bir eserdir. Narshakhi tarafından yazılan *Ta'rikh-i Bukhara*, C. Schefer tarafından yayına hazırlanan (1892) ve R. Frye tarafından İngilizceye tercüme edilen (Cambridge, Mass., 1954) İran basımı vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır.

Müslüman Doğu Dünyasının geri kalanının yerel kronikleri arasında, bizler, şimdi bile hâlâ kısmen tasnif edilen Yemen'e ve F. Wüstenfeld tarafından yayına hazırlanan dört ciltlik *Die Chroniken der Stadt Mekka*'ye (1857-1861) yoğunlaşacağız.

İnsanların özel sınıflarına adanmış eserlerden, özellikle vezirler için yazılanlardan bahsediyoruz. Kısmen korunan gerçek belgeleri içeren muhteşem bir eser olan *Tuhfat al-umara' fi Ta'rikh al-wuzaraa* al-Jahshiyari'nin bir devamıdır. Bu eser H. Amerdo tarafından *Three Years of Buwaihîd Rule in Baghdad 389-393 A.H.* (Londra, 1901) adıyla yayına hazırlanmıştır.

Kısa hikâyelerden oluşan koleksiyon, Kadı al-Tanukhi (ö. M. S. 994) tarafından yazılan *Nishwar al-Muhadara* eserinde kısmen korunmuştur. Bu eser, bir takım ilginç mülâhazalar ihtiva etmektedir. Birinci cildi D. S. Margoliouth tarafından yayına hazırlanmış ve tercüme edilmiş olan *The Table Talk of Mesopotamian Judge (Mezopotamyalı Yargıcın Masa Başı Konuşması)* (Londra, 1921) adlı eseridir. Ancak ikinci cildi, aynı yazar tarafından *Revue Sittenbild von Arabe de damas*, X (1930) ve XIII (1932) adıyla yayına hazırlanmış ve *IC*'de tercüme edilmiştir III-VI (1929-1932; ayrı baskı, 1934). A. Mez tarafından yayına hazırlanan *Abulkasim, ein Bagdader Sittenbild von Muhammad b. Ahmad al-Mutahhar al-Azid* (Heidelberg, 1902); R. Brünnow tarafından yayına hazırlanan *Kitab al muwashsha* (1886) ve K. Muastafa tarafından (Kahire, 1953) ayrıca Bedi' al-Zaman al-Hamadhani (ö. 1008) tarafından yazılan *Maqamat (Assemblies)(Kurullar)* ki bu eserin alıntıları R. Blachere ve P. Masnou (1957) tarafından tercüme edilmiştir. Bizler ise yapılanlar hakkında kısa romanlara sahibiz.

Büyük yazar al-Jahiz'in edebi eserleri arasında önemli tarihi kaynak ihtiva eden birçok farklı küçük eser vardır. Mesela: Türk askerlerinin erdemlerine adanmış *Manaqib al-atrak; Tria Opuscula*'da (Leiden, 1903) G.van Vloten tarafından yayına hazırlanan kamu görevlilerini taşlamayı amaçlayan *Dhamm akhlaq al-kuttab*, benzer mizaçla *Majmü'at rasa'il*'de (Kahire, 1324/1906), s. 155-180'ye dâhil edilen *Dhamm 'amal al-sultan* eseri de vardır. Tarihi için büyük öneme sahip kaynak ise ticareti ilgilendiren anlaşmalardır. Mesela: *Revue de l'Académie Arabe de Damas* adlı eserinde XII (1932) ve Kahire'de (1935) H. H. Abdulwahhab tarafından yayına hazırlanan "al-Tabaşşur bi'l-tijara," ve *Three Essays of...al-Jahiz* (1926) eserinde J. Finkel tarafından yayına hazırlanan Yahudi ve Hristiyanlar hakkındaki *al-Radd 'ala 'l-nasara wa'l-yahud*; bu eser, *JAOS*'da İngilizceye tercüme edilmiştir (1927) ve *Hesperis*'te I. S. Allouche tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir,

XXVI (1939). G. Awad tarafından yayına hazırlanan (1951) ve al-Shabushti tarafından yazılan *Kitab al-diyarat* oldukça özel bir bakış açısından Hristiyanlar hakkında bilgi sunmaktadır.

Abu Hayyan al-Tawhidi ve al-Tha'alibi şair ve edebiyatçılar tarafından yazılan belli bazı eserlerden faydalı bilgiler derlenebilir; ancak bu durumda s. 24'teki M. Canard tarafından yazılan askeri romanlardan bahsetmemek gerekir.

Temel yasal eserler ve temel idari süreçlerle ilgili eserler, Abbasi döneminde yazılmıştır. Mesela: Kahire'de yayına hazırlanan Abu Yusuf tarafından yazılan KİTAB AL-KHARAJ (H.S. 1352); aynı kitap, E. Fagnan tarafından *Le livre de l'impôt foncier* (1921) adıyla Fransızcaya tercüme edilmiştir. Ki bu eser, T. Juynboll tarafından yayına hazırlanan Yahya b. Adam'ın eseri ile karşılaştırılması gerekir (1896). Ayrıca aynı eser A. Ben Shemesh tarafından *Yahya ben Adams Kitab al-Kharaj (Taxation in İslam)*, I (Leiden, 1958) adıyla İngilizceye tercüme edilmiştir. Bu eser geleneklerle çok iyi bir uyum sergilemektedir. Ayrıca Kahire'de (1353) yayına hazırlanan Abu Ubayd b. Salam tarafından yazılan *Hadis'in* bir koleksiyonu *Kitab al-amwal* eseri ile birlikte dir.

Kuttab'ın bürokrasisi üzerine değişik birçok eser yazılmıştır. Bunlardan birincisi; D. Sourdel tarafından yayına hazırlanan ve al-Baghdadi tarafından yazılan *Kitab al-kuttab*'dır *BEOD*, XIV (1952-1954). İdari ihtiyaçlarla tam anlamıyla uyum içindeki yazar ve memur, nerdeyse idarenin bütün dallarını kucaklayan ve sadece ikinci yarısı muhafaza edilmiş eseri yazan Quadama b. Ja'far'ın *Kitab al-kharaj* idi. Bu eser kısmen yayınlanmıştır. Arapça metni, Paris'in Sorbonne Üniversitesinde A. Makki tarafından yazılan doktora tezi yayınlanmamış haliyle mevcuttur. İmparatorluğun vilayetlerinde maliye sistemini tanıtan bölümler, s. 135'te atıf yapılan *BGA*'da, VI tercüme edilmiş ve yayına hazırlanmıştır. Al-Khwarizmi tarafından yazılan ve G. van Vloten (1895) tarafından yayına hazırlanan *Mafatih al-'ulum*, ansiklopediye benzer küçük, pratik bir eser olup değişik bilimlerin, mesleklerin ve entelektüel takipçiliğin terminolojisini veren ve kurumlar hakkında makalelerde benzer kaynağa dikkat çekmektedir. "Ortodoks" hukuku alanı dışında, s. 43'teki Zaid b. Ali'ye ve R. Serjeant'ın "A Zaidi Manual of Hisbah of the IIIrd Century," *RSO*, XXVIII (1953), 1-34'e bakınız. Son olarak, özellikle de "Quelques problemes éconoques et fiscaux de l'Iraq Buyide," *AIEO*, X (1952)'deki değişik birçok makalede C. Cahen tarafından çalışılan ve yayına hazırlanan *Kitab al-hawi* gibi idari ve vergi memurlarının kullanımı için tasarlanan özellikle de matematik ve bilimsel tezler içeren kaynak sayılmaktadır. S. 147'de atıf yapılan, M. Hamidullah tarafından yayınlanan bilimsel tez hazinenin envanteri ile ilgilidir.

Mawardi konusunda bakınız s.44.

Coğrafik olarak tanımlanan eserlerin pek çoğu idari işlerle yakından ilgilidirler. Aslında bunların birçoğu memurlar ve yöneticilerin Müslüman dünyasında bilmeleri gereken tanımlardır. Abbasi dönemi, daha sonraki dönemlerde nadiren kullanılan coğrafya yazıcılık tarzının altın çağıdır.

Bir giriş olarak, Orta Volga Bulgarları büyükelçilik sekreterinden olmazsa hakkında hiçbir şey bilemeyeceğimiz bir ülkeyi sıra dışı bir şekilde gözlemleyen İbn Fadlan gibi seyyahların anlatılarına atıfta bulunulabilir. Uzun süre eksik tercümeyle bilinen anlatıları, *Ibn Fadlan's Reisebericht* (1939)'unun keşfedicisi Zeki Velidi Togan tarafından orijinaline yakın el yazmasından Almancaya tercüme edilip yayına hazırlanmıştır; bu eser ayrıca I. Kovalevsky (Leningrad 1939; 2.b bs., Kharkov, 1956) tarafından Rusçaya tercüme edilip yayına hazırlanmıştır; ayrıca S. Dahhan tarafından yayına hazırlanmıştır (Şam, 1959) ve M. Canard tarafından *AIEO*, XVI (1958), 41-146'da Fransızcaya tercüme edilmiştir. Aynı türün Hint Okyanusundaki deniz yolculukları anlatıları vardır. Mesela: J. Sauvaget tarafından *Relation de la Chine et de l'Inde* adıyla yazılan tercüme ve yorum basımında var olan ve G. Bude'nin Collection Arabe de l'association (Paris, 1948) olan Tüccar Abu zaid Hasan al-Sirafi'nin eseridir. İspanyol Yahudi'si İbrahim b. Ya'qub al-Turthusi, sadece tercümeleri ile tanınmaktadır ki onun eseri yanlışlıkla iki ayrı yazara atfedilmiştir; O, s. 219'da al-İdrisi'den önce Hristiyan Avrupa hakkında bildiği çok az şeyi Müslümanlara öğretmiştir. O da aynen mahpus Harun b. Yahya gibi Constantinopol ile ilgili tek bilgi kaynağıydı ve M. İzzeddin tarafından "Un prisonier arabe a Byzance au IXe siecle," *REI*, XV (1941-1946) eseri tartışılmıştır. İnsanlar, bunlara daha çok Müslüman olmayan dünya hakkında bilgi veren anlatıları da eklemesi gerekir. Bu konuda, bu dönemde Horosan ve Mısır arasındaki bu ülkeler için faydalı olan C. Schefer (1881) tarafından tercüme edilip yayına hazırlanan ve Naşir Khusrav tarafından yazılan Farsça *Sefer-name* eseri de vardır.

Abbasi Devri için önemli birçok coğrafik metin, M. J. Goeje tarafından yayına hazırlanmıştır. Ancak *BGA'daki* bu eserler, kronolojik sıralama halinde değildirler (bakınız sonraki Paragraf). Dördüncü cildinde Qudama'nın bir parçası ile birlikte bir Fransızca tercümesi de olan ve bir posta müdürü olan İbn Khurdadbeh'in eseri, dokuzuncu yüzyıla aittir. Temelde devletin yolları hakkında bilgi sağlamaktadır. Diğer dokuzuncu yüzyıl yazarları, Fransızca tercümesi G. Wiet tarafından yapılan ve *Les atours précieux* (1955) eserinde şu anda mevcut olan İbn Rusteh ve (tarih üzerine s. 122) al-Ya'qubi gibi, ayrıca G. Wiet tarafından *le livre des pays* adıyla tercüme edilen bu eser, *BGA'de*, VII bulunmaktadır. Kısa bir basımı günümüze kadar gelmiş olan İbn al-Faqih al-Hamadhani tarafından yazılan *Kitab al-buldan* en nihayetinde *BGA*, V. Ciltte ortaya çıkmıştır.

BİBLİOTECHA GEOGRAPHORUM ARABICORUM (*BGA*)'nın ilk üç cildi, on birinci yüzyılının üç temel ve ilgili coğrafik eserlerine ayrılmıştır. Birinci cilt, *Viae regnorum* adı altında bu tür araştırmanın kurucusu al-Balkhi'nin kayıp eserinden elde edilen al-İstakhari'nin eserini sunmaktadır. İkinci cildi, muhtemelen Fatimi ajanı olan İbn Hawkal'ın eserinin içermektedir. Ki bu eserle ilgili J. H. Kramers, M. J. de Goeje tarafından kullanılan tam el yazmalarına dayanan ve iki cildinin (1938-1939) orijinal haritaları ile kopya yeni basımlarını yayımlamıştır. G. Weit tarafından yazılan Fransızca bir tercümesi hazırlanmaktadır.

Opus geo graphicum eseri, kısmen tekrar bir basımdır; kısmen de al-İstakhari'nin eserini tamamlamaktadır. Final olarak yabancı yazarları kullanan ve onlardan da öteye giden *Descripto imperii mostmemici* el -Muqaddisinin bu eseri üç cilt olarak sunulmaktadır. P.Miguel (1964) tarafından yazılan Suriye ve Filistin hakkında olan Maghreb bölümü C.Pellat tarafından (1950) tercüme edilmiştir.

Bu eserler değişik görüş noktalarından Müslüman dünyasının vilayet tanıtımını oluşturmaktadır. Al-Muqaddis özellikle oldukça sıra dışı bir eser üretmiştir. Kendisinin yorulmayan merakı, geniş görüş açısı ve insani ilgisiyle yazar; yollar ve diğer unsurlarla ilgili var olan yerel gelenek, dil, ekonomi ve diğer her türlü özelliği zengin detayıyla birlikte her bölgenin genel bir resmini çizerek doğru kişisel bilgi ile sunmaktadır.

BGA eserinin 8. cildi herhangi bir başlık altında sınıflandırılmayan al-Masudi tarafından yazılan *kitab al-Tanbih* eserini içermektedir. Bu eser, Fransızcaya B.Carra de Vaux tarafından *Le Livre de l'avertissement et de la revision* (Paris, 1896) adıyla tercüme edilmiştir. *BGA*'nın dördüncü cildi I-III ciltleri için sözlük ve indekstir. Ancak 8.cildin sonu V-VIII ciltleri için bir sözlük ve indeks sunmaktadır.

Daha sonra keşfedilen birkaç eser, *BGA* ile eşleştirememiştir. Orta Asya'ya özel ilgiden, hem Müslüman hem de Müslüman olmayanlarla ilgili bilgi, Samanid Vezir Al-Jayihaninin kayıp kitabından kısmen elde edilmiştir. Bunların her ikisi de V.Minorsky tarafından ustalıkla yorumlanmış; yayına hazırlanmış ve tercüme edilmiştir: Dördüncü/Onuncu yüzyılın sonunda bir İran eseri olan isimsiz *Hudhud al-Alam* eseri *GMS*, n.s., XI(1937) görülmektedir (*BSOAS*'deki ilaveler, XVII[1955]). Diğeri, Marvazi ise *Çin, Türkler ve Hindistan* üzerine olan bu eser 1942'de yayınlanmıştır.

Tarım ile ilgili uygulama ve teorilerde İbn Wahşiyeye atfedilen *Nabatean Agriculture* adlı eser, *Kitab al-Filaha* oldukça bol miktarda bilgiyi sunmaktadır. Bu soruyla ilgili M.Plesner'in "*Der Inhalt Der Nabataischen landwirtschaft, Zeitschrift fur Semitistik und verwandte Gebiet, VI* (1928) eserine bakınız.

Son olarak Abbasi dönemi temel dini ve felsefi eserlerin ortaya çıkışını; ayrıca genel mezhep ve tarikatların özellikle de al-Ashari tarafından yazılan *Makalat al-İslamiyin* eserinin ortaya çıkışını görmüştür. Bu eser iki cilt olup H. Ritter tarafından yayına hazırlanmış (1929-1930) ve *firak al-Şia*, yine H. Ritter tarafından yayına hazırlanmış (1931) al-Navbakti adı altında yayınlanmıştır. Bu eserin Fransızca tercümesi M. J. Maşkür tarafından yapılmış ve *Revue de l'histoire des religons, CLII-CLV*(1958-1959). Modern çalışmaların durumu bu tür

kaynak malzemenin özünden ortaya çıkan beklentileri karşılamamaktadır. El kitaplarından başka Abbasi tarihiyle ilgili hiçbir genel ifade yoktur. Öğrenci, kısmi olarak C. Cahen tarafından yazılan *Leçons d'histoire musulmane* ile gündeme gelen ve üç bölüm olarak *Centre de Documandation Universitaire* adıyla kopyalanan (Paris,1957-1958) ile belli bazı soruları gündeme getirmiştir. Bu eser, 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadarki alanı kapsamaktadır. Ayrıca Bernard Lewis tarafından yazılan *EP²*'deki "Abbasiler" makalesine bakınız.

Dördüncü / Onuncu yüzyıldaki medeniyet ve kurumların genel bir muhasebesi A. Mez tarafından yazılan *DIE RENAISSANCE DES İSLAMS* eserinde bulunmaktadır (Heidelberg, 1922). Bu eserin İngilizcesi (1937), İspanyolcası (1936) ve Arapçası (1947)'de yayınlanmıştır. Son iki tanesi, tam indeks ve bibliyografya sunmaktadır. Bunlar orijinal ve İngilizce tercümeden mevcut değildir. Bu temel bir eserdir; kişiyi çoklu kaynaklara çeker. Özellikle bol bilgi alıntı yaptığı edebi eserlere yönelmektedir. Buna rağmen yine de biraz kafa karıştırıcı belli yüzeysel noktalarda şu anki araştırmadan geride durmaktadır. Ki bu, Müslümanın hayat akışında belli bazı hususları değiştirmiştir. Bazı hususlarda ise araştırmanın şu anki durumunun çok gerisinde kalmaktadır. Üstelik onuncu yüzyıl, gelişmiş sınırlandırılmış olduğu için bir taraftan Abbasi tarihinin ilk yüzyılının tarihi çıkarılmaktadır; fakat aynı zamanda bağımsız devletlerin tarihine de temas edilmektedir. Bu devletler, bazı hususlarda onuncu yüzyıl boyunca Müslüman yaşam tarzını değiştirmiştir. Bunu yaparken de bu çifte hususu ve söz konusu tarihi evrimi net olarak belirtmemiştir. Başlıktaki "Renaissance" kelimesi, ki bu kelime açıkça on altıncı yüzyılın Renaissance'ını uyandırmak için seçilmiştir, sadece Helenistik fikirlerin aşılması ve yayılışından kaynaklanan parlak kültürel gelişime bakmaktadır. Öğrencilerin okumaları ihtimaline binaen, bir takım faydalı imalar, Abd al-Aziz Duri (A. A. Duri) tarafından Arapça olarak yazılan *al-'Aşr al-'abbasi al-awwal* (Bağdat, 1945) ve R. Levy'nin *A Baghdad Chronicle* (1929) eserinde bulunmaktadır.

GENEL VE SİYASİ TARİH

Abbasi Halifeliğinin ferdi saltanat, dönem ve devirlerinin siyasi tarihi bir sürü araştırmanın konusu olmuştur. Bunların hepsinin amacı sınırlı kalmıştır. Bunların arasında aşağıda atıfta bulunacağımız eserler de yer almaktadır: S. Moscati'nin "Studi su Abu Muslim," *RL*, VIII/4 (1949-1950); Th. Nöldeke'nin *Sketches from Eastern History (Doğu Tarihinden Karalamalar)*'daki (Londra, 1892), bunun Almanca basımı, *Orientalische Skizzen* (Berlin, 1892) "Al-Mansur,,"; A. Dietrich tarafından yazılan "Das politische Testament des zweiten abbasiden Kalifen, al-mansur," *İslam XXX* (1952)'i eklemek mümkündür; S. Moscati'nin "Studi sul califfato di al-Hadi," *Orientalia*, n.s., XIV-XV (1945-1946) ve "Le califat d'al-Hadi," *Studia orientalia*, XIII (1946); N. Abbott, *Two Queens of Baghdad, Mother and Wife of Harun al-Raşid (İki Kraliçe; Harun el-Raşid'in Annesi ve Karısı)* (Şikago, 1946) [Abbasi halifelerinin en ünlüsü, Harun'un kendisi hakkında yeterli bir biyografi yoktur]; L. Bouvat'ın eskimiş *Les Barmecides* (1912);

F. Gabrieli'nin "La successione di Harun al-Rashid e la guerra fra al-Amin e al-Ma'un," *RSO*, XI (1928), 26-28 ve *Morgenlandische Texte und Forschungen* (1929)'un *al-Ma'mun e gli Alidi*, Cilt II/1; O. Pinto'nun "al-Fath b. Khaqan, favorito di al-Mutawakkil," *RSO*, XIII 81931-1932); ayrıca al-Mutawakkil hakkında N. Abbott'un "Arabic Papyri," s.130'da kendisine atf yapılmıştır; W. Hellige'nin *Die Regentschaft al-Muwaffaq* (Berlin, 1936) ve H. Bowen'in *The Life and Times of 'Ali b. İsa, the Good Vizier* (1928) (*İyi Vezir Ali b. İsa'nın Hayatı ve Zamanı*). Halifeliğin yönetimi ile ilgili Samarra döneminin bütün siyasi tarih E. Herzfeld'in şehrin kazısı ile bağlantılı yayınlanan *Geschichte der Stadt Samarra* (1947) eseridir.

Halifeliğin askeri ve diplomatik tarihi, aslında E. Brooks'un "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbsids (*İlk Abbasiler Döneminde Bizanslar ve Araplar*)," *English Historical Review*, XV (1900)'de göreceğiniz Abbasiler ve Bizansların ilk safhaları arasındaki ilişkileri içermektedir. Dokuzuncu yüzyılda ve onuncu yüzyılın başlarında elimizin altında önemli bir eser vardı; ayrıca Bizans hakkında olduğu kadar İslam hakkında da bilgi sahibi olmuştuk. Bunu A. Vsiliev'in ilk basımı Rusça olan BYZANCE ET LES ARABES (1902) eserinde görmek mümkündür. Basılması henüz tamamlanmamış bu eserin yeni Fransızca basımına başvurulması gerekir. Rusça metin, tamamıyla değiştirilmiştir ve H. Grégoire, M. Canard ve M. Nallino tarafından *Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae* (Brüksel, 1935-1950) eserinde mükemmel derecede geliştirilmiştir. Cilt I, *La dynastie d'Amorium (820-867)* (1935; tekrar basım 1959); II, *La dynastie macédoninne (867-959)* sadece ikinci bölümü piyasaya çıkan iki bölümden oluşmaktadır. M. Canard tarafından (1950) Arapça kaynaklardan yapılan alıntılardan oluşmaktadır. Bu ciltlerle bağlantılı olarak E. Honigmann tarafından Almanca olarak yazılan ve tarihi coğrafya ile ilgilenen ve hemen hemen tamamı askeri seferler içeren çok değerli üçüncü cildi, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches (363-1071)* (1935) eseri de vardır. Bunlara M. Canard'ın ferdi olay çalışmalarını da eklemek gerekir. Mesela: "Deux épisodes des relations diplomatiques arabo-byzantines au Xe siècle," *BEOD*, XIII (1949-1951) ve "Queques 'a cotés' de l'histoire des relations entre Byzance et les arabes," *Studi orientalistici in onore di Giorgio Levi Della Vida*, I (1956). Ayrıca M. Hamidullah tarafından tercüme edilen metinler "Nouveaux documents sur les rapports de l'Europe avec l'orient musulmane au moyen age," *Arabica*, VII (1960), 281-301. Müslüman Girit hakkında İ. Papadopoulos'un *He Krete hypo tous Sarakenous (Crete under the Saracens) (Müslümanların Yönetimi altındaki Girit)* (Atina, 1948) ve G. Miles'in "Coins of the Amirs of Crete," (Girit Emirlerinin Sikkeleri) *Kretike Chronika* (1956).

Batılı bilim adamları, Oryantal bakış açısından karşılaştırma önemleri olmamasına rağmen 'Abbasileri, Karolingianları ve onların takipçileri arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Mesela; F. Buckler'in *Harun al-Rashid and Charles the Great (Harun Reşit ve Büyük Charles)* (1931); problemin en son tedavi şekli G. Musca tarafından yazılan *Carlo Mango*

ed Harun al Rashid (Bari, 1963) eserine bakınız; M. Hamidullah tarafından konsolosluğa ışık tutan *Journal of the Pakistan Historical Society (Pakistan tarihi Toplum Dergisi)*'inde I (1953) G. Levi Della Vida'nın "La corrispondenza di Bert adi Toscana col califfo Muktaff," *Rivista storica italiana*, LXVI (1954) eserine ve "Aneddoti e Svaghi" (1959) ayrıca "Intorno ad una lettera di Bert adi Toscana al califfo di Baghdad," *Archivio Storico Italiano*, CXII (1954)'deki C. Mor tarafından yazılan gözlemlere de bakınız. Önemi abartılmış olan Kutsal Topraklarda Charlemagne'nin hamiliği diye bilinen eserde sualin tarafsız bir açıklaması, S. Runciman'ın "Charlemagne and Palestine," *English Historical Review (İngilizce Tarih Araştırması)* L (1935) eserinde bulunacaktır.

Abbasi devleti hakkında s. 94'te bahsedilen genel eserlere bakınız; ancak öncelikle rejimin kökeni ve kavramı için "A turning-point in the History of the Muslim State, a propose of ibn al Muqaffa's Kitab al-sahaba IC, XXIII (1949)'da S. D. Goitein tarafından tartışılan önemli mülahazalara bakınız. Kurumların tanımı ve vezirliğin değişen karakteri için bizler şu anda D. Sourdel tarafından yazılan hemen hemen önceki bütün yayınların yerini alan ve çok uzun süredir kabul edilmiş olan geleneksel imajdan çok farklı bir resim sunan iki ciltlik LE VİZİRAT ABBASSIDE eserine sahibiz. Aynı yazar tarafından, son olarak "La politique religieuse du calife 'abbaside al-Ma'mun," *REI*, XXX (1962), 27-48 eserine de bakınız.

Ordu konusunda W. Hoenerbach'ın "Zur Heeresverwaltung der Abbasiden Studie über Abulfarağ Qudama," *İslam*, XXIX (1950) eserine de bakınız.

EKONOMİK VE SOSYAL KURUMLAR

Maliye kurumu ile ilgili olarak, s. 95'te atıfta bulunulan genel eserler, esasta Abbasi dönemi ile ilgilidirler. Bunlara s. 90 ve 134'te atıfta bulunulan C. Cahen tarafından yazılan makalelerle ilaveler yapılmıştır ve özellikle de şu eserlerle: A.von Kremer'in "Über das Einnahmebudget des Abbasdenreiches," *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-Kl.*, XXXVI (1888). Daha da özel olarak Mısır hakkında özellikle *ArO*'daki A. Grohmann tarafından yazılan makaledeki çalışmalarla "Die Verrechnung und Verwaltung von Steuern im islamischen Aegypten," *ZDMG*, CIII (1953)'deki ve C. Leyerer tarafından yazılan eser ise daha genel finansal tarihin gelecek yayımını bildirmektedir.

Abbasi halifelerinin başkenti Bağdat hakkında *EP*'deki A. A. Durri tarafından yazılan gerekli esas bilginin sağlandığı ve *Arabica'nın* IX (1962) özel basımında olan ilgili makaleye bakınız.

Ekonomik hayat, sayfa 93'te bahsedilen genel eserlerin yardımıyla esasta çalışılmaktadır. Bunlar, S. D. Goitein tarafından yazılan "The Rise of the Near Eastern

Bourgeoisie,” (*Yakın Doğu Burjuvasinin Yükselişi*) *JWH*, III (1956), 583-604 adlı mükemmel makalesine eklenebilir. Ayrıca A. A. Duri'nin metodolojik olarak sunulan gerçeklerin değerli bir koleksiyonu *Ta'rih al-Iraq al-iqtisadi fi l-qarn al-rabi* (1948) eserine; L. Massignon tarafından yazılan “L'influence de l'Islam au moyen age sur la fondation et l'essor des banques juives,” *BEOD*, I (1931) adlı kışkırtıcı makale; W. Fischel tarafından yazılan “The Origin of Banking in Medieval Islam,” (*Orta Çağ İslam'ında Bankacılığın Kökeni*) *JRAS*, LIII (1933) özenle hazırlanmış teknik eser; ayrıca *Jews in the Economic and Political Life of Mediaval Islam (Ortaçağ İslam'ının Ekonomik ve Siyasi Yaşamında Yahudiler)* (1937)'nin de dâhil edildiği eser; H. Gottschalk'un etkili finansör aile hakkındaki *Die Madara'iyyun, Studien zur Geschichte und Kultur des İslamischen Orients*, 6. Heft (Berlin ve Leipzig, 1931) eser; A. Yakubovsky'nin tarım sözleşmeleri ile ilgili “Ob ispolnix arendakh v Irake v III v.,” *SV*, IV (1947) eseri ve aynı zamanda sayfa 56'da atfı yapılan A. S. Ehrenkreutz'un eserine de bakınız.

Sosyal ve ekonomik tarih için önemli olan hemen hemen her şeyden s. 86'da ve 91 bahsedilmiştir. Ayrıca buna Th. Nöldek'in s. 137'de kendisine atfı yapılan “Ein Sklavenkreig...,” *Skizzen*'ini de ilave ediniz. Zanj konusunda, Faisal al-Samir'in *Thawrat al-Zanj* (Bağdat, 1945) eseri; C. Cahen'in benzer Bizans kullanımıyla faydalı bir şekilde karşılaştırılabilir “emir” ve koruma formunda yazılan “Notes pour l'histoire de la himaya,” *Mélanges Louis Massignon*, I (1956) eserine ve M. F. Ghazi'nin aşırı derecede edebi olduğu düşünülen belgelerle nasıl ilgilenileceğinin ilginç bir göstergesi olarak “Un groupe social, les Raffinés,” *SI*, XI (1959), 39-71 eserine bakınız.

Ticaret hususunda, s. 93'te bahsedilen eserlere, R. Hennig'in diğer konuları arasında Rus ve Baltık ülkelerindeki Müslüman sikkelerinin geniş çaplı bulunması ile ortaya çıkan soruların sonuçsuz da olsa onun tartışmalarındaki “Der mittelalterliche arabische Handelsverkehr in Osteuropa,” *Islam*, XXII (1935) eseri ilave edilmelidir.

ULUSAL HAREKETLER VE SONRADAN GELEN DEVLETLER

“Ulusal” direnç konusuna gelince, M. Azizi'nin *La domination arabe et l'épanouissement du sentiment national en Iran* (1938) çok az partizan olmasına rağmen iyi bilgi vermektedir. Hicretin üçüncü ve dördüncü asırlarında halifelğe rağmen gelişen farklı birçok hanedanlık konusunda Z. M. Hassan'ın gereksiz bilgi sunmayan *les Tulunides* (Paris, 1933) eserine, C. H. Becker'in *Beitrage*'deki “Die Stellung der Tuluniden,” II s. 128 atfı yapılan esere; M. Canard'ın ikinci cildi beklenilmekte olan tarihi coğrafik ve siyasi tarih hakkındaki *Histoire de la dynastie des Hamdanies*, I (1951) eserine; Buyids (veya Buwaihids) konusunda kısa bir çalışma olan V. Minorsky'nin *La domination des Daylimes* (1932) eserine; G. Weit'in s. 145'te atfı yapılan *Soieries adlı* eserine; B. Spuler'in s. 67'de atfı yapılan *Iran* adlı eserine; C. Cahen'in *EF²'deki* s.v.; H. Bowen'in “The Last Buwayhids,”

JRAS (1929; Saffaridler hakkında ise Th. Nöldeke'nin s. 137'de atfı yapılan *Skizzen* adlı eseri ile birlikte W. Barthold'un *Orientalische Studien Theodor Nöldeke...*(1906)'in katkılarıyla yazılan eserine ; Samaniler konusunda Barthold'un s. 67'de atfı yapılan *Turkestan* adlı eserine; ayrıca Rus bilim adamları tarafından son zamanlarda yapılan özel çalışmalara, bunlar R. Frye tarafından kendisine ait "Soviet Historiography on the Islamic Orient," (İslamî Şarkiyat konusunda Sovyet Histoğrafyası) s. 132'de atfı yapılan *Historians of the Middle East (Ortadoğunun Tarihçileri)* adlı eserine; Gazneliler hakkında M. Nazım'ın *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna (Gazneli Sultan Mahmud'un Hayatı ve Dönemi)* (1931) adlı eserine; s. 132'de atfı yapılmış S. Nafisi'nin *Baihaqi*'si hakkındaki notlarına; C. Bosworth'un "Ghaznavid Military Organization," (*Gaznelilerin Askeri Kurumu*) *Islam* XXXVI (1960), 37-77, "The Imperial Policy of the early Ghaznavids," (*İlk Gaznelilerin Sömürgeci Politikaları*) *IS*, I/3 (Karaçi, 1962) eserine ve aynı yazarın *The Ghaznavids. Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran,* (*Gazneliler. Afganistan ve Doğu İran'daki İmparatorluk*) (Edinbrugh, 1963) eserlerine bakınız. Güney Hazar Denizi bölgeleri için Rabino di Borgomale'nin "Les dynasties de Mazandéran," *JA* (1936) ve "L'histoire du Mazandéran," *JA* (1943-1945); İran'ın kuzey batısı hususunda ise A. Kasravi'nin Farsça *Shahriyaran-i gumnam* (1948-1930) eserine; V. Minorsky'nin *Studies in Caucasian History (Kafkas Tarihi Çalışmaları)* (1953) ve *A History of Sharvan and Darband (Sharvan ve Darband'ın bir Tarihi)* (1958) eserine; Yemen'deki Zaiditesler konusunda ise s. 142'ye; Fatımiler için s. 146'ya; Mağrip için s. 220'ye, İspanya için s. 222'ye bakınız.

DİNİ HAYAT

Eski eserlerde olduğu gibi, kısa süre önceki araştırmanın kaynak ve metodolojik güvenliği olmadan zaman zaman çok özellikli dini bakış açısından olmasına rağmen; siyasi, sosyal ve ulusal tarihten ayrılamayan dini hareketler daha sıklıkla çalışılmıştır. İster Müslüman olmayan isterse de inanca ters düşen İran hareketleri, S. Sadighi tarafından yazılan *Les mouvements religieux iraniens au IIe et au IIIe siecle de l'hégire* (1938) eserindeki iyi çalışmanın bir sonucudur. Bunların arasındaki en önemlisi; Babek hareketi, Farsça olarak S. Nafisi tarafından kapsamlı bir şekilde belgelendirilmiş olan *Babek Khurramidin* (1955) monografında tartışılmaktadır. İslam'ın Manihaizm ve *Zındıklığa* karşı mücadelesi Al-Qasim b. İbrahim tarafından İbn al-Muqaffa'nın *La Lotta tra l'Islam e il Manicheismo* (Roma, 1927)'daki tezin kendi basımından önceki mukaddimede M. Guidi tarafından tartışılmaktadır. Bu konuda ayrıca G. Vajda'nın "Les zindiqs en pays de l'Islam au début de la période abbaside," *RSO*, XVII (1938) ve F. Gabrelli'nin s. 98'de atfı yapılan *L'elaboration de l'Islam*'daki "La Zandaqa," au Ier siecle abbaside," eserine bakınız.

Yükselişi diğer unsurların arasındaki bağlantılarla mevcut olan zindiqs'lara karşı mücadele ile ilgili olan Mu'telizim konusundaki bir giriş *EI*'deki bu alanda gerçek ilerlemenin kaydedilmesini keşiflerine borçlu olduğumuz H. Nyberg tarafından yazılan bir makalede bulunmaktadır. Ayrıca W. Montgomery Watt'ın Mu'tazilites'lerin önemini esaslı bir şekilde gösteren konuda yazdığı *Free Will and Predestination (Hür İrade ve Seçilmişlik)* ve A. Nader tarafından yazılan *Le systeme philosophique des mu'tazilites* (Beyrut, 1956) eserine bakınız.

Ayrıca s. 103'te atfı yapılan D. Sourel'in eserine de bakınız. Önemli Hanbeli hareketinin kökeni ile birlikte Mu'tazilisme karşı yapılan mücadele W. Patton tarafından yazılan hâlâ burada yayınlanan metinler için özellikle faydalı *Ahmad b. Hanbal and the Mihna* (1897) çalışmasının konusunu teşkil etmektedir. Ahmad b. Hanbal'ın kendisi hakkında başta *EI²'de* büyük öneme haiz H. Laoust tarafından yazılan makaleye bakınız.

Özellikle Doğudaki diğer sonraki Hariciler hakkında L. Veccia Vaglieri'nin "Le vicende del harigismo in epoca abbaside," *RSO*, XIV (1949) eserine bakınız. Ki bu eser temel *Ta'rikh-i Sistan* ve T. Lewicki'nin "Les sub-divisions de l'Ibadiya," *SI*, IX (1958) eserini yok sayan hakikatten dolayı sıkıntı çekmektedir. Ayrıca Veccia Vaglieri'nin "L'imamato ibadito dell Oman," *Annali Istituto Universitario Orientale di Napoli*, n.s., III (1949) eserine bakınız. Mağrip için s. 220'ye bakınız.

Zaidism hakkında İsmaililik hareketi ile ilgili olarak ondan önce ve onun aynı çağındaki değişik Şii hareketlerden en önemlisi ile ilgili eserler (ki bunun için s. 146'ya bakınız) *EI*'de "Zaidiya" makalesinin girişi ile başlayan R. Storthamnn tarafından yazılan eserlerdir. Ayrıca C.van Arendonk'un *Les débuts de l'imamat zaydite au Yemen* (1919; 1960'ta tekrar basılmıştır)'a bakınız. Aynı döneme kadar giden Nusarism'in kökenleri hakkında *EI* L. Massignon tarafından yazılan "Nusairiya" makalesine bakınız.

Sufizm hususunda s. 99'a bakınız ve daha genel anlamda ikinci Abbasi yüzyılındaki Irak'ın dini ortamında, L. Massignon'un nadir bulunan sempatik Allah vergisi ile sıra dışı belgeleri birleştirerek ikinci basımının yayınlandığı iki ciltlik LA PASSION D'AL-HALLAJ (1932) adlı bir ustalık eseri vardır. Bir sonraki yüzyılda ortaya çıkan dini atmosfer hakkında, şu anda H. Laoust'un tercümesi olan *La profession de foi d'Ibn Batta* (1958) esrinin girişi tarafından yazılan değerli bir çalışmaya sahibiz. Detayın önemli noktası hakkında, C. Pellat tarafından yazılan "Le culte de Mu'awiya au IIIe siecle de l'hégrie," *SI* (1956), 53-66 adlı ilginç bir çalışma vardır.

Özelde Sufizm ile ilgili olarak insan, M. Smith tarafından yazılan *an Early Mystic of Baghdad (Bağdat'ın İlk Mutasavvıfı); a study of the Life and Teaching of Harith b. Asad al-Muhasibi (Harith b. Asad al-Mahasibi'nin Hayatı ve Öğretmenliğinin Çalışması)* (Londra, 1935); J.van Ess'in *Die Gedankenwelt des Harit al-Muhasibi* (Bonn, 1961) ve Mahmud b. Uthman tarafından yazılan biyografi *Die Vita des Scheich Abu Ishaq al-Kazaruni* (Leipzig, 1948) basımındaki F. Meier'in ışığında al-Kazaruni gibi önemli kitapların yardımıyla al-Muhasibi çalışılmaktadır.

Birçok farklı çalışma, Yezidiler ve onların Emevî kültü bağlantısındaki mezhebe adanmıştır. Bir giriş olarak, *EI*'deki makaleye bakın; sonra M. Guidi'nin "Origine dei Yazidi e storia religiosa dell'Islam e del dualismo," ve "Nuove rierche sui Yazidi," her ikisi de *RSO*, XIII (1931-1932) eserine bakınız. Buna ek olarak G. Furlani'nin "L'antidualismo dei Yezidi," *Westöstiche Abhandlungen R. Tschudi* (1954) eserine bakınız.

Fiqh’in oluşumu konusunda s. 40’a bakınız.

Sünni İlahiyatı hakkında, J. Schacht’ın “New Sources for the History of Muhammadan Theology,” (*Muhammed’in Dininin Tarihi için Yeni Kaynaklar*) *SI*, I (1953) eserine bakınız. Al-Ash’ari ile ilgili yayınlar hususunda bir mukaddime W. Montgomery Watt tarafından yazılan *EP*’deki bir makalede bulunmaktadır. Ayrıca, G. Makdisi’nin “Ash’ari and the Ash’arites in Islamic Religious History,” (İslam Din Tarihinde Aş’ari ve Aş’ariciler) *SI*, XVII-XVIII (1962-1963) ve s. 97’de atfı yapılan genel eserlere bakınız. Bu bağlamda R. McCarthy’nin al-Bağillai’nin *Kitab al-tamhid* (Beyrut, 1957) basımlarına ve *Kitab al-bayan* (Beyrut, 1958) aynı zamanda adı geçen kitabı için *The Theology of al-Ash’ari* (1953) eserlerine bakınız.

KÜLTÜREL HAYAT, EDEBİYAT VE SANAT

Birinci Abbasi yüzyılının edebi ve entelektüel hayatı konusunda, C. Pellat’ın etkileyici kitabı *Le milieu basrien et la formation de Djahiz* (1953) eserine sahibiz. Ayrıca onun *EP*’deki “Djahiz” makalesine de bakınız. İbn al-Muqaffa’nın ilginç kişiliğine bu önemli araştırma atfedilmiştir. Özellikle F. Gabrieli’nin “L’opera di Ibn al Muqaffa,” *RSO*, XIII (1931-1932) eserine ve D. Sourdel’in “La biographie d’Ibn al-Muqaffa,” *Arabica*, I (1954) eserine bakınız. Diğer halkların geleneklerinin Arabizm ve destekçilerinin taraftarları arasındaki rekabetin edebi ve sosyal hareketi hakkında H. A. R. Gibb’in son zamanlarda söylediği ilgili sözlere “The social significiance of the Shu’ubiya,” (Şu’ubiya’nın Sosyal Önemi) *Studia Orientalia... Joanni Pedersen septuagenario...dicta* (1953) eserlerine bakınız.

Mümbit etki altında kendine has harika eserler verdiği İslam’ın klasik mirasının büyük bir parçası haline gelmesi, Abbasi Döneminde olmuştur. Tercüme konusunda, M. Steinschneider’in içeriğinin orijinal olarak *Beihefte zum Centralblatt für Bibliothekswesen*, 5 (1889) ve 12 (1893), *Virchows Archiv*, CXXIV (1891) ve *ZDMG*, L (1896)’deki *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen* (Graz, 1960) eserine bakınız. Bu eser, çok sayıda ilave ve düzeltmeye ihtiyaç duymasına rağmen; hâlâ temel eserdir. Son zamanlarda yazılan özel eserlerin arasında, R. Walzer tarafından Müslüman dünyasındaki *EP*’de “Eflatun” (Plato) ve “Aristotalis” (Aristotle) hakkında yazılan makalelerden bahsetmek gerekir. Ayrıca yazarın diğer makaleleri arasında bütünü kendisine ait *Greek into Arabic* (1962) eserinin içerisinde bulunan “The Rise of Islamic Philosophy” (*İslami Felsefenin Yükselişi*) *Oriens*, III (1950) eserinden de bahsetmek gerekir. Ayrıca M. Plessner’in “Hermes Trismegistus and Arab Science,” *SI*, II (1954) eseri ve S. Pines’in *Beitrage zur islamischen Atomenlehre* (1936) ayrıca onun etkilerine büyük ölçüde ulaşan P. Kraus tarafından yazılan temel çalışma eseri *MIE*, XLIV (1933) ve XLV (1942)’deki *Jabir ibn Hayyan. Contribution a l’histoire des idées scientifiques dans l’Islam* esrine de danışmak gerekir. Jabir’in dini durumu hakkındaki üçüncü cilt bitirilememiştir. A. Badawi, klasik dillerden sayısız Arapça tercüme yayınlamıştır ve R. Klibansky tarafından başlanan *Plato Arabus*’un yayını sürmektedir. M. Gaudefroy-Demombynes *Revue de l’histoire des religions* CXXIV (1941) eserinde daha önce P. Kraus, M. Meyerhof, J. Ruska ve diğerleri tarafından çalışılmış al-Razi’nin eserlerini ve

insanı çevreleyen problemlerin şimdiki durumunu tartışmaktadır. Ayrıca A. J. Arberry'nin *The Spiritual Physick of Rhazes* (1950) eserine bakınız. Al-Kindi hakkında F. Rosenthal tarafından yapılan "Al-Kindi and Ptolemy," *Studi orientalistici in onore di Giorgio Levi Della Vida*, II (Roma, 1956) eserine bakınız. Al-Farabi konusunda ise I. Madkour'un *La place d'al-Farabi dans l'école philosophique musulmane* (1934) eserine de dikkat etmek gerekir. Avicenna (İbn Sina) hakkında A. Goichon tarafından *La philosophie d'Avicenne et son influence en Europe* (2. bs., 1951) ve *Lexique de la langue philosophique d'Avicenne* (1938) eseri bir giriş sunmaktadır. Uzmanlar, bu büyük insanın eserlerinin tüm yönleri hakkında fikir birliğine varamamışlardır. Birçok değişik çalışma, daha yakın zamanda basılmıştır; özellikle doğumunun bininci yıl dönümünde. Mesela: *Memorial Avicenne* (Kahire, 1952-1954); L. Gardet'in *La pensée religieuse d'Avicenne* (1951) ve "L'humanisme et le gréco-arabe, Avicenne," *JWH*, II (1954-1955); W. R. Trask tarafından *Avicenna and the Visionary Recital (İbn-i Sina ve Vizyoner Resital)* (New York, 1960) adıyla İngilizceye tercüme edilen H. Corbin'in *Avicenne et le récit visionnaire* (Tahran, 1954); S. Pines'in "La philosophie orientale' d'Avicenne," *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen Age*, XXVII (1952); daha genel bir eser olan S. Afnan tarafından yazılan *Avicenna, His Life and Works (İbn-i Sina; Hayatı ve Eserleri)* bunlar arasındadır. Ayrıca A. J. Arberry'nin *Avicenna on Theology* (1951) ve G. Wickens'in (bs.) *Avicenna* (1952) eserlerine de bakınız. Al-Biruni'nin bin yıllığı, ayrıca birçok yayına sebebiyet vermiştir. Mesela: D. Boilot'un "L'oeuvre d'al-Beruni, essai bibliographique," *MIDEO*, II (1955), ilaveler ve düzeltmelerle birlikte basılmıştır (1956). Ayrıca Biruni konusunda S. Tolstoy'un (bsm) Rusça yazılmış *Biruni* (Moskova, 1950) eserine bakınız. Genelde ise S. Grigorian'ın Rusça yazılan [*Studies in the History of Philosophy in Central Asia and Iran in the VII-XII century*] (Moskova, 1960) eserine bakınız.

S. 107'de atıfta bulunulan genel eserler, literatürün çalışılmasında kullanılmaktadır. Bunlara şu eserler de eklenebilir: G. E.von Grunebaum'un *Kritik und Dichtkunst* (1955); A. Trablousi'nin *La critique poétique des arabes jusqu'au Ve siècle de l'hégire* (1955); H. Pérès tarafından yazılan özet "Le roman dans la littérature arabe," *AIEO*, XVI (1958); M. F. Ghazi'nin çoğunlukla ihmal edilmiş bir araştırma hususunu işaret eden "La littérature d'imagination en arabe du VIIIe au XIe siècle," *Arabica*, IV (1957); G. E.von Grunebaum'un s. 96'da zaten atıf yapılan çalışmalara ek olarak "Aspects of Arabic Urban Literature," *al-Andalus*, XX (1955); R. Blachère'nin *Un poète arabe...about-Tayyib al-Motanabbi* (Paris, 1935) İ.al-Yasin'in *Al-Sahib Ibn 'Abbad* (Bağdat, 1956); I. Keilani'nin *Introduction a l'oeuvre d'abu Hayyan al-Tawhidi, un essayiste arabe* (1950); H. Laoust'un "La vie et la philosophie d'Abu'l-Ala' al-Ma'arri," *BEOD*, X (1934-1944) ve R. Nicholson'un *Studies in Islamic poetry (İslam Şiirindeki Çalışmalar)* (1921).

İran edebiyatı konusunda, H. Massé'nin *Firdausi et l'épopée nationale* (1935) eserine bakınız ayrıca genel eserlere s. 102'de atıfta bulunulmuştur.

Eğitim konusunda, A. Tritton'un s. 97'de atıf yapılan ve A. Tibawi'nin "Muslim Education in Golden Age of the Caliphate," (*Halifeliğin Altın Çağında Müslüman Eğitimi*), *IC*, XXVIII (1954) eserine bakınız.

Sanat alanında ise arkeolojik gelişmelerle temas içinde olmak her şeyden daha önemli olmuştur. Abbasilerin ikinci başkenti Samara'da, şimdiye kadar hiç yayınlanmayan kazılar, ortaçağ Bağdat'ının hemen hemen hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolması bakımından önemlidir. Genel bir görünüş, E. Herzfeld'in *Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen von Samarra* (1912) planları ile birlikte, s. 138'de atıf yapılan *Geschichte*'si elde edilmiştir. F. Sarre'nin "Die Kleinfunde von Samarra," *Islam*, V (1914) eserine bakınız. Ayrıca A. Susa'nın iki ciltlik sulama konusundaki *Rayy Samarra* (Bağdat, 1948-1949) eserine bakınız. Bağdat konusunda ise s.139'a bakınız.

Irak'ın dışında en önemli sonuçlar, İran'ının sınırları dışından elde edilmiştir. Hem Afganistan'dan, D. Schlumberger'in "La palais ghaznévide de Lashkari Bazar," *Syria*, XXIX (1952) hem de J. Sourdel-Thomine'nin "Les stèles arabes de Bust," *Arabica*, III (1956), hem de Orta Asya'dan s. 59'da atıf yapılan S. Tolstoy gibi Rus arkeologlar tarafından elde edilmiştir. Buyid dönemi konusunda E. Kühnel tarafından yapılan iyi bir çalışma "Die Kunst Persiens under den Buyiden," *ZDGM*, CVI, n.s., 31 (1956) eseri vardır.

Küçük sanatlar konusunda, malzemelerin önemli keşifleri, bilgi boşluklarımızı yavaş yavaş doldurmaya yardımcı olmuştur. Özellikle G. Weit'in *Soieries persanes* (1948) eserine ve buna ek olarak J. D. Pearson'un *Index Islamicus* (s.70'te atıf yapılmıştır), sayfa 221'deki bibliyografyaya bakınız.

İsma'ililer ve Fatimiler

KAYNAKLAR

Üçüncü/dokuzuncu yüzyılın sonundan altıncı/on ikinci yüzyılın başlarına kadar uzanan periyotta İsma'ili hareketi var olmuştur. Bu hareket – Sunni olmayan İslam'ın diğer dallarından çok daha fazla önemli olan bir zamanda – ve bu hareketin içinden çıkan ve Mısır tarihinde bağımsızlığı ve müstesna parlak bir dönemi getiren Fatimi Hanedanlığı için özel bir bölüm ayrılması gerekir.

Şimdiye kadar belirtildiği üzere, İsmailizim ve Fatimiler'in tarihi, uzun süredir Orta Asya, Yemen ve özellikle Hindistan'ın farklı yerlerinde gömülü olarak saklanan mezhebin esas eserlerinin çoğu W. İvanov tarafından keşfedilip yayınlanması sonucunda baştan sona tekrar yazılmıştır. Bu sebepten dolayı, şu anda elimizin altındaki hemen hemen bütün çalışmalar eskimiş durumdadır. Yapılacak daha çok iş vardır; çünkü araştırma, temelde ortaya çıkarılan eserlerin doğrudan yorumuna adanmıştır. Bir ölçüye kadar da onun genel tarihi özü yerine hareketin doktrinle ilgili yönlerine yönelmiştir.

L. Massignon'un bibliyografyası “Esquisse d'une bibliographie qarmate,” *A Volume of Oriental Studies... E. G. Browne (E. G. Browne tarafından...Oryental Çalışmaların bir Cildi)* (1922), bu eserin tarihi elbette ki geçmiştir, ancak hâlâ faydalıdır; ancak W. Ivanow'un *A Guide to Isma'ili Literature (İsma'ili Edebiyatının Rehberi)* (1933) (2. bs., 1958) eski bibliyografik el kitabının açıklama bir basımıdır.

Şimdiye kadar belirtilen genel kroniklere ek olarak uhdemizdeki İsma'ili hareketi ile ilgili hemen hemen bütün belgeler, Fatimi hanedanlığının hareketin yönetimini devraldıktan sonraki döneme aittir; bu yüzden bunları doğru yorumlamak her zaman kolay değildir. Belli bir takım arşivler ve Fatimi dönemine ait bazı resmi yazışmalar günümüze kadar ulaşmıştır. Mesela: Hanedanlığın dokuzuncu üyesi Mısır'ın beşinci Fatimi halifesi *al-Sijillat al-mustansiriyya*.

Ki bu belgeler, halifenin Yemenli uyuğuna gönderdiği mektuplardan oluşmaktadır. Bu mektuplar, A. Majid (Magued) tarafından yayına hazırlanmıştır (Kahire, 1954); *da'i* veya misyoner al-Mu'ayyad al-Shirazi'nin otobiyografik yazışmaları K. Husain tarafından yayına hazırlanmıştır (1949). Tabi ki başkanlıklardan elde edilen kronikler ve diğer eserlerden belgeler üretilmiştir. Mesela: G. Shayyal tarafından *Majmu'at al-watha'iq al-Fatimiyya*, I (1958) ve s. 18'de atıf yapılan Yahudi belgeleri de buna dâhildir. Ayrıca, S. M. Stern'in "A Fatimid Decree of the Year 524/1120," (*Fatimilerin 524/1120 yılına ait Fermanı*) BSOAS, XXIII (1960) ve kendisinin s. 21'de atfı yapılan eseri.

Fatimi kroniklerinden, bizlere dolaylı ulaşanlar haricinde hiçbir şey yoktur. Mesela: Eserleri basılmayan Ibn Zafir; tamamlanmamış *Annales d'Egypt* eseri H. Massé tarafından (1919) yayına hazırlanan on üçüncü yüzyıl süni'si olan Ibn Muyassar; özellikle de Maqrizi'de ya s. 178'de atıfta bulunulan *Khitat* eserinde ya da sadece başlangıç kısmı H. Bunz tarafından (1909) yayına hazırlanan Fatimiler tarihinde veya hâlâ daha iyi olan G. Shayyal tarafından (1948) eserinde ve geri kalanlar da *REI*'de bahsedilen basılmamış tek nüsha el yazmasında muhafaza edilmektedir X (1936), 352. *Da'i*, Idris tarafından dokuzuncu/on beşinci yüzyılda telif edilen İsmâ'ililerin genel tarihinin hâlâ yayınlanmamış olması hayal kırıcıdır. Fatimi Suriye konusunda ise s. 163'te Ibn al-Qalansi'ye bakınız. Mağrip'teki hanedanlığın ilk yılları hakkında ise s. 221'e bakınız. M. Hamidullah, esasen Fatimi dönemine ait olan ve hediyelerin diplomatik verilişleri ile ilgili olan ayrıca Abbasilerle de alakalı olan (s. 137'ye bakın) *Kitab al-dhakha'ir wa'l-tuhaf* (1959) eserini gün ışığına çıkarmış ve yayına hazırlamıştır. Çoğunlukla Ibn al-Tuwair'i (on ikinci yüzyılın sonu) esas alan kronikler tarafından verilen kurumlar hakkındaki bilgiler, H. Masse tarafından ve yayına hazırlanan Ibn al-Sairafi'nin *Code de la chancellerie d'état* eserinin yardımıyla desteklenmiş ve doğruluğu kanıtlanmıştır BIFAO, XI (1914). Bu konuda ayrıca A. Mukhlis'in *ibid.*, XXV (1925) ve XXVI (1926) eserine ve Ibn al-Mammati ve al-Makhzumi'nin s. 165'te atfı yapılan eserine de bakınız. C. Cahen "Quelques chroniques anciennes relatives aux derniers Fatimides," BIFAO, XXXVII (1937-1938) makalesinde yazmıştır.

İçerikleri genel tarihi etkilere sahip olmalarına rağmen son zamanlarda yapılan keşifler doktrinel yazı alanında özellikle verimli olmuştur. Dini eserler yayınlanmıştır. Mesela: Abu Ya'qub al-Sijistani'nin H. Corbin tarafından yayına hazırlanan *Kashf al-mahjub* (1949); K. Husain tarafından (1952) yayına hazırlanan al-Kirmani'nin *Rahat al-aql*; H. Corbin ve M. Mu'in tarafından (1953) yayına hazırlanan Nasir-i Khusrav'ın *Jami al-hikmatain* (aynı yazar tarafından s. 135'e bakınız *sefer nameh*'te) ve W. Ivanova tarafından yayına hazırlanan isimsiz yazarın *Umm al-kitab, Islam*, XXIII (1936) yayınlanmıştır. Aynen bunlar gibi mahkeme ile ilgili eserler de yayınlanmıştır. Mesela: İki cilt halinde A. A. A. Fyzee tarafından (Kahire, 1951-1960) yayına hazırlanan Qadi al-Nu'man'ın (s. 217'ye onun hakkında bakınız) *Da'a'im al-Islam* eseri ve Şam Fransız Enstitüsü için (1957) M. Mirza tarafından yayına hazırlanan *Kitab al-iqtisar*, ayrıca A. A. A. Fyzee "Qadi an-Nu'man eserine bakınız.

The Fatimid Jurist and Author,” (Qadi an-Nu’man. Fatımi Hâkimi ve Yazarı) *JRAS*, (1934)’de çoğunlukla basılmamış diğer eserlerinin listesine bakınız. Beyrut’ta (1950) yayına hazırlanmış olan *rasa’il ikhwan al-safa* veya *The Epistles of the Sincere Bretheren* adlı isimsiz bir ansiklopedi, uzun bir süredir bilinmektedir. Bu eserin İsmâ’ili hareketi ile doğal ilişkisi, daha büyük bir tartışmanın konusudur. Bu konuda A. Tibawi’nin “Ikhwan al-safa and their Rasail, A Critical Study of a Century and a Half of Research,” (*Ikhwan al-safa ve Onların El kitapları, Bir buçuk Yüzyılın Araştırmasının Eleştirel bir Çalışması*) *IQ*, II (1955) eserine bakınız. Daha “popüler” eserler W. Ivanow’un *A Creed of the Fatimids (Fatımilerin Bir İtikadı)* (1936); tarihsiz ve A. A. A. Fyzee tarafından (1938) yayına hazırlanan *al-Hidayat al-amiriyya being an Epistle of the Tenth Fatimid Caliph*; Halife al-Mustansir’in doktrinel seanslarını içeren tarihsiz ve K. Husain tarafından yayına hazırlanan al-Amir tarafından yazılan doktrinel *al-Majalis al-mstansiriyya* eserine bakınız. Suriyeli İsmâ’ililer tarafından yazılanlar da yayınlanmıştır. Mesela: Şam Fransız Enstitüsü için A. Tamir tarafından (1955) yayına hazırlanan Muhammad b. Ali al-Suri’nin *al-Qaşıda al-suriyya* eseri vardır.

Küçük ticari anlaşmalar, *Mahasin al-tijara* çalışılmıştır ve H. Ritter tarafından kısmen tercüme edilmiştir, *Islam*, XII (1921) ve son zamanlarda C. Cahen tarafından “A propos et autour d’ ‘Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft,” *Oriens*, XV (1962), eserinin 160-171 sayfaları çalışılmıştır.

Şairler ve daha ziyade onların yorumcuları tarihin hususlarını kurmaya yardım etmiştir. Mesela: M. J.de Goeje’nin Ibn al-Mukarram konusundaki yorumcudan alıntısı yapılan bilgi “La fin de l’empire des Carmathes du Bahrayn,” *JA* (1895) veya H. Dérenbourg’un s. 150 atfı yapılan ‘Umara of Yemen (Yemen Ümerası) adlı eserinden alınmıştır.

GENEL TARİH: İSMA’İLİZİM; FATİMİ DEVLETİ; MEZHEPLER; YEMEN

İsmâ’ili hareketinin kökenleri konusunda Bernard Lewis’in *The Origins of Isma’ilism (İsmâ’ilizmin Kökenleri)* (1940) belli başlı problemlerin açık ve teşvik edici bir göstergesidir. Fakat onun elde etmiş olduğu sonuçlar, belli hususlarda W. Ivanow tarafından *The Alleged Founder of Isma’lism (İsmâ’ilizmin İddia edilen Kurucusu)* (1946; 2. bs., 1956) ve H. F. Al-Hamdani’nin *On the Genealogy of the Fatimids (Fatımilerin Soy Kütüğü Üzerine)* Kahire’nin Amerikan Üniversitesi Yayınları, Oryantal Çalışmalar Okulu, arada bir çıkan makaleler, I (1956) adlı eserlerle karşılaştırılmıştır.

Abbasi rejimine ve onların Fatımilerle olan ilişkilerine karşı açık bir muhalefet düzenleyen ilk İsmâ’ililer olan Karmatiler konusunda ise hiçbir şey tam anlamıyla M. J.de Goeje’nin *Memoires d’histoire et de géographie orientales* (2. bs., 1886)’daki “Les Carmathes du Bahrayn et les Fatimids,” Cilt I yerine geçemez. Bununla birlikte, bilim insanının W. Ivanow’un “İsmâ’ilis ve Qarmatians,” *JBBRAS*, n.s., XVI (1940) ve özellikle de aynı başlık altında S. M. Stern’in bir makalesi bu temel hakkında verilen konuşma diline özgü

kısa bir süre sonra yayınlanacak olan ilk İsmailizm hakkındaki eserden bilgi veren s. 98'de atıfta bulunulan *L'élaboration de l'Islam* eserlerinden de bahsetmesi gerekir. W. Madelung tarafından yapılan bir çalışma olan "Fatimiden und Baharinqarmaten," *Islam*'da yayınlanmıştır, XXIV (1959).

F. Wüstenfeld tarafından (1880) yazılan ve sadece kronik verilerini analiz eden eski *Geschichte der Fatimiden-Califen* eserin yerine geçebilecek Fatımilerin tarihine sahip değiliz. De Lacy E. O'Leary tarafından yazılan daha az sayfaya sahip ve daha da okunabilir genel çalışmalar *A short History of the Fatimid Caliphate (Fatımi Halifesinin Kısa Hikâyesi)*(1923), *Histoire*'deki G. Weit'in s. 67'de atfı yapılan Hasan İbrahim Hasan'ın *al-Fatımiyyun fi Misr* (1932) ve *El*'deki makale "Fatimids" eserlerinin hepsi son keşiflerden önce yazılmıştır. Daha geniş ölçüde bilinen dille sağlanan bir analiz, Zahid'in eseri '*Ali's Ta'rikh-i Misr-i Fatımiyyin*, Osmania Üniversitesi Serisi, No:371 (Haydarabad-Deccan, 1948), İsmaili bir yazarın Urdu dilindeki bu eseri faydalı olur.

S. 221 Mağrip'teki Fatımiler hakkındadır.

Hiçbir Fatımi halifesi hakkında herhangi bir iyi monografik eser bulunmamaktadır; hatta bunlardan en ünlülerinden bir olan al-Hâkim hakkında bile sadece M. İnan tarafından yazılmış birkaç kitap vardır (Kahire, 1937). Bu eser, Arapçadır ayrıca B. Bouthoul tarafından (1950) yazılan eser ise roman formundadır. Daha güvenilir, ancak tamamlanmamış bir eser olan *Beitrag*'sinde I, s.128'de kendisine atıf yapmış C. H. Becker tarafından yazılmış olan al-Zahir hakkındaki makedir.

Daha yakın zamanda yapılan çalışmalar, Fatımi rejiminin ve İsmaili doktrininin siyasi-dini hususlar ile ilgilidir. Bunlardan hiçbirisi W. Ivanow'un yapmış olduğu metinle ilgili keşifleri inkâr etmezken, onun İsmaili tarihinin birçok yönünü daha da bütün olarak ortaya koyan eseri genellikle sorgulanmaksızın kabul edilmez. Kısa ve eksik bir sentez, yazarın *A Brief Survey of the Evolution of Isma'ilism (İsmailizm'in Değişiminin Kısa bir Araştırması)* (1952) adlı eserinde bulunmaktadır. S. M. Stern'in çalışmaları daha da güvenilirdir: "Isma'ili Propaganda and Fatimid Rule in the Sind," (*Sind'deki İsmaili Propagandası ve Fatımi Hakimiyeti*) IC, XXIII (1949), "Heterodox Isma'ilism in the Time of al-Mu'izz," (*Al-Mu'izz Zamanında Çok Kültürlü İsmailizm*) BSOAS, XVII (1955) ve "The Succession of the Fatimid Imam, al-Amir, The Claims of the Later Fatimids to the İmamate and the Rise of Tayyibi Isma'ilism," (*Fatımi İmam, al-Amir'in ardından gelen, Sonradan gelen Fatımilerin İmamet İddiaları ve Tayyibi İsmailizm'in Yükselişi*) Oriens, IV (1951). Doktrin meselesinde "De la gnose antique a la gnose isma'ilienne," ALFAV, XII (1957) gibi H. Corbin'in eserleri çekici ve orijinaldir. Ayrıca W. Madelung'un "Das İmamate in der frühen ismailitischen Lehre," *Islam*, XXXVII (1961) eserine de bakınız. Buna ek olarak E. Bertels'in *Nasir-i Khosrov i ismailizm* (Moskova, 1959) eserine bakınız.

Kurumlar konusunda ise A. Majid'in (Magued) iki ciltlik (1953-1955) *Nuzum al-Fatımiyyin waru'umu-hum* adlı eserinde özellikle Fatımi'nin ne olduğunu ve bir bütün olarak Müslüman devletlerinde yaygın şey arasındaki hususu açık olarak belirlememektedir. Bu bakımdan M. Canard'ın eserleri daha detaylıdır. Mesela: "Le cérémonial Fatimite et le cérémonial byzantin," *Byzantion*, XXI (1951); "L'imperialisme des Fatimides et leur propagande," *AIEO*, VI (1942-1947);

“Un vizir chrétien a l’époque Fatimite,” *AIEO*, XII (1954) ve aynı yazarın ilave makalesi “Notes sur les Arméniens en Egypte a l’époque Fatimite” *AIEO*, XIII (1955) ve onun Qalqashandi üzerine daha yakın zamanda yazdığı eseri *Les insitutions des Fatimides en Egypte* (Cezayir, 1957)’dir. Ayrıca P. Vatikiotis’in *A Reconstruction of the Fatimid Theory of State (Devletin Fatimi Teorisinin Yeniden Yapılanması)* (1957) ve “The Syncretic Origins of the Fatimid Da’wa,” (*Fatimi Da’wa’nın Bağdaştırıcı Kökenleri*) *IC*, XXVIII (1954); I. Hrbek’in “Die Slawen im Dienste der Fatimiden,” *ArO*, XXI (1953) ve C. Cahen’in “Contribution a l’étude des impots dans l’Egypte Fatimide,” *JESHO*, V (1962) eserlerine de bakınız.

Fatımilerin misyonu konusunda, W. Ivanow’un “The Organisation of the Fatimid Propaganda,” (*Fatimi Propagandasının Organizasyonu*) *JBBRAS*, n.s., XV (1938) ve H. F. Al-Hamdani’nin “The History of the Isma’ilis Da’wat and its Literature during the Last Phase of the Fatimid Empire” (*Fatimi İmparatorluğunun Son Döneminde İsmaililerin Daveti ve Edebiyatının Tarihi*) *JRAS*, (1932).

Ekonomik hayat hakkında ise R. Al-Barawi’nin *Hâlât Misr al-iqtisadiyya fi ‘ahd al-Fatimiyyin* (1948); ayrıca Bernard Lewis tarafından tavsiye dolu gözlemler içeren “The Fatimids and the Route to India,” *IFM*, XI (1949-1950); ve S. D. Goitein tarafından yazılan makale “New Light on the Beginnings of the Karimi Merchants,” (*Kerimi Tüccarları Başlangıcına Yeni Bir Işık*) *JESHO*, I (1958); aynı yazar tarafından yayını beklemede olan kitabı için s. 93’e bakınız. C. Cahen ticaret hususunda bir makale hazırlamıştır; *JESHO*’da çıkacaktır.

Övülmeye değer olsa bile J. Mann’ın *The Jews in Egypt and Palestine during the Fatimid Caliphate (Fatimi Halifeliği Döneminde Mısır ve Filistin’deki Yahudiler)* (1920) eserinin Geniza belgeleri yayınlanınca tamamlanması ve tekrar gözden geçirilmesi gerekir.

Fatımilerden kopup ayrılan bir mezhep olan Dürziler konusuna gelince, S. de Sacy tarafından yazılan ustalık iki ciltlik eser *Exposé de la religion des Druzes* (1853) mezhebin ilk yıllarına kadar giden yazışmaları ihtiva eder ve hâlâ litaratürde iyi bir yer tutar. Hâlbuki P. K. Hitti’nin *The Origins of the Druze People and Religion (Dürzilerin ve Dinlerinin Kökeni)* (1928) iyi bir genel araştırmadır.

İsma’ilizm’den gelen başka bir mezhep olan Haşhaşiler hakkında ise gerekli bütün belge M. G. S. Hodgson tarafından *The Order of the Assassins (Haşhaşilerin Yönetim Düzeni)* (1955) eserinde toplanmıştır; Suriyeli Haşhaşiler hakkında Bernard Lewis’in “The Sources for the History of the Syrian Assassins,” (*Suriye Haşhaşilerin Tarihinin Kaynakları*) *Speculum*, XXVII (1952) adlı bir kaynak çalışması vardır.

Fatımilerin Yemen’de bulunan vatandaşlarının oluşturduğu Sulaihidler hakkında ise, H. Hamdani’nin *al-Sulaihiyyun* (Kahire, 1955); H. Dérenbourg’un İki ciltlik *Oumara du Yemen* (1897-1904) ve H. Kay’ın ‘Umara al-Hakami, İbn Khaldun ve Baha al-Din al-Jandi’den tercümelemin gerekli olanlarını içeren *Yaman, Its Early Medieal History... (Yemen’in Erken Orta Çağ Tarihi)* (Londra, 1892) eserlerine bakınız.

Fatimi sanatı ile ilgili olarak, şu anda K. A. C. Creswell tarafından mimari üzerine yazılmış s. 104’te atıf yapılmış abidevi esere sahibiz.

Selçuklular ve Onların Torunları

On birinci ve On üçüncü Yüzyıllar

İslamiyet ve Haçlı Seferleri

TÜRKLERİN GELİŞİ

Başlangıçta ilk Arap yayılması gibi İslam'da Türklerin tarihi – yani Türkçe konuşan insanlar – büyük bir maceranın karakterine sahip olup onların tarih sahnesine çıkışları, Doğunun değişiminde belirleyici bir dönüm noktası oluşturmuştur. Asya'nın bozkırlarından buraya ulaştıkları zaman, basit bir insan topluluğu iken siyasi arenada hem Arapları hem de İranlıları alt eden bu kavim kendi kanunlarını dayatmıştır. Beraberinde birçok Türk unsurunu da yok eden Moğol saldırısı o alanı ezip geçtiği zaman, İran'dan Fas'a, Kırım'dan Yemen'e kadar Bizans'ın yıkılışına sebep olan, İslamiyet'in en güçlü ve en sürekli siyasi yapısını oluşturan ve yüzyıllarca sürecek bir imparatorluk kurmak için bir araya gelmişlerdi. En sonunda, şimdi ise tüm resmi görmek için Türkler; yeni hayat tarzları ile kararlı bir şekilde durumu kavrayan bu imparatorluğun kalıntıları üzerinde bir ulus inşa ediyorlar. Bu sıra dışı zincirleme olayların ilk bağlantısı olan Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşu, bu yüzden özel bir ilgiye layıktır.

On dokuzuncu yüzyılda “Doğu Meselesi”nin evrimi, Türkiye ve Türk olan her şeye karşı Batı'da güçlü ve uzun süreli bir önyargıyı sonuç verdi. Kabul edilebilecek bir reaksiyonla bazı çağdaş Türk bilim adamları, bazı belli alanlarda belki de Türk katkısını abartmışlardır. Bütün tarihçilerin yapabileceği tek şey Yakın Doğu tarihinde Türkün ne olduğunu ve Müslüman Doğunun tümünde yaygın olanın ne olduğunu arasındaki farkı mümkün olduğu kadar tarafsız bir şekilde ayırt etmektir.

Yine de Türklerin ortaya çıkışının, Müslüman medeniyetinin dönüşümü ile bağlantılı olduğu kesindir. Bir taraftan Türkler, devletlerle tanıştı; Orta Asya'daki geçmişlerine ait kendilerinin birtakım belli geleneklerini kurdular; karşılaştıkları tamamıyla yeni durumlardan kaynaklanan yenilikleri hiç itiraz etmeden, kendileri ile Akdeniz'e kadar yayılan İranlı seleflerinden miras edindikleri ile harmanladılar. Diğer taraftan Müslüman Doğunun doğasında olan eğilimlerinin Türk nüfuzunu desteklemesine rağmen devirlerin kendisi, Mısır'a kadar yayılan yeni düşünce ve yaşam tarzlarının etkisi altında genellikle yayılmayı teşvik ettiler. O tarihte, bazı eğilimlerin bir noktada birleşmelerinden sonra Yakın Doğunun medeniyeti, onu Mağrip'ten ayıran belli bazı özellikleri sunar; o, bazı bakımlardan uzun süre Türk etkisinden uzak kaldı. Selçuklu dönemi, on birinci yüzyıldan sonra Yakın Doğunun tarihinde kilit unsur olmuştur ve bu yüzden her ne kadar uzak da olsa bu, modern İslam dünyasının bazı hususlarının anlaşılmasına giriş yapmak için gereklidir. Avrupa tarihi bile Selçuklulardan etkilenmiştir; çünkü son olarak kovulmalarına kadar Haçlılara karşı mücadeleye sebebiyet verenler, onların torunlarıydı. Bütün bu mülahazalar, bu dönemin tarihçilerin dikkatini çekmeye özellikle değer bir dönem olduğunu desteklemektedir.

Bu dönemin sunduğu bütün ilgiye karşın, yine de oldukça yakın bir zamana kadar tarihçiler tarafından tamamıyla ihmal edilmemiştir. Bunun sebebi, Avrupalı Oryantalistlerin Müslüman tarihinin klasik olarak adlandırılan döneminden kendilerinin büyülenmesine izin vermiş olmalarıdır. Bu yüzden onlar çalışmalarını Mısır üzerinde (çok geç tarihlere kadar büyük hareket tarafından erişilmemiştir) veya Mağrip üzerinde (burası pratik olarak hiçbir etkiye sahip değildir) yoğunlaştırmıştır. Aslında bunun kökenleri, belli eserler için malzeme sağlamamış olmak için bilimsel araştırmaya oldukça uzun süre açılmamış olan İran, Mezopotamya ve Suriye gibi ülkelerin hepsinde yaşamaktadır. Seyrek olmayan bir tarzda tarihçiler, hem zaman hem de alan olarak çalışmalarını daraltarak sınırlamışlardır; bu yüzden büyük bir problemin önünden geçerken çoğunlukla kişiler merak dolu bir bakış atmadan geçmişlerdir.

Şu kabul edilmelidir ki; özellikle dağınık belgeler ele alınması zor olanlardır. Başvurulması kolay, ancak çoğu zaman veriyi kontrol etmekte bir aracı olarak Latin ve Fransız kroniklerine ilaveten Arap, Fars, hatta Rum, Ermeni, Süryani dilindeki ve Gürcistan dilindeki kaynakları bu işte kullanmak da eş zamanlı olarak gereklidir. Şu söylenmelidir ki; bu dönemle ilgili pek çok Müslüman kronik, edebi dönemlerin kafiyeli nesri *saj*'daki kelimelerin zenginliğini ortaya koymaya arzulu yazarın zahmetli sayfadan sonra, bu sayfayı yazması ve sadece ahenkli bir kafiye temin etmek için bu detayı kullanıp kullanmadığı her zaman net değildir. Selçuklu dönemi yukarıda önerilen arkeolojik kaynaklara sistemli bir istismarın uygulanmasına da iyi bir fırsat sunar.

İlginç yazıtlar, sikke koleksiyonları ve anıtların, ciddi bir çalışmanın esası için temel sağlamakta yeterli sayıda oldukları bilinmektedir. Ancak tecrübeler göstermiştir ki; bunun özellikle kurumlarla ilgili dönem hakkındaki bilgimize oldukça çok katkısı olacaktır.

ESKİ TÜRK TARİHİNDEKİ ARAŞTIRMA ARAÇLARI

Tüm Türkoloji alanında, birkaç eser müşterektir. Her ne kadar Türkçe Orta Asya'dan hariç başka her yerde tarihi kaynakların dili olmadıysa da on dördüncü yüzyıla kadar ve sonra da kısmen olmak üzere, modern Türkçe bilgisi Türk bilim adamlarının kendi halklarının tarihine yapmış oldukları katkılardan dolayı uygulamada Türk tarihinin bütün dönemlerinin araştırılması için vazgeçilmez olmuştur. Bir bilim adamı, 1963 yılında R harfi tamamlanan *İslam Ansiklopedisinden* bahsetmelidir. Bu eser, *Encyclopaedia of Islam (EI)*'nin Türkçe tercümesidir; fakat Türkçe olarak orijinal, çoğu kez de önemli makaleler eklenmiştir. Sadece birinci cildi dile ithaf edilmiş olan, eski *Grunzüge der iranischen Philologie* şekline benzer, J. Deny, V. Gronbech, H. Scheel, Z. V. Togan tarafından başlatılan *Philologiae Turcicae Fundamental* 1959 yılında piyasaya çıktı. Diğer ciltler, tarih ve edebiyat üzerine planlanmaktadır (sonraki baskılar), bunlara ek olarak ciltlerden bir de yardımcı bilimler üzerinedir. Bu arada Türkçe çalışmalarda en kapsamlı giriş, *EI*'deki "Türk" ve s. 67 f., I, V/1'de atıf yapılan *HO*'daki *Turkologie* makaleleridir. Türkçe olarak Zeki Velidi Togan *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul, 1946) ve *Tarihde Usul* (İstanbul, 1950) eleştiriye tarzda okunmak şartıyla yararlı bir şekilde kullanılmaktadır. Bibliyografya için yukarıda s. 70'e bakınız, G. Moravcsik, *Byzantino-Turcica* başlıklı iki ciltlik Bizans yazarlarından derlenen terimi en geniş kullanımıyla ele almak kaydıyla Türkler üzerine bütün bilgilerin zengin notlarını ihtiva eden bir döküm yayınlamıştır (Berlin, 1958).

Türkler tarafından Müslüman topraklarının istila edilmesi, kısmen Asya'nın bozkırlarında daha önceleri meydana gelmiş olan olaylar dizisinin bir sonucudur. J. Deny tarafından yazılan *En tere d'İslam* (1939) 191-215 sayfalarında "L'expansion des Turcs en Asie jusqu'au XIe siecle," çabuk bir mukaddime için açık bir açıklama mevcuttur. Ayrıca P. Pelliot tarafından yazılan bir broşür de vardır: *La Haute-Asie* (Paris, 1931). Daha yakın zamanlarda L. Hambis'in no: 573'te *Que sais-je?*'deki *La Haute-Asie* (Paris, 1953) eseri de vardır. Ancak en iyi genel araştırma şudur: W. Barthold tarafından yazılan ve başta Türkçe yayınlanan *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (İstanbul, 1927). Bu eser, *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens* adıyla Almancaya (Berlin, 1935) ve *Histoire des turcs d'Asie Centrale* (Paris, 1945) adıyla Fransızcaya tercüme edilmiştir. İleride gelecek olan *HO*'daki (s.67 f.'de atfı yapılan) I, V/5 Asya'daki Türklerin tarihi üzerine esere bakınız.

Daha detaylı bilgiler, çekici bir başlığa sahip olan R. Grousset'in *L'empire des steppes* (Paris, 1939) eserinden elde edilmektedir. Selçukluların ataları olan Oğuzlar hakkında daha fazla bilgi için A. Iakubovskii'nin Rusça yazılmış olan *Izvestiia Akad. Nauk SSSR* (1937) "The Seljuk Movement and the Turcomans," (*Türkmenler ve Selçuklu Hareketi*) eserine ve Faruk Sümer'in *AÜDTFD*, XVI (1958) "X Yüzyılda Oğuzlar" adlı eserine ve O. Pritask'ın *MK* (1953), 397-221 sayfalarındaki "Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu" eserine bakınız. Ayrıca s. 136'da atfı yapılan coğrafik eserlerin kendi basımlarındaki V. Minoesky tarafından yazılan yorumlara da bakınız.

Türklerin Batı Asya'ya göçlerinden sonra, muhafaza ettikleri hususları ortaya çıkarmak için, Eski Türklerin sahip olduğu kurum ve geleneklerinin genel bir araştırmasından yoksunuz. Bu türden genel bir eser, pek çok dillerin bilgisi dâhilindeki bilgiye talebin azlığından dolayı hemen hemen mümkün değildir. İslamı araştıran bir öğrenciye gelince, bu türün genel resmindeki en çok dikkate değer maddelerden bir tanesi her tür bilgi bakımından şaşırtıcı derecede zengin olan fakat eksik pratik girişin C. Brockelmann tarafından yazılan *Mitteltürkischer Wortsch* (1928) eserinde bulunabileceği on birinci yüzyıl Türkçe-Arapça sözlük olan iki cildi K. Rifat tarafından yayına hazırlanan (H.S. 1333) Mahmud Kaşgari tarafından yazılan *Divanü Lügat-it Türk* vasıtasıyla sağlanmaktadır.

GENEL KAYNAKLAR VE SELÇUKLU TARİHİNİN KAYNAKLARI

Müslüman tarihinin iki genel tarihi, bu bölümde başı çekmektedir: Ibn al-Athir tarafından yazılan (on üçüncü yüzyıl) *Kamil*. C. J. Tornberg tarafından yayına hazırlanan bu eser, on dört cilt olup (Leiden ve Upsala, 1851-1876) her ne kadar yazar bir konuyu ele alma metodunda gerçek bilgisini bazen gizlemesine rağmen zekice hazırlanmış ve yüksek derecede iyi bilgi ile donanmıştır. Ayrıca, Sibte b. Al-Jawzi tarafından yazılan ve sadece on ikinci ve on üçüncü yüzyılları kapsayan - 1253 yılına kadarki - *Mir'at al-zaman*, J. R. Jewett tarafından (1907) bir kopya halinde ve onun akabinde Haydarabad'da iki cildi (1951-1952) yayınlanmıştır. Daha az bilgi sunan bu eserlerde Mezopotamya ve Suriye hariç tutulmuştur. Ancak başka yerlerde her zaman bulunmayan önemli kaynakları içtenlikle muhafaza ederek yayınlanmıştır.

Orta Asya'daki ilk Türk hanedanlığı ve fazla bilinmeyen Karahanlıların tarihi, W. Barthold'un O. Pritask tarafından bir takım detayları ilave edilebilecek veya verilebilirilebilecek "Die Karachaniden," *Islam*, XXXI (1954), 17-68 ve s. 67'de yapılan atıftaki *Turkestan* eserinde mükemmel derecede tasvir edilmektedir.

C. Cahen tarafından yazılan makalenin konusundan anlaşıldığı üzere; Selçukluların tarihindeki nakil kaynakları, s. 22'de atfı yapılan *Historians of the Middle East (Orta Doğunun Tarihçileri)* eserinde bulunmaktadır. Sibte b. Al-Jawzi tarafından yazılan *Mir'at al-zaman* vasıtasıyla erişilebilen Mezopotamya kaynaklarından başka beşinci/on birinci yüzyıllarda basılmamış, Ibn al-Athir tarafından yazılan eser ile henüz atfı yapılan *Kamil*, yukarıdaki, temel kaynaklar, dört ciltlik (Leiden, 1889-1902) *Recueil de textes relatifs a L'histoire des Seldjoucides*'in II. Cildi (1889) mevcuttur. M. Th. Houtsma tarafından yayına

hazırlanan *Histoire des Seldjucides de l'Iraq* ve al-Bundari'nin hafifçe kısaltılmış basımına dayanan 'Imad al-Din al-Isfahani tarafından yazılan *Historie des Seldjucides de l'Iraq* başlıca eserleridir. M. Iqbal tarafından (Lahor, 1933) yayına hazırlanan 'Ali b. Naşir'e atfedilen *Akhbar al-dawla al-saljuqiyya* eseri vardır. Buna ilaveten M. İqbal tarafından yayına hazırlanan *GMS n.s., II* (1927) *Rahat al-sudur*'da Rawandi tarafından yapılan düzenlemesi olan G. Khawar tarafından yayına hazırlanan (Tahran, 1963) Zahir al-Din Nişaburi tarafından yazılan Farsça eser *Seljuqnameh* de vardır. Sencer'in saltanatı ile ilgili kısım, C. Schefer tarafından *Tableau du régime de Mouisseddin Aboul Harith Sultan Sindjar* adıyla Publications de l'Ecole des Langues Orientales Vivantes, Sér. II. XIX (Paris, 1886) olarak tercüme edilip yayına hazırlanmıştır. Storey [s. 51'de atıf yapılmıştır], I, 257, anlamı tamamen değiştiren korkunç hatalara sahip Schefer'in tercümesini eleştirmektedir. Yerel kronikler arasında M. Th. Houtsma'nın aynı yazar tarafından ZDMG'de XXXIX (1885), 362-401 sayfalarında analiz edilen *Historie des Seldjucides du Kerman par Muhammad b. Ibrahim*, Recueil'in cilt I (Leiden, 1886) aslında Mahdi Bayani (Tahran, 1947) tarafından yayına hazırlanan değişik derlemelerin karşılaştırması ile metni yeniden oluşturmak mümkün olmuştur. Diğer taraftan G. Makdisi, Alp Arslan zamanında Bağdat'ta yaşayan bir vatandaş tarafından ilginç bir "günlük"ü yayınlanmıştır: "XI. Yüzyıl Tarihçisinin Kendi İmzası ile Günlüğü," *BSOAS*, XVIII-XIX (1956-1957). Muazzam büyüklükteki İbn al-Jawzi'nin (on ikinci yüzyıl) her ne kadar dikkatsizce hazırlanmışsa bile Hanbalite bakış açısında yazılmış bir Mezopotamya veya hatta Bağdatlı bir kronikten daha da fazla olmayan önemli insanların ölümleri hakkında yıl be yıl olay ve notları toplayan ilk kişi olduğu *Muntazam* adlı eser kendi sınırlı kapsamında çok faydalıdır. On cilt olarak Haydarabat'ta yayına hazırlanmıştır (1939-1940); bunlardan beş tanesi metine bağlı olanlardır, dördüncü/onuncu yüzyıldan öncedeki tarihe ait bölümü akıllı bir şekilde çıkararak beş tanesi ise indekse bağlıdır.

İran'daki ünlü vezir Nizam al-Mülk'ün tarihi-siyasi tutanakları *Siyasetnameh* C. Schefer tarafından Fransızcaya (Paris, 1891-1893), H. Darke tarafından İngilizceye (Londra, 1960), K.E.Schabinger von Schowingen tarafından Almancaya (Freiburg, 1960) ve B. Zakhoder tarafından Rusçaya (Moskova, 1949) tercüme edilerek yayına hazırlanmıştır.

Selçuklu dönemi için bizler ayrıca faydasının K.S.Lambton'un "The Administration of Sanjar's Empire as illustrated in the 'Atabat al-kataba," (*'Atabat al-kataba'da resimlendiği gibi Sencer İmparatorluğunun Yönetimi*) *BSOAS*, XIX (1957) takdir edilebileceği M. Qazwini ve A. Eghbal (1950) tarafından yayına hazırlanan ve Muntakhab al-Din Badi'nin özellikle koleksiyonuna sahip Selçuklu dönemi yazışma ve resmi belgelerini içeren *'Atabat al-kataba'* a da sahibiz.

Son Gazneliler ve onların haleflerinden Selçukluların doğu muasırları olan Huriler, iki cilt halinde (Londra, 1881) H.Raverty tarafından tercüme edilen diğer Oryantal basımları olan W.N.Lees tarafından (Kalküta, 1864) yayına hazırlanan *Tabakat-i Naşiri*'nin temel kaynağı Juzyanidir.

Selçukluların İranlı epigonları, Harzemşahlar hakkında önemli özel kaynakları şunlardır: M.Qazwini tarafından yayına hazırlanan *GMS*, XVI/2 (1916), J. Boyle tarafından *The History of the World Conqueror (Dünya Fatihinin Tarihi)* (Manchester, 1958) adıyla İngilizceye cilt I, sayfa 277'dan cilt II, sayfa 78'e kadar, Nasawi tarafından hanedanlığın sonu *Vie de Jalal al-din Manguberti* adıyla Arapçaya, iki cilt halinde (Paris, 1891) O.Houdas tarafından Fransıcaya tercüme edilip yayına hazırlanan ve ayrıca Kahire'de (1953) de yayına hazırlanan 'Ata-Malik Juwaini tarafından Farsça yazılan *Tarih-i Cihanguşa* eseridir. Bizler ayrıca A.Bahmanyar tarafından yayına hazırlanan (Tahran, 1936) Baha' al-Din al-Baghdadi tarafından yazılan *al-Tawassul ila 'l-tarassul* eserinde çok değerli resmi belgelerin bir koleksiyonuna sahibiz. Yakut tarafından yazılan (s. 39) *Mu'jam al-buldan* ve Ali al-Haeawi tarafından yazılan ve J.Sourdel-Thomine tarafından yayına hazırlanan (Şam, 1957) *Guide des lieux de pélerinage* eserleri de aynı döneme aittir. İdrisi hakkında ise s. 219'a bakınız.

DOĞU SELÇUKLULAR VE MODERN ESERLER

Selçuklu tarihi sadece geniş kapsamdaki ancak çok yetersiz eserlerde genel olarak ele alınmıştır. İlk yıllara ait daha yakın zamanlardaki eserler şunlardır: C. Cahen tarafından yazılan *Oriens*, II (1949) "Le Maliknameh et l'histoire des origines seldjoudides," ve s. 141'de atıf yapılan C. Bosworth tarafından yazılan eser sayılmaktadır. Büyük Selçuklular hakkında genel araştırmanın unsurları aynı yazar tarafından yazılan, ikinci cildi 1962 yılında piyasaya çıkan, K. Setton tarafından yayına hazırlanan (Filedelfiya, 1955) *A History of Crusades (Haçlı Seferlerinin Tarihi)*'nin Cilt I'inde "The Turkish Invasion: the Selchukids," (*Türklerin İstilasası: Selçuklular*) bölümünde bulunmaktadır. Melikşah konusunda İ.Kafesoğlunun *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul, 1953) eserine müracaat edilmelidir. Selçukluların batıya doğru gelişmeleri konusunda ise ayrıca Suriye ve Yukarı Mezopotamya ile de ilgili olan *Byzation'da* çıkan XVIII (1948), 6-68 sayfalarındaki C.Cahen'in "La première pénétration turque en Asie Mineure," eserine bakınız. Çöküşleri konusunda M. Köymen'in Cilt I'i piyasaya çıkmayan *İkinci İmparatorluk Devri*'nin Cilt II'si *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* ve F.Sanaullah'ın *The Decline of the Seljukid Empire (Selçuklu İmparatorluğunun Çöküşü)* (Kalküta, 1938) eserlerine başvurunuz. Kurumlar hakkında bilgi, Farsça olarak A.Eghbal'ın "The Vizirate in the Age of the Great Seljuks" (*Büyük Selçuklular Çağında Vezirlik*) (1959), s. 95'te atıf yapılan V.Barthold ve A.Siddiqi'nin eseri, s.90 ve 94'te atıf yapılan Ann K.S.Lambton'un eseri ve C. Cahen'in [*La tughra*], *JA* (1943-1945) eserlerinde bulunmaktadır. Nizam al-Mülk hakkında ise H.Bowen tarafından yazılan *EI'de* yayınlanan makaleye, K.E.Schabinger von Schowingen tarafından yapılan *Historisches Jahrbuch*, LXIX (1942-1949) ve (1952)'deki çalışmalara ve K.Rippe'nin *MK* (1953) onun ölümü konusundaki eserlere bakınız.

Rejimin en belli karakteristiği olan rasyonel öğretimde resmi desteğin politikası üzerine bir mukaddime J.Pedersen tarafından yazılan F bölümü medreseler hakkında açıklamalar ihtiva eden *EI'deki* "Masdjid" makalesinde bulunabilir. Bunlardan en önemlisi ise A.Talas'ın *La Madrasa Nizamiyya et son histoire* (1939) eseri küçük ve sathi bir eserdir.

Selçuklu İmparatorluğunun iktisadi hayatı üzerine Jean Aubin'in makalesi, "La ruine de Siraf et les routes du golfe persique," *Cahiers de civilisation medievale*, II (1959) yanında bahsedilmeye değer hemen hemen hiçbir şey yoktur.

Ağırlıklı olarak Sufizme odaklı olan bu zamanlardaki manevi ruh hali ile ilgili daha çok şeyler yazılmıştır. Okulculuk çağından tasavvuf çağına geçişi temsil eden düşünür, Gazali hakkında ana hatlar, A.J.Wensinck'in *La pensée de Ghazali* (1940) eserinde, daha detaylı ancak tartışmalı araştırma, M.Asin Palacios'un dört ciltlik *La espirituallidad de Algazel* (1934-1941) eserinde ve Fransızca olarak G.-H.Bousquet'in *İhya' 'ulum al-din* (Paris, 1955) bulunabilecektir. Gazali hakkında W.Montgomery Watt tarafından yazılan *Muslim Intellectual (Müslüman Aydın)* (1963) eserine bakınız. Tasavvuf üzerine temel eserler al-Suhrawardi ile ilgilidir. Bu eserler H.Corbin tarafından birçok çalışmada tartışılmıştır. Kendisinin küçük genel eseri, *Suhrawardi d'Alep* (1939) bu tartışmaya bir mukaddime oluşturmaktadır. *Fawa'ih al-jamal'i* F. Meier (Wiesbaden, 1957) tarafından incelenen ve açıklanan Najim al-din Kubra'dır. Ayrıca *EL²*'deki W.Braune tarafından yazılan makalenin genel bir özet verdiği Abd al-Qadir al-Jilani'dir.

Haşhaşiler konusunda s.150'ye bakınız.

Arap ve Fars edebiyatının eşliğinde, Türk-Müslüman edebiyatının gelişim konusunda Standart eser, hâlâ M. F. Köprülü'nün hakkında C.Huart tarafından yazılan bir analizin *Journal des savants* (1922) dergisinde bulunabileceği *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar (The Early Mystics in Turkish Literature)* (İstanbul, 1918) eseridir.

Sanat ve arkeoloji üzerine genel eserlere ek olarak şu eserlere bakınız: E.Diez'in *Iranische Kunst* (1944); J.Sauvaget'in "Observations sur quelques mosquées seldjoukides," *AIEO*, IV (1938) adlı eseri, J.Sourdel-Thomine'nin "Deux minarets d'époque seldjoukide en Afghanistan," *Syria*, XXX (1953) adlı eseri, A. Godard'ın "Historique du Masjid-e-Djuma d'İspaahan," *athar-é Iran* (1936) adlı eseri ve *Ars orientalis*'de O.Grabar tarafından yazılan II cilt (1957), 545-547 son zamanlarda Rusya'da yapılan kazılardaki A.M.Pribikova tarafından yazılan kitap da (Moskova, 1955) sayılabilir.

Tarihi girişi ile dikkate değer olan *Le minaret de Djam* diye adlandırılan (Paris, 1959) önceki Ghurid'in başkentinin olduğu alanda keşfedilen Jam minaresi hakkında A.Maricq ve G.Wiet tarafından yapılan çalışmaya rağmen Ghuridler hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Harzemşahlar konusunda ise İ.Kafesoğlu'nun *Harzemşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1229)* (1956) adlı eserine bakınız.

SELÇUKLULARIN HÂKİMİYETİNDEN SONRA HALİFELİK

Halifeliğin tekrar siyasi bağımsızlık kazanması, Selçukluların gerileme dönemine rastlamıştır. Bu safhada halifeliğin tarihi, *Muntazam*'dan (s. 155) sonra temel kaynak İbn al-Sa'i'nin *al-Jami al-mukhtasar* olacaktı. Ancak H.S. 595-606 yıllarını kapsayan F.Anastase-Marie ve O.Carm. (1934) tarafından yayına hazırlanan bu eserin sadece tek bir cildi günümüze ulaşmıştır.

H.S. 626 yılından sonra M. Jawad (Bağdat, 1932) tarafından yayına hazırlanan İdn al-Fuwati tarafından yazılan *al-Hawadith al-jami'a* ilhamının çoğunu Moğol döneminden sonra veren bir esere borçlu bulunmaktayız.

En ilginç kişilik, üzerinde en çok çalışılan faaliyetleri *futuwwa* (bk., s. 92)' nin reformu olan al-Naşirdir. Bu konuda F. Taeschener'in açıklamasına ek olarak aynı sayfada atıfta bulunulan yazarın daha eski ve daha detaylı çalışmalarına özellikle de "Islamisches Ordensrittertum zur Zeit der Kreuzzüge," *Welt als Geschite*, IV (1938) ve R. Hartmann ve H. Scheel tarafından (Leipzig, 1944) yayına hazırlanan "Das Futuwwa-Rittertum des islamschen Mittelalters," *Beitrage zur Arabistik, Semitistik und Islam-wissenschaft* eserlerine başvurmak gerekir. Ayrıca P. Kahle'nin *Opera Minora* (1956)'daki kendisine ait geliştirilmiş "Die Futuwwa-Bündnisse des Kalifen en-Nasir," eserine de bakmak gerekir. Daha geniş bir çalışmayı yürütürken gün ışığına çıkardığı H. Thorning tarafından yapılan en önemli metin incelenmesi ve tercüme edilmesi: M. Jawad, A. Al-Najjar ve A. Naji al-Qaisi (Bağdat,1960) tarafından yazılan eserin İbn al-Mi'mar al Baghdadi'nin *Kitab al-futuwa*'sının basımı çıkmadan önceki ve doğru dürüst bir kalitesi olmayan *Beitrage zur kennntniss des islamischen Vereinswesens* (1913) değerli bir eserdir. C. Cahen'in "Les débuts de la futuwwa d'an-Nacir," *Oriens yayınlarından*, VI (1953). Sayfa 92'de atfi yapılan "Mouvements populaires..." adlı makale ve A. Gölpınarlı'nın sayfa 159'da atfi yapılan eseri sayılmaktadır. Ayrıca *Amerikan Felsefe Derneğinin Tutanaklarındaki* (1950) A. Salinger'in "Was the Futuwwa an Oriental Form of Chivalry?" (*Fetihler Şövalyeliğin Doğru Şekli miydi?*) eserine bakınız.

TÜRK ÖN ASYASI

Ön Asya'daki ilk Türk hanedanlığının tarihi, modern Türkiye'nin atalarının büyüyüp geliştiği ortamın orijinalliği yüzünden Müslüman toprakları değil Bizans geleneğinden gelen bir ülkede olması özel ilgiye haizdir. Bu hususta tek genel ifade, V. Gordlevskii tarafından yazılan şimdi kendisinin seçilmiş eserleri arasında yer alan I (1960) eseridir. Ne yazık ki birçok önemli belgeler, yakın zaman içinde basımından önce yazılan *Gosudarstvo Seldzhukidov Maloi Azii* (Moskova, 1941) eserine konulmuştur. Kısa, genel bir özet C. Cahen tarafından yazılan "Turks in Iran and Anatolia before the Mongol Invasion," (*Moğol İstilasından Önce İran ve Anadolu'daki Türkler*) *A History of the Crusades* (1962) (*Haçlı Seferlerinin Tarihi*) Cilt II'de bulunacaktır. Aynı yazar, konu ile ilgili genel bir eseri daha sonra yayınlamayı ummaktadır.

Ön Asya hakkındaki en eski Müslüman tarihi kaynağı, on üçüncü yüzyılın ikinci yarısından öteye geçmemektedir. A. Erzi ve N. Nugal tarafından Cilt I (Ankara, 1957) yayına hazırlanan; İbn Bibi tarafından yazılan *el-Evamirü 'l-'Ala'iyye fi 'l-umuri 'l-'Alai'yye*'nin ikinci cildi daha basılmamıştır. Fakat bu eserin A. Erzi tarafından (1956) hazırlanan fotoğraflık formu mevcuttur. Bu eserden çok daha önceleri M. Th. Houtsma tarafından kendisine ait

Recueil (s. 154'te atıf yapılmış) Farsça olarak *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'abrégé du Seldjouknameh d'Ibn-Bibi* (1902) adıyla biraz kısaltılmış bir sürümü yayınlanmıştır. Bu eser, aynı zamanda Yazıcıoğlu (on dördüncü yüzyıl) tarafından üçüncü cildi *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après Ibn-Bibi* (1902) eserin Türkçeye uyumlu haliyle hazırlanmıştır. Bu eserin Farsça kısaltılmış halinin Almanca tercümesi, H. Duda tarafından *Die Seltschukengeschichte des Ibn-Bibi* (1959) adıyla orijinalinin ilave malzemesi ile birlikte yayınlanmıştır. On üçüncü yüzyılın ilk yarısı boyunca 1280 tarihinden sonra İbn-Bibi'nin eserine aşağıda adı geçen yazarlar tarafından ilaveler yapılmaya devam edilmiştir: O. Turan tarafından (1944) yayına hazırlanan Kerim ül-din Mahmud (Aksarayı)'nin *Müsamere tül-ahbar* adlı eserine F. Işıltan tarafından *Die Seltschukengeschichte des Aksarayı* (1943) adlı eserle detaylı analizler eklenmiştir. Ayrıca F. Uzluk tarafından *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi* (1952) isimli bir yazarın eseri olarak yayına hazırlanmıştır.

Hayat hikâyeleri tezleri de bu dönemde artan derecede önemlidir ve özellikle de Eflaki ve Mevlevi Dervişlerin hayatları çok önemlidir. Bunların hayatı C. Huart tarafından iki cilt halinde (1918-1922) *Les saints des derciches tourneurs* adıyla Fransızcaya tercüme edilmiştir. Ki bu eser, F. Uzluk tarafından *Mevlana'nın Mektupları* (İstanbul, 1937) adıyla yayına hazırlanan Mevlevi tarikatının kurucusu Jalal al-Din Rumi'nin yazışmalarını ekli olarak vermektedir. Rumi hakkında R. Nicholson'un küçük hacimli *Rumi* (1950) eserine bakınız. Benzer şekilde en önemlisi, A. Gölpınarlı tarafından "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları," *IFM*, XI (1949), 3-345 adlı eseri Türkçeye tercüme edilmiş ve Fransızca olarak da analiz edilmiş bir kopyası yayınlanmıştır. Bu eserin Türkçe ve Fransızca basımları için bakınız *ibid.*, XVII (1956). Bunlardan en önemlilerinden birisi F. Taeschner tarafından *Der anatolische Dichter Nasiri und Sein Futuvvetname* (1944) adıyla yayınlanmıştır. Ayrıca Sultan Veled gibi şairlerin de eserlerine bakınız. On üçüncü yüzyıl için bizler aynı zamanda *wakıfların* vakfiye tapularına sahibiz. *Belleten*'de XI (1947) ve XII (1948) birçok vakıf tapuları O. Turan tarafından yayına hazırlanmıştır. Aynı yazar tarafından farklı dillerde bir araya getirilen *insha*'nın diğer arşiv ve koleksiyonları yazarın *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar* adıyla mevcuttur (Ankara, 1958). Bunlara ek olarak M. F. Köprülü tarafından yazılan "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları," *Belleten*, VII (1943) adlı eser her türden önemli genel çalışmayı içinde barındırmaktadır.

On birinci ve on ikinci yüzyıllarda tek kaynak ya Arapça, ikincil olarak Farsça veya Rumca kaynaklarıdır. Ki bu eserlerin yazarları şunlardır: Georgios Kedrenos, Johannes Skylitzes, Michael Attaliates, Nikephoros Bryennios, Anna Komnena, Johannes Kinnamos ve Niketas Choniates'tir. Bu yazarlar tarafından yazılan eserler *Corpus historiae Byzantinae*'de yayına hazırlanmıştır (Bonn, 1828-1897). Fakat Anna Komnena'nın daha iyi bir basımı *Alexias* olup üç cilt halinde B. Leib tarafından tercümesi ile yayına hazırlanmıştır (Paris, 1937-1945). Ayrıca bu eserin E. Dawes tarafından yapılan İngilizce bir tercümesi de mevcuttur (1928). Ayrıca Ermenice (s. 165'e bakınız), Gürcüce (bk., s. 51), Latince (s. 165 f.) ayrıca çoğu Hristiyan Süryani (s. 165) kaynakları vardır.

İnsanın Türk epik edebiyatını özellikle de iki ciltlik (1960) Irène Mélikoff tarafından *La geste de Mélik Danishmend* adıyla yayına hazırlanan *Danishmendnameh* eserini tamamiyle ihmal etmemesi gerekir. Ayrıca Rus V. Garbuzov tarafından yazılan *Kissa-e Melik-Danishmend* (1959) eserine de bakınız.

Kaynakların yetersizliği, s. 53 f.'de atıf yapılan *Répertoire* adlı eserde tekrar üretilen Arapça yazmaları özellikle değerli hale gelmektedir. Bunlar daha önceleri yayınlanmıştır. Bunların ötesinde İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın şu eserlerine bakılması gerekir: S. 53 f.'de atıf yapılan *Corpus'taki* iki ciltlik (İstanbul, 1927-1929) *Kitabeler ve Sahip Saruhan Aydın Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat* ve aşağıda bahsedilen şehirler hakkında monoğrafların bazıları vardır. Para hususuna gelince s. 55'te atıf yapılan ve P. Casanova'nın "Numismatique des Danishmendites," *Revue Numismatique*, Sér. III, Ciltler XII-XIV (1894-1896) kataloglarına bakınız.

Türk Ön Asya'sındaki olayların tarihi, 153'te ve *EI²*'te atıf yapılan *İslam Ansiklopedisindeki* makaleler bağlamında çalışılmalıdır. Fetihler dönemi, J. Laurent tarafından *Byzance et les Turcs seldjoudides jusqt'en 1081* (1931) adlı eserde çalışılmış; ancak yazarın Arapça ve Farsça bilmemesi yüzünden etkisi azalmıştır. M. Halil Yinanç'ın *Türkiye Tarihi. Selçuklular. Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi* adlı eserin Cilt I (1. bs., 1934, 2. bs., 1944) mevcuttur. Buna ek olarak C. Cahen'in "La première pénétration turque en Asie Mineure," *Byzantion*, XVIII (1948) ve "la campagne de Mantzikert," *Byzantion*, IX (1934) eserleri de mevcuttur. On ikinci yüzyılda Türk tarihinin bir yönü F. Châlândon'un iki ciltlik birinci cildi Alexis hakkında (1900) ve ikinci cildi John ve Manuel hakkında (1912) ki *Les Comnènes*'teki Bizans bakış açısından muamele edilmektedir. P. Wittek'in "Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie," *Byzantion* X (1935) yüzyılın en sonunda Batı Asya tarihi ile ilgilidir.

Tarihin bu dönemine hâkim olan güçlerin çarpışması, P. Wittek tarafından eseri "Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Rum," de *Byzantion* XI (1936) güzel bir şekilde tasvir edilmiştir. Diğer problemlere bir giriş, C. Cahen tarafından yazılmış iki makalede "Le problème ethnique en Anatolie" ve "Le régime de la terre et l'occupation turque en Anatolie," *JWH*, II (1954) ve III (1955)'te aynı zamanda aynı yazar tarafından yazılan "Le commerce anatolien au début du XVIIIe siècle," *Mélanges ... du Moyen Age ... Louis Halphen* (Paris, 1951), 91-101 bulunmaktadır. Aynı zamanda O. Turan'ın "Le droit terrien sous les Seldjoukides et Turquie," *REI*, XVI (1948)25-49 ve "Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans," *SI*, I (1953), 65-100 eserine bakınız. *Futuwwa*'nın Anadolu şekli, "ahi" kurumu için her ikisi de özellikle *İslamica*'daki daha eski çalışmalara atıfta bulunan F. Taeschner'in s. 158'de atıf yapılan makalesi *ahi*'ye ve *EI²*'de "akhi" adlı makaleye bakınız. Ayrıca s. 159'da atıf yapılan A. Gölpınarlı'ya da bakınız. Nihayet, Selçuk-Moğol dönemi ekonomik hayat üzerine (on üçüncü yüzyılın sonu) A. Zeki Velidi Togan tarafından yazılan

Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası'nda, I (1931) "Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadi vaziyeti," adlı önemli bir makalesi vardır. Ayrıca M. Akdağ'ın "Türkiye'nin İktisadi ve İhtimai Tarihi, I, 1243-1453," *AÜDTCF yay*, CXXXI (1953) eserine de bakınız.

Selçuklu yöneticisi Keykavus'un takipçileri Dobruja Türklerinin muhtemel kökeni konusunda çok daha fazla tartışma mevcuttur. Bu konuda yapılan en son çalışma P. Wittek tarafından yazılan "Les Gagaouzes, Les gens de Kaykaus," *RO*, XVII (1951-1952), 12-24 ve bu çelişkinin tam bir resmini ortaya koyan "Yazıcıoğlu on the Christian Turks of the Doruja," *BSOAS*, XIV (1952), 639-668 eserleridir. Ayrıca P. Mutafciiev'in "Die angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobtudscha im XIII. Jahrhundert," *Spinasië na Bulgarskata Akademi ana Naukite i Izkustvata*, LXVI/1 (1943) ayrıca F. Babiner'in *Beitrage zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien, XIV-WV. Jhdt.* (1944) ve H. Duda'nın "Balkantürkische Studien," *SBAW, Phil.-Hist. Kl.*, CCXXVI/1 (1949) eserlerine bakınız.

Anadolu'nun tarihi coğrafyası, sadece Osmanlı ve Bizans dönemleri için genel bir çalışmanın konusu olmuştur. Mesela: S. 138'de atıf yapılan E. Honigmann'ın ve W. Ramsay'ın *The Historical Geography of Asia Minor (Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası)* (1890). Arkeoloji daha çok sayıda eserlerin konusu olmuştur: A. Gabriel tarafından yazılan muhteşem özet, iki ciltlik Orta Anadolu için *Monuments turcs d'Anatolie* (1931-1934) eseri ve J. Sauvaget (1940) tarafından yazılan yazılar üzerine bir çalışmayla birlikte *Voyages archéologiques dans les provinces orientales de la Turquie* eseri sayılmaktadır. Bu eserler, Avrupalı ve Türk bilim adamları tarafından yazılan şehir çalışmalarını gereksiz kılmamaktadır. Mesela: şehirlerin genel tarihleri ve bütünüyle yerel arkeolojik malzemeler ile ilgilenen F. Sarre'nin *Qonya* (1913), Halil Edhem'in *Qaisariye Shehri* (H.S. 1328), İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve R. Nafid'in *Sivas Shehri* (1925) ve T. Yaman'ın *Kastamonu Tarihi* (1935) eserleri mevcuttur. Selçuk dönemi sanatı hakkında K. Erdmann'ın "Beobachtungen auf einer Reise in Zentralanatolien," *Jharbuch des Deuschen Archaologischen Instituts, Archaologischer Anzeiger*, LXIX (1954) ve görüşleri tartışmalı olan K. Yetkin'in *L'architecture turque en Turquie* (Paris, 1962) eserleri de vardır.

Kültürel hayat hakkında temel eserler, Türkçedir: Dil bilimi bakış açısından bu araştırma dalına yeni bir heyecan getiren M. F. Köprülü'nün *Türk Edebiyat Tarihi* (1926) ve Selçukiler zamanında Anadolu'da Türk medeniyeti, *Milli Tetebbüler Mecmuası*, II (H.S. 1331) eserleri. M. Mansuroğlu'nun "The Rise and Development of Written Turkish in Anatolia," (*Anadolu'da Yazılı Türkçenin Doğuşu ve Gelişmesi*) *Oriens*, VII (1954) eserlerine müracaat edilmesi gerekir. S. 103'te atıf yapılan A. Bombaci ve M. F. Köprülü tarafından yazılan *EI'deki "Türk"* makalesi ve "Anatolische Dichter in der Seldschkenzeit," *Körösi Csoma-Archivum*, I (1921-1925) ve II (1926-1932).

Türkçe dilinin baş şairi hakkında, A. Gölpınarlı'nın *Yunus Emre* (1936) eserine bakınız. Şu iyi bilinmektedir ki pek çok edebi eser Türkçe değil; Farsça yazılmıştır. Bu konu A. Ateş tarafından yazılan "Hicri VI-VIII asırlarda Anadolu'da Farsça eserler," *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII (1945) adlı eserde tartışılmaktadır. Anadolu'daki Farsça yazılmış en büyük şair ve Mevlevi tarikatının en büyük mutasavvıfı ve kurucusu ile ilgili olarak da A. Gölpınarlı'nın *Mevlana Celalüddin* (2. bs., 1952)'ye ve H. Ritter'in "Philologica XI. Maulana Galaladdin Rumi und sein Kreis," *Islam*, XXVI (1940-1942) ve A. Bausani tarafından yazılan *EF²'deki* "Djalal ad-Din Rumi," makalesine bakınız. Dini hayat üzerine O. Turan'ın "Selçuk Türkiye'si Din Tarihine dair Kaynak," *MK* (1953), ve M. F. Köprülü'nün Fransızca olarak yazmış olduğu çalışması, "Les origines du bethachisme," *4e Congrès Internationale d'histoire des religions* (1923)'deki birtakım etkileşimlerde bulunabileceği değişik makalelerine bakınız.

Ayrıca s. 202'de atıf yapılan Osmanlı İmparatorluğunun kökenleri ile ilgili eserlere de bakınız.

HAÇLI SEFERLERİ

Selçukluların yönetimi altında ortaya çıkan Suriye, Mezopotamya ve Mısır tarihi, baskın bir şekilde Avrupalı ve Hristiyan bakış noktasından Haçlı Seferlerinin tarihini çalışmak adına özellikle kalıplaşmış önyargı yüzünden cehaletten izdirap çekmiştir. Onların tarihleri ile aşına olmak için kişi Haçlı Seferlerinin ve öyle bilinen Latin Doğunun genel tarihlerine; özellikle de Müslüman direncini değerlendiren girişime katkısı olanlara başvurmalıdır. Mesela: W. Stevenson'un *The Crusaders in the East (Doğudaki Haçlılar)* (Cambridge, 1907), S. Runciman'ın üç ciltlik *A History of the Crusades (Haçlı Seferlerinin Tarihi)* (Londra, 1951-1954), s. 156'da kendisine atıf yapılan *A History of the Crusades (Haçlı Seferlerinin Tarihi)* ve Fransızca olarak yazılan aşırı duygusallıktan dolayı yozlaşan *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem* (1934). Bütün bu eserler, siyasi tarih ile kesin bir şekilde sınırlandırılmıştır. Daha geniş bir anlayışa girişim, C. Cahen'in İslam'ın gerçek doğasının farkına yeterince varmadan yazmış olduğu ilk eseri, *La Syrie du Nord a l'époque des croisades* (Paris, 1940) eserinde bulunmaktadır. Müslüman direnci ve İslam ve Latin Doğu tarafından sarfedilen karşılıklı etki konusunda A. S. Atiya'nın "The Crusades. Old Ideas and New Conceptions," (*Haçlı Seferleri. Eski Fikirler ve Yeni Kavramlar*) *JWH*, II/2 (1954-1955) adlı eserinde ve C. Cahen'in *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III (Floransa, 1955), 625-635 deki "L'islam et la croisade," eseri veya onun *EF²'deki* "Crusades" eserinde yer almaktadır.

Latin Doğu, İslam tarihi öğrencisi tarafından bile fayda maksadıyla çalışılabilir. Bir taraftan bunun sebebi bu çalışmanın Müslüman geçmişi hakkında sahip olduğu değerdir; diğer taraftan da Suriye ve Filistin'in genel tarihindeki belli başlı faktörlerin denetlenmesine yardımcı olan oldukça zengin belgeye sahip olmasındandır.

Mesela; C. Cahen'in "La féodalité et les institutions politiques de l'Orient Latin," *ALFAV*, XII (1957) eserine ve *Bulletin de la Faculté des Letters de Strasbourg* XXIX (1951) de basılan "Le régime rural syrien pendant l'occupation franque," eserine bakınız. Haçlı Seferleri ve Latin Doğu hakkında zengin bir bibliyografya, Almanca olarak H. Mayer tarafından *Bibliographie zur Geschichete der Kreuzzüge* (Münih, 1960) adıyla sunulmuştur. Daha az güncellenmiş olan A. S. Atiya'nın *The Crusade. Hystography and Bibliography* (Haçlı Seferi. Hystoğrafya ve Bibliyografya) eseri olup bu eser, yazarın *Crusade. Commerce and Culture* (Haçlı Seferi. Ticaret ve Kültür) (hem Bloomington hem de İndiana, 1962) eserleridir. Yine de bu eser Haçlı Seferlerinin tarihi ile ilgili kaynak ve belgelerin önemli koleksiyonlarının detaylı bir özetini sunar. Mesela: *RHC, Palestine Pilgrim's Text Society Library, Archives de l'orient Latin Exuviae Sacrae Constantinopoitanae, Bibliothéque des Croisades, Records of Civilization, and BG.*

Müslüman devletlerin kendileri hakkında da kaynakların gözden geçirilmiş hali C. Cahen'in kendi eseri, *La Syrie du Nord al'époquedes croisades* (Paris, 1940) eserinin giriş kısmında bulunmaktadır. Buna ilaveten bu konulardan bazıları hakkında birtakım eleştiri notları, H. A. R. Gibb tarafından yazılan "Notes on the Arabic Materials for the History of the Early Crusades," (*İlk Haçlı Seferlerinin Tarihi için Arapça Malzemeler Hakkında Notlar*) *BSOAS*, VII (1933-1935), 739-754 ve seçilmiş alıntıları F. Gabrieli tarafından *Storici Arabi dele crociate* (1957, 2. bs., 1963) adıyla İtalyancaya tercüme edilen "The Arabic Sources for the Life of Saladin," (*Selahaddin'in Hayatı Hakkında Arapça Kaynaklar*) *Speculum*, XXV (1950) eserinde de bulunmaktadır. Haçlı Seferlerinin zamanı hakkında Yakın Doğunun tarihi ile ilgili Arapça kaynaklar, *Recueil des historiens des croisades* (*RHC*) (Paris, 1841-1906) eserinde toplanmıştır. Bu eserin beş cildi, Fransızca kaynaklara ayrılmıştır (*RHCHoc*, 1844-1895). İki cildi ise Yunanca kaynaklara (1875-1881), iki cildi de Ermenice kaynaklara (*RHCarm*, 1869-1906), beş cildi ise Arap kroniklerinden alıntılara (*RHCHor*, 1872-1896) ve iki cildi daha Haçlı Seferlerine katılan devletlerin kanunlarına (1841-1843) ayrılmıştır. Suriye ile ilgili kaynaklar buna dâhil edilmemiştir. Ne yazık ki bu eserin mükemmel sunumu ve etkileyici boyutu birçok ciddi kusuru da bertaraf etmektedir. Yayına hazırlanış standardı ve tercümesi düzensizdir; kesintiler rakamsal bir işaret olmaksızın keyfi olarak yapılmıştır ve yayınlanan eserlerin seçimi olduğu gibi kabul edilmiştir. Şu anda yayınlanan baş eserler şunlardır: On ikinci yüzyılın ortaları için özellikle İbn al-Qalanisi tarafından yazılan *History of Damascus* (*Şam Tarihi*)'dir. Bu eser H. Amedroz tarafından yayına hazırlanmıştır (Londra, 1932). İngilizceye tercüme edilmiştir. Sadece Haçlı Seferleri ile ilgili dönem için birkaç bölümün çıkarılmasıyla H.R.R. Gibb tarafından yazılan, çok güzel bir girişi olan ve R. Le Torneau tarafından *Damas de 1075 a 1154* (*Şam*, 1952) adıyla Fransızcaya tercüme edilen *The Demascus Chronicle of the Crusades* (*Haçlı Seferlerinin Şam Kroniği*), (Londra, 1932) eseri, Selahaddin ve onun dönemi ile ilgili, üç yayına hazırlanmamış parçası günümüze kadar ulaşan (bunlardan bir tanesi Fas'tadır) 'İmad al-Din al-İsfahani tarafından yazılan tam tarihin eksikliği hususunda Abu Shama tarafından yazılan kendisi ile ilgili üç alıntının yayına hazırlandığı ve A. C. Barbier de Meynard tarafından *RHCHor*, IV (1898) ve V (1906) ve

Kahire’de bir bütün olarak basılan (Kahire, 1872) ve şimdilerde ilk cildi piyasaya çıkan ve A. Hilmi tarafından yayına hazırlanmakta olan *Le livre des deux jardins ile* diğer kaynakları da bir arada kullanan esere bakınız. Ayrıca Selahaddin’in biyografisi ile ilgili olarak İbn Shaddad tarafından yazılan ve *The Latin Kingdom of Jerusalem (Latin Kudüs Krallığı)* adıyla C. R. Conder tarafından İngilizceye tercüme edilen *RHCHor*’daki III (1884) esere bakınız.

ZENGİLER VE EYYUBİLERİN KAYNAKLARI

On üçüncü yüzyıl yazarları, aşağıda beyan edeceğimiz kişiler tarafından temsil edilmiştir: İbn al-Athir, s. 154’te kendisine atıfta bulunulmuştur. Kendisine ait alıntılar *RHCHor*’daki I (1872) ve II (1876) da bulunmaktadır. Ayrıca “Histoire des Atabeks de Mossoul,” *RHCHor*’daki II. Cilt te buna ayrılmıştır. S. 154’te kendisine atıf yapılan Sibte b. Al-Jawzi. Al-Kamil’in saltanatının uzadığı dönemi de yayınlayan üç ciltlik G. Shayyal (1953.....) tarafından yayına hazırlanan *Mufarrij al-kurub* eserinin sahibi. Kamal al-Din b. Al-‘Adim, bugüne kadar tercüme edilen ve yayına hazırlanan iki ciltlik (Şam, 1951.....) ve S. Dahhan tarafından yayına hazırlanan *Zubat al-hâlâb min ta’rih Hâlâb* eserinin sahibi. 1096 ile 1146 yılları boyunca alıntılar, A.C. Barbier de Meynard tarafından *RHCHor*’da III. Ciltte yayına hazırlanmış ve tercüme etmiştir. *Revue de l’Orient Latin* eserinde E. Bloched tarafından 1146 yılını müteakiben vasat bir tercüme yazılmıştır. III-VI ciltleri (1895-1898). Al-Makin b. al-Amid’in C. Cahen tarafından yayına hazırlanan “La chronique d’Al-Makin des Ayyoubides” *BEOD*, XV (1955-1957) kitabı vardır. Ayrıca *RHCH or’in* birinci cildindeki İbn Wasil’inkini model alan Abu l-Fida’nın tarihine de atıfta bulunulmaktadır. Ancak belli bazı önemli kronikler hâlâ yayınlanmamıştır. Memlukluların ilk dönemi için aşağı bakınız.

Kroniklere şunlar da eklenmelidir: H. Derenbourg tarafından yayına hazırlanan Usama b. Munqidh’in hatıraları. Bu eser II. seride, XII. Cildinde (Paris, 1886-1889) de l’Ecole des Langues orientales Vivantes yayınları arasındadır. Bu eser, yukarda bahsi geçen kişi tarafından *An Arab Syrian Gentleman (Suriyeli Bir Arap Beyefendi)* (New York, 1929) adıyla tercüme edilmiştir. Bu eserin H. Derenbourg tarafından, *Revue de l’Orient Latin* dergisinin II. cildinde (1894) yapılan bir Fransızca tercümesi de mevcuttur. Eserin Almanca tercümesi, G. Schumann tarafından (Innsbruck, 1905); Rusça tercümesi, M. Sale tarafından (Moskova, 1958) yapılmıştır. Bunlara ek olarak seyahat hikâyeleri, özellikle de Endülüslü İbn jübair tarafından yazılan *Rihla* eseri vardır. Ki bu eser W. Wright tarafından yayına hazırlanmış II. Baskısı M.J. de Goeje tarafından gözden geçirilmiştir (Leiden, 1907; tekrar basım 1949). Bu eserin C. Schiaparelli tarafından İtalyanca tercümesi (Roma, 1906); R. Broadhurst tarafından İngilizce tercümesi (1952) ve M. Gauderoy- Demombynes tarafından üç bölümlü IV-VI ciltleri olan *Documents relatifs a l’histoire des croisades* (Paris, 1949- 1956) Fransızca tercümesi yapılmıştır. Bu eser Académie des Inscriptions et Belles-Lettres tarafından yayınlanmıştır. İdari ve tarihi coğrafya üzerine bir eser de, Şam ve Filistin hakkındaki bölümleri S. Dahhan tarafından (Şam, 1956), Halep hakkındaki bölümü D. Sourdel tarafından yazılan baskısı olan İzz al-Din b. Shaddad tarafından yazılan *al-A’laq al-khatra fi dhikr umara al-sham wa’l-Jazira’i* de eklemek gerekir.

Kurumlarla ilgili birçok değişik eser; ayrıca genel tarih için önemli sayılacak teknik eserler, Eyyubiler adı altında üretilmiştir: C. Cahen “Un traité d’armurerie composé pour Saladin” eserini yayınlamış, tercüme etmiş ve şerh etmiştir, *BEOD*, XII (1948); belediye ve ticaret polisleri olan *muhtasibler* için *hisba* konusunda eserler yazılmıştır. Bunların ilk tipi, *JA*’da (1861) “Les institutions de police ...”deki yazarı “Nebrawi” diye isimlendirilen F. A. Behrnauer tarafından ilk olarak tercüme edilip üzerinde çalışma yapılan al-Sayyid al Baz-‘Arini tarafından yayına hazırlanan ‘Abd al-Rahman b. Naşr al Shaizari tarafından yazılan *Nihayat al-rutba fi talab al-hisba* olarak görünmektedir. İbn al-Ukhuwwa tarafından yazılmış olan daha geniş bir sürümü (d. 1329), R. Levy tarafından *Ma’alim al-qurba* adıyla yayınlanmıştır (1938). En nihayet, bunların en önemlisi, Selahaddin’in hükümran olduğu dönem, Mısır’ın maliye ve iktisadi sistemleri bakımından kayda değer hususlar içerdiği için dikkate değerdir. Bu konudaki eser, İbn Mammati’nin *Qawanin al-dawawin*’dir. Bu eser A. S. Atiya tarafından (1943) ve al-Makhzumi tarafından yayına hazırlanmıştır; sonrakisi için C. Cahen tar *JESHO*, 5 (1962) tarafından yazılan ve Eyyubi döneminin sonlarındaki değişik birçok küçük eserle uyumlu olan iki makaleye bakınız. Bu makaleler, Osman b. İbrahim al-Nablusi tarafından yazılan yine C. Cahen tarafından *BEOD*, XV (1955-1957) yayına hazırlanan *Kitab luma al-qawanin* gibi kitaplarla uygunluk gösterir. Ayrıca sayfa 166’da C. Cahen tarafından yazılan Fayyum’un tasvirine de bakınız.

Oryantal Hristiyan yazarlar arasında, Süryanice yazanlara özel önem atfedilmelidir. Bu yazarlar, *RHC*’den çıkarılmışlardır. Mesela: Süryani Michael, üç ciltlik olup J. Chabot tarafından yayına hazırlanmıştır (1899-1910). *Anonymi auctoris chronicon ad annum Christi 1234 pertinens* eseri J. Chabot tarafından yayına hazırlanmış olup *CSCO*’da Sér. III, ciltler 14-15’te yayınlanmıştır (Paris, 1916-1920). Bu eserin on ikinci yüzyılın birinci yarısı ile ilgili kısmının tercümesi, A. Tritton tarafından *JRAS*’da (1933) yayınlanmış ve Bar Hebreus adlı Gregory Abu’l Faraj tarafından yazılan iki ciltlik *Chronography* E. A. Wallis Budge tarafından yayına hazırlanmış ve tercüme edilmiştir (1932). Belli Ermeni yazarı, *RHC Arm’da*, I (1869) yayına hazırlanan ve tercüme edilen Edessa’nın yazarı Matthew’dır. Baş Latin yazar, F. Babcock ve A. Krey (1943) tarafından açıklamalı İngilizce tercümesi olan *RHCHoc*’da I ve II Fransızca olarak halefleri ile görünen Tyre’in William’dır. On üçüncü yüzyıl için G. Raynaud tarafından yayına hazırlanan (Paris, 1887) *Les gestes des Chiprois. Recueil de chroniques françaises écrites en Orient au XIIIe et XIVe siècles*’de bakınız. Fakat Mısır için B. Evetts tarafından yayına hazırlanan, (1895) Mısır’ın kiliseleri üzerine yazılan eser Ermeni Abu Salih tarafından kaleme alınmış ve s. 124’te atıf yapılmıştır “History of Patriarchs”. Ayrıca E. Butcher tarafından yazılan iki ciltlik (1897) *The Story of the Church of Egypt (Mısır Kilisesinin Hikâyesi)*’ne de bakınız.

Kitap isminin sunduğundan daha geniş bir alanı kapsayan ve R. Röhrich tarafından yazılan analitik telif eser, *Regesta regni Hierosolymitani* (1898) ve bunun eki (1901)’nde

listesi görünen Akdeniz ve Müslüman devletlerin ticaret şehirleri arasında çok değişik senet ve ticari anlaşmalar da vardır.

MODERN ESERLER

Haçlı seferleri sırasında, Suriye ve Mezopotamya'nın Müslüman devletlerinin tarihi yeterince dikkati üzerlerine çekmemişlerdir. Nur al-Din hakkında, hemen N. Elisséeff'in tezi ile karşılaşırız, ancak bu arada, onun yazmış olduğu makalelere bakınız. Mesela: "La litulature de Nur al-din d'après ses inscriptions," *BEOD*, XIV (1952-1954), 155-196. Dönemin en kapsamlı açıklaması, H. A. R. Gibb tarafından yazılmış olan iki bölümde bulunmaktadır. Birinci cildi, sayfa 156'da atıf yapılan *A History of Crusades (Haçlı Savaşlarının Tarihi)* eseridir. Bu eserin adı, "Zenghi and the Fall of Edessa" ile "The Career of Nur al-din,"dir. Bu esere benzer olan "The İsmailities and the Assassins" (*İsmaililer ve Haşhaşiler*) Suriyeli suikastçılarla ilgili Bernard Lewis tarafından yazılan bölüm eklenmiştir. Bu eser, s. 150'deki M. Hodgson'un eseri ile karşılaştırılmaktadır. Ayrıca H. A. R. Gibb tarafından yazılan (1962) "The Ayyubids" (Eyyubiler) eserinin ikinci cildine de bakınız. Artuklular (veya Ortukids) hususunda ise *EF*²deki C. Cahen tarafından uyarlanan durum, aynı yazar tarafından daha önceleri yazılmış olan eserden daha geniş bir bakış açısı ve daha detaylı bir çalışma için aynı yazar tarafından yazılan eser, "Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides," *JA* (1935) her şeyi açığa çıkarmaktadır. Sayfa 54'te M. Van Berchem ve J. Sauvaget'in epigrafik eserlerinde faydalı öneriler vardır; özellikle sayfa 92'de atıf yapılan *Alep* adlı eserde. Sosyal ve kurumsal tarih üzerine ilginç görüşler, C. Cahen'in s. 92'de atfında görülen "L'administration urbaine en Syrie médiévale," *RSO*, XXXI (1956) adlı eserde E. Ashtor-Strauss tarafından ifade edilmektedir.

Çok sayıda eksikliklere rağmen, Eyyubi dönemine biraz daha iyi hizmet edilmiştir. C. Cahen, *EF*²deki "Eyyubiler" adlı eserinde genel bir özet sunmaktadır. Selahaddin hakkında H. A. R. Gibb tarafından yazılan *Bulletin of the John Rylands Library*, XXXV (1952)'deki "The Achivement of Saladin" (*Selahaddin'in Kazanımları*) adlı bir ilginç bir çalışmaya sahiptir. Eserinin *A History of the Crusades (Haçlı Savaşlarının Tarihi)*'nin I. Cildinde "The Rise of Saladin" (*Selahaddin'in Yükselişi*) ve 156. Sayfada atıf yapılan II. Cildinde Eyyubiler üzerine genel bir bölüm bulunmaktadır. S. Lane-Poole tarafından yazılan Selahaddin'in biyografisi, *Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem (Selahaddin ve Kudüs Krallığının Yıkılışı)* (1898; 2. bs., 1926), her ne kadar yüzeysel ise de A. Champdor'un *Saladin, le plus pur héros de l'Islam* (Paris, 1956) eserine tercih edilmektedir. Ayrıca L. Slaughter tarafından yazılan eser, *Saladin* (1955)'e bakınız. Selahaddin'in haleflerinin en ilginç H. Gottschalk tarafından yapılan detaylı çalışmanın konusu *al-Malik al-Kamil* (Wiesbaden, 1958)'dir. Eyyubi rejiminin ekonomik unsurları, C. Cahen tarafından "Le régime des impots dans la Fayyum ayyubide," *Arabica*, III (1956)'da çalışılmıştır. Bunlardan da öte, A. S. Ehrenkreutz tarafından da "Contributions to the Knowledge of the Fiscal Administration of Egypt in the Middle Ages," (*Orta Çağlarda Mısır'ın Mali Yönetiminin Bilgisine Katkılar*)

BSOAS, XVI (1954), “The Crisis of the Dinar in the Egypt of Saladin,” (*Selahaddin'in Mısır'ında Dinar Krizleri*) ve The Place of Saladin in the Naval History of the Mediterranean Sea in the Middle Ages,” (*Orta Çağlarda Ak Denizin Donanma Tarihinde Selahaddin'in Yeri*) *JAOS*, LXXV (1955) gibi makaleler yazılarak Doğunun tarihinde yeni olan, tedavüldeki para, ekonomik tarih metodu uygulanarak çalışılmıştır. Nüfus problemleri J. Sourdell-Thomine tarafından “Le peuplement de la région des villes mortes’ (Syrie du Nord) a l’époque ayyubide,” *Arabica*, cilt I (1954) eserinde çok metodik olarak çalışılmıştır. Ayrıca H. Gottschalk tarafından yazılan “Die Aulad Saih as-suyuh (Banu Hamawiyya),” *WZKM*, cilt LIII (1956) makalesine de bakınız.

Bu dönemin manevi hayatı, klasik çağın zenginliğinden yoksun olmasına rağmen, ihmal edilmemelidir: Hukuk konusunda, H. Laoust’un *Le précis de droit d’İbn Qudama* (1951); şiir konusunda, J. Rikabi’nin *La poésie profane sous les Ayyubides* (1949) ve K. Husain’in *al-Shir fi ‘aşr al-Ayyubiyyin* (1957); tasavvuf konusunda, A. Affifi’nin *The Mystical Philosophy of Muhyid Din-İbn al-Arabi* (1939) ve Asin Palac (1939) ve Asin Pal’cios’un *El İslam cEl İslam crristianizado* (1931) eserleri mevcuttur, ancak tasavvuf şiiri hususunda *EF*’deki “İbn Farid”in makalesine bakınız. Bilim adamları konusunda, kanın daha az dolaşım yaptığını keşfeden İbn al-Nafis için M. Meyerof’un *Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin*, IV (1935)’teki “İbn al-Nafis ve sein Theorie des Lungenkreislaufs,” eserine bakınız. Ki bu eserin *Isis* XXIII (1935)’te İngilizce bir özeti vardır. Bunun Fransızcası *BIFAQ*, XVI ciltte (1934)’te yayınlanmıştır. A. Chedhade’nin *İbn al-Nafis’i* (1955) bunlar arasında sayılmaktadır. Buna ek olarak J. Schacht’ın “İbn al-Nafis et son Theologus Autodidactus,” *Homenja a Millas-Vallicrosa*, cilt II (1956)’da yayınlanmıştır. Ayrıca D. Sourdell tarafından yazılan “Les professeurs de Madrasa a Alep aux XIIe-XIIIe siècles,” *BEOD*, XIII (1949-1951)’deki çalışmasına da bakınız.

Zengi Eyyubi dönemi, güzel, sanatsal elde edinimler üretmiştir. Ayrıca askeri mimari üzerine yapılan bir çalışma s. 104’te atfı yapılan K. A. C. Creswell tarafından *Fortification* adıyla yayınlanmıştır. Buna A. Abel tarafından yazılan “La citadelle eyyubite de Bosra Eski Cham,” *Annales archéologiques de Syrie*, cilt VI (1956)’da ilave yapılmıştır. Ki bu eser P. Deschamps tarafından yazılan iki cilt olarak *Les chateaux des Croisés en Terre Sainte* (1934-1939) Haçlıların mimarisini çalışan eserin sonuçları ile faydalı bir şekilde karşılaştırılmaktadır. Daha genel doğa bakış açısı, ilk üç cildi J. Sauvaget tarafından (1948)’de yazılan ve Institut Français de Damas tarafından basılan ve dördüncü cildi de J. Sourdell-Thomine tarafından (1938-1955) tarafından yazılan *Monuments ayyubides de Damas* eseridir. Halep konusunda, s. 92’de atfı yapılan, J. Sauvaget tarafından yazılan kitap her türlü bilgiyi sağlayacaktır. Mısır konusunda ise K. A. C. Creswell tarafından yazılan s. 104’te atfı yapılan ikinci cildi 1959’da piyasaya çıkan genel esere bakınız. Küçük sanatlar alanında ise D. S. Rice’nin “Studies in Islamic Metalwork,” (*İslami Metal İşçiliği Konusunda Çalışmalar*) *BSOAS*, XIV-XVII ciltleri (1952-1955)’te eseri özel bir övgüyü hak etmektedir.

Yemen Eyyubilerine özel atıfta bulunulması gerekir. Bu konuda O. Löfgren, İbn al-Mujawir tarafından yazılan, *Descriptio Arabiae Meridionalis* (1951) adlı önemli eseri yayınlamıştır.

Moğol ve Timur İstilası altındaki Müslüman Dünyası

Başlangıcı İslam topraklarının dışında olan Moğol İmparatorluğunun kuruluşu, Müslüman dünyası üzerinde çok dehşetli etkiler bırakmıştır. Moğollar tarafından istila edilen Müslüman ülkelerde, bu dönem boyunca yapılan sistemli yıkıma ek olarak göçebeliliğin gelişmesi, Arap-Müslüman kültürünün sosyal dengesini tamamıyla alt üst etmiştir. Bu kavmin gelişiyile İslam'a tümüyle yabancı bir halkın egemenliğinden kaynaklanan gelenekteki kısmi kırılma, daha önce İran-Türk ve Arap dünyaları arasındaki zaten başlamış olan arayı daha da genişletmiştir.

Yine de zamanla Batı ve Orta Asya'daki ve Doğu Avrupa'daki Moğolların kendileri İslam'a geçişmiştir ve Doğu Asya'daki akrabalarının aksine bu kitabın kapsamı dâhilinde gelişleri, sadece onların Müslüman unsurlar üzerindeki etkileri için değil belki de kendi yararları için olmuştur. Şu açık bir gerçektir ki devlet kurumları ve kendilerine özgü gelenekleri de dâhil olmak üzere Moğol devletlerinin tam bir çalışması, genel bir Moğol tarih ve kültür bilgisi olmaksızın yapılamaz. Bu tarih ve kültür, sırasıyla Moğolca ve Çince bilgisinin ön kabulünü gerektirmektedir. Bu bakımdan İslamiyet araştırmacısı öğrenci, sadece Uzak Doğu araştırmalarında uzmanlaşmış meslektaşlarının eserlerine başvurmalıdır. Bu eserlerden Rusça olanlar özellikle önemlidir. Yine de İslamiyet'i araştıran bir öğrencinin İran ve Türk tarihinin bu dönemini çalışamayacağı sonucunun çıkarılması bir abartı olacaktır. Çünkü her şeyden öte, aslında Moğollar bu coğrafyaya ulaşmadan önce Müslümanlar zaten buraya yerleşmişlerdi ve Müslüman nüfusunun tarihi, çoğunluğu Farsça yazılan kaynakların temeline dayanmaktadır.

İbn al-Fuwati'nin s. 158'de atfı yapılan eseri haricindeki Arapça kaynakların hepsi, Memluk kökenlidir (bk., S. 176).

Aslında İlhanlılar (İran'daki Moğol iktidarının adı) döneminin tarihi için Farsça kaynaklar şunlardır: Juwaini'nin s. 156'da atfı yapılan, birinci cildi *Ta'rih-i Cihangusha* ve Rashid al-Din'in dengesiz kalitedeki devasa derlemesi *Jami' al-tawarikh*. Bu eser, sadece hanedan hanedan tüm İslam tarihini değil; ayrıca Türkleri, Moğolları, Çinlileri ve Frankları vs. kapsamaya çalışan ünlü vezir tarafından yazılmıştır. Ayrıca bu eser, ilk ve orta çağlarda evrensel tarihin tek örneğini üreten ve evrensel olduğunu iddia eden bir imparatorluğun sahipleri tarafından algılanabildiği gibi yazılmıştır. Fetihle ilgili bölümler ve İlhanlılar, E. Quatremère tarafından 1265 yılına kadar Fransızca tercümesi ile birlikte *Histoire des Mongols des le Perse* (1836) adıyla yayınlanmıştır. K. Jahn tarafından analitik tablolarla *Geschichte Gazan-Kans GMS*, n.s., XIV (Londra, 1940)'ta ve *Abhandlungen der Deutschen Gesellschaft der Wissenschaften und Künste in Prag* Phil.-Hist. Abt., I Heft (Prag, 1941)'de *Ta'rih-i Mubarak-i Ghazani, Geschite der Ilkhane Abaqa bis Gaihatu (1265-1295)* yayınlanmıştır. Bunların tümü K. Arends tarafından *Sbornik Letopisei*, III (Moskova ve Leningrad, 1946) adıyla Rusçaya tercüme edilmiştir. Ayrıca, K. Jahn, amacımızla gerçek bir ilişkisi olmayan merak için okunabilecek Martinus Polonus'tan tercüme edilen Franklarla ilgili bölümleri kapsayan bölümü tercüme edip yayına hazırlamıştır (Leiden, 1951).

G. Le Strange tarafından tercüme edilip yayına hazırlanan (1919) ve Hamdullah Mustawfi Qazwini tarafından yazılan *Nuzhat al-qulub*'ün coğrafya ile ilgili kısmından J. Gantin tarafından Fransızcaya tercüme edilen ve yayına hazırlanan (Paris, 1903) yine aynı yazar tarafından yazılan hanedanlık tarihlerinin kısaltılmış yetersiz koleksiyonundan daha fazla yarar sağlanabilecektir. Bu eserin sadece bir cildi, E. G. Browne ve R. Nicholson *GMS*, XIV/1-2 (Leiden ve Londra, 1910-1913) tarafından İngilizce olarak piyasaya sürülmüştür. Abartılan *Ta'rih-i Waşşaf*, kısmen J. von Hammer-Purgstall tarafından (1856) tercüme edilmiş ve yayına hazırlanmıştı ve 1853'te Bombay'da, 1959'da Tahran'da tam olarak tercüme edilmiş ve yayına hazırlanmıştı.

Farsça ve Arapça kaynaklar, sayfa 165'te atfı yapılan Bar Hebraeus; (s. 51)M. Brosset'in koleksiyonundaki Gürcistanlı yazarlar; (s. 164 f.)'deki Latin, Doğunun Batılı tarihçileri; *JA*(1858)'de eseri E. Dulaurier tarafından yayına hazırlanan ve tercüme edilen Kantzag'lı Giragos gibi özellikle Ermeni yazarlar tarafından tamamlanabilmiştir. Aknerli (veya Aknac') Gregory'in *The History of the Nation of the Archers*, daha önce Keşiş Malachy'ye atfedilen bu eser, R. Blake ve R. Frye tarafından *Harvard Journal of Asiatic Studies*'in XII cildinde (1949)'da yayına hazırlanmıştır ve (Cambridge, Mass, 1954)'te tekrar basılmıştır. M. Brosset tarafından (1864-1866)'da tercüme edilen Stephen Orbelian'ın *Histoire de Siounie* eseridir.

Ayrıca Hétoum (Hayton)'un "La flöre des éstoires de la terre d'Orient," *RHC Arm*, II (1869) eseri de çıkmıştır.

Moğolistan topraklarındaki Batılı seyyahlar, Müslüman topraklarına pek fazla geçmemişlerdir. Biz, burada, özellikle Müslüman ülkelerin tasviri ile ilgili olduğu için görüşümüze göre sadece en önemli eser olan U. Monneret de Villard tarafından yayına hazırlanan (1948) Ricoldo da Montecroce'nin *Il libro della peregrinazione* zikretmekteyiz. Diğer taraftan, J. Chabot tarafından (1895) yayına hazırlanan ve Fransızcaya tercüme edilen, J. Montgomery (1927) tarafından İngilizceye N. V. Pigulevskaia tarafından Rusçaya tercüme edilen Phillipe le Bell'e yazılan Suriye'nin büyükelçisinin anlatılarını içeren *History of Mar Jabhallaha* adlı eseri okunmayı ilginç hale getiriyor. Beş cilt olarak (1853-1879) C. Defréméry ve B. Sanguinetti tarafından Fransızcaya, şimdiye kadar iki cildi basılmış olan dört ciltlik (1958----) H. A. R. Gibb tarafından Hakluyt Toplumu için İngilizceye tercümesi yapıp yayına hazırlanan İbn Battuta'nın *Seyahatleri*, genel olarak on dördüncü yüzyıl Müslüman dünyası, hatta Uzak Doğu konusunda müthiş derecede bilgi vermektedir. On beşinci yüzyıl için, Count Wilhorsky tarafından "The Travels of Athanasius Nikitin,"daki *India in the fifteen centry (On beşinci yüzyılda Hindistan)* adıyla İngilizceye tercüme edilen ve R. H. Major tarafından (Londra, 1857) yayına hazırlanan yazılara da bakınız. N. D. N. Butorin ve B. M. Nemtinov tarafından Rusça basım ve tercüme, *Afanasii Nikitin, Khozhenie za tri moria 1466-1472 gg.*, adlı eser eski Slavca, Hind ve İngilizce metine sahiptir.

Epigrafik belgeler arasında bulunan, V. Barthold tarafından yazılan, Rusça tartışılan ve W. Hinz tarafından Almancaya tercüme edilen *ZDMG*, CI (1951) Ani'deki Manuchihr camisindeki Farsça yazıta da atıf yapılmalıdır.

Timur hakkında ise W. Hinz tarafından yapılan çalışma, "Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden," *ZDMG*, XC, n.s., XV (1936) hâlâ faydalıdır; fakat güncelliğini yitirmiştir. İdaremiz altındaki asıl eser, F. Tauer tarafından yayına hazırlanan resmi tarihçisi Nizam al-Din Sami tarafından cilt I (1937) ve cilt II (1957)'de yazılan Timur'un fetihlerinin tarihidir. Bu esere M. Abbasi tarafından (Tahran, 1957) yayına hazırlanan Sharaf al-Din Ali Yazidi tarafından yazılan *Zafer-nameh* ilave edilmiştir. Bunlar, onun kurbanı İbn Arabshah'ın suçlamaları ile karşılaştırılmalıdır. Tarihinde Arapça olarak iki ciltlik (1968) eski fakat P. Vattier tarafından Fransızca tercümesi hâlâ geçerli birçok basımları da vardır. Bu eserin zayıf bir İngilizce tercümesi de H. Sanders tarafından yapılmıştır. Başlıca katılımcıların kişilikleri, 226. sayfada atıf yapılan İbn-i Haldun tarafından yazılan muhaverelere çok şey borçludurlar. Onun Ta'rif isimli eserinde Timur ile görüşmesi son zamanlarda keşfedilmiştir. M. B. Tawit al-Tanji tarafından (1951) yayına hazırlanmıştır. Ayrıca, *Ibn Khladun and Tamerlane (İbn-i Haldun ve Timurleng)* (1952) adı ile W. Fischel tarafından araştırılmış ve tercüme edilmiştir. Aynı zamanda, F. Néve tarafından *Expost des guerres de Tamelane et de Schakh-Rokh* adıyla tercüme edilen ve V. Minorsky tarafından *Mohammad Shafi Presentation Volume* (1956)'da

“Thomas of Metsop on the Timurid-Turkman Wars,” (*Timur-Türkmen Savaşlarında Metsoplu Thomas*) adlı eseri tartışan Ermenice yazılmış bilgilere de bakınız. Timur dönemi için, bizler ayrıca Semerkant'ta İspanya büyükelçisi olan Clavijo'nun F. Lopez ile 1419'de yayına hazırladığı ve G. Le Strange tarafından 1928'de İngilizceye tercüme edilen Batılı seyyahların çok önemli bilgilerine de sahibiz.

Yaygın tarihsel öykülerin on dördüncü ve on beşinci yüzyılları kapsayan bölümleri en güvenilir olanlardır. Uzun zamandır bilinen bu tarihsel öyküler, beş cilt olarak yayına hazırlanan (Londra, 1891-1894) Mirkhwond tarafından yazılan *Rawdat al-şafa Rawdat al-şafa* eseridir. Bu eserin birçok kısmının tercümesi ve basımı vardır. Bunun için (s. 51'deki atıf) Storey'in cilt I ss. 95-98'ne bakınız. Khwondamir'in yayına hazırlanan *Habib al-siyar* (Tahran, 1954) eserine bakınız. Bu eserdeki Türkistan üzerine alıntılar, C. Defréméry tarafından JA'da 1852'de tercüme edilmiştir. Bunlar aslında dikkatleri 1939'da Khan-Baba Bayani tarafından Fransızcaya beceriksizce tercüme edilen ve yayına hazırlanan; Hafız Abru tarafından son zamanlarda hazırlanan diğer kroniklerin üzerine çekmektedir. Abdurrazzak Samarkandi'nin M. Shafi tarafından 1950'de yayına hazırlanan *Matla' al-sa'dain* eseri de vardır.

Diğer tip kaynakların değeri, – bölgesel kronikler ve sınırlı bir döneme adanan kronikler – yeni anlaşılmaktadır. Örnekler, J. B. Van Loon tarafından (The Hague, 1954) yayına hazırlanan *Ta'rih-i Shaikh Uwais*'te (on dördüncü yüzyıl) bulunabilir. Çoğu kez Mu'in al-Din Natanzî olduğu düşünülen ve J. Aubin *Muntakhab'tan* (1957) alıntılar yayınladığı İskender'in adsız yazarı; H. R. Roemer tarafından 1956'da yayına hazırlanan Taj al-Salmani'nin *Shams al-husn* (on beşinci yüzyılın başlangıcı) eseri; B. Dorn tarafından iki cilt olarak 1850-1858'de kendisinin *Beitrag zur Geschichte der kaukasischen Lander* adlı eserinde yayınlanan Zahir al-Din Mar'ashi'nin *Ta'rih-i Tabaristan* eseri; C. Cahen tarafından analiz edilen Hasankeyf'in Eyyubiler döneminin adsız tarihi “Contribution a l'histoire du Diyar Bakr au XVe siècle,” JA (1955) eseri; Muhammad Zubair al-Siddiqi tarafından 1944'de yayına hazırlanan Saif b Muhammad b. Ya'qub al-Harawi tarafından yazılan *Ta'rih-nameh-i Herat* gibi şehir kronikleri; JA 1957'deki B. Nikitine tarafından analiz edilen Safevilerin ataları hakkındaki *Safwat al-Safa* gibi aziz kişilerin biyografileri; J. Aubin'in büyük ilgi gösterdiği kendisine ait “Deux Sayyids de Bamm,” *Abhandlungen der Akademie der Wissen- schaften, Mainz, VII* (1956) ve yine kendisine ait *Matériaux pour la biographie de Shah Ni'matullah Kirmani* 1956'da gösterdiği on beşinci yüzyılın eserleridir.

Ayrıca iki yüzyıl geriye giden ilginç bilimsel incelemeler de vardır: Bu eserler, kurumlar ve maliye ile ilgilidir. Mesela: Hindushah Nakhjavani tarafından yazılan basılmamış *Dastur al-katip* eseri, on dördüncü yüzyılın ortalarındaki Jala'irid hanedanlığının yönetim el kitabı, W. Hinz tarafından (1952)'de yayına hazırlanan Abdullah al-Mazandarani tarafından yazılan *Resala-ye falakiyya* [Risala-i falakiyya] adlı on dördüncü yüzyıldaki maliye muhasebesi üzerine eseri, Hinz'in “Ein orientalisches Handelsunternehmen im XV

Jahrhundert,” *WO*, I (1947-1952)’ye bakacağınız, bu arada para ile ilgili bilimsel araştırmalardan başka bir tanesi de *Shams al-siyaq*’tır.

Sonuç olarak, farklılıkları, Rashid al-Din tarafından yazılan, M. Shafi tarafından (1947) yayına hazırlanan *Mukatabat*’ından ve on beşinci yüzyıl için H. R. Roemer’in *Der Sharafnameh des Abdullah marwarid* (1952)’den çıkartılabilecek belli başlı resmi belgeler koleksiyonlar halinde günümüze gelmiştir.

GENEL TARİH

Genelde Moğollar hakkında A. d’Ohsson tarafından yazılan dört cilt olarak (2. bs., 1852) yazılan *Histoire des Mongols* ve H. Howorth tarafından beş cilt olarak yazılan (1876-1927) *History of the Mongols (Moğolların Tarihi)* eserleri günümüzde oldukça yetersizdir; ancak yerleri de daha doldurulamamıştır. Daha yakın zamanda fakat daha kısa bilgiler aşağıdaki eserlerde bulunur: R. Grousset’in *L’empire des steppes* (1939), birinci bölümü R. Grousset (1941), ikinci bölümü L. Bouvat (1927) tarafından yazılan *L’empire Mongol - Histoire du Monde* eserinin VIII/3 cildi E. Cavaignac tarafından yayına hazırlanmıştır, *Weltgeschichte in Einzeldarstellungen* (Münih, 1950)’de E. Waldschmidt ve diğerleri tarafından *Geschichte Asiens*’de B. Spuler’in “Geschichte Mittelasiens” eserinin 309-360 sayfaları ve (s.67 f.) *HO*’de I Bd. III/2 ve Fransızca olarak yazılan *Les Mongols dans l’histoire* (Paris, 1961), ayrıca M. Crouzet tarafından yayına hazırlanan (Paris, 1953-1957) *Histoire générale des civilisations*’un E. Perroy tarafından yazılan *Le Moyen Age* cilt III 1955’teki J. Auboyer’in bölümü de sayılmaktadır.

İlhanlılar hakkında detaylı genel bilgi, bibliyografyası ile birlikte B. Supler’in *Die Mongolen in İnan* (2. bs., 1955)’te bulunacaktır. I. Petrushevskii ve diğerleri tarafından yazılan İlhanlılar döneminde veya genelde Moğol ve Moğol sonrası dönemler sırasında Azerbaycan’ın sosyal tarihi ile ilgili son zamanlara ait Rusça eserler, özellikle dikkat edilmesi gereken eserlerdir. Bunların bir sentezi, A. Ali-Zade’nin *Sotszial’no-economicheskaiia i politicheskaiia istoriia Azerbaizhana XIII-XIV vv.* (1956) eserinde ve bunların da ötesinde I. Petrushevskii’nin özellikle Rusça eserlerdeki zengin bibliyografyasıyla toprak ve tarım hakkında olan *Zemledelie i agrarnye otnosheniia XIII-XIV vv.* (Moskova, 1960) eserinde bulunmaktadır. Sayfa 90’da kendisine atıf yapılan Ann K. S. Lambton da bu konuda önemli bir şahsiyettir. Serbedarlar konusunda Petrushevskii’nin *UZIV*, XIV (1956)’daki eserine bakınız.

Timur dönemi hakkında, V. Minorsky’nin *Orientalia Romana*, I (Roma, 1958) eserinin “La Perse au XVe siècle” bölümünde bir mukaddime bulmak mümkündür. Dönemle ilgili iyi bir genel araştırmamız olmamasına rağmen, değerli özel araştırmalar bulunmaktadır. Bunlardan bahsedilmesi gereken birincisi, V. Barthold tarafından 1928 yılında yazılan *Mir Ali Shir* eseridir; bu eser, T ve V. Minorsky tarafından 1962 yılında *Four studies on the History of Central Asia*, III (*Orta Asya Tarihi Hakkında Dört Çalışma*) olarak İngilizceye ve W. Hinz tarafından 1938 yılında *Herat unter Husain Baiqara* olarak Almanca tercüme edilmiştir.

Uluğ Bey ve zamanı ile ilgili bir eser, aynı yazar tarafından 1935 yılında Almancaya, T ve V. Minorsky tarafından *Four Studies, II (Dört Çalışma)*(1956-1958) olarak İngilizceye tercüme edilmiştir. Yakın zamanlara ait eserlerin arasında A. Boldyrev'in "A Sketch of the Life of Herat Society in the XV-XVI Centuries," (15. ve 16. Yüzyıllarda Herat Toplum Yaşamının Bir Tablosu) *Trudy Otdela Vostoka Leningrad* eseri bulunmaktadır. İngilizce bir özeti ile birlikte Rusça yazılmış olan *Gosudarstvennye Ermitazh, IV* (1947) ve şehirler hakkında olan V. Lavrov tarafından yazılan *Gradostroitelnaiia kultura srednei Azii* (1950) eserleri de vardır. Ayrıca bu eserin İngilizce olarak bir analizi de *Central Asian Review, LV* (1956) (*Orta Asyalı Eleştiri*) adlı eserde bulunacaktır.

Moğol İstilasından Osmanlılara kadar Irak üzerine yazılan eserler; Abbas al-Azzawi tarafından yazılan dört ciltlik *Ta'rikh al Iraq baina 'l-ihtilalian* Bağdat, (1935-1956) ki bunun ilk cildi İngilizceye tercüme edilmiştir (Tahran, 1936), bu eser, eski analizli bir sunumdur; ancak bilgi bakımından zengindir. Ayrıca aynı yazar tarafından vergilendirme üzerine yazılan *Ta'rikh al-dara'ib al-iraqiyya* eserine bakınız.

İran Körfezi hakkında ise, J. Aubin tarafından yazılan "Les princes d'Ormuz du XIIIe au XVe siècle," *JA* (1953) esere bakınız.

Kültürel hayat hakkında, H. Massé'nin *Essai sur poète Sa'di* (1919) ve H. R. Roemer'in *Probleme der Hafızforschung* (1951) eserlerine bakınız. Bu eserler on üçüncü ve on dördüncü yüzyılın en büyük şairleri hakkındadır. Bu dönemin hemen akabinde gelen dönem için H. Aubin'in "Le mécénat timouride a Chiraz," *SI, VIII* (1957) eserine bakınız. Yazar, burada konuyu zamanlara göre ve gerçek paylarına göre tartışmaktadır. Türk edebiyatı üzerine ise M. F. Köprülü'nün sayfa 161'de atıf yapılan ve E. Bertels'in Rusça, [Ali Shir] *Navoi* eserlerine bakınız. Bilim üzerine ise, T. Kary-Niyazov'un Uluğ Bey'in ikinci astronomi okulu üzerine (1950) ve A. Sayılı'nın *The Observatory in Islam (İslamiyette Gözlem Evi)* (Ankara, 1960) eserlerine müracaat etmek gerekir. Dini hayat üzerine ise, J. Aubin'in sayfa 171'de atıf yapılan ve R. Strothmann'ın *Die Zwölfer-schi'a* (1926) eserine bakınız. Bu eser, bir bilim adamı olarak eseri hakkında tartışma yapılan Nasır al-Din Tusi'ye oldukça geniş bir yer ayırarak onun dönemi ile ilgilenmektedir.

Sanat üzerine ise, sayfa 103'te atıf yapılan A. U. Pope'un envanterinden sonra özellikle D. Wilber'in *The Architecture of Islamic Iran (İslami İran'ın Mimarisi)* eserine bakınız. *The Ilkhanid Period (İlhanlı Dönemi)* (1955), R. Pinder-Wilson tarafından yayına hazırlanan koleksiyon; *Persian Painting of the XVth Century (XV. Yüzyıl İran Resim sanatı)* (1959) ve I. Stchoukine tarafından yazılan *La peintures des iraniennes sous les derniers Abbassides et les Ilkhans* (1936) ve *Les peintures des manuscrits timourides* (1954) adlı eserlere bakınız.

KÜÇÜK ASYA

Moğol mirasını paylaşan ülkelerin Batı sınırlarında, on dördüncü yüzyılın ikinci yarısında hüküm süren kadı, sultan ve şair Sivaslı Burhan al-Din, Aziz b. Ardashir Astarabadi'nin Farsça *Bezme u rezme* adlı eserinde bir tarihçe bulmuştur. Bu eser, Selçuklu ve İlhanlılardan sonra tarih için önemli ve hemen hemen eşsiz bir eserdir. Bu eser, Mükrimin Halil İnanç tarafından yayına hazırlanmıştır (İstanbul, 1928).

On dördüncü ve on beşinci yüzyılların sonunda, Batı İran ve Doğu Anadolu’da Fars ve Türk-Osmanlı dünyasının iki devleti Akkoyunlu ve Karakoyunluların sonraki tarihlerinin önemi şimdilerde fark ediliyor. Onlarla ilgili yazılmış birkaç kronolojik tarih gün ışığına çıkarılmış ve yayınlanmıştır. Mesela; F. Sümer ve N. Lugal tarafından yayına hazırlanan Abu Bakr Tihrani tarafından yazılan *Ta’rih-i Diyarbakriyya*’nın birinci cildi, *TTKYay*, Seri III/7 (Ankara, 1962) ve *Ta’rih-i Ruzbihan*. Bu eser, *Persia in 1478-1490 (1478-1490 Arası İran)* adıyla V. Minorsky tarafından uzun edebi paragrafları çıkarılarak tercüme edilmiştir.

W. Hinz’in “Das Steuerwesen Ostanatoliens im XV-XVI Jarhundert,” *ZDMG*, C (1950) eserinde kullanılan Osmanlı arşivlerinde muhafaza edilen maliye belgelerine ilave olarak özellikle Ermenice ve Gürcüce yazılmış farklı koleksiyonlarda bulunan belgeler basılmıştır. Bunlar hakkında, 185. sayfada atıf yapılan H. Busse’nin eserine bakınız. Bu metinlerin yerleştirildiği kullanılabilecek iyi örnekler, V. Minorsky’in “A Civil and Military Review in Fars,” (*Farsça Sivil ve Askeri Bir Eleştiri*) *BSOAS*, X (1940-1942) ve “A Soyurghal of Qasim Aq-Qoyunlu,” *uments BSOAS*, IX (1939) ve J. Aubin’in “Notes sur quelques doc Aq-Qoyunlus,” *Mélanges Louis Massignon*, I (1956) eserleri sayılmaktadır.

Anılan metinlere dip notlarla açıklama yapılanlardan hariç, daha yakın zamana ait örneklere gelince birkaç eserden başka dikkate değer eser bulunmamaktadır. Bu eserler de V. Minorsky’nin *La Perse au XVe siecle entre la Turquie et Venise* (1933) adlı eseridir. Aynı soru ile ilgili olarak, B. Baykal’ın on beşinci yüzyılın ikinci yarısında özellikle Uzun Hasan zamanında Aq-Qoyunlu’luların dış politikası ile ilgili olarak “Uzun Hasan’ın Osmanlılara Karşı Durumu ve Mücadele Hazırlıkları” isimli eseri karşılaştırın. V. Minorsky ayrıca bir dizi makale de yazmıştır: “Turcmenica,” adlı derginin özellikle 11. sayısında “The Aq-Qoyunlu and Land Reforms,” (*Akkoyunlular ve Toprak Reformları*) *BSOAS*, XVII (1955), hanedanlığın çöküşünün arifesinde iç politikalarının ilginç bir yönü için ayrıca İslam Ansiklopedisindeki “Akkoyunlu” ve “Karakoyunlu” makalelerine de bakınız.

ALTINORDU

İslam’a geçmeleri ve on altıncı yüzyıla kadar hayatiyetlerini sürdürmüş olmalarına rağmen, Karadeniz ve Hazar Denizinin kuzeyindeki steplerdeki Moğollar tarafından kurulan Altınordu diye bilinen devlet hakkında kısa konuşacağız. Altınordu’nun düşük seviyeli kültüründen dolayı, onlarla ilgili kaynakların hemen hemen hepsi İslami olmayan kaynaklardır. Asya ve Mısır Müslümanları tarafından üretilenler, W. Tiesenhausen tarafından iki cilt olarak *Sbornik Materialov otnosiashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy* cilt I (1884) ve ölümünden sonra yayınlanan cilt II de (1941) bir araya getirilmiştir.

Onların tarihi, Rusya ile sıkı sıkıya bağlıdır. Okur özellikle B. Grekov ve A. Iakubovskii tarafından yazılan *La Horde d'Or* adlı Fransızca tercümeyle atıfta bulunmaktadır (1939) ayrıca B. Spuler'in *Die Goldene Horde* (1943) müracaat etmek mümkündür. Araştırmacılar, bu eserin basım ve yayın tarihine kadar olan bütün mevcut bibliyografyayı temin edebilirler. Ayrıca bu eserin yeni bir basımı da ilan edilmiştir.

Memluktular ve Arap Doğu

ON İKİNCİ YÜZYILDAN ON DÖRDÜNCÜ YÜZYILA KADAR

KAYNAKLAR

Suriye ve Mısır tarihinin Memluk yönetimi, askerlerinin disiplinsiz davranışları ile haksız yere ortaya çıkan itibar kaybından zaman zaman acı çekmiştir. Bu dönem öyle bir dönemdir ki hem nitelik hem de nicelik olarak malzemenin en göz alıcı külliyatını emrimize sumaktadır. Eğer kaynaklarımızın eşsiz karakterinden bir avantaj elde edilirse, diğer alanlarda elde edilemeyen ölçüdeki bilgiyi elde etme imkânı ortaya çıkar. Aslında bizim Memluk Dönemi hakkındaki bilgimizin gerekli rezervasyonlar ve doğrulamalarla Memluktuların öncüleri ve komşularının bazılarının tarihteki pek çok yönlerinin yeniden yapılanmasına destek olması gerekir.

Doğal olarak başvurmuş olduğumuz bütün kronikleri burada listeleyemeyiz. Aslında bunların hepsi de basılmamıştır. Basılı olanlar da, her zaman en dikkate değer olanlar olmamıştır. Şu anda basılı olanlardan en ilginçlerine acil gereksinim vardır.

Her ne kadar resmi de olsa, Baybars, Kalavun ve Halil hakkında yazılan Memluktularla ilgili temel eser, İbn Abd al-Zahir tarafından yazılan eserdir. Daha sonraki kronikler ve derlemeler onun derli toplu eserine dayandırılmaktadır. Tam baskı olan *History of Baibars (Baybars Tarihi)*, son zamanlarda ortaya çıkarılan bir elyazmasına dayanmaktadır. Bu eser, A. A. Khowaitir tarafından hazırlanmıştır. Daha önce erişilebilir olan kısım ile ilgili, M. Sadeque tarafından *Baybars the First of Egypt (Mısır'ın İlki Baybars)* adıyla (Dakka, 1956) İngilizce bir tercüme yayına hazırlanmıştır. Halil'in hayatı, İsveççe tercümesi ile A. Moberg tarafından 1902 yılının başlarına doğru yayınlanmıştır ve Kalavun'un hayatı da Murad Kamil tarafından *Tashrif al-ayyam wa'l-uşur fi sirat al-Malik al-Manşur* (Kahire, 1961) adıyla yayına hazırlanmıştır.

Izz al-Din b. Shaddad (164 f. sayfasında atıf yapılmıştır) Baybars'ın hayatını yazan başka bir yazardır. Bu eserin günümüze kadar gelen tek ikinci kısmı, M. Yaltkaya tarafından Türkçe tercüme olarak yayınlanmıştır (1941).

İlk Memlûklular için, ayrıca şu eserlere bakınız: 670/1271 yılının başlarına kadarki dönemi kapsayan Sibte b. Al-Jawzi'nin eserinin bir kısmına devam eden al-Yunini (kötü de olsa) Haydarabat'ta eserinin kısa zaman önce yayınlamıştır (1954-1955). Eserinin bir parçası Hicri 689-698 yıllarını içine alan Jazari'nin eseri, J. Sauvaget'in *La chronique de Damas de al-Jazari* (1949) detaylı çalışması ile günümüzdeki haline getirilmiştir. Al-Makin'in (s. 164'te atıf yapılmıştır) eserine devam eden bir Hristiyan olan Mufaddal b. Abi'l-Fada'il'in eseri E. Blochet tarafından PO'da zayıf derecede tercüme edilip yayınlanmıştır, XII, XIV ve XX (1919-1928). 1291 ile 1340 arasındaki yıllar hakkında *Beitrag zur Geschichte der Mamlukensultane* (1919) adı ile K. Zetterstéen tarafından yayına hazırlanan ancak yazarının adı bilinmeyen bir eseri de vardır. Al-Malik al-Nasir Nasir al-Din Muhammed b. Kalavun hakkındaki cildi, H. R. Roemer (1960) tarafından yayına hazırlanan al-Dawadari'nin eserini de saymak gerekir. Bize göre, en büyük dikkat çekici noktası, muazzam büyüklükteki ansiklopedisinin tarih kısmında yatan al-Nuwari'nin on yedinci yüzyıl ile ilgili cildi daha yeni başlamıştır. Son olarak da on beşinci cildi ile Abbasi tarihine yeni erişen koca bir kronolojik ve biyografik derleme olan al-Zehebi'nin *Tar'ikh al-Islam* eseri sayılmaktadır. Onun çağdaş arkadaşı Şamlı al-Safadi'nin son derece değerli biyografik sözlüğü (bk., s. 34), al-Dhahabi'nin biyografik bölümleri ile karşılaştırılmaması gerekir. Bu dönemin henüz basılmayan önemli kaynaklarını tartışmak için, E. Ashtor-Strauss'un, U. Heyd tarafından yayına hazırlanan "Some Unpublished Sources of Bahri Period," *Studies in Islamic History and Civilization (Bahri Döneminin Yayınlanmayan Birtakım Kaynakları, İslam Tarihi ve Medeniyeti hakkındaki Çalışmalar)* (Kudüs, 1961) Hebrew Üniversitesi tarafından yayınlanan *Scripta Hierosolymitana*'nın Cilt IX numaralı eserine bakınız.

Yaşadıkları dönem için özellikle önemli olan daha sonraki tarihlerde yaşamış olan diğer büyük müellifler de vardır. Mesela: *Bidaya*'nın yazarı, Şamlı İbn Kathir konusunda H. Laoust'un *Arabica*, II (1955) adlı eserine bakınız. Eserleri sadece kısmen muhafaza edilmiş olan ve 1273-1296 yılları ile 1385-1397 yılları ile ilgili ciltleri olan İbn al-Furat'ın (on beşinci yüzyılın başları) eseri C. Zuryak ve N. İzzeddin tarafından yayınlanmıştır (1936-1938 ve 1939-1942). On beşinci yüzyılın ilk yarısı için Suriyeli İbn Hajar al-Asqalani ve İbn Qadi Shuhba'nın eserleri de vardır. Bunun yanında al-Ayni'nin on beşinci yüzyılın ortaları ile ilgili yayına hazırlanmamış bir eseri de vardır. Mısır'da, on beşinci yüzyılın başlarına kadar uzanan Maqrizi tarafından yazılan *History of the Mamluk Sultans (Memluk Sultanlarının Tarihi)*, şimdi altı cilt olarak M. M. Ziyada tarafından Hicri 756 yılına kadarki dönem yayına hazırlanmaktadır (1934-1958). Notları hâlâ değerli olan bazı kısımları ile (1250-1308 yılları için) E. Quatremeré tarafından iki cilt olarak dört bölüm olarak kısmen tercüme edilmiştir (1837-1845).

Bu esere, on beşinci yüzyılın ikinci yarısında Sakhawi tarafından devam edildi. Bunlardan Abu'l Mahasin b. Taghribirdi tarafından yazılan ve 1345-1476 yılları arasındaki dönemi kapsayan *al-Nujum al-Zahira*'nın V-VII ciltleri, W. Popper tarafından yayına hazırlandı (1909-1936). Aynı kişi, bu eserlerin 1382-1469 yılları arasındaki dönemini İngilizceye de tercüme etmiştir (1954-1960). W. Popper aynı zamanda 1441-1470 yıllarına ait dört ciltlik *Hawadith al-duhur* eserini de yayına hazırlamış (1930-1942) ve çok aydınlatıcı *Egypt and Syria under the Circassian Sultans (Çerkez Sultanlarının Hükümü Altındaki Mısır ve Suriye)* eserini de yazmıştır (1955-1957).

Aynı İbn Taghribirdi, özellikle Memluk emirlerinin isimlerini içeren tuhaf bir sözlüğün de yazarıdır. Bu sözlük, G.Wiet tarafından *Les biographies du Manhal Safi* adlı kitap vasıtasıyla incelenmiştir (Kahire, 1932). Son olarak 1468-1522 tarihlerinde Osmanlı fethine kadarki dönemi kapsayan en önemli kısım için Kahire hemşerisinin günlük yazarı İbn İyas'a bakınız (III-V ciltler). Bu eser, P. Kahle, M. Mustafa ve M. Sobernheim tarafından ve A. Schimmel tarafından *Bibliotheca Islamica*, 5/c f'ye kadar indeks cilt yayına hazırlanmıştır (İstanbul, 1931-1945). Büyük bir bölümü G. Wiet tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir. Eserin, *Histoire des Mamlouks Circassiens*, cilt II (sic) (Kahire, 1945) adı ile yayınlandı. Anılan eser, İntitute Français d'Archeologie Orientale du Caire'nin himayesinde basıldı. Ki bu eserin birinci cildi *Journal d'un Bourgeois du Caire* de (Paris, 1955); ikinci cildi ise (Paris, 1960) Bibliothèque Générale d l'Ecole Pratique des Hautes Etudes'de basılmıştır. Bu eser ayrıca M. Mostafa [Mustafa]'nın yakın zamanlarda tekrar yayına hazırladığı Cilt IV ve V'in *Bibliotheca Islamica*, 5/d'den e harfine kadarki bölümün devamıdır (Kahire, 1960-1961). Ayrıca aynı eser, *Unpublished Pages of the Chronicle of Ibn Iyas (İbn İyas'ın Kroniğinin Basılmamış Sayfaları)* adıyla yayına hazırlanmıştır (Kahire, 1951). On beşinci yüzyıl Mısır tarihçilerine faydalı bir giriş için M. M. Ziyada'nın *al-Mu'arrikhun fi Misr fi al-qarn al-khamis ashar* eserine bakınız (2. bs., Kahire, 1954).

Bunlara göre birkaç sınırlı kronik daha eklemek mümkündür. Mesela: On üçüncü yüzyılın sonlarında on dördüncü yüzyılın başlarına kadar Şamlı Birzali'nin basılmamış günlüğü ve diğer Şamlı İbn Tulun'un 1480 ile 1520 tarihlerini kapsayan bir bölümünü R. Hartmann yayına hazırlamıştır. Bunu şu başlık altında yazmıştır: *Das Tübingen Fragment der Chronik Ibn Tuluns* (1926, Yeni Mısır Basımı, 1964), ve İbn Sasra'nın iki cilt olarak W. M. Brinner tarafından tercüme edilip yayına hazırlanan *A Chronicle of Damascus (Şam'ın Bir Kroniği)* sayılmaktadır (Berkeley, Kaliforniya, 1963). Ayrıca H. Laoust tarafından yapılan *Les gouverneurs de Damas* (1952) eserine bakınız. Bu eser Osmanlı döneminin bir devamıdır ve R. Devonshire tarafından tercüme edilen *Relation d'un voyage du sultan Qaitbay en Palestine et en Syrie* esere de bakınız *BIFAO*, XX (1922) veya (Kahire, 1921). Özel bir üslupta olan eser ise Salih b. Yahya tarafından yazılan *Histoire de Beyrouth* L.Cheikho tarafından yayına hazırlanan (1902), aslında aile arşivlerinden belgeleri içeren Gharb emirlerinin tarihinin J. Sauvaget'in düzeltmeleridir *BEOD*, VII-VIII (1937-1938), 65-85.

Kroniklere arkeoloji ve kurumlarla ilgili bazı önemli eserler de eklenmelidir.

Önceki kategoride, en önemli eser al-Maqrizi'nin Mısır ve Kahire'nin metodolojik bir tasviri olan *al-Mawa'iz wa'l-i'tibar fi dhikr al-khitat wa'l-athar* adlı eseridir. Bu eser, beş ciltlik olup G. Wiet tarafından yayına hazırlanmaya başlanılmış ancak ne yazık ki örnek basımı bitirilememiştir *MIFAO*, XXX (1911), XXXIII (1913), XLVI (1922), XLIX (1924), LIII/1 (1925). Daha büyük bir bölüm için Bulaq'ta yazılan iki ciltlik basımlara güvenmeliyiz (1270/1853), Kahire (Hicri, 1324) bunlar indeksizdir. *Khitat* coğrafya, arkeoloji, kurumlar ve tarih üzerine bir bilgi hazinesidir; ayrıca Memlukluların tarih sahnesine çıkmasından önceki dönem için faydalıdır. Aynı yazar, para basma hususunda da kısa bir eser vermiştir. L. A. Mayer tarafından yayına hazırlanan ve tercüme edilen *Shudhur al-'uqud fi dhikr al-nuqud* adlı eseri de sayılmaktadır (Londra, 1933). Şam için, E. Quechek tarafından yazılan *Index General* (Şam, 1954) eseri ile birlikte özellikle on beşinci yüzyılı ile ilgili Almawi eserine dayanan H. Sauvaire tarafından yayına hazırlanan ve tercüme edilen *Description de Damas*, JA (1894-1896) eserine bakınız. Halep için ise, J. Sauvaget tarafından yayına hazırlanan Sibte b. Al-Ajami'nin *Les Trésors d'Or* eserine bakınız.

Memluk dönemi de ciltlerce resmi ve idari eserlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mesela: Gerçek örneklerle dayanan resmi ve model mektuplar ve memurlar tarafından gereksinim duyulan bilginin genel araştırmaları. Bunlardan en ünlü olanları, İbn Fadlullah al-Umari, al-Qalqashandi ve Khalil al-Zahiri tarafından yazılanlardır. Bu yazarlardan ilki tarafından yazılan *Masalik al-absar* on dördüncü yüzyılda yazılmıştır ve E. Quatremère tarafından *Notices et extraits de manuscrits de la Bibliothèque du Roi* adlı eserinde çalışılmıştır, XIII (1838). Aynı eser, 1312/1924 yılının sonlarına doğru Kahire'de kötü bir şekilde yayına hazırlanmıştır. Bu eserin idari coğrafya ile ilgili bölümü R. Hartmann tarafından "Politische Geographie des Mamlukenreiches," adıyla Almancaya tercüme edilmiştir *ZDMG*, LXX (1916). Mağrip ile ilgili olan bölüm ise M. Gaudefroy-Demombynes tarafından *L'Afrique moins l'Egypte* adıyla Fransızcaya tercüme edilmiştir (Paris, 1927). Küçük Asya ile ilgili bölümü de F. Taescner tarafından *Al-Umaris Bericht über Anatolian* adıyla yayına hazırlanmıştır (Leipzig, 1929).

Qalqashandi tarafından yazılan *Subh al-a'sha*, Memluklarla ilgili olduğu kadar, önceki dönemler hakkında da zengin bilgi ve belge ihtiva etmektedir. Bu eserin iyi bir baskısı on dört cilt olarak Kahire'de basılmıştır (1913-1919). Bu eserin içeriği ile ilgili birtakım fikir de F. Wüstenfeld tarafından yazılan "Calqashandi's Geographie und Verwaltung von Agypten," adlı eserden elde edilebilir *AGG*, XXV (1879). Ayrıca W. Björkman tarafından yazılan *Beitrage zur Geschichte des im islamischen Aegypten* adlı eserde bulunabilir (1928). Buna ilaveten Abdullatif Hamza tarafından yazılan *al-Qalqashandi fi kitabihi Subh al-A'sha: 'ard wa tahlil* adlı eserini sayabiliriz (Kahire, 1962). Khalil al-Zahiri tarafından yazılan *Zubda kashf al-mamluk* Memluk devleti, adaleti ve ordusu hakkında ilginç bir tasvir sunmaktadır. Bu eser, P. Ravaisse tarafından yayına hazırlanmıştır (1894). Aynı esere ait on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru Venture de Paradis tarafından yazılan bir tercüme, J. Gaulmier tarafından gün yüzüne çıkarılmış ve basılmıştır (Beyrut, 1950). İlk Memluk gelenekleri üzerine dört cilt olarak Kahire'de yayına hazırlanan ve bir Mağribi olan İbn al-Hajj tarafından yazılan *Kitab al-mudkhal*'dan pek çok bilgiyi elde edebiliriz. İbn al-Hajj bir mağribîdir; bu eseri dört cilt olarak Kahire'de yayına hazırlanmıştır (1929).

Bu eserin IV. cildi, kamu hayatının işbirliğine dayanan yönleri üzerinedir ve özel ilgiyi hak etmektedir.

Savaş sanatları, eğlence ve spor üzerine yazılmış birçok eser, kütüphanelerde el değmeden öylece durmaktadır ve hepsi gün ışığına çıkarılmayı beklemektedir. Bunlardan bir tanesi, *A Muslim Manual of War (Bir Müslümanın Savaş El Kitabı)* G. Scanlon tarafından yakın bir zaman önce yayına hazırlanmıştır (bk., s. 90). Kahire’de yayına hazırlanan İbn Jai’an tarafından yazılan *al- Tuhfa* on beşinci yüzyıldaki Mısır’ın kadaastro araştırmasını yapan bir eserdir (Kahire, 1898). Hukuk, iktisat ve buna benzer pek çok konuda birçok küçük eser vardır; ancak bunların pek çoğuna erişmek mümkün değildir. Mesela bu durum, on beşinci yüzyılın üretken yazarı al- Suyuti’nin eserine uygulanabilir.

Yukarıda anılan liste, bizim tek müsvedde kaynaklarımızdır. J. T. Reinaud tarafından yayına hazırlanan Abu’l Fida tarafından yazılan *Geography (Coğrafya)* eseri de buna eklenmelidir (1848). Ayrıca ülkeyi tasvir eden ve onun hakkında bilgi sağlayan seyyahlar ve tüccarların vermiş olduğu bilgiler de buna eklenmelidir. Bu eserlerin sahibi, İbn Battuta (s. 170’te atıf yapılmış) gibi Müslüman ve İyi Philip’in bir ajanı Burgundy Dükü Bertrandon de la Broquiére gibi Avrupalılardı. Onun eseri, *Le voyage d’outremer*, C. Schefer tarafından yayına hazırlanmıştır (1892). Bavyeralı mahpus J. Schiltberger tarafından yazılan *Reisebuch* adlı esere de bakınız. Bu eser, daha önceki basımları hakkında tam rapor düzenlemiş olan J. B. Langmantel tarafından yayına hazırlanmıştır (Tübingen, 1885). 219 numaralı *İnsel-Bücherei*’deki basımı (Leipzig, 1917) ve *Hans Schiltbergers Reise in die Heidenschaft* (Hamburg, 1947) ve J. B. Telfer tarafından yapılan İngilizce tercümesi (Londra, 1897) basımlarıdır. Yakın zaman önce basılan veya tekrar basılan metinler arasında A. Evans tarafından yayına hazırlanan Balducci Pegolotti’nin *La Practica della mercatura*’sı (1936), H. Dopp tarafından yayına hazırlanan Emmanuel Piloti’nin *Traité du passage en Terre Sainte*’si (Kahire, 1950; Louvain and Léopoldville, 1958) ve *Arabica* dergisinin VI cildinde W. Fiscel tarafından kısa süre önce gün ışığına çıkarılan Beltram de Mignaneli tarafından yazılan *Ascensus Barcoch*’u (1959) sayılmaktadır. Venedikli Marino Sanuto tarafından yazılan (bk., s. 200) *Diarii* eserinin geniş önemi de ayrıca ifade edilmelidir. Daha genel eserlerin olmadığı zamanlarda, Orient adlı dergide orta çağ seyyahlarının bir listesinin elde edilmesi mümkündür. Bu liste, R. Röhrict’in *Bibliotheca geographica Palestinae* (Berlin, 1890) ve *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande* (Gotha, 1889) eserlerinden elde edilmektedir. Ayrıca, A. S. Atiya’nın *The Crusades in the Later Middle Ages (Orta Çağın Sonlarında Haçlı Seferleri)* (Londra, 1938) ve J. Ebersolt’un *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant* (1918) eserlerine de bakınız.

Edebi değeri olan eserlere İtalyanca arşivleri ve tamamlayıcı olarak Fransızca ve İspanyolca arşivlerini (s. 18’de atıf yapılmış) ve Müslüman dünyanın kendisinde bulunan belgeleri de ekleyin. Mesela; Sinai arşivleri (s. 18’de atıf yapılmış) veya *vakıfların* kurum tapularını da eklemeniz mümkündür. Bunlar, L. A. Mayer tarafından araştırılan *Buildings of Qaytbay* (1938) veya A. Darrag tarafından yazılan bir tez eseri olarak *L’acte de waqf de Barsbay* (Paris, 1955)’dir. Final olarak epigrafik araştırmalar sonucu gün ışığına çıkarılanlara da bakınız. Mesela; G. Wiet’in “Répertoire des décrets Mamlouks de Syrie,” *Mélanges syriens... R. Dussaud*, II (1939); J. Sauvaget’in “Décrets Mamelouks de Syrie,” *BEOD*, II, III (1923-1933) ve XII (1947-1948) eseri; G. Weit’in “Un décret du sultan mamlouk Malik Ashraf Sha’ban II a la Mecque,” eseri sayılmaktadır.

Mélanges Louis Massignon'un III örnek bir çalışması (1957); A. S. Atiya'nın W. Heffening ve W. Kirfel tarafından yayına hazırlanan "An Unpublished Fatwa on the Status of Foreigners in Mamluk Egypt and Syria," (*Memluk Mısır'ı ve Suriye'sinde Yabancıların Statüsü üzerine Yayınlanmamış bir Fetva*) *Studien... P. Kahle zum 60. Geburtstag* [Festschrift] eseri de sayılmaktadır (Leiden, 1953).

TARİH

Sahip olduğumuz Memluk tarihinin tek iyi genel araştırması, (değişik birçok kayda değer araştırmanın öncesinde yayının tarih ve koleksiyonun dayattığı sınırlamalara karşı) s. 67'de atf yapılan G. Weit'in *L'histoire de la nation égyptienne*'deki araştırmasıdır. Konuya yapılan hızlı bir İngilizce giriş, W. Muir tarafından yazılan *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt (Mısır Memluk ya da Köle Hanedanlığı)* 1956 adlı daha eski bir çalışmada bulunmaktadır. Baybars ve Kalavun – Naşir Muhammed dönemi, Jamal al-Din Surur'un *Dawlat Bani Qala'vün fi Misr* (1947) Arapça olarak hazırlanmış son zamanlarda takdire şayan bir sürü araştırmanın konusu olmuştur. Bu eser, aynı yazarın *al-Zahir Baibars* (1938) ve 'Ali İbrahim Hasan'ın *Dirasat fi ta'rih al-mamluk al-bahriyya* (1944) eserlerinden daha iyidir. Daha yakın zamanlarda yazılan Sa'id 'Abdal-fattah 'Ashur'un *al-Zahir Baibars* (Kahire, 1963) eserine bakınız. Bütün bir dönemin tanıtıcı bir araştırması için, aynı yazarın *Misr fi 'asr dawlat al-mamalik al-bahriya* (Kahire-1959) ve İbrahim Ali Tarkhan'ın *Misr fi asr dawlat al-mamalik al-Jarakisa* (Kahire-1960) eserlerine bakınız. Detaylı ve kapsamlı olarak araştırılmış olan tek hükümlerlik dönemi, A. Darrag'ın *L'Égypte sous le règne de Barsbay* (Şam, 1961) eseriyle Barsbay'ın dönemidir ve on beşinci yüzyılda başlamıştır. Bununla birlikte Şehabettin Tekindağ'ın *Berkuk Devrinde Memluk Sultanlığı* (İstanbul, 1961) eserine bakınız.

Dönemin özellikle Qalqashandi'yi temel alan kurumları üzerine bilgi, s. 179'da atf yapılan F. Wüstenfeld'de; M. Gaudefroy-Demombynes'in *La Syrie a l'époque des Mamelouks* (1923)'te; özellikle s. 179'da atf yapılan W. Björkman'da; ve özel bir konuda, A. Schimmel'in "Kalif and Kadi im spatmittelalterlichen Aegypten" *WI, XXIV* (1942; basımı 1943'te bitti) eserinde bulunacaktır. Ordu ve rejimin temel kurumu üzerine yapılmış olan titiz çalışma sonucu, D. Ayalon, birçok makale yazmıştır. Bunlar sırasıyla belirtilecek olunursa şunlardır: "Studies on Mamluk Army" (*Memluk Ordusu Üzerine Araştırmalar*) *BSOAS XV-XVI* (1953-1954), İsrail Oryantal Toplumu tarafından basılan *Oriental Notes and Studies (Oryantal Notlar ve Araştırmalar)*'daki "L'esclavage du Mamlouk" (1951), *Gunpowders and fire-arms in the Mamluk Kingdom (Memluk Krallığında Barut ve Ateşli Silahlar)* (1956) ve "The System of Payment in Mamluk Military Society" (*Memluk Askeri Toplumunda Ödeme Sistemi*) *JESHO, I* (1957-1958). J. Sauvaget'in *La Post aux chevaux dans l'empire des Mamelouks* (1941) adlı eseri tarihi ve arkeolojik kaynakların beraber kullanımını resmeden örnek bir çalışma sunmaktadır. Aynı yazar, muvakkat ve eksiklikten sorumludur; fakat yine de "Noms et surnoms de Mamelouks" *JA* (1950) eseri faydalıdır.

Memluk döneminin teorisyenlerinde en önemlisi, H. Laoust tarafından yazılan *Essai sur les doctrines sociales et politiques d'ibn Taymiya* (1939) adlı ustaca yazılmış eserin konusudur. Sosyal ve dini tarihin değişik hususları ile ilgili olarak, *İqta* üzerine S. B. Pevzner

tarafından Rusça yazılan ve Fransızca olarak analiz edilen makalelere bakınız. Bu makaleler, Canard tarafından *Arabica'nın* VI-VII (1960-1961) sayılarında yayınlanmış ve A. Poliak tarafından yazılan *Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon (1250-1900)* (1939). “Les révoltes populaires en Egypte a l'époque des Mamelouks et leur causes économiques,” *RIE*, VII (1934) ve “Le caractère colonial de l'état mamelouk dans ses rapports avec la Horde d'Or,” *REI*, IX (1935) eserleridir. Dini hayatın özel bir hususu ile ilgili olarak, J. Jomier'in *Le mahmal et la caravane égyptienne des pèlerins de la Mecque, XIIIe-XXe siècles* (1953). E. Ashtor-Strauss tarafından yazılan iki ciltlik eser: [*The Jews under the Mamluks*] (*Memlûkluların Hâkimiyeti Altındaki Yahudiler*) İbranice bir eserdir. Fakat *Etudes orientales a la mémoire de P. Hirschler* (1950)'deki İngilizce yazılmış makalesi “The Social Isolation of the Ahl al-Dhimma” (*Dimma Halkının Sosyal İzolasyonu*)'na bakınız. Dinlerarası ilişkiler konusunda, M. Perlmann'ın “Notes on Anti-Christian Propaganda in the Mamluk State” (*Memlûk Devletinde Hristiyan Karşıtı Propaganda Üzerine Notlar*) *BSOAS*, X (1940-1942) eserine bakınız. Filistin hakkında ise, E. Cerulli'nin aslında Kutsal Topraklarda İslam ve Hristiyan ilişkileri ile ilgili birçok soruya cevap veren ve başlığının sunduğundan daha geniş bir alanı kapsayan mükemmel bir araştırma olan iki ciltlik *Etiopi in Palestine (Filistindeki Etopyalılar)* (1943-1947) eseri mevcuttur. Suriye'deki hayat hakkında, E. Ashtor-Strauss'un “L'urbanisme syrien a la Basse- époque,” *RSO*, XXX (1958) eseri aynı yazarın s. 166'da atıf yapılan eserinin bir devamıdır. N. Ziadeh'in *Urban Life in Syria under the Early Mamluks (İlk Memlûkluların Etkisi Altındaki Suriye)* (1953) kasabalar hakkındaki eseri, monografıtan ziyade oldukça iyi belgelere dayanan fakat pek derin olmayan genel bir çalışmadır.

Yukarıda ve s. 93'te atıf yapılan eserlerden ziyade, ekonomik tarih temeli üzerine, birçok ilginç fikir ve gerçekler, S. Y. Labib'in “Geld und Kredit, Studien zur Wirtschafts-Geschichte Aegyptens im Mittelalter,” *JESHO*, II (1959); W. Fischel'in *Analecta orientalia*, XIV (1937)'deki aynı yazar tarafından *JESHO*, I (1958)'deki bir versiyonu ile birlikte “Über die Gruppe der Karimi Kaufleute,” eserinde; G. Weit tarafından aynı konu hakkında daha geniş bir bakış açısı ile yazılan, *Cahiers d'histoire égyptienne*, VII (1955)'te çıkan “Les marchands d'épices sous les sultans Mamlouks,” eserinde bulunabilecektir. Değerli belgeler, E. Ashtor-Strauss'un *REI*, XXIII (1938)'indeki “Prix et salaires a l'époque mamlouke” eserinde yer almaktadır. Avrupa güçleri ile olan ilişkilerle ilgili çalışma, A. S. Atiya'nın *The Crusades in the Later Middle ages*,” (*Ortadoğu'nun Sonlarına Doğru Haçlı Seferleri*) eserine dayanmaktadır. Ayrıca, aynı yazar tarafından yazılan *AKM*, XXII (1938)'de çıkan “Egypt and Aragon,” (*Mısır ve Aragon*) eserine de bakınız. Bu eser, *Estudios de edad media de la corona de Aragon*, VI cildinde (1956) piyasaya çıkan muhtemelen değişik çalışmalar ilave edilmiş eserine bakınız. Özellikle A. Lopez de Meneses tarafından yazılan VI (1956)'da çıkan “Los Consulades Catalans de Alejandria y Damasco en el Peinado de Pedro el Ceremonioso,” adlı esere bakınız. Ayrıca, H. Lammens'in *ROC* (1904)'te çıkan “Correspondences diplomatiques entre les Mamlouks et les puissances chrétiennes,” eserine ve *ROC* (1903)'teki “Les relations entre les Mamlouks et la cour romaine,” eserine ve M. Canard'ın *Mélanges Gaudefroy-Demombynes*, (1935-1945)'te çıkan “Un traité entre Byzance et l'Egypte au XIIIe siècle,” eserine ve F. Dölger'in “Der Vertrag Sultan Qalauns von Agypten mit dem...” eserine ve

G. Weit'in *Bulletin de la Société d'Archéologie Copte*, IV (1938)'deki "Les relations égypto-abyssines sous les Sultans mamlouks," eserine ve son olarak ta G. Hill'in iyi bir şekilde belgelenmiş ve güçlü olan üç ciltlik *A History of Cyprus (Kıbrıs Tarihi)* (1940-1952) eserine bakınız. İtalyan şehirleri hakkında, Levant'taki ticaret üzerine s. 93'te atıf yapılan eserler kullanılmaktadır.

Genel tarih ve arkeoloji arası bir yerde, L. A. Mayer tarafından yazılan iki ciltlik *Saracenic Heraldry, New Material for Mamluk Heraldry* (Kudüs, 1937) ve *Mamluk Costume* (Cenova, 1952) eserleri son derece eksiksiz ve geniş bilgi veren eserlerdir.

Sanat üzerine ise, özellikle L. Hautecoeur ve G. Weit'in iki ciltlik *Les mosquées du Caire* (1932) eserine müracaat ediniz.

Özellikli edebi eserler için ise H. Wangelin'in Heft XVII *Bonner Orientalistische Studien* (Stuttgart, 1936)'da çıkan *Der Baibarsroman* (1933) ve *Das arabische Volksbuch vom König Azzahir Baibars* eserlerine bakınız. Memluk edebiyatının ansiklopedik bir araştırması için, Mahmud Rizq Salim'in bu tarihe kadar altı cildi tamamlanmış olan (Kahire, 1946---) *Asr salatin al-mamalik wa-nitajuhu al-'ilmi wa'l-adabi* eserine bakınız.

SUUDİ ARABİSTAN

Su'udi Arabistan'ın özellikle de Yemen'in tarihi on üçüncü yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar tek başına çok önemli olmasına rağmen, Mısır'ın tarihinden ayrı tutulamaz. Orta çağ Aden'i ile ilgili metinler, O. Löfgren tarafından yayınlanmıştır. Bunlar: *Arabische Texte zur Kenntniss der Stadt Aden* (1936-1950) ve Rasulids üzerine al-Khazraji'nin tarihi kayıtsız yayınlanmış ve J. Redhouse ve M. Asal tarafından beş ciltlik *The Pearl Strings (İnci Dizisi)* (1936-1950) eserine bakınız. Bunun paralelinde diğer birçok eser sayılmaktadır. Yemen'de zengin ve orijinal koleksiyonlardaki bu yüzyılın akışında keşfedilmiş her türlü eser, hâlâ yayınlanmayı beklemektedir. Aden limanındaki gümrük listesi hakkında, C. Cahen ve R. Serjeant'ın *Arabica*, IV (1957)'deki "A Fiscal Survey of the Medieval Yemen," (*Ortaçağ Yemen'i Hakkında Mali Bir Araştırma*) eseri mevcuttur. Deniz bilimleri ekonomik tarihi için önemli olduğu için denizci İbn Majid tarafından yazılan değişik birçok tez, G. Ferrand tarafından *Instructions nautiques et routiers arabes et portugais des XVe et XVIe siècles*, I-III (1921-1928) eserinde yayına hazırlanmıştır. T. A. Shumovskii tarafından yapılan genel bir çalışmayı içeren bir basımı ve Rusça bir tercümesi ile M. Malkiel-Jirmounskii tarafından yapılan Portekizce bir tercümesi *Trés roteiros desconhecidos de Ahmad ibn Madjid, o piloto arabe de Vasco de Gama* başlığı ile yayınlanmıştır (Moskova, 1957-1960). Bu eser üzerine, *Oriens*, XI (1958) sayfa 298-305'teki göndermelere bakınız. On dördüncü yüzyıla gelince, s. 170'te atıf yapılan İbn Battuta'ya bakınız. Ayrıca, R. Serjeant'ın *BSOAS*, XIII (1950)'deki "New Material for the History of the Hadramawt," (*Hadramut Tarihi İçin Yeni Malzeme*) eserine de bakınız. Bahsedilmesi gereken son zamanlardaki seçkin çalışmalar, *EI²*'deki "Aden" ve *EI*'deki "San'a," "Zufar" ve "Shihab al-Din Ahmad" makaleleridir. Portekiz müdahalesi ile ilgili olarak s. 199'a bakınız.

İran ve Osmanlı Olmayan Müslüman Doğu

SAFEVİLERİN TARİH SAHNESİNE ÇIKMASINDAN ON DOKUZUNCU YÜZYILIN
BAŞLARINA KADAR

KAYNAKLAR

İran, tarih boyunca Osmanlı İmparatorluğuna karşı çıkmıştır. Benzer durum, Hindistan'daki yarı Müslüman Moğol İmparatorluğunu ve Müslüman dünyasının en uzak ucu Fas'ı dâhil etmediğimiz dönem için de geçerlidir. Modern zamanları da bundan bağımsız kılan tek Müslüman devletini İran, temsil etmektedir. Şu bir gerçektir ki kendine özgü özelliği, Müslüman dünyasında iyi tanımlanmıştır. Beylikler doğup topraklarında imparatorluk geliŐmeye baŐlayınca bu özellik, ısrarla devam etmiştir. Bununla birlikte, İran'da Müslüman fethinden sonra ilk kez Safeviler döneminin baŐlamasıyla, İran halkından oluşan bir devlet kuruldu. Bu devlet, Şimdi milli birliklerine güçlü bir farkındalık kazandırmıŐ ve bunu Şii öğretilerini benimseyerek ifade etmişlerdir. Fakat bu ülke, kendini belki de tam olarak Müslüman dünyasına kapattığı için tarih bakımından yeterince incelenmemiştir. Böyle bir durumda da kendi adına daha az çalışmalar yapılmış; onun diğer ülkelerle özellikle de Avrupa ülkeleri ile bağlantıları daha az işlenmiştir. Avrupa ülkeleri, İran'ı çoğu kez Osmanlı karşıtı kendi müttefikleri olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda, H. R. Roemer'in *Saeculum*, IV (1953)'teki "Die Safawiden, ein orientalischer Bundesgenosse des Abendlands im Türkenkampf," eserine bakınız.

Doğal olarak oldukça yetersiz genel tarihi katmazsak, Safevilerin genel anlamda hiç tarihi kayıtları bulunmadığı görülecektir. Örnek olarak; Sir Percy Sykes tarafından yazılan iki ciltlik (3. bs., 1930) *A History of Persia (İran Tarihi)* başta sayılabilir. Ayrıca *EI, s.v.*'deki makaleye bakınız. Kaynak sıkıntısı yoktur; aslında arşiv kaynakları veya koleksiyon kopyaları, tedarik edilen yayınların listesi için faydalıdır. Mesela: H. Busse'nin *Abhandlugen des Deutschen Archaologischen Instituts, Kahire Islamische Reihe, I (1959)*'daki *Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen an Hand turkmenischer und safawidischer Urkunden* mukaddimesi bu tarzdadır. Bu eser, gerçekleşen olay kayıtların diplomatik içeriği üzerine faydalı bilgi sunmaktadır ve yayına hazırlamanın iyi bir örneğidir. Çok sayıda olayı içeren basımlar, Ermeni ve Gürcü arşivlerden elde edilenlerdir. Bunlardan, M. Chubua tarafından yazılan *Persidskie Firmany i ukazy Muzeja Gruzii (1949)* ve A. D. Papazyan'ın *Persidskie dokumenty Matenadarana (Erivan, 1956)* eserleri mevcuttur. Ayrıca, s. 186'daki I. Petrushevski'ye bakınız.

Önemli tarihi belgeler, on yedinci yüzyılın ötesine geçememektedir. Tercüme edilen tek eser, Hasan Rümlü'nün iki cilt olarak C. Seddon tarafından İngilizceye tercüme edilerek yayına hazırlanan *Ahsan al-tawarikh (1931-1934)* eseridir. En önemli eser, İskender Munshi'nin Shah Abbas adı altında yazılan *Ta'rih-i 'alam-abbasi* eseridir. Bu eserin I. Afshar tarafından yazılan iyi bir basımı mevcuttur. (Tahran, 1955). Bu eserin bir de devamı niteliğinde olan bir eser vardır ki (*dhail*) S. Khwansari tarafından yayına hazırlanmıştır (1938-1939). Daha çok özellikle Kürtlerle ilgili olan iki ciltlik V. Veljaminov Zervov tarafından (1860-1862) veya M. Awni tarafından (Kahire, 1930)'da yayına hazırlanan Sharaf al-Din Bidlisi'nin *Sharaf-nameh* eseri vardır. Bu eser, M. Brosset tarafından *Collection d'historiens arméniens* adıyla I. cildi Fransızcaya tercüme edilmiştir (1874-1876). Nadir Shah dönemine ait kaynaklar, s. 186'da atf yapılan L. Lockhart'ın eserlerinde incelenmektedir. Oldukça yakın yerel tarihler özellikle ilginçtir. Mesela; on dokuzuncu yüzyılın ortalarında yazılan ve iki cilt olarak yayına hazırlanan *Fars-nameh-i Nasiri* adlı eser bunlardan biridir (Tahran, 1895-1896).

Seyyahların ve yabancı büyükelçilerin ve diğerlerinin anlattıkları ile Hindistan şirketlerinin raporları, bu alanda çok önem kazanmıştır. J. Chardin (1. Basımı, 1686) ve J.-B. Tavernier (1. Basımı, 1677) adlı Fransız seyyahların *Voyages* adlı eserleri özellikle önemlidir. Bunlara, birçok farklı basımları ve tercümeleri olan P. Della Valle'nin *Viaggi* eseri eklenebilir. Bu eserin farklı versiyon ve tercümeleri şunlardır: Roma, 4 cilt, 1650-1663, Venedik, 4 cilt, 1661-1663, Almanca tercümesi 1. cildi Cenevre, 1674, Fransızca tercümesi 8 cilt, Ren, 1745'tir. Eser hakkındaki diğer yayınlar; Raphael du Mans'ın (baba)'ın (1890)'da C. Schefer tarafından yayına hazırlanan *Estat de la Perse en 1660*, N. Sanson'un (1695)'te İngilizceye tercüme edilen *Estat présent du royaume de Perse* (Paris, 1694) ve iki ciltlik *A Chronicle of the Carmelites in Persia (İran'daki Karmelitlerin Tarihi)* (Londra, 1939) ve E. Kaempfer'in nerdeyse hepsinin listelendiği A. Gabriel'in 1952'deki *Die Erforschung Persiens*'in W. Hinz tarafından 1940 yılında Almancaya tercüme edilen *fasciculi V (1712)*'deki *Amoenitatum exoticarum* da sayılabilir. Hindistan şirketlerinin arşivlerine gelince, s. 186'da atf yapılan ve s. 190'da göreceğiniz L. Lockhart'ın eserine bakınız. Rusya ile ilişkiler üzerine ise N. Veselovskii'nin üç ciltlik (Sen Petersburg, 1890-1898)'deki *Pamiatniki diplomaticheskikh i torgovkh otonshenii moskovskoi Rusi s Persiei* eseri vardır.

Yönetimle ilgili çok önemli bir belge, Safevi kurumları ile ilgili daha çok bir özete benzeyen on yedinci yüzyılın adsız bir kompozisyonu, V. Minorsky tarafından *GMS XVI* (1943)'te *Tadhkirat al-müluk* adıyla dipnot şeklinde düzenlenmiş ve İngilizceye tercüme edilmiştir.

İRAN TARİHİ

İran'ın oldukça zayıf tarihinden hariç, İran ile ilgili tarihin bu döneminin son zamanlardaki genel bir ifadesi, H. Braun tarafından yazılan, (s. 67 f'de atf yapılan) *HO I/VI-3*'teki "Geschichte Irans seit 1500" eser bibliyografisi ile iyi bir mukaddimedir. Çok güçlü bilgiye rağmen, W. Hinz'in *Irans Aufstieg zum Nationalstaat im fünfzehnten Jahrhundert* (1936) eseri, kendi temel kavramlarının gözden geçirilmesini gerektirmektedir. J. Aubin tarafından yazılan *JESHO*, II (1959)'da çıkan "Etudes safavides. I: Shah Isma'il et les notables de l'Iraq persan," adlı eser, önemli bir sosyal çalışmadır. Hanedanlığın kurucusu hakkında ise, G. Sarwar'ın *History of Shah Isma'il Safavi (Şah İsmail'in Safevi Devletinin Tarihi)* (Aligarh, 1939); W. Hinz'in *MSOS*, XXXVI (1933)'te çıkan çalışması "Schah Esma'il II. Ein Beitrag zur Geschichte der Safaviden," adlı eserler bulunmaktadır; onun ölümünü takip eden olaylar hakkında ise H. R. Roemer'in *Der Niedergang Irans nach dem Tode Isma'îls des Grausamen, 1557-1581* (Würzburg, 1939) adlı eseri; hanedanlığın servetinin tekrar kazanılması ve doruk noktaya çıkması ile ilgili sadece yüzeysel bir eser L. Bellan tarafından *Chah Abbas Ier* (1932) adıyla yazılmıştır. On sekizinci yüzyılın başlarında Safevilerin nihai çöküşü, L. Lockhart tarafından yazılan *The fall of the Safawi Dynasty and the Afgan Occupation of Persia (Safevi Hanedanlığının Çöküşü ve İran'ın Afgan İşgali)* (1958) eserde özellikle siyasi ve askeri açıdan güvenilir ve detaylı bir şekilde ifade edilmiştir. Aynı yazar, sonra gelen hanedanlığın kurucusuna ithaf ettiği *Nadir Shah* (1938) adlı mükemmel eserini de yazmıştır. Buna ek olarak, İranlı bilim adamı S. A. Kasravi Tabrizi'nin *Daure-i Nadir Shah* (Tahran, 1945) adlı övgüye değer bir eseri vardır.

Safevi idaresi ile ilgili R. Savory'nin *BSOAS*, XIII-XIV (1960-1961)'de çıkan "The Principal Offices of the Safawi State during the reign of Isma'il 1st" (*I. İsmail Saltanatı Boyunca Safevi Devletindeki İdari Kurumlar*) eserine ve V. Minorsky'nin yukarıda atıfta bulunulan *Tadhkirat al-muluk* eserinin basımındaki notlara da başvurmak mümkündür. I. Petrushevskii'nin tercüme edilmeyi hak eden *Ocherki po istorii feodal'nyke otnoshenii v Azerbaidzhane i Armenii v XVI-nachale XIX cc* (1949) adlı Azerbaycan'ın sosyal ve ekonomik kuruları üzerine önemli bir esere sahibiz. Ayrıca Ann K. S. Lambton'un s. 90'da atf yapılan eserine ve M. Dickson'un *Shah Tahmasb and the Uzbeks* (1958) (*Şah Tahmasb ve Özbekler*) adlı eserine de bakınız.

Dini konularda ise, sadece H. Corbin'in *Mélanges Lous Massignon*, I (1956)'da çıkan "Less confessions extatiques de Mir Damad," ve aynı yazar tarafından daha yakın bir zamanda çıkan *Terre céleste et corps de résurrection de l'Iran Mazdéen a l'Iran Shi'ite* (1960) eseri örnek çalışma olarak bulunmaktadır. Ayrıca N. D. Miklukho-Maklai'nin *Pamyati Akademika...Krachkovskogo* (Leningrad, 1958)'de çıkan "Shiisim i ego sotsial'noe litso v Irane na rubezhe XV-XVI vv.," eserine bakınız. Sanat üzerine ise, s. 103'te atf yapılan A. U.

Pope'den başka A. Godard tarafından yazılan *Athar-e Iran*, II (1937)'de çıkan "İsfahan," adlı Safevi başkenti hakkında mükemmel bir çalışma bulunmaktadır. Ayrıca resim sanatı üzerine I. Stchoukine'nin *Les peintures des manuscrits safavis* (1959) eseri de mevcuttur. Dış ilişkiler konusunda K. Bayani'nin *Les relations de l'Iran avec l'Europe a l'époque safavide* (1937); H. Ali'nin *Essai sur l'histoire des relations irano-ottomanes de 1772 a 1747* (1937); V. Pontecorvo'nun *RL*, III (1949-1950)'de çıkan "Relazioni tr alo scia Abbas e i Granduchi di Toscana," ve D. M. Lang'ın *The Last Years of the Georgian Monarchy, 1658-1832 (Gürcistan Monarşiliğinin Son Yılları 1658-1832)* (New York, 1957)adlı eserlerine bakınız.

Gelişmesinin aynı dönemdeki Afganistan tarihi için P. Sykes'in o tarihe kadar tamamını veren bir bibliyografya ve EI²'deki makale ile birlikte *A History of Afghanistan* (1940) (*Afganistan'ın Tarihi*) eserinde bulmak mümkündür.

ORTA ASYA VE RUSYA STEPLERİ

Orta Asya ve Rusya'nın daha güneydeki stepler, son zamanlara kadar İslami devlet ve halklarının elinde kalmıştır. On altıncı yüzyılda Türkistan'ın Timur taraftarlarının yerine, Shaibanids Özbek halkı geçmiştir. Onların en önemli tarihçileri, J. Desmays (1871-1874) tarafından yayına hazırlanarak Çağatay Türkçesine *Şeceret al-Atrak* adıyla tercüme edilen eserin yazarı Abu'l Ghazi Bahadur Khan (on yedinci yüzyıl) bu ülkenin insanıydı. Bu eserin yeni Rusça basımı, A. N. Kononov tarafından yapılmıştır (Moskova, 1958). On altıncı yüzyıldan sonra Khwarizm'inin başkenti Khiva'daki arşivler, dikkat çekici yayınlarda kullanılan çok değerli belgeleri ürün vermişlerdir. Bu eserlerden, E. Bertels ve V. Struve'nin Rusça yazılmış [*Documents...concerning Land Tenure and Trade in the XVI century*] (*XVI. Yüzyılda Arazi Zilliyeti ve Ticaretle İlgili Belgeler*) önde gelenidir. Ayrıca M. I. Iuldashov'un *Papers presented by the Soviet Delegation at the XXIII International Congress of Orientalists* (1954) (*XXIII Uluslararası Oryantalistler Kongresinde Sovyet Heyeti Tarafından Sunulan Bildiriler*) ve s. 16'da atıf yapılan H. R. Roemer tarafından yazılan makaleye de bakınız. Birçok eser, Rusçaya tercüme edilmiştir. Bu tercüme, iki ciltlik *Materialy po istorii Uzbekskoi, Tadzhikskoi i Turkmenskoi SSR*, I (Leningrad, 1952) ve *Trudy V ostokovedeniia*'nın cilt XXIX/8'indeki *Materialy po istorii Turkmen i Turkmenii* (Moskova ve Leningrad, 1938-1939) eserleridir.

Rusya devletine aşamalı olarak katılmış olan Müslüman halkın tarihi, kısmen Rusya'nın genel tarihinden elde edilmektedir. Bundan daha iyisi, SSCB'nin bireysel halklarının tarihlerinden elde edilmektedir. Mesela: K. B. Trever, A. I. Iakubovskii ve diğerlerinin iki ciltlik *Istoriia Narodov Uzbekistana (History of Uzbek People) (Özbek Halkının Tarihi)* (Taşkent, 1947-1950) ve B. G. Gafurov'un Rusça [*History of Tajik People*] (3. bs., 1955) bireysel halklar üzerine yazılan eserlerdir. Tacik ifadeyle, Orta Asyalı olan halk demek istenmektedir. Bu ifadeyle, özellikle asılları Türk olmayıp İranlı olan günümüzdeki Tacikistan veya Amu Derya'nın yukarı kısımları kastedilmektedir. Ayrıca Rusça yazılmış şu iki kitaba da bakınız: *Istoriia Uzbekskoi S.S.R* (Taşkent, 1955) ve *Istoriia Khazakhskoi S.S.R* (Moskova, 1957). Rusça okuyamayan öğrenciler için, bu alana giriş, sadece bu makaleler ile mümkündür.

Mesela: *EI* veya Türkçe yazılmış *İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Tatar," "Özbek" ve "Başkı,". Ki bu hususlar bu kaynaklarda oldukça iyi ele alınmış ve s. 153'te atıf yapılan W. Barthold tarafından daha esaslı bir şekilde tartışılmıştır. Ayrıca E. Sarkisyanz'ın *Geschichte der orientalischen Völker Russlands bis 1917* (1961) eserine de bakınız. Kafkas halkları hususunda ise H. Carrière d'Encausse ve A. Benningsen tarafından yazılan bu konularda bir takım iyi gözlemler ihtiva eden *EP²*'ye de bakınız. Kırım hususunda ise s. 214'e bakınız. S.70'te atıf yapılan B. Spuler ve L. Forrer tarafından yazılan eserin 104-112 sayfalarında 1952'ye kadarki bibliyografya vardır. B. Spuler tarafından yazılan makalenin sonunda ise *İslam*, XXIX (1949-1950)'de çıkan "Wolga-Tatren..." kısmı da vardır. Bu halkların tarihi, Rusya Devletinin tarihi ile yakından ilintilidir ki onlarla bu tür bir eserde detaylı olarak ilgilenmek oldukça imkân dışıdır. Buna rağmen, ne ihmal edilmeli ne de onların İslam ve Türk tarihi açısından önemleri unutulmalıdır.

MÜSLÜMAN HİNDİSTAN

Hindistan'daki Müslümanlar tarafından yönetilen devletlerden daha fazla sayıda olanlar, İslam'ın etkisinden uzak kalmışlardır; ancak İslam'ın yüzyıllardır çok iyi bir şekilde kurulduğu ve İslam'ın var olan tek dini temsil ettiği kıta-altı kuzeyinde Pakistan'ın yer aldığı topraklara bakıldığında, konunun geçiştirilemeyeceği anlaşılacaktır.

H. Elliot ve M. Dawson tarafından birçok Müslüman kaynak ya tercüme edilmiş veya analiz edilmiştir. Bu eserler, 8 ciltlik (1866-1877) *The History of India as told by its Own Historians, Muhammadan Period* (Kendi tarihçilerinin anlattıkları kadariyle Hindistan tarihi ve Muhammed Devri). Bu eser Kalküta'da tekrar basılmıştır (1953). Kaynakların üçü P. Hardy tarafından *Historians of Medieval India* (1960) (*Orta-Çağ Hindistan Tarihçileri*) adıyla incelenmiştir. Ayrıca C. Phillips tarafından (Londra, 1961)'de yayına hazırlanan *Historians of India, Pakistan and Ceylon* (*Hindistan, Pakistan ve Seylan Tarihçileri*) eserine de bakmak mümkündür. En önemlileri arasında, G. Briggs tarafından tercüme edilen dört ciltlik Firishta tarafından yazılan *History* (*tarih*) adlı eserden mutlaka bahsedilmelidir. Bu eser, Moğol öncesi dönemi de kapsamaktadır. Bada'uni tarafından yazılan eser ise G. S. A. Ranking, T. W. Haig ve W. H. Lowe tarafından üç cilt olarak tercüme edilmiştir (Kalküta, 1884-1925). Bu eser, aynı zamanda Büyük Moğol İmparatorluğuna da temas etmektedir. Sonraki için ise, üç cilt olarak (Kalküta, 1913-1939) B. De tarafından İngilizceye tercüme edilen Nizam al-Din Ahmad tarafından yazılan *Tabaqat-i akbari* eserine bakınız. Çağatay Türkçesi ile yazılan *Babar-nameh* başlıklı Babur'un hatıraları *GMS*, I (Leiden ve Londra, 1905)'te A. Beveridge tarafından yayına hazırlanmış ve aynı yazar tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir (Londra, 1921). Aynı eser, Farsçadan A. J. -B. Pavet de Courteille (1871) tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir. Eserin Rusça tercümesi Taşkent'te 1955 yılında ortaya çıkmıştır. Abu'l Fadl Allami tarafından yazılan *Akbar-nameh* A. A. Ali ve Abd al-Rahim tarafından yayına hazırlanmıştır (Kalküta, 1873-1887). Bu eserin İngilizcesi ise H. Beveridge tarafından yapılmıştır (Kalküta, 1897-1921). Aynı yazar, Abu'l Fadl Allami tarafından yazılan *A'in-i akbari* (Kurumlar), H. Blochmann tarafından yayına hazırlanmıştır (Kalküta, 1867-1877). Bu eseri kendisi ve H. S. Jarrett üç cilt olarak İngilizceye tercüme etmiştir (Kalküta, 1868-1894).

Bu üç ciltten, D. C. Phillott tarafından (Kalküta, 1927-1939) yayına hazırlanan gözden geçirilmiş bir basım ve Sir Jadu-Nath Sarkar tarafından III. cildinin daha da geniş dipnotlu gözden geçirilmiş bir basımı (Kalküta, 1948) ve İnyat Allah Khan Kashmiri tarafından *Ahkam-i alamgiri* (Kurumsal Dipnotlar) yayına hazırlanmamış; ancak MSS için hazırlanmıştır (s. 51’de atfı yapılan) *storey*’in I. Cildinin 597 ve 1318. sayfalarına bakınız. Bu basımların hemen hemen hepsi genelde vasat olup *Bibliotheca Indica*’da yer almaktadır.

Müslüman Hindistan hakkındaki genel bilgi *Cambridge History of India*, III-VI (1922-1937)’de daha kısa hali ise *Oxford History of India* (2. bs. 1958)’de bulunmaktadır. Ayrıca *EI*’deki “India” ve “Mughal” makalelerine de bakınız. Bu makaleler daha da uzmanlaşmış *EI²*’deki “Afghanistan,” “Akbar,” “Babur,” “Bahmaniyya,” “Dilhi,” ve buna benzeyen daha birçok makale ile desteklenmektedir. Birçok değişik ancak kapsamlı eserler arasında, özellikle de Moğol dönemi ile ilgili olan için İngilizce yazılmış S. Edwards’ın *Babur* eserine (1926), Fransızca yazılmış F. Grenard’ın *Babur* (1930) eserine, V. A. Smith’in *Akbar, The Great Mogol* (1917) eserine, W. H. Moreland’ın *From Akbar to Aureng-Zeb, a Study in Economic Indian History (Ekber’den Aureng-Zeb’e kadar, Hindistan Tarihinin Ekonomisi üzerine bir Çalışma)* (1923), J. Sarkar’ın *History of Aurengzib* (2. bs. 5 cilt, 1912-1950) ve *The Fall of the Mughal Empire (Moğol İmparatorluğunun Yıkılışı) (1739-1754)*, I (1932-1950) eserlerine bakınız. Kurumlar hakkında, genelde ise toplum üzerine, W. Irvine’in *The Army of Indian Moghuls (Hindistan Moğolları Ordusu)* (1903); Abulaziz’in *The mansabdari System and the Mughal Army (Mansabdari Sistemi ve Mogol Ordusu)* (Lahor, 1945); P. Tripathi’nin *Some Aspects of Muslim Administration (Müslüman Yönetimin Bazı Hususları)* (1936); İbn Hasan’ın *The Central Structure of the Mughal Empire (Moğol İmparatorluğunun Merkeziyetçi Yapısı)* (1936); P. Saran’ın *The Provincial Government of the Mughals (Moğolların Taşra Yönetimi)* (1941); W. H. Moreland’ın *The Agrarian System of Moslem India (Müslüman Hindistan’ın Ziraat Sistemi)* (1929); T. Bailey’in *A History of Urdu Literature (Urdu Edebiyat Tarihi)* (1932); J. Fergusson’un *History of Indian and Eastern Architecture (Hindistan ve Doğu Mimarisinin Tarihi)*, aynı eserin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şekli J. Burgess ve R. P. Spiers tarafından yazılmıştır (Londra, 1910); P. Brown’un *Indian Architecture, The Islamic Period (Hindistan Mimarisi, İslami Dönem)* (1942-1943) ve R. Grousset’in *Les civilisations de l’Orient, l’Inde (Doğu Hindistan’daki Medeniyetler)* (1930) eserlerine bakınız.

HİNT OKYANUSU CİVARINA GENİŞLEME

Doğu Afrika’dan Malezya Adalarına kadar tüm Hint Okyanusu civarındaki kıyı kolonilerinde İslam’ın gelişmesi, buranın tarihindeki daha eski dönemlere kadar gitmektedir. İslam, sadece Hindistan’a değil ayrıca Endonezya’ya on dört ve on beşinci yüzyıllara kadar daha ulaşmamıştı. Bu bölgeler, günümüzde Müslüman nüfusunun en yoğun olduğu bölgelerdir. Java’nın durumunu detaylı bir şekilde tartışamayız; çünkü Java, kadim Müslüman ülkelerindeki yapı ve kurumlara benzer bir toplum bağlamında gerçek bir İslami Toplum sergilemiyordu. Okuyucuya, C. Snouck Hurgronje tarafından yazılmış öncü eser *The Acehnese (Açeliler)* (1906) ve daha sonraki yıllarda C. C. Berg tarafından yapılan gözlemlerin geçtiği *SI IV* (1955)’te yayınlanan “The Islamisation of Java,” (*Java’nın İslamlaşması*) eserlerini sunmak gerekir.

Bu eser, gerçeklerin ve konu ile ilgili teorilerin genel bir tahlilidir. Ayrıca G. H. Bousquet'in *Introduction a l'étude de l'Islam indonésien* (1938) eserine; G. Drewes'in bu sorunun özellikle de modern yönleri ile ilgili olan sayfa 86'da atıf yapılan *Unity ve Variety*'deki "Indonesia: Mysticism and Activism" (*Endonezya: Mistizim ve Aktivizm*) eserine bakınız. J. Crawford'un *De indische Archipel* (1823-1825) eseri; F. Stapel'in beş ciltlik *Geschedenis van Nederlandsch Indie* (1938-1940) ve F. Pareje'nin s. 66'da atıf yapılan eserine bakınız.

On altıncı yüzyıldan sonra, geleneksel Müslüman ticaret ortakları, Osmanlı müdahalesinden dolayı (bk., s. 207) ve özellikle muzaffer rakip Portekizliler ve daha sonra Avrupa milliyetinden olanlar tarafından değişmiştir. Bu bağlamda, Portekiz belgeleri olayı, en açık seçik bir şekilde açıklamaktadır. Bunlar, ister İngilizce tercümesi *The Travels of Pedro Texeria* (*Pedro Texeria'nın Seyahatleri*) (1902) Pedro Texeria'nın seyahatnameleri, isterse de şimdilerde J. Aubin tarafından *Mare Luso-Indicum* adıyla bir genel araştırmanın hazırlanmış olduğu arşiv malzemesi olsun. Ayrıca R. Serjeant'ın Hadramaut'ta yayına hazırlanmamış tercüme ve önemli bir mukaddime içeren *The Portuguese of the South Arabian Coast* (*Güney Arabistan Sahilindeki Portekizliler*) (1962) eserine de bakınız. Eserde değişik birçok Hollandalı, İngiliz ve Fransız Hintli şirketlerin çalışmaları önerilmektedir.

Doğu Afrika için *EI*'de özellikle de G. Ferrand'ın s.v. "Madagaskar," "Somali," "Wakwak," "Zanzibar," ve diğerleri ile ilgili makalelerinde bir bibliyografya bulunmaktadır. Ayrıca, G. S. P. Freeman-Grenville'nin *The Medieval History of the Coast of Tanganyika with Special Reference to Recent Archeological Discoveries* (*Son Zamanlardaki Arkeolojik Keşiflere Özel Referansla Tanganika Sahilinin Ortaçağ Tarihi*) (Londra, 1962) eserine de bakınız.

OSMANLI İMPARATORLUĞU

Sadece Osmanlı İmparatorluğunun tam bir bibliyografisi bu boyuttaki bir cildi doldurabilir. Osmanlı Tarihine nasıl bir ruh haliyle yaklaşılması gerektiği, bu eserden çoğu bölümün çıkarılmasına rağmen vurgulanacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu hâlâ on sekizinci yüzyılın sonlarından yirminci yüzyılın başlarına kadar Avrupa ile ilişkilerinin tarihindeki izi takip edebilen haksız bir önyargı ile kabul edilmektedir. On beşinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu, Batı Dünyasındaki en büyük güçlerinden birisi idi. Gerçekten de zaman zaman en büyüğü idi. Roma İmparatorluğundan bu yana hiçbir çok uluslu imparatorluk bu kadar uzun süre tarih sahnesinde kalmamıştı. Avrupa'daki her bir Hristiyan devlet, siyaset, savaş veya ticaret vasıtasıyla onun ile ilişki içindeydi. Hatta Charles XII'nin saltanatı altında İsveç'in bile Osmanlı ile serüveni olmuştur. Uzun yüzyıllar boyunca, Osmanlı İmparatorluğunun bütünleşmiş parçasını oluşturan Balkan, Asya ve Arap Afrika halkları, kendi tarihlerini, fatihlerinin tarihlerinden ayrı tutmamıştır. Diğer ulusların tarihleri, bu sebepten dolayı Türkleri göz ardı edemezler, fakat onların tasvir ettikleri imajın birçok yönden gözden geçirilmesi gerekir. Onlar normalde Osmanlıları, Avrupalıların onları kabul ettikleri o baş döndürücü yükseliş dönemindeki tek bakış açısından görmektedirler. Çünkü diğer bir asrın yaşayanları elimine edilmek durumundadır. “Doğunun sorusu,” Osmanlının gerileme ve çöküşü, “Avrupa'nın Hasta Adamı,” barbarlık ve baskı temaları, geçmişin el kitaplarının sıklıkla işlediği temalardır. Onların dikkat çekmekte başarısız olduğu şey şudur ki; Rönesans döneminde Osmanlı İmparatorluğu askeri gücünden dolayı Avrupalıları ziyaret etme onun halkına, yönetim kurumlarına, kültürüne ve onun en fazla rakiplerine saygı ve düşkünlük göstermeye zorlamıştır. F. Grenard'ın bize hatırlattığı gibi XIV Louis “Vatikan'daki şüpheli imtiyazlarına saygı talebinde o kadar çok kibirli idi ki bu onların İstanbul'daki büyükelçisinin dövülmesi ve hapse atılmasına sebep oldu.” demektedir.

Hatta Osmanlı İmparatorluğunu anlamak için bir çaba gösterildiğinde, tarihi sadece Avrupa ile olan ilişkileri bağlamında değil özellikle hemen hemen hepsi Avrupa'daki belgelere dayanan ve en belli başlı olanlarının bile Türkçe hakkında bilgisi olmayan bilim adamları tarafından yazılmış eserler aşırı derecede araştırılmıştır. Şurası açık bir gerçektir ki metot ve bakış açısının tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Günümüzde hem Türkiye'de hem de başka yerlerde Osmanlı İmparatorluğunun kendi içerisinde ve kendisi için araştırma yapma çabası görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu kalite ve sayıca Avrupalı tarihçilerinin alışık oldukları tarzda arşiv oluşturduğu için, bunu kazanmakta başarılı olmak mümkündür.

KURULUŞ DÖNEMİ

Osmanlı Beyliği, aslında birçok Türk Beyliğinden sadece bir tanesi idi. Başta ne tarih ne de önem olarak dikkati çekmemesine rağmen, Osmanlı Devleti, Batı Anadolu'daki Selçuk, Moğol ve Bizans devletlerinin ayrışmasından doğmuştur. Ancak, genelde Osmanlı Devleti tarafından kademe kademe alınan diğer beyliklerin tarihi korunmamıştır. Bunun parçalarını bir araya getirmek için, bizler dağınık ve heterojen kaynakların sağladığı yetersiz bilgilerden elden geldiği kadar bütün resmi çıkarmaya çalışıyoruz. Bu kaynaklar arasında şunlar sayılmaktadır: epigrafik kaynaklar, madeni paralar ve son zamanlarda keşfedilmiş arşivler. Bunların yanında, İbn-i Battuta gibi (s. 170) ve al-Umari (s. 179) –ve Bizans ve Batı – on dördüncü yüzyılın Bizans –Türk savaşlarının tarihi.

Bu sebeple, ilgili tek istisna, on dördüncü yüzyılın Türk tarih şiirini içeren ve aynı yüzyılın birinci yarısı boyunca Aydın Türkleri tarafından Ege Denizinde Hristiyanlara karşı verilen savaşların tarihi ile ilgili dikkat çekici bir şekilde iyi bilgilendirilmiş daha değerli Enveri tarafından yazılan (on beşinci yüzyıl) *Düstürname* eseridir. Fransızca tercümeleri ve şerhleri ile bu baskıda ona müracaat edilecektir. Bu eserler; Irène Mélikoff'un P. Lemerle'nin *L'émirat d'Aydın, Byzance et l'Occident* (1957) kendi tarz çalışmasında kullanılan *Bibliothèque byzantine. Documents* (Paris, 1954) eserinin cilt II'indeki *Le Destan d'Umur Pacha*, eserleridir. Bu emirlik üzerine özellikle de tarihin dâhili yönleri için, Türkçe yazılmış olan Himmet Akın'ın *Aydınogulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma* (1946) eserine bakınız. P. Wittek tarafından yazılan daha sınırlı belgeye dayanan daha eski bir çalışma *Das Fürstentum Montesche* (İstanbul, 1934) hâlâ örnek olma vasfını sürdürmektedir. Bizans bakış açısından, A. Wachter'in *Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV. Jahrhundert* (Leipzig, 1903) eserine bakınız. Türkmen beylikleri tarihi ile ilgili olarak öne çıkan olayların tartışması, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Anadolu Beylikleri* (İstanbul, 1937) eserinde bulunacaktır.

Bunlardan bazılarının kökeni ile ilgili olarak M. F. Köprülü'nün *Türkiyat Mecmuası* II (1926), 1-33 “Anadolu Beylikleri Tarihine ait notlar” ve C. Cahen'in *JA* (1951) 335-354'teki “Notes pour l'histoire des Turcomans d'Asie Mineure au XIIIe siècle” eserine bakınız. Ayrıca *İslam Ansiklopedisine* başvurunuz.

Sanat üzerine, F. Diez ve O. Aslanapa'nın *Karaman Devri Sanatı* (İstanbul, 1950) ve R. Reifsthal'ın İngilizce tercümesi *Turkish Architecture in Southwestern Anatolia (Anadolu'nun Güney Batısındaki Türk Mimarisi)* (1931) olan *Dwestanatoliensie Kunst Südwestanatoliens* (1931) eserlerine de bakınız.

OSMANLI TARİHİNİN KAYNAKLARI: ARŞİVLER, EDEBİ VE YABANCI

Doğru bir Osmanlı tarihi üzerine, her şeyin üstünde arşivlerin önemi vurgulanmalıdır. Birkaç rakam, bu arşivlerin kapsamına ışık tutacaktır. 600-1000 kadastro kaydı ve *vakıflar* idaresinden gelen 600 balya belge muhafaza edilmiştir. Açıkça görülmektedir ki bize eksik bir şekilde ulaşan (J. Deny) Bab-ı Ali arşivlerindeki yaklaşık yarım milyon belge hâlâ öylece durmaktadır. Bu mali, adli ve dini belgelere ek olarak; denizcilikle ilgili arşivler ve dokümanlar, Mısır, Suriye ve Mağrip ülkeleri gibi Osmanlı İmparatorluğunun vilayetleri ve daha önceki bağımsız karasuları boyunca her tarafa yayılmıştır.

Resmi olarak başlayan bu kaynakların sınıflandırılması ve kataloglama işlemleri, şimdi bile bir kısmı hazır olan zengin bir bilgi hazinesini emrimize vereceklerdir. Malzemelerin genel fikri, P. Wittek'in *Byzantion* XIII (1936)'daki “Les archives de Turquie,” eserinden ve *EF²'deki* Bernard Lewis'in “Baş-vekâlet Arşivi” makalesinden elde edilebilir. Osmanlı İmparatorluğunun bir kısmını oluşturan halkların tarihinde onların önemi, aynı yazarın *JRAS* (1951), 139-155'teki “The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands,” (*Arap Topraklarının Tarihi için Kaynak olarak Osmanlı Arşivleri*) adlı eserinden değerlendirilip anlaşılabilir. Saray arşivlerine kılavuzluk yapacak iki bölüm, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu* (1938-1940) adıyla isimlerin ve konuların bir indeksi dâhil olmak üzere basılmıştır. Tahsin Öz *Belleten* XIV (1950) tarihli dergisinde yüzün üzerinde belgenin listesini “Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde Fatih II. Sultan Mehmet'e ait bilgiler.” adıyla basmıştır.

Çoğunluğu diplomatik özelliğe sahip veya daha önceki Osmanlı vilayetlerinin bu ülkeler, şimdi ya bağımsız birer ülke olmuş; ya da Avrupa'nın hâkimiyet alanına girmiştir. Belli bazı büyük şehirler hakkında olan yabancı ülkelerdeki Türkçe belgeler, uzun bir süre incelenmişlerdir. Bu arşivlere dayanan çalışmalar, genelde kökenleri ne olursa olsun Osmanlı arşivlerinin anlaşılmasına katkı sağladıkları için daha fazla ilgi çekmektedir. *JA* (1931)'deki “Documents d'archives turcs conservés a Marseille,” ve *Histoire et historiens cinquante ans*

(1927) koleksiyonda, J. Deny yayın tarihlerine kadar bu malzemelerle ilgili koleksiyonlar ve yayınların bir listesini temin etmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun idari kurumu üzerine en önemli girişi ile birlikte *Sommaire des archives turques du Caire* (1930)'daki arşivlerin koleksiyonunun kendisine ait tanıtıcı kataloğu mükemmeldir. Standford J. Shaw'un *Report on Current Research of the Middle East Institute (Orta Doğu Enstitüsünün Hazır Araştırması Hakkında Rapor)* (1956), 59-72'deki Osmanlıdaki Mısır'ın tarihi ve Kahire'nin Arşivleri eserine eklenmesi gerekir. Ayrıca, R. Mantran tarafından son zamanlarda yazılan mükemmel bir eser vardır: *Inventaire des documents d'archives turcs de Tunisie* Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Tunis. Sér. Histoire, I (Tunus, 1961) eseri de vardır.

Çok önemli metinlerin belli sayısı zaten basılmış durumdadır. Özellikle O. Barkan tarafından yayına hazırlanan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları CCLVI (1943)'de çıkan bir dizi *Kanun-nameler*, kadastro ve mali araştırma, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuku ve mali esasları. I: Kanunlar*, vilayetler bazında ziraat ve adli ve mali meselelerle ilgili düzenlemeler mevcuttur. Suriye ile ilgili kısmı *Réglements fiscaux ottomans* (Beyrut, 1951) adıyla R. Mantran ve J. Sauvaget tarafından bir takım eklemeler ve düzeltmelerle tercüme ve şerh edilmiştir. Buna benzer; ancak eksik belgeler Viyana'daki arşivlerde bulunmuştur ve s.201'de atıf yapılan J. Von Hammer-Purgstall'un *Geschichte* adlı eserinde kullanılmıştır. Buna benzeyen doğasıyla *TOEM*, I 1330/1914-1915'teki "Kanunname-i Al-i Osman," gibi adsız bir yayın; II. Mehmet hakkında II (1329/1913-1914) eseri, Süleyman hakkındaki eserler adsızdır. F. Von Kraelitz'in "Kanunname Sultan Mehmeds des Eroberers," *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I (1921-1922); İ. H. Uzunçarşılı'nın "Kanun-i Osmani mefhum-i Defter-i Hakani," *Bulleten* dergisi XV/59 (1951), 381-395 bu eser 1642 yılında yapılan kadastro kanunu ile ilgilidir. F. Babinger'in birinci bölümü (1956)'da basılan *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der herrschaft Mehmeds II* eseri de mevcuttur. R. Anhegger ve H. İncik'in *Bellten* dergisi XXI. cildinde 1957 yılında yayınlanan "Kanunname-i Sultani ber muceb-i örf-i Osmani" sayılmaktadır. N. Beldiceanu tarafından yapılan şerhli tercümesi de *Les actes des premiers sultans...*, I (1960) eseri eklenmiştir. Diploması, paleografi veya Osmanlı Kurumları hakkında yorumlar ve notlarla yayınlanan değişik birçok Avrupalı kaynaklardan ortaya çıkan belli başlı belgeler de bu listeye eklenmiştir. Örnek verecek olursak; A. Kurat ve K. Zettersteen'in İsveç arşivlerinden elde edilen *Türkische Urkunden* (1938) eseri; H. Duda'nın *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, LVIII (1950)'de yayınlanan "Die osmanischen Staatschreiben des kgl. Reichsarchivs zu Kopenhagen," adlı eseri ve s. 213'te atıf yapılan Macaristan hakkındaki L. Fekete'nin eserini de eklemek mümkündür. Feridun tarafından yazılan değişik türlerinin geniş versiyonundan mahrum olan imparatorluk diplomatik ilişkilerinin *Munsh'at al-salatin*'dan da bahsedilmelidir.

Temelde değişik birçok eski tapu ve kadastro kaydını içeren Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki vilayetlerini ilgilendiren bir sürü belge basılmıştır. Arnavutluk hakkında, H. İnalçık'ın *TTKYay*, XIV/1 (Ankara, 1954)'de yayımlanan "Hicri 835 tarihli suret-i defter-i sancak-i Arvandi," eseri; Yugoslavya toprakları üzerine *Prilozi*, I-IV (1950-1953); B. Durdev'in Sırp ve Hırvatça yazılmış ["A Fiscal Register of the Sanjak of Montenegro in the time of Skanderbeg,"] (*İskender Bey zamanında Montenegro Sancağının Mali Kütüğü*), H. Sabanoviç'in *Proliz*, I (1950)'de çıkan ["Turkish Documents as Sources for the History of our People,"] (*Halkımızın Tarihi Kaynakları olarak Türkçe Belgeler*) ve *Proliz*, III-IV (1952-1953 bu da Sırpça ve Hırvatça) dördüncüsün bir baskısı ["Oldest Bosnian Deeds of Waqf, 1462-1518,"] (*En Eski Bosna Vakıf Tapuları 1462-1518*); Bulgaristan hakkında, G. Elejoviç'in *ArO*, XXIII (1955)'de çıkan "Turski spomenici" eseri, J. Kabrda'nın *ArO*, XIX (1951)'de çıkan "Less anciens registers turcs de cadis de Sofia et de Vidin," ve *ArO*, XXII (1955)'te çıkan "Les documents turcs relatifs aux impots ecclésiastiques prélevés sur la population bulgare au XVIIe siècle," eseri; Makedonya hakkında I. Vasdravellis'in *Historika arkheia Makedonias* iki cildinden I. cildi *Arkheion Thessalonikes 1695-1912*, II. cildi *Arkheion Berroias-Naouses 1598-1886* (Selanik, 1952-1954), Türk belgeler Yunancaya ve *Makedonia vo XVI i XVII ve tercüme* edilmiştir (Üsküp, 1955); Trakya hakkında M. T. Gökbilgin'in İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, MVIII (1952)'de çıkan *15-16 asırlarda Edirne ve Paşa livası vakıflar, mülkler, mukataalar* eseri mevcuttur. Buna, A. Refik'in on birinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar Türkçe yazılmış olan [*Life in Istanbul*] (*İstanbul'da Hayat*) (1931; 2. bs., 1932) eseri de eklemek mümkündür.

Avrupalı olmayan vilayetler daha az işlenmiştir. Bursa'yı ilgilendiren belgeler H. Dağlıoğlu tarafından Bursa Halkevi Neşriyatı, XL (1940-1943)'te çıkan eser yayınlanmıştır. Ayrıca, H. İnalçık'ın *Belleten*, XI (1947)'de çıkan "Bursa Şer'iyeye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmet'in Fermanları," eseri de mevcuttur. Filistin, Suriye ve Selanik hakkında ise Bernard Lewis'in *Oriental notes... Israel Oriental Studies* (1952)'de çıkan "Notes and Documents from the Turkish Archives, a contribution to the History of the Jews," (*Türk Arşivlerinden Notlar ve Belgeler, Yahudi Tarihine Katkı*) eserine ve U. Heyd'in benzer şekilde s. 212'deki eseri; Cezayir hakkındaki J. Denny'nin *RA*, LXI (1920)'de çıkan "Les registers de solde des janissaires," ve M. Colombe'nin *RA*, LXXXVII (1943)'te çıkan "Contributions a l'étude du recrutement de l'Odjaq d'Alger dans les dernières années de l'histoire de la Régence," eserine bakınız.

Yakın zamanda yazılan birkaç eser, deneyimsiz olanlara zorluk çıkararak bu metinleri anlamaya yardımcıdır. Özellikle, Macaristan'da Türkçe belgeler hakkındaki uzun süreli yayın yapılmıştır. L. Fekete'nin *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmassigkeit in Ungarn* (1926) eseri vardır. Bu eser hakkında J. Denny, *JA* (1930), 338-352'de karşılaştırma yapmaktadır. Özellikle de E. Meriçli'nin *IFM*, XV (1953-1954), 330-343'te tekrar gözden geçirdiği *Die Siyaqat-Schrift in der türischen Finanzverwaltung* (1955) eseri sayılmaktadır. A. Zajaczkowski ve J. Reichmann'ın İngilizce tercümesinde bildirdiği *Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej* (1955) eseri mevcuttur.

M. Guboglu'nun *Paleografia si diplomatica turco-osmana* (1958) ve özellikle muhasebe ve sayılarla ilgili problemler üzerine S. Elker'in *TTK*, VII/22 (Ankara, 1953)'te çıkan "Divan Rakamları," eserine bakınız. Ayrıca, F. Von Kraelitz'in "Osmanische Urkunden in türkischer Sprache der 2. Hälfte des XV. Jahrhunderts, ein Beitrag zur osmanischen Diplomatie," *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Wien* (1921) eserine de bakınız.

Yabancı ülkelerin arşivleri doğal olarak ilgili ülke dilinde diplomatik özellikle de konsoloslukla ilgili önemli parçaları ihtiva etmektedir. Fransa tarafından Osmanlı İmparatorluğunun dış ilişkilerinde oynanan önemli siyasi, ticari ve kültürel hatta belli bir ölçüde onun içişleri üzerinde rolü, Fransız arşivlerini özellikle değerli kılmaktadır. Bunlardan bazıları, Marsilya Ticaret Odasıdır ve daha da fazlası, Paris'te Savaş Bakanlığında ve Ulusal Arşivlerde, ancak çoğu Dışişleri Bakanlığındadır. Savaş Bakanlığı ve Ulusal Arşivlerde bulunanlar için *Catalogue Général des manuscrits des bibliothèques publiques de France*'e özellikle de *Bibliothèques de la Guerre* (Paris, 1911)'e ve C. De La Roncière tarafından (1907)'de yazılan *Bibliothèques de la Marine ve Supplement* (1924) eserlerine bakınız.

Paris'teki Dışişleri Bakanlığı belgeleri, (ayrıca Fas, Tunus ve İran) on altıncı yüzyıldan sonraya ait elçilerle yapılan yazışmaları kapsamaktadır. Bir adet *Etat numérique* (1936) mevcuttur. Bu belge, ülkelere göre sınıflandırılmış bir katalogdur. Ulusal Arşivler, 1154 büyük cildi muhafaza etmektedir. Bunlara ait daktilo ile yazılmış liste, bütünü belli başlı Doğu şehirlerinden gelen konsolosluk yazışmaları özellikle de on sekizinci yüzyıl ile ilgili; bazen de on yedinci yüzyıla geri giden belgeleri barındırmaktadır. Ayrıca bakanlıklardan ve ticaret odalarından ve özellikle on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Levant ile ilgili değişik koleksiyonlar barındırmaktadır. R. Mantran'ın *Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archeologie d'Istanbul XII* (Paris, 1962) 659-661'de çıkan *Istanbul dans la seconde moitié du XVII e siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale* eserine bakınız. Bu eser, basılan önemli belgelerin bibliyografisi hakkında seçici araştırmalar sunmaktadır. Bakınız *ibid.*, 666-667. Diğerleri, üç ciltlik *Mémoires et documents* (Paris, 1883-1896)'daki *Inventaire sommaire des archives du Département des affaires étrangères* eserine, özellikle de cilt II *Fonds divers* ve cilt III *Fonds France et fonds divers, Supplement*'e bakınız. En nihayet de daha önce muhafaza edildikleri konsolosluk ve büyükelçiliklerden geri getirilen belgeler de sayılmalıdır. Belli başlı birtakım belgeler, Bibliothèque Nationale (Paris)'te bulunmaktadır; fakat bunlar resmen kataloglanmamıştır.

Diğer ülkelerin arşivlerinin hepsi burada listelenmiştir. Ancak özellikle dikkate değer belgeler, Londra'daki Kamu Belge Ofisindeki, SSCB'deki Arşivler ve Venedikli büyükelçilerin raporlarıdır (on altıncı yüzyıldan kalanlar için bir sonraki paragrafa bakınız).

Belli başlı bir çok önemli belge yayına hazırlanmıştır: Mesela; E. Charrière tarafından yazılan dört ciltlik *Documents inédits de l'histoire de France* (1848-1860)'da çıkan *Négociations de la France dans le Levant; Treaties...between Turkey and Foreign Powers, 1535-1855 compiled by the Foreign Office* (1855) (*Türkiye ile Yabancı Güçler Arasındaki anlaşmalar, 1535-1855, Yabancılar Ofisi tarafından telif edilmiştir*) (1855); G. Noradounghian'ın dört cilt olup (1897-1903) birinci cildi 1789'dan önceki döneme ithaf edilmiş olan *Recueil d'actes internationaux de l'Épire Ottoman*; A. De Testa'nın on ciltlik (1864-1903)'te çıkan *Recueil de traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères*; ve A. Gevay'ın iki ciltlik (Viyana, 1838-1842)'de çıkan *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im 16. Ve 17. Jahrhundert* eserleri vardır. Osmanlı İmparatorluğunun gücünün dorukta olduğu dönem için Venedikli büyükelçilerin ve konsolosların *relazioni* eseri özellikle değerli olmuştur. Mesela; G. Berchet tarafından yayına hazırlanan (1866) *Relazioni dei consoli veneti nella Siria*; N. Barozzi ve G. Berchet tarafından ser. 5, *Turchia* adıyla iki cilt olarak yayına hazırlanan (Venedik, 1866-1872) eser, *Le Relazioni degli Stati Europei lette al Senato dagli Ambasciatori Veneziani nel secolo XVII ve E. Albertini'nin ser III*, üç cilt olarak (1840, 1845 ve 1855)'de çıkan *Relazioni degli ambasciatori veneti...durante il seculoXVI*, eseri sayılmaktadır.

Elbette ki aşağıda özellikle de s. 204'te bahsi geçen farklı birçok araştırmada bu belgeler yayınlanmıştır.

Hikaye tarzındaki tarihi grafik kaynakları, s. 51 atf yapılan F. Babinger tarafından listelenmiştir. İstanbul kütüphanelerindeki Türkçe tarihî ve coğrafya ile ilgili el yazmaları, *İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalog* (İstanbul, 1943-1953)'te kısmen kataloglanmıştır. Ki bu katalogun birinci serisi aşağıdaki bölümlerden oluşmaktadır: 1. genel tarih, 2. Türk Tarihi, 3. Diğer ülkeler, 4. Müslüman Hukuku ve İslamiyet öncesi Peygamberler, 5. Muhammed, 6. Methiyeler ve evliyaların hayatları, 7. Şairlerin Hayatları, 8. Farklı biyografiler, 9. büyükelçilik belgeleri, 10. siyasi, idari ve ekonomik fermanlar. Bu eserlere erişim, dört ciltlik Mehmet Süreyya tarafından yazılan *Sijil-i Osmani* (İstanbul, 1311/1892)'deki Osmanlı siyasi tarihindeki alıntısı alınan kişilerin eski alfabetik sözlükle kolaylaştırılmıştır. Ayrıca bu konuda M. Zeki Pakalın tarafından yazılan üç ciltlik *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul, 1948-1956)'da çıkan teknik sözlük de mevcuttur.

Türk kronikleri, Türk olmayan okuyucular için sadece sınırlı ölçüde kullanışlıdır. Tercümesiyle sunulmuş olan birkaç taneden birisi, F. Giese'in *AKM*, XVII/1 (1925)'te çıkan "Altosmanische anonyme Chroniken," eserinin baskısıdır. Osmanlı tarihi için diğer önemli eski kaynaklar arasında F. Giese tarafından (Leipzig, 1929)'da yayına hazırlanan ve P. Wittek tarafından *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I (1921-1922) deki "Zum

Quellenprobleme der altesten osmanischen Chroniken,” eserinde tartışılan *Die altosmanische Chronik [Tevarikh-i Al-i Osman] des Aşık Paşazade* ’den özellikle bahsedilmesi gerekir. Bu konuda, ayrıca bakınız aynı eserde III cilt (1923-1926), 147 ff’de ve *Orientalische Literaturzeitung*, XXXIV (1931); ayrıca Nesri’nin *Cihan-nüma* ’sı (Fatih Sultan Mehmet’in ölümüne kadar); ki bu eserin bir tanesi F. Unat ve diğeri M. Köymen tarafından yazılmış (Ankara, 1947-1957) tarihli iki baskısı vardır. Ki bu eser için F. Taeschner’in *Islam*, XXIX (1950), 307-317 eserine ve diğeri bir F. Taeschner’in cilt I (1951), cilt II (1955)’te çıkan yeni el makalesine dayanan esere bakınız. Bunlara daha da gelişmiş eserler eklenmesi gerekir. Mesela; İdris-i Bitlisi’nin Farsça yazılmış fakat yayına hazırlanmamış *Heşt Behişt* adlı eseri eklenebilir. Fakat MSS için Storey (s. 51’de atıf yapılmış olan), I, 413-415 ve Mehmet Paşa Karamani’nin *Risala fi tawarikh al-Salatin al-‘Uthmaniyya* ve *Risala fi ta’rih Sultan Muhammad b. Murad Khan min Al-Uthman* eserlerine bakınız. Tercüme edilmiş fakat yayına hazırlanmamış eserler için Mükrimin Halil İnanç’ın *TOEM*, 3 (1924), 144’te çıkan “Milli Tarihimize dair eski vesikalar,” eserine bakınız. Ayrıca Osmanlı fetihlerini anlatan Yunan anlatılar da vardır. Bunlar sadece Bizans’ın bakış açısından değil; fakat ayrıca özellikle Fatih Sultan Mehmet’in fetihleri ile ilgilenen Türk davasında toplananlar açısından da. Biz burada sadece Kritobulos’un C. Riggs (1954) tarafından yazılan dip not açıklamalı İngilizce tercümesi *The History of Mehmed the Conqueror (fatih Sultan Mehmet Tarihi)* adlı esere atıf yapacağız. Diğeri Bizans ayrıca Slav, Balkan ve hatta Latin kaynakları için G. Ostrogorsky’nin s. 108’de atıf yapılan eserine bakınız. Ermeni kaynakları için ise, A. Anasian’ın Rusça (Erivan, 1957)’de çıkan [*Armenian Sources for the Fall of Byzantium*] (*Bizans’ın Yıkılışı Hakkındaki Ermeni Kaynakları*)’na bakınız.

On altıncı yüzyılın o harika döneminde, *Tevarikh-i Al-i Osman* adlı eseri yayına hazırlanan ve kısmen de A. J. -B. Pavet de Courteille tarafından Paris, 1859’da Fransızcaya tercüme edilen ayrıca Ş. Turan tarafından iki cilt olarak *TTKYay*, I/5 ve III/5 Ankara, 1954-1957’de yayına hazırlanan bu eser en önemli tarihçilerden birisi olan Kemalpaşazade’dir. İnsan şunu da ekleyebilir: Eseri *Asaf-nameh*, R. Tschudi tarafından *Türkische Bibliothek* XII Berlin, 1910’de çıkan eserle Almancaya tercüme edilmiş ve yayına hazırlanmıştır. M. Speiser tarafından yayına hazırlanan Zürih, 1946’da çıkan diğeri birçok değişik *Suleman-nameh* ’lerin prototipini oluşturan *Selim-nameh* ’in yazarı Sa’di’dir. Sa’d al-Din’in *Taj ül-tevarikh*; ‘*Ali, Kühn ül-akhbar*, cilt III. ve IV. cildin bir kısmı ki bu eserin beş cildi İstanbul, A.H. 1277-1285’te piyasaya çıkmıştır. Özel kampanyaların hususi hikâyeleri mesela; Djerba seyahati bunlar arasındadır. Bu konuda bakınız A. Bombacı’nın *RSO*, XIX-XXI (1941-1943) ve XXI (1946)’da çıkan “Le fonti turche della battaglia della Gerbe (1560),” veya ünlü insanların biyografilerine bakınız.

Bu konuda A. Bombacı’nın *RSO*, XIX-XXI (1941-1943) ve XXI 1946’da çıkan Le fonti turche della battaglia della Gerbe (1560) eserine veya ünlü Mağrip fatihi korsan Khair al-Din Barbarossa’nın hatıraları gibi seçkin kişilerin biyografileri ki bu biyografiler hiç şüphesiz ki var olmuşlardır ve bunların İspanyolca uyarlamaları da günümüze kadar yaşamıştır; ancak Arapça baskıları kaybolmuştur. Johann Löwenklau [Johannes Leunclavius] tarafından yazılan Latince bir tercüme aracılığı ile Avrupa’da tanına bir tarih kitabı benzer şartlar altında yazılmıştır.

Taşköprüzade tarafından yazılan harika Arapça sözlüğün geçmişi aynı dönemlere doğru gitmektedir ve sonlarındaki otobiyografi ile Süleyman'ın saltanatına kadar olan kısmı *tabaqat*'a göre sınıflandırılan kardeşliklerin 522 ulema ve şeyhten verdiği bilgi doğrultusunda ilk on Osmanlı sultanının hayatını sunmaktadır. Eser, İbn Khallikan'ın sayfa kenarında basılmıştır (Kahire, A.H. 1299), O. Rescher, eseri Almancaya tercüme etmiştir, *Es saqa'iq en-no'manije von Taskörüzade enthaltend die Bioraphien der türkischen und im osmanischen Reiche wirkenden Gelehrten, Derwisch-Scheih's und Ärzte von der Regierung Sultan 'Otmans bis zu der Sülayman's des Grossen* (Constantinapole-Galata, 1927)

On yedinci yüzyılda, birçok farklı dilde yazan çeşitli büyük tarihçiler vardı. Bunlar kendilerini daha önce gelenlerden imparatorluğun ciddi bir şekilde belgelenmesi ve içinde olduğu şartların gerçek bir şekilde anlaşılmasına dayanan evrensel tarihle çok daha kapsamlı bir şekilde ilgilidiler. Zaten bibliyografyacı olarak bildiğimiz Hajji Khalifa ayrıca bir coğrafyacıydı. M. Norberg tarafından (1818) Latince tercümesi olan *Jihan-nüma'nın* yazarı olarak ve J. Mitchell'n *The History of the Maritime Wars of the Turks (Türklerin Deniz Savaşları Tarihi)* (Londra, 1831) namındaki İngilizceye tercüme edilen *Tühfet ül-kibar* eserinin de yazarı bir tarihçi olarak bir coğrafyacıydı. Munajjim Bashi, Osmanlı İmparatorluğunun küçük hanedanları hakkında taze bilgi ihtiva eden uzun yıllar Türkçe bir özeti olan tek belge olarak bilinen (ve şimdiye kadar basılmış tek nüshası) Arapça yazılmış evrensel bir tarih kitabının yazarıdır. En son olarak, yüzyılın sonlarında gelen Na'ima C. Fraser tarafından (Londra, 1832) yayına hazırlanarak İngilizceye tercüme edilen *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 (1591'den 1659'a kadar Türk İmparatorluğunun Tarihi Olayları)* adlı algsal eserin yazarıydı. Bu esere Rashid tarafından 1721 yılındaki olaylara kadar sonuç yazılmıştır. Bilim adamları Resmi, Sa'dullah Enveri ve Wasfi Efendi gibi on dokuzuncu yüzyıla kadarki ifadeleri kullanabilmemize rağmen, on sekizinci yüzyılda hiçbir büyük tarihçi yoktu.

1683 yılındaki Viyana kuşatmasının görgü şahidi olarak bu türden böyle özel eserler vardır. Bu eser, R. F. Kreutel tarafından Almancaya tercüme edilen *Osmanische Geschichtsschreiber* (Graz, 1957)'nin cilt I'indeki *Kara Mustafa vor Wien* eserinde mevcuttur. Buna ek olarak, mesela Evliya Çelebinin Viyana'da ikametinde edindiği izlenimleri içeren yine aynı yazarın tercüme ettiği (Graz, 1957) *Im Reiche des Goldenen Apfels* eseri ve çeşitli seyahat ve büyükelçilik belgeleri de mevcuttur. İmparatorluğun gerilemesinin sebeplerini yansıtmak ve gerekli reformları ifade etmek için yazılmış tarihi ve siyasi yazılar vardır. Mesela; Waisi'nin *Khwab-nameh* (Bulaq, A.H. 1252; İstanbul, A.H. 1263 ve 1293), onun H. F. Von Diez tarafından yapılan Almanca tercümesi *Ermahnung an Istanbul* (Berlin, 1811) ve Koçi Bay'ın *Risala*'si ayrıca bu eser hakkında W. F. A. Behrnauer'in *ZDMG*, XV (1861)'de çıkan "Koğabegs Abhandlugen über den Verfal des osmanischen Staatsgebauedes seit Sultan Suleiman dem Grossen," ve Rusça tercümesinin A. Tveritinoва tarafından yapılan *UZIV*, VI (1953)'te çıkan "Vtoroi traktat Kochbeya" eseri de vardır.

Ayrıca Bernard Lewis'in *IS*, I 1962'de çıkan "Ottoman Observers of Ottoman Decline," (*Osmanlı'nın Çöküşünün Osmanlı İzleyicileri*) eserine bakınız.

Osmanlı coğrafya edebiyatı da ayrıca bir takım güzel eserler vermekle övünmektedir. Sayfa 183'te atıf yapılan İbn Majid'in eserine devam eden Sulaiman Mahri'den başka, önceki paragrafta atıf yapılan Piri Reis ve Evliya Çelebi özellikle incelenmelidir. Bunların eserleri farklı farklı türlerdendir: Yazarının Dikkate değer önceki çalışması, eşdeğer önemde haritalar, on altıncı yüzyılın başlarında deniz ulaşımı ve Akdeniz kıyıları; onun *Bahriye* isimli eseri P. Kahle tarafından (Berlin, 1926-1927) tarihlerinde yayına hazırlanmıştır. P. Kahle bu eserin tercümesine başlamış ancak tamamlayamamıştır (1926). Diğer taraftan Evliya Çelebi, imparatorluğun bir başından diğer başına yapmış olduğu seyahatlere dayanan olağanüstü detaylı ve değerli bir sürü bilgiyi derlemiş ve özellikle de İstanbul'un insan dokusu üzerine gözlemlere yer vermiştir. Bu eser, iki cilt olarak J. Von Hammer-Purgstall tarafından tüm bölümleri ile *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa by Evliya Efendi (Evliya Efendi tarafından Avrupa, Asya ve Afrika'ya Seyahatlerin Hikâyesi)* (1834-1846) yazılmıştır. Eserinde, Anadolu'nun tarihi, topografik bilgileri ve yol haritasının temelleri sunulmaktadır. Bu eser hakkında, F. Taeschner *Türkische Bibliothek*, XXII-XXIII (1924-1926)'da çıkan *Das anatolische Wegenetz'i* yazmıştır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, MVI (1952)'de çıkan Ermani Eremya Çelebi tarafından yazılan tanıtıcı kitaba da bakınız.

Osmanlı edebiyatı içeriğine, zengin olmamasına rağmen imparatorluğun Türk olmayan vilayetlerinin de eklenmesi gerekir. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki Mısır'ı araştırmak için önem arz eden gerçekten harika tek eser, al-Jabarti'nin G. Weit tarafından *Index de Djabarti* (Kahire, 1954) adıyla yazılan indeksle dört ciltlik Bulaq'ta 1880'de yayına hazırlanan '*Aja'ib al-athar* adlı eseridir. Ayrıca s. 211'de atıf yapılan D. Ayalon tarafından yazılan makalelere bakınız. Bu eserin bir adet Rusça tercümesine başlanmıştır (1962). Diğer eserler s. 49'da atıf yapılan *GAL'de* bahsedilmektedirler.

Kaynakların kapsamlı bir listesi, Osmanlı İmparatorluğu ile temasa geçen bütün halkların tarihlerini içerir. Mesela; on altıncı yüzyılın başları için elli sekiz ciltlik Marino Sanuto'nun çok önemli *Diarii*'sine bakınız. Ayrıca büyük fetihler dönemindeki ticaret tarihi ile ilgili Avrupa ticaret belgelerinin önemli bir bölümü için örnek olarak; F. Thiriet tarafından *Studi in onore A. Saporì* II (1957)'de işlenen *Letters Commerciales de Bemb'*ya bakınız. Ayrıca 6 bölümlü (Paris, 1957) Ecole Pratique des Hautes Etudes tarafından yayınlanan *Affaires et gens d'affaires*, X, koleksiyonunda U. Tucci tarafından yayına hazırlanan *Andrea Berengo'nun 1553-1556 tarihlerinde yazdığı Letters d'un marchand venitien* eserine bakınız. Hatta J. Savary tarafından yazılan ünlü bir kitap *Le parfait négociant* (Paris,1752) eserlere de bakınız.

Burada doğal olarak Doğuya seyahate çıkan Avrupalı seyyahların sayısız raporları devreye girmektedir. Bu yüzden tam veya seçici bir bilgi vermek mümkün değildir.

Böyle eserlere ait hiçbir katalog yoktur; ancak lüzumlu bilgiler J. Carré'in de l'Institut Français d'Archeologie Orientale yayınlarında çıkan *Voyageurs et écrivains français en Egypte*, cilt I (1517-1840) ve *Du début a la fin de la domination turque* eserinde bulabilirsiniz. Ayrıca Reseches d'archéologie, de philologie et d'histoire, IV (Kahire, 1932); H. Omant'ın iki ciltlik (1902) *Missions archéologiques en Orient au XVIIe et au XVIIIe siècles* adlı eseri ve E. Charrière'nin s. 197'de göndermede bulunulan örneklerde olduğu gibi Ogier de Busbecq, *Itinera...*(1881) İngilizceye *Turkish Letters (Türkçe Mektuplar)* olarak (1927) tercüme edilen esere, I. Chesneau'nın C. Schefer tarafından (Paris, 1887) yayına hazırlanan *Le voyage de M. D'Aramon* adlı eseri, Paul Lucas'ın *Voyages (1705, 1720, 1731; Paris, 1912)* eseri ve C.-Fr. Volney'in J. Gaulmier (1959) tarafından tekrar yayına hazırlanan ve incelenen eseri *voyage en Egypte et en Syrie*'ye bakınız.

Seyyahlar tarafından temin edilen coğrafik bilgiler bir araya getirilmiştir ve bunlar K. Ritter tarafından yazılan (1882-1859) yirmi bir ciltlik *Die Erdkunde* adlı metinde ve haritalarda bulunabilir.

Nihayet, Napolyon'un Mısır seferi sırasında yirmi üç cilt olarak değişik birçok bilim adamı tarafından derlenen (Paris, 1809-1828; 2'inci bs., 24 C., 1821-1829) her yönüyle en çok dikkati çeken şaheser DESCRIPTION DE L'EGYPTE dikkat hasretmek gerekir. Bu eser, Avrupa ile temas sonucunda değişiminin arifesinde Mısır hakkında tükenmez miktarda bütün bilgilere sahiptir.

Osmanlı madeni paralarının malzeme esasen Biritish Müzesindeki S. Lane-Pool'un kataloglarında ve Halil Edhem'in *Meskutat*, cilt VI'inde (her ikisine de a. 56'da gönderme yapılmıştır) bulunabilir. Arkeoloji için ise, s. 215'e bakınız. Epigrafi için de s. 211'de atıfta bulunulan bölgesel monograflara bakınız.

GENEL ESERLER VE SİYASAL TARİH

Osmanlı tarihinin bir bibliyografisi s. 153'te atıf yapılan genel koleksiyonları yardımıyla derlenebilir. J. Birge'nin *A Guide to Turkish History (Türk Tarihinin bir Rehberi)* (1949) İngilizce lisanında olmayan yayınlar hususunda iyi bilgi sahibi değildir. R. Mantran'ın *Anadolu, I [=Etudes orientales, XII]* (1952)'de çıkan "Les études historiques en Turquie depuis 1923, éléments de bibliographie," eserine bakınız.

Daha büyük eserler çoktan yürürlükten kaldırılmış olmalarına rağmen arşiv kaynaklarını tam anlamıyla ve hatta birtakım önemli edebi kaynakları istismar edemeyeceği için artık eskiden olduğu kadar kullanışlı değildirler. Mesela; Veröffentlichungen der Hammer-Purgstall-Gesellschaft, Reihe A, Werke I (Graz, 1963---)'de tekrar basılan J. Von Hammer-Purgstall tarafından yazılan (2'nci bs., 10 cilt 1827-1835) *Geschichte des Osmanischen Reiches* (1774'e kadar) eserine bakınız. Bu eserin Fransızca tercümesi (1'ini bs.'a dayanan) J. Hellert tarafından yazılmış olup on sekiz cilttir (1835-1843) ayrıca L. Dochez tarafından yazılan eser ise (2'nci bs., dayanan) üç cilttir (1840-1844); J. W. Zinkeisen'in yedi ciltlik (1845-1863; tekrar basım, 1963---)*Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* eserine bakınız. N. Iorga'nın

Beş ciltlik (1908-1913) tarihli *Geschichte des Osmanischen Reiches* eserine bakınız. Özellikle dış ilişkiler tarihine hızlı bir mukaddime, A. De la Jonquiére'nin *Histoire de l'Empire Ottoman* (3'üncü bs., 1914) veya L. Lamouche'nin J. Roux tarafından yazılan gözden geçirilmiş basımı (1953) *Histoire de la Turquie Ottomane* eserlerinden elde edebilirsiniz. Kapsam olarak daha geniş fakat şart olarak temel eser, R. Mantran'ın *Que sais-je?*, no:539 (1952) koleksiyonundaki *Histoire de la Turquie Ottomane* ve H. J. Kissling ve H. Scheel'in *HO* (s. 67 f'de atıf yapılan) I/VI, 3'teki eserlerine bakınız. Türkiye'de, s. 153'te atıf yapılan *İslam Ansiklopedisi*'nin çeşitli makalelerinde oldukça iyi ilerlemeler kaydedilmiştir ve özellikle Türk Tarihi Topuluğunun *Osmanlı Tarihi*'nde oldukça güzel gelişmeler olmuştur. Bununla ilgili İsmail Hakkı Uzunçarşılı 1453'e kadarki kökenleri cilt 1'de (1947), II. Cildi 1453-1566 (1949) ve III-IV ciltleri 1566-1789 (1951 ile 1954-1956 arasında) yayınlamıştır. Ayrıca Enver Ziya Karal'ın 1789'dan 1876'ya kadarki süreçte yıllar için üç cilt eseri mevcuttur (1947, 1954 ve 1956). Buna ilaveten, I. Danişment tarafından yazılan referansları özellikle faydalı olan 1924 yılına kadar dört ciltlik *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (1947-1956) kronolojik esere bakınız.

Coğrafya üzerine ise özellikle de Ön Asya coğrafyası hakkında K. Ritter'in s. 201'de atıf yapılan eserine, F. Taeschner'in s. 200'de atıf yapılan eserine, K. Mostras'ın 1873 yılında yazdığı *Dictionnaire géographique de l'Empire Ottoman* eserine, S. Fraschéry'nin *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie* (1889-1898) eserine, bir gazetecinin yazdığı *Köylerimiz* eseri, F. Taeschner'in *EF*'de yayınlanan on dokuzuncu yüzyılın çeşitli önemli tasvirlerine göndermede bulunan ve sadece V. Cuinet (1892-1894) *La Turquie d'Asie* adlı eserindeki listede yer verdiği "Anadolu" adlı makaleye bakınız.

İlk Osmanlı rejiminin doğduğu ve geliştiği atmosfer ile ilgili olarak, birbiriyle çelişmeden farklılık gösteren iki adet kapsamlı özet sunan esere sahibiz: M. F. Köprülü'nün *Les origines de l'Empire Ottoman* (Paris, 1935) ve P. Wittek'in *The Rise of Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi)* (1938) eserleri mevcuttur. Bu eserlere W. Langer ve R. Blake'in *American Historical Review* XXXVII (1932)'de çıkan "The Rise of Ottoman Turks and its Historical Background" (*Osmanlı Türklerinin Yükselişi ve bunun Tarihsel Geçmişi*) de sayılabilir. Osmanlı İmparatorluğunun ilk yılları hakkında H. Gibbons'un hâlâ tüm eserler arasında tek en doğru bilgiyi sunan *The Foundadtion of the Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu)* (1916) eserine başvurun. Bizans ile ilişkiler ve Yunan kaynaklarından elde edilecek Osmanlı tarihi hakkındaki bilgi için ustalıkla sentezde bulunan Bizanslıların eseri s. 108'de atıf yapılan G. Ostogorsky tarafından yazılan *Geschichte*'de bulabilirsiniz. Mesela, *Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechschen Philologie* Atina, 1947'nin cilt XLI G. Arnakis'in *Hoi Protoi Othomanoi (The First Ottomans) (İlk Osmanlılar)* eserine bakınız. Türkler Osmanlıların ait oldukları Kayı boyuna özel bir ihtimam göstermişlerdir: M.F. Köprülü'nün *Belleten* dergisinin VII. cildinde (1943) yayınladığı "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meselesi" eserinin sayfa 215-303'üne ve F. Demirtaş'ın bir Fransızca özetle birlikte *Belleten* dergisinin XII (1948) Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar" eserinin 575-615 sayfalarına bakınız.

P. Wittek ve F. Taeschner *İslam*, XVIII (1929)'da "Die Vezier Familie der Ğandarlyzade und ihre Denkmaler" adlı bir araştırma yazdılar.

On beşinci yüzyılın başlarında siyasi ve sosyal krizler ve İstanbul'u fethetmeden önceki toparlanma konusunda P. Wittek, *REĬ*, XII (1938)'de çıkan genel olarak yükselme durumunu "De la défaite d'Ankara a la prise de Constantinople" adlı eserinde açıklamış; bu arada F. Babinger ise *İslam*, XI 1921 ve onun eki *İslam*, XVII 1928'de çıkan "Schejch Bedre d-Din, der Sohn des Richters von Simaw," eserinde önemli sosyal ve dini hareketleri incelemiştir. Ayrıca aynı yazar, *Südoesteuropaisch Arbeiten*'in 34. sayısında (Bern, Münih ve Viyana 1934) "Beitrage zur Frügeschichete der Türkenherrschaft in Rumelien," eserini de yazmıştır. Wittek, çocukların askerlik için devşirilmesinin İslam Kanununa göre durumunu sorgulayan *BSOAS*, XVII 1955'te çıkan "Devshirme and Shari'a," eserinde bu problemi mercek altına almıştır. Bunun yanında S. Vryonis, *Speculum*, XXXI 1956'da "Isidore Glabas and the Turkish Devshirme," (*Isidore Glabas ve Türk Devşirmesi*) eseriyle konuyu çalışmıştır. Ayrıca Wittek, *Byzantion*, XVIII 1948 ve XX 1950'de yayınlanan "Notes sur la tughra Ottomane," adlı önemli bir makalenin de yazarıdır. Sizler buna İ. H. Uzunçarşılı'nın *Bellekten*'in V sayısında (1941) çıkan "Tuğra ve Pençeler," adlı eseri de ekleyin.

Osmanlı karşıtı Haçlı seferleri için, A. S. Atiya'nın s. 182'deki ve F. Babinger'in *Oriens* IV (1951) 80'deki ilave ifadeleri ile birlikte *Oriens*, III 1950'de çıkan "Von Amurath zu Amurath, Vor-und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444)," eserlerine bakınız. Buna ek olarak, İtalyan ticaret şehirleri ve U. Heyd'in yukarıda s. 93 atıf yapılan tarihlerine de bakınız.

II. Mehmet (Muhammed) hakkında F. Babinger tarafından Fransızcaya 1954'te İngilizceye 1956'da tercüme edilen ve pek çok tartışmaya sebep olan *Mehmet II. der Eroberer und seine Zeit* (1953) adlı geniş bir eser vardır. Ayrıca, İ. Ertaylan'ın İstanbul Fethinin 500. Yıldönümü Münasebetiyle Yapılan İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından (1953)*Fatih ve Fütuhatu* adlı esere de bakınız. İstanbul'un fethedilişinin 500. Yılı birçok eserin yazılmasına sebep olmuştur. S. Özerdim ve M. Mercanlıgil tarafından *Bellekten*, XVII/62 (1953), 413-428'de yayınlanan "Fethin 500. Yıldönümü dolayısıyla çıkan eserler" ile başlayan bibliyografya eseri bulunmaktadır. Bu olay ile ilgili farklı görüşlerin kısa bir açıklaması, S. Runciman, Bernard Lewis ve diğerlerinin katkılarıyla yazılan ve 29 Mayıs 1953 yılında *Oryantal ve Afrika Üniversitesinin düzenlediği bir Sempozyumda sunulan The Fall of Constantinople (Konstantinopol'ün Düşüşü)* adlı bildiride bulunulabilir (Londra, 1955)

Arnavutluk'un fethi ile ilgili olarak, A. Gegaj'ın *L'Albenie et l'invasion turque au XVe siècle* (1937) ve *EI*'de çıkan "Skander beg," isimli makaleye başvurun. Ayrıca, I. Dujcev'in *Byzantinoslavica*, XIV (1953) ve XVI (1955)'te çıkan "La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave," eserine de bakınız.

II. Bayezid ve II. Selim'in saltanatı hakkında ise F. Gücüyener'in iki ciltlik (İstanbul, 1945) eseri *Yavuz Sultan Selim'e*; II. Bayezid dönemindeki iç politikayla ilgili olarak ta S. Fisher'in *Journal of Modern History*, XIII (1941)'de çıkan "Civil Strife in the Ottoman

Empire,1481-1503,” (*Osmanlı İmparatorluğunda Sivil İtaatsizlik,1481-1503*); dış politika için de aynı yazar tarafından yazılan *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*(*Türkiye'nin Dış İlişkileri*) (1948); ve H. Jansky'nin *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, II* (1923-1926)'te çıkan “Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I.,” eserlerine bakınız. Bunlara ek olarak, Hans Pfefermann'ın *Die Zusammenarbeit der Renaissancepapste mit denTürken* (1946) ve M. Silberschmidt'in *Das Orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches* (1923) eserlerine de bakınız. Ayrıca N. Smirnov tarafından yazılan [*Russia and Turkey in the XVIth and XVIIth centuries (16 ve 17. Yüzyılda Rusya ve Türkiye)*] adlı Rusça bir eser de vardır.

Avrupa'ya iltica eden II. Bayezid'in kardeşi Cem Sultan tarihi hakkında da L. Thuasne'nin *Djem-Sultan, étude sur la question d'Orient a la fin du XVe siècle* (1892) ve İ. Ertaylan'ın İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarında (1951)'de çıkan *Cem Sultan* eserlerine bakınız.

Osmanlı İmparatorluğunun en parlak döneminde başta bulunan Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat dönemi için genel hatlar, her ne kadar eksik olsalar bile, F. Babinger'in *Meister der Politik* (1923)'teki “*Sulejman der Grosse,*” ve R. Merriman'ın *Suleiman the Magnificent (Muhteşem Süleyman)* eserleri hâlâ bulunabilir. Bu eserler, H. Lamb'in daha temel olan aynı başlıklı (1951) eserinden daha iyidir. Bu bağlantıda, V. Parry tarafından yazılan eserin “The Ottoman Empire 1520-1566” eserinin *New Cambridge Modern History* (1957---)'nin ikinci cildindeki ilgili bölüme bakınız. Özel hususlarla ilgili olarak da F. Tauer'in *ArO, VII-VIII* (1935-1936) ve XXIV (1956)'da yayınlanan *Histoire de la campagne de Suleman contre Belgrade en 1571* (Prag, 1924) ve “Solimans Wiener Feldzug,” eserinde; A. J.-B. Pavet de Courteille'nin *Histiore de la campagne de Mohacz,*” (1859) ; A. Gabriel'in *Suriye, IX* (1928)'de çıkan “Les étapes d'une campagne dans les deux Iraks,,”; M. Tayyip Gökbilgin'in 1534 yılındaki seferden sonra “iki Irak'ın kurumu ile ilgili belgeler hakkında *Belleten, XXI/83* (1957), 449-482'nin “Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve fütuhata,,”; Safvet'in *TOEM, LV* (1329/1913-1914), 1177-1193 Kıbrıs'ın fethi ile ilgili belgelerle ilgili “Kıbrıs fethi üzerine vesikalar,,”; H. Burski'nin 1928 yılında çıkan *Kemal-Re'is, ein Beitrag zur Geschichte der türkischen Flotte;* Barbaros Hayreddin ve Kuzey Afrika Fethi ile ilgili, G. Fisher'in 1957 yılında çıkan *Barbary Legend; War, Trade and Piracy in North Africa (Kuzey Afrika'daki Barbarlık Efsanesi, Savaş ve Korsanlık)* eserlerine başvurun.

On altıncı yüzyılın sonu için, Akdeniz ile ilgili değişik birçok problemle genel bir açıklama, hem Hristiyan hem de Müslüman Akdeniz ülkelerinin her türlü hususlarını ve nihai olarak İspanya Kralı II. Philip'in saltanatı sırasında uluslararası ilişkilerin siyasi ve gerçek tarihini ilgilendiren tarihi coğrafya, yapı ve medeniyetini konu alan F. Braudel'in *La méditerranée et le monde méditerranée a l'époque de Philippe II* (1949) eserinde bulunabilir. Eserin Osmanlı ile ilgili hususları, oldukça takdir edilmektedir.

Özellikle *IFM*, XI (1949-1950)'deki yazarı O. Barkan'ın gözden geçirmesinde onun Türkçe bilmeyişi gerçeğini göz önünde bulunduralım.

On altıncı yüzyılın sonlarından on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar uzanan dönem daha az ihtişamlıdır ve daha az çalışılmıştır ve genellikle de Hristiyan Avrupa'nın bakış açısından ve onu İmparatorlukla savaşıları incelenmiştir. İmparatorluğun gerilemesi sorusunu kişi inceleyebilir. Bu çöküşünün hızının abartılmaması gerektiği gibi, sebeplerinin de tamamen dâhili zafiyetlere verilmemelidir. Bunu *SI*, IX (1958)'de çıkan F. Grenard'ın *Grandeur et décadence de l'Asie* (1939) ve Bernard Lewis'in "Some reflections on the decline of the Ottoman Empire," (*Osmanlı İmparatorluğunun gerilemesinin bazı yansımaları*) eserlerinde görebiliriz. Özellikle on sekizinci yüzyıl için fakat genel olarak da Osmanlı İmparatorluğunun kurumları için, H. A. R. Gibb ve H. Bowen'in değerli ancak düzenli olmayan eseri *Islamic Society and the West*, cilt I, ve iki kısımdan oluşan *Islamic Society in the eighteenth Century* (Londra, New York ve Toronto, 1950-1957, birinci kısmı 1951, 1957 ve 1960'ta tekrar basılmıştır ve ikinci kısmı 1962'de tekrar basılmıştır) eserleri ile başlamak gerekli olacaktır. Ayrıca, Bernard Lewis'in *The Emergence of Modern Turkey (Modern Türkiye'nin Doğuşu)* (1961) eserinin ilk sayfalarına bakınız. Buna ilave olarak M. Shay tarafından yazılan *The Ottoman Empire from 1720 to 1754 as revealed in Despatches of the Venetian Baili* (Urbana, 1944) adlı ilginç esere ve L. Stavrianos tarafından yazılan el kitapçığı *The Ottoman Empire* (1957) eserine bakınız.

Dömenin araştırılan tek sultanı III. Selim'dir (on sekizinci yüzyılın sonu), bu da onun kişiliği, reform çabaları ve trajik kaderinden ileri gelmektedir. Özellikle E. Karal'ın *Selim III'ün Hatt-i Hümayunlari* (1942) eserine bakınız.

KURUMLAR

... Genel olarak hukukla ilgili olarak, A. Heidborn'un özellikle de on dokuzuncu yüzyıla ilgili olarak iki ciltlik *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman* (Viyana ve Leipzig, 1908-1912) eserine ve N. E. Tornau'nun *Le droit musulman exposé d'après les sources* (1860) eserine bakınız.

En çok tartışılan genel sorulardan bir tanesi de bir taraftan Osmanlı kurumların Bizans kurumları ile orijinallik bakımından karşılaştırılması iken diğer taraftan daha eski Müslüman devletleri ile karşılaştırılmasıdır. M. F. Köprülü göstermiştir ki hükümet ve yönetimi ilgilendirdiği kadarıyla, Bizans'tan ziyade Müslüman ve Türk geçmişten daha çok şey ödünç alınmıştır. Bu durum evvelki Bizans araştırmacıları mesela N. Iorga'nın acele ile sonuç çıkardığı gibi bunun tersi değildi. Bu hususlarda *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), 165-298'de yayınlanan "Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı mülahazalar" eserine bakınız. Sonuçlar, Osmanlıların her şeyden öte sürekliliği ve verimli işleyişi teşvik ettiği Türk olmayan nüfusların yönetimi ile doğrudan ilgili kurumların durumunda açık bir şekilde farklıdır. *Bellekten*'den tercüme edilen *Les institutions juridiques turques au Moyen Age* (İstanbul, 1938)'in aynı yazarı İslami Hukuktan belli bir farklılığa sahip bir şekilde Türk Hukukunun sürekliliğini aramaya çalışmaktadır; fakat onun burada yaptığı sonuç çıkarımları daha az anlamlı görünmektedir. Osmanlı İmparatorluğundan önce Türkler tarafından yönetim altına alınan ülkelerin bir başından diğer başına her bir kurumu ayrı ayrı takip etmeye çalışan *TTKYay VIII/10* İstanbul, 1941'da İ. H. Uzunçarşılı tarafından yazılan *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* adlı eseri, bağlantısı hakkında çoktan bahsi geçen bu devletlerin kurumlarının tarihinde çok faydalı bir referans kitabı olmasına rağmen yeterince eleştiri içermez.

Daha özel eserlerin arasında A. Alderson'un *The Structure of the Ottoman Dynasty (Osmanlı Hanedanlığının Yapısı)* (1956) bahsetmek gerekir. Saray hakkında ise N. Penzer'in *The Harem* (Londra, 1936) ve B. Miller'in *The Palace School of Muhammad the Conqueror (Fatih Sultan Mehmet'in Saray Okulu)* (1941) eserlerine bakmak gerekir. İ. H. Uzunçarşılı'nın Bursa ve Edirne'de ilk sultanların atanması ile ilgili bilgi sağlayan *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı* (Ankara, 1945) eserine bir göz atmanız gerekir. W. Wright'in *Osmanlı Statecraft (Osmanlı Devlet Yönetimi)* (1935) eserine de bakınız. Saltanat ve halifelik üzerine ise s. 94 f. deki ve özellikle H. A. R. Gibb ve P. Wittek'in eserlerine bakınız. R. Anhegger, *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), 365-393'te çıkan "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet teşkilatına dair mülahazaları," adlı eserinde on yedinci yüzyılda yapılan bir dizi reform çabalarını incelemiştir.

Ordu konusunda ise T. Menzel tarafından yazılan *Jahrbuch der Münchner Orientalischen Gesellschaft* (1902-1903)'te çıkan "Das Korps der Janitscharen," Yeniçeriler hakkındaki çalışmanın bir özeti vardır; ancak askeri kurumların daha iyi malumat veren ve iyi yazılmış daha tam bilgiye haiz açıklama birinci cildi 'acemiler ve Yeniçerilerin "ocak" tabir edilen hususu ile ilgili iken ikinci cildi süvari, topçu ve bütün özel birliklerle ilgili iki ciltlik İ. H. Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları* Ankara, 1943-1944'te bulunacaktır. Ayrıca, Yeniçeri konusuyla ilgili A. Pallis'in *In the Days of the Janissaries*

(*Yeniçerilerin Günlerinde*) (1951) adlı kitabıdır. Kuzey Afrika'daki Türk ordusu hakkında aşağıda s. 208'deki *tımar* kısmına bakınız.

Kurumlar üzerine yazılmış tezlerden başka, finansal problemler üzerine N. Aghnidés'in *Mohammadan Theories of Fianance (Muhammed'in Finans Teorileri)* (1916) ve N. Çağatay'ın köylülere yüklenen vergilerle ilgili *AÜDTCFD*, V (1947), 483-511'de yayınlanan "Osmanlı İmparatorluğunda reayadan alınan vergi ve resimler," daha da uzmanlaşmış çalışmalara da sahibiz. Buna ek olarak, B. Nedgoff'un Türkçe tercümesi bulunan *Die Ğizya im Osmanischen Reich* (1942) eser ve *Bulleten*, VIII (1944), 599-652'de yayınlanan "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye," eseri vardır. O. Barkan'ın özellikle on altıncı yüzyıl Osmanlı bütçesinin bir çalışmasını ihtiva eden *IFM*, XV (1953-1954), 251-329'de yayınlan "Hicri 933-934 [1527-1528] mali yılına ait bütçe örneği," eseri, ayrıca aynı yazar tarafından *idib.*, XVII (1960)'da çıkan bir makale de vardır.

Para konusunda, A. Refik'in *TOEM*, XIV (1340/1924) ve XV (1341-1925)'te çıkan "Osmanlı İmparatorluğunda meskûkât, 7-12. asır" ve 'Ali'nin *TOEM*, VIII (1334-1917-1918), 356-375'de Türkçe bir makalenin tercümesi olan *Rivista italiana di numismatica e scienze affini*, XXXIX (1921)'de yayınlanan "Le prime monete ei primi 'Aspri' dell'Imperio Ottomano," adlı esere de bakınız.

DIŞ POLİTİKA

Osmanlı İmparatorluğunun dış politikası diğer devletlerin bakış açısından yazılmış kısmı eserlerin oluşmasına yol açmıştır. Burada bununla ilgili kısa bir liste de vermek mümkün olabilirdi; fakat okuyucu D. Vaughan'ın *Europe and the Turk 1350-1700 (1350-1700 yılları arasında Avrupa ve Türkler)* (1954) eserine ve J. Deny'nin s. 193'te atıf yapılan *Histoire et historiens...*, ve P. Masson'un (s. 210) eserlerine atıfta bulunulabilir. Yakın zamanda yapılan birkaç monografi, I. Soysal'ın *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* III/5 (1951), 63-94, ve 6 (1952) Fransız-Türk ilişkilerinin ilk dönemleri üzerine "Türk-Fransız diplomasi münasebetlerinin ilk evresi," gibi eserler Türk görüşünün göz önüne alındığı örnek çalışmalara zikredilmelidir. A. Kurat'ın Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Enstitüsü, XVI (1953)'te yayınlanan *Türk-İngiliz münasebetlerinin başlangıç ve gelişmesi, 1553-1610* ve Charles XII ve Türkiye hakkındaki *İsveç kralı Karl'ın Türkiye'de kalışı* (İstanbul, 1943) eseri ve A. Refik'in Osmanlılar ve Frederic II arasında 1765'e kadarki konular hakkındaki *Osmanlılar ve Büyük Frederik* (1333/1916-1918) eseri ve son olarak A. Belin'in s. 214'te atıf yapılan eseri sayılabilir.

EKONOMİK VE SOSYAL HAYAT

Genelde ekonomik tarih hakkında A. Belin tarafından yazılan daha eski bir çalışma, *Essai sur l'histoire économque de la Turquie d'après les écrivains originaux* (Paris, 1885) içerdiği belgelerden dolayı hâlâ başvurulması gereken bir eserdir. Mevcut belgelerle ilgili olarak, H. İnalçık'ın özellikle miraslara değinen *IFM*, XV (1953-1954), 51-55'te çıkan "15. Asır Türkiye

İktisadi ve içtimai tarihi kaynakları,” adlı esere ve M. Akdağ’ın *AÜDTCF Yay, CXXXI* (1953)’de yayınlanan *Türkiye’nin iktisadi ve içtimai Tarihi, I, 1243-1453* esere bakınız. Osmanlı İmparatorluğunun yükselme dönemi boyunca genel ekonomik durum hakkında ise M. Akdağ’ın *Bulleten, XV* (1949-1950)’de yayınlanan “Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiye’nin iktisadi vaziyeti,” eserindeki fikirleri ve bilgileridir. Bu eser diğer hususlar yanında Osmanlı ile dünya ekonomisi arasındaki ilişkilerle de ilgilenir. Bu konu H. İnalçık tarafından *Bulleten, XV* (1951), 629-684’te yayınlanan “Osmanlı ... vaziyeti üzerinde bir tetkik münasebetiyle,” eserinde tartışılmıştır. İşte bu eser, gelecek araştırmada ilginç önerileri ortaya çıkabilmektedir. On sekizinci yüzyıldaki ekonomik kalkınma hakkında A. Hourani’in s. 211’deki atfa bakınız.

Tarım ekonomisi tarihi hakkında en kapsamlı ve iyi belgelendirilmiş çalışmalar, diğer konudaki eserlerine s. 194 ve 207’de atıf yapılan O. Barkan tarafından yapılan çalışmalardır. Bu eserlere yazılmış bir giriş, onun özetinden elde edilebilir. Bu özetler, *Annales d’histoire sociale, I* 1939’da yayınlanan “Les problémes fonciers dans histoire Ottoman au temps de sa foundation,” ve kendisinin kurucusu olduğu *IMF’de* Türkçe ve Fransızca olarak temel çalışmaları yayınlanmıştır. “Les formes l’organisation du travail agricole dans l’Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles,” I/1 (1939) 2 ve 4 (1940) ve “Aperçu sur l’histoire des problémes agraires des pays balkaniques,” VII (1945-1946). Ayrıca aynı yazar tarafından yazılan ve *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II* 1932-1939’da yayınlanan “Türk İslam toprak hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda aldığı şekiller, I. Malikâne-divani sistemi,” Bu eser, büyük arazilere uygulanan Osmanlı toprak hukukunu işliyordu. Dini mülklerin dokunulmazlığı ile ilgili olarak *Türk Hukuk Tarihi Dergisi, I* 1941-1942’de çıkan „Osmanlı İmparatorluğunda toprak vakıflarının idari-mali muhtariyeti meselesi adlı eser vardır. I. Hüsrev’in kırsal ekonomi üzerine kısmi tarihsel bir çalışma için ve s. 80’de atıf yapılan X. de Planol’un eserlerine de bakınız. ...Ayrıca, A. Belin’in *JA* 1861-1862’de çıkan “Etude sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie,” eserine bakınız.

Tımar için (askerlere toprak imtiyazı), en iyi açıklama *EL, s.v.*’deki J. Deny tarafından yazılan eserdir. Bu eser özel Balkan bölgesi için N. Filipoviç tarafından yazılan ve *IFM, XV* (1953-1954) 155-188’de çıkan “Bosna Hersek Tımar Sisteminin İnkişafı,” eseri ile desteklenebilir. Ayrıca, P. A. Von Tischendorf’un (Leipzig, 1872)’te yayınlanan *Das Lehnswesen in den Moslemischen Staaten insbesondere im Osmanischen Reiche* eserine bakınız.

Madencilik üzerine ise, temel eser, R. Anhegger tarafından yazılan (İstanbul, 1943)’te yayınlanan *Beitrag zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich’in* cilt I’deki *Europäische Türkei* eseridir.

(İstanbul, 1931)'de yayınlanan A. Refik'in *Osmanlı Devrinde Türkiye madenleri* ve N. Çağatay'ın *Tarih Vesikaları*, II/10 (1942) ve II/12 (1943)'te yayınlanan "Osmanlı İmparatorluğunda maden hukuku ve iktisadiyatı hakkında vesikalar" adlı eser de bulunmaktadır.

İç ticaret ve şehirlerin tedarikinin sağlanması hakkında, L. Gücer'in *İFM*, XI (1949-1950), 397-416'da yayınlanan "Le commerce intérieur des céréales dans l'Empire Ottoman pendant la 2e moitié du XVIe siècle," eserine ve O. Barkan'ın *Tarih Vesikaları*, I/5 (Şubat, 1942), II/7 (Haziran, 1942), II/9 (Ekim, 1942)'de yayınlanan "Bazı büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tespiti ve teftişi hususlarını tanzim eden kanunlar," adlı belirli bazı şehirlerde malların fiyatlarının kontrolü konusundaki esere bakınız. Özellikle İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamak konusunda, A. Refik'in *TOEM*, IV (1332/1916-1917)'de yayınlanan "Sultan Süleyman Kanuni'nin son senelerinde İstanbul'un usul-i iâşe ve ahval-i tüccariyesi," eserine danışmak hâlâ faydalıdır. Ayrıca R. Mantran'ın *CT*, IV (1956)'deki dip not açıklamamalı "La police des marchés a Istanbul au début de XVIe siècle," adlı esere de bakınız.

Ekonomik tarihin para hususunda ise N. Beldiceanu'nun *Südöstliche Forschungen*, XV/1 (1957)'de çıkan "La crise monétaire ottomane au XVIe siècle et son influence sur les principautés roumaines," eseridir.

İş kurumu, belli ölçüde *ahi* ve *futuwwa* derneklerine bağlı idiler. Bu konuda bibliyografya s. 160'ta bulunabilir. Bu kurumların oluşumu Osmanlılardan önce de vardı ve İmparatorluğun Yükselme Devri bu kurumların gerilemesi ile örtüşür. Genel bir bakış açısından tek seçimimiz, s. 92'de atf yapılan Bernard Lewis'in kapsamlı çalışması ve oldukça sınırlı notlar arasındadır. İş şartı hususunda ise N. Çağatay'ın *AÜDTCFD*, II/1 (1943), 116-126'da yayınlanan "Osmanlı İmparatorluğunda maden işletme tarzları hakkında tetkik tecrübesi," veya S. Ülgener'in *İMF*, XI (1949-1950), 397-416'da hem Türkçe hem de İngilizce olarak yayınlanan "La morale des métiers et les critiques qui leur ont été adressées," eseri de vardır. F. Taeschner tarafından yazılan eser *Festschrift Franz Dölger zum 60. Geburtstag gewidmet, Byzantinische zeitschrift*, XLIV (1951)'de yayınlanan "Das bosnische Zunftwesen zur Türkenzeit, 1463-1878," eseri Bosna'dan çok ileri gitmektedir.

İmparatorluğun dış ticareti; daha da özel olarak yabancıların İmparatorlukla ticareti araştırma yapmak için başlıca konular arasındadır. Her ne kadar çoğu kez tek taraflı olmasına rağmen yapılan pek çok çalışma hâlâ geçerliliğini sürdürmektedir. Bir sürü problem F. Braudel'in *Economia e storia*, I/2 (1955)'te yayınlanan "Note sull'economia,..." daha sonraları ise Fransızca olarak *CT*, IV (1956)'da yayınlanan "L'économie de la Méditerranée," adlı eser yardımıyla tanımlanabilir. Araştırmaların çoğu, kendilerini Avrupalı işletmelerle ilişkili sayabilirler ve bunlar bu eserimizin kapsamı dışındadırlar. Soruya genel bir giriş için okuyucu bir bütün olarak ticaret tarihlerine göndermede bulunurlar. Mesela: J. Lacour-Gayet tarafından yazılan *Histoire du commerce* (1950-1955) eseri de saymamız gerekir. İşte burada Osmanlı tarihi düzeni ile direkt ilgili veya diğer bibliyografilere dâhil edilemeyecek kadar çok yakın geçmiştekilerdir.

Özellikle dikkate değer birkaç tane çalışma bulunmaktadır. Bunlar: P. Masson'un üç ciltlik *Histoire du commerce de Marseille*'e ilave edilebilen *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle* (1896) eseridir. III. cildi J. Billoud ve R. Collier (1951) tarafından, IV. Cildi L. Bergasse ve G. Rambert (1954) tarafından, V. Cildi ise R. Paris (1957) tarafından yazılmıştır. Ayrıca P. Masson tarafından *Histoire...au XVIIIe siècle* (1911) adıyla yazılmıştır. A. Wood'un *A History of the Levant Company (Levant Seferinin Tarihi)* 1935'de bu eserlerden birdir. Bunlara ek olarak, H. Hassinger'in *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschafts-Geschichte*, XXXV 1942'deki "Die erste Wiener orientalische Handelscompagnie," eserine bakınız. Özellikle Avrupa arşivlerine dayalı olmasına rağmen N. Svoronos'un *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (1956), İmparatorluğun özellikle de bir Yunan limanını kendi başına çalışmak ilk önemli girişimdir. Bu konuda R. Mantran tarafından yazılan ve *JESHO*, II/1 1959'da yayınlanan incelemeye bakınız. Başka bir bağlantı ise H. Kahane ve A. Tietze tarafından yazılan *The Lingua Franca in the Levant, Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin (Levant'ta Fransızca Dili, İtalyan ve Yunan Kaynaklı Türk Deniz Terimleri)* (1958) eseri de ilginçtir. Daha geniş bilgi için İ. H. Uzunçarşılı'nın s. 205'te atf yapılan "Osmanlı...bahriye teşkilatı," adlı eserine bakınız. Bu dönemlerde Müslüman Dünyası ile Rus ticareti konusunda ise N. Fekhner'in [*Rusia's Commercial Relations with Eastern Lands in the XVIth century*] (*16. Yüzyılda Rusya'nın Doğu Ülkeleri ile Ticari İlişkileri*) (1956) eserine bakınız. Yabancı ülkelerle olan ilişkileri konusunda s. 207 ff'e bakınız.

Demografik problemler, çoğunlukla O. Barkan tarafından araştırılmıştır: Özellikle *Türkiyat Mecmuası*, X (1953), 1-26'da yayınlanan "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi" eseri bunlardan biridir. Bu eser, aynı yazarın *JESHO*, I/1 (1957)'de yayınlanan Fransızca makalesi "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles," ek yapılmalıdır. Bir istila metodu olarak dâhili sömürgeleştirme, O. Barkan tarafından yazılan iki önemli makalenin konusudur. Birincisi; kendi bağlamında *vakıf* kurumlarının rolünü araştıran, *Vakıflar Dergisi*, II (1942), 279-387'de yayınlanan "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler," ikincisi ise; Türkçe ve Fransızca olarak *İFM*, XI (1949-1950), 534-569'da yayınlanan "Les déportations come méthode de peuplement," eseridir. Göçebelerin yerleşimleri ile ilgili hususi sorular konusunda ise M. T. Gökbilgin'in (İstanbul, 1957)'de yayınlanan *Rumeli'de Yürükler Tatarlar ve Evlad- Fatihan* adlı eserine bakınız. On altıncı yüzyıl Anadolu'sunun kabileleri hakkında A. Refik'in (1930)'da yayınlanan *Anadolu'da Türk Aşiretleri* adlı eserine bakınız.

On yedinci yüzyılda İstanbul'un sosyal hayatı ve diğer hususları ile ilgili olarak s. 204 ff.'ye ve R. Mantran tarafından (1962)'de yayınlanan *Istanbul dans la second moitié du XVIIe siècle* adlı önemli yeni eserine bakınız. Temel referans eser hâlâ Osman Ergin'in belediye işleri üzerine (1337/1922)'de yazdığı *Mecelle-i Umur-u Belediye* eseridir. Ayrıca, A. Schneider'in *İslam*, XXIX (1950)'de yayınlanan "Türkische Literatur zur Geschichte und Topographie Konstantinopels," eserine bakınız.

İmparatorluğun vilayetleri ile ilgili çalışmada, çok ama çok az sayıda bilimsel eser ürün vermelerine rağmen Arap vilayetleri önceliği alırlar. Arap dünyasının tarihçileri, çoğu kez Osmanlı dönemini bir kenara bırakıp sadece Avrupa'nın karşı çıktığı rejimin karşıt görüşlerini gündeme getirmeye hizmet eden bölümlerle uğraşmışlardır. Yeterli olmayan G. Stipling'in 1942'de yazılan *The Ottoman Turks and Arabs 1511-1574 (Osmanlı Türkleri ve Araplar)* eserinden ayrı, bireysel ülkelerin genel tarihlerindeki hususi yerler, olaylar veya temel konular hakkında çok ama çok az sayıda çalışma vardır.

S. 67'de atıf yapılan *Histoire de la nation égyptienne*'nin beşinci cildinde bu, Mısır durumu için doğru olmasına rağmen Osmanlı dönemi H. Dehérain tarafından yazılan *L'Égypte turque* Paris, n.d., telif hakkı 1931) adlı eseri özel bir cilt olarak en azanından bağımsız olarak muamele görmüştür. Ayrıca, okuyucu, s. 193 f.'de atıf yapılan J. Deny tarafından yazılan eserin önemli katkısı da hatırlatılır. Nadir görülen son zamanların eserleri arasında, D. Ayalon'un *JESHO*, III (1960, ve s. 22'de atıf yapılan Orta Doğunun tarihçilerinde "The Historian al-Jabarti,"; Stanford J. Shaw'un 1962'de yayınlanan *The Financial and Administrative Organization of Ottoman Egypt, 1517-1798 (Osmanlı Mısır'ının Mali ve İdari Kurumlaşması, 1517-1798)*'de yayınlanan "Studies in al-Jabarti. The Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans," (*al-Jabarti Çalışmaları. Osmanlı Yönetimi altında Mısır'daki Memluk Toplumunun Değişimi*) eseridir. A. Raymın Osmanlı Mısır'ının toplumu hakkında bir eser hazırlıyor. Ayrıca, N. Tomiche'nin *SI*, XII 1960'ta yayınlanan "La situation des artisans...en Egypt (fin XVIIIé-milieu-XIXe siècle) eserine de bakınız.

Genel bağlamda İmparatorluğun gerileme dönemi boyunca Verimli Hilal'de A. Hourani tarafından yazılan ve *SI*, XIII (1957)'de yayınlanan "The Changing Face of Fertile Crescent in the XVIIIth Century," (*On sekizinci yüzyılda Verimli Hilal'in Değişen Yüzü*) adlı önemli bir çalışma vardır. Ki bu eser, sadece hükümetin askersizleştirilmesi değil aynı zamanda gayri Müslimlerin, geleneksele karşı Müslümanların serbestiyeti ve yabancıların mahremiyetlerine tecavüz konularını da açıkça resimlemektedir. Ayrıca aynı yazarın 1962'de yayınlanan *Arabic Thought in the Liberal Age (Liberal Çağda Arapça Düşüncesi)* eserinin giriş bölümlerine de bakınız.

Özellikle Mezopotamya konusunda, C. Huart'ın *Histoire de Baghdad dans les temps modernes* (1901) eserine ek olarak S. Longrigg'in (1925) yılında yayınlanan *Four Centuries of Modern Iraq (Modern Irak'ın Dört Yüz Yılı)* ve H. Gollancz'ın 1927'de yayınlanan *Chronicle of Events between 1629 and 1733 (1629 ile 1733 tarihleri arasında Olayların Tarihi)* eserleri vardır. Şimdi ise bizler daha yakın tarihli yukarıda s. 173'te bahsi geçen 'A. Al-'Azzawi (1935-1956) tarafından yazılan *Ta'rikh al-Iraq bain al-ihtilalain*, IV-VIII ciltlerine sahibiz.

Suriye ve Filistin bölgesinin coğrafyası bazında s. 65 f.'de bahsedilen genel eserlerin dışında tek kapsamlı eser, Lübnan ile ilgili olandır: M. Chebli'nin 1955 yılında yayınlanan *Histoire du Liban sous les émirs druzes* eser bulunmaktadır. Bu eser, aynı yazar tarafından yazılan 1946 yılında yayınlanan *Fakhreddin (1572-1635)*'den sonra gelmiştir.

F. Wüstenfeld tarafından yazılan, AGG, XXXIII (1886)'de yayınlanan makale hâlâ değerini korumaktadır. A. İsmâ'il, sırasıyla 1590-1635 ve 1840-1861 dönemleri ile ilgili daha geniş *Histoire du Liban du XVIIe siècle a nos jours*'un birinci ve dördüncü ciltlerini 1955 ve 1959'da yayınladı. Dış ilişkiler hakkında, Carali belgelerin değerli bir basımını üretmiştir: Bu eser, 1936-1938'de iki cilt olarak yayınlanan *Fakhr al-Din II, Principe del Libano e la corte di Toscana, 1605-1635* adındadır. Buna ek olarak, A. Rustum ve F. Boustani'nin 1933'te yayınlanan üç ciltlik *Le Liban a l'époque des émires Chihab* eseri bulunmaktadır. U. Heyd'in 1960'ta yayınlanan *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615* eseri de sayılabilir. I. Ben Zvi'nin 1955'te cesaret verici bir arşiv malzemesi çalışmasını temsil eden ve İbranice olarak yayınlanan *Eretz-Israel under Ottoman Rule* eserini de sayabiliriz. D. Chevallier tarafından yazılan Arapça olarak VII cildi 1960'ta yayınlanan "Que possédait un cheikh maronite en 1859?" ve AESC, XIV 1959'da yayınlanan "Aspects sociaux de la Question d'Orient: aux origines des troubles agraires libanais en 1858," eserleri de mevcuttur. Ayrıca, M. H. Kerr'in *Lebanon in the last Years of Feudalism, 1840-1868* eserini de ekleyebiliriz. 1959'da Beyrut Amerikan Üniversitesinin Fen-Edebiyat Fakültesinin Oryantal Serisinin 33 numaralı eseri olarak yayınlanan *A Contemporary Account by Antun Dahir al-Aqiqi and Documents* eserini de saymak gerekir.

F. Charles-Roux'un bölgenin limanları hakkındaki 1928'de yayınlanan bir çalışma olan *Les Echelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle* Oryantal kaynaklar bakımından yeterli araştırmadan yoksundur. Halep konusunda ise J. Sauvaget'in yukarıda s. 92'deki açıklamalara bakınız. Şam konusunda ise Bernard Lewis'in BSOAS, X 1940-1942'de yayınlanan "A Jewish Source on Damascus just after Ottoman Conquest" adlı esere bakınız. Fetihden hemen sonra ülkenin kurumu konusunda R. Mantran ve J. Sauvaget'in s. 194'te atf yapılan eserlerine bakınız.

Arabistan değişik dönemlerde Osmanlı İmparatorluğunun tam bir parçası olmuş ve daha sonraları bu, kısmen meydana gelmiştir. Tarihinde en önemli olayı, on sekizinci yüzyılda Vahhabi Krallığının oluşumu hiçbir zaman yeterince incelenmemiştir. Yemen hakkında, Z. Ehiloğlu'nun İstanbul 1952'de yayınlanan *Yemende Türkler* eserine bakınız. Arabistan'ın geri kalanı için ise *EF²*'de yayınlanan "Ceziret-ül Arab" makalesindeki güncel bibliyografya vardır. Kuzey Afrika konusunda ise s. 226 f.'ye bakınız.

İmparatorluğun Avrupa vilayetleri daha da büyük bir çoğunlukla araştırma konusu olmuştur. Fakat biz burada sadece onlardan Osmanlı devleti ile ilişkileri ilgilendiren veya kendi aralarında Müslümanlar var olanlarla ilgileniyoruz. Bir takım genel ifadeler, G. Stadtmüller tarafından 1950'de yazılan *Geschichte Südosteuropas* adlı ilginç eserde bulunacaktır. Değişik milli tarihlerde ise Sırp lar konusunda K. J. Jirecek, Bulgarlar konusunda V. N. Zlatarski, Romenler konusunda N. Iorga, Yunanlar konusunda K. Paparrigopoulos veya G. Hertzberg ve Macarlar konusunda da B. Homan tarafından yazılan eserler vardır. Türk nüfusu konusunda yukarıda s. 160 f.'ye bakınız. Rumeli konusunda *Bulleten*, XX/78 (Nisan, 1956), 247-285 Fransızca bir özetle Türkçe yayınlanan "La Roumélie au début du règne de Soliman, districts, villes, bourgs," eserine bakınız.

İslamiyet'ten çok güçlü bir şekilde etkilenen Arnavutluk konusunda bu hususta son eğilimleri gösteren *EP*²'de H. İnalçık tarafından yazılan “Arnavutluk” (ülkenin Türkçe adı) adlı makaleye bakınız.

Yugoslavya'nın günümüzde oluşan sınırları konusunda s. 195'te atıf yapılan genelde *Prilozi* eserine başvurun. Ayrıca, F. Babinger'in 1931'de yayınlanan *Das Archiv des Bosniaken Osman Pascha* adlı eserine, H. Duda'nın *SBAW*, Phil.-Hist. Kl., 226/1 1949'da yayınlanan aynı yazarın *Balkan-türkische Studien* “Üsküb im 17. Jahrhundert,” adlı eserine bakınız. İslam'ın özellikle güçlü olduğu Bosna konusunda ise s. 70'te atıf yapılan B. Spuler ve L. Forrer'in eserine bakınız.

Bulgaristan ve Trakya konusunda 1960'ta yayınlanan Bulgar Akademisinin *Etudes historiques* adlı eserine bakınız. J. Kabrda'nın *Byzantinoslavica*, XV 1934'te yayınlanan “Les problèmes de l'étude de l'histoire de la Bulgarie a l'époque de la domination turque,”; F. Babinger'in (1944)'te yayınlanan *Beitrage zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien, XIV-XV Jhdt.*; Duda'nın yukarıdaki paragrafta atıf yapılan kendi eseri *Balkantürkische Studien*'deki “Schafsteuer und Schaflieferungen Bulgariens zur Osmanischen Zeit,”; R. Anhegger'in *ZDGM*, CIII 1953'te yayınlanan “Neues zur balkantürkischen Forschung,” ve H. J. Kissling'in 1956'da yayınlanan *Beitrage zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jddt.* Eserlerine bakınız. Ayrıca Dobruja'nın yukarıda s. 161'deki eserine de bakınız.

Milli tarihleri ve N. Svoronos tarafından yazılan ve s. 210'da atıf yapılan hacimli eser haricinde Yunanistan hakkında insan, W. Miller'in *Cambridge Historical Journal*, II 1926-1928 ve VI 1938-1940'ta çıkan “Recent Works on Medieval, Turkish and Modern Greece,” ve A. Andréasdes tarafından yazılan *Revue des études grecques*, XXIII 1910'da yayınlanan “L'administration financière de la Grèce sous la domination turque,” eserdir. Bu eser faydalı ancak artık güncel değildir. Daha yakın zamandaki eserler arasında, T. Papadopolous'un Büküresel, 1952'de çıkan *Studies and Documents to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination* eserine bakınız.

Romanya konusunda, milli tarihlere ve N. Beldiceanu'nun s. 209'da atıf yapılan “La crise monétaire...,” gibi birkaç sınırlı çalışmaya bakınız.

Macaristan konusunda, L. Fekete'nin *Bellesten*, XIII/52 1949'da çıkan ve Macarcadan Türkçeye tercüme edilen “The Ottoman Turks and Hungary” ve G. Jacob'un *İslam*, VII (1917), 171-185'te çıkan “Urkunden aus Hungarns Türkenzeit,” ve *İslam*, IX (1919), 253-254'te çıkan ve Macaristan hakkında hiç bilgisi olmayan okul öğrencileri için faydalı olan “Grosswardein, eine selbständige türkische Provinz,” eserlerine bakınız.

Slovakya konusunda J. Kabrda'nın *ArO*, XXIV 1956'da çıkan “Les sources turques relatives a l'histoire de la domination ottomane en Slovaquie,” adlı esere bakınız.

Anadolu'nun vilayet bazında değerlendirilmesi için belli başlı şehirler hakkında genellikle yetersiz monografiler tarzında eserler vardır fakat bunlar birkaç taneyi geçmez. Daha faydalıları, İstanbul, 1945'te çıkan *I. Konyalı, Akşehir, Nasreddin Hocanın Şehri* eserler sayılabilir. C. Tarım'ın (3. bs., İstanbul, 1948) *Tarihte Kirşehir-Gülşehir ve Babiler, Ahiler, Bektaşiler* gibi eserler vardır. K. Otto-Dorn ve R. Anhegger'in Nicea (aşağıya s. 215'e bakınız) hakkındaki eseri mevcuttur. N. Çağatay Uluçay'ın bir ciltlik ve Manisa'nın

ekonomik hayatındaki belgeleri ihtiva eden bir ekiyle birlikte İstanbul, 1942'de çıkan *Manisa'da ziraat, ticaret ve esnaf teşkilatı XVII yüzyılda* adlı bir eseri mevcuttur. Ayrıca aynı yazarın Saruhan'daki eşkıyalık ve halk hareketleri üzerine İstanbul, 1944'te çıkan *XVII asırda Saruhan'da eşkıyalık ve halk hareketleri* adlı başka bir eseri de vardır. F. Dalsar'ın Bursa'daki ipek konusunda İstanbul, 1960'ta çıkan *Bursa'da İpekçilik* eserine bakınız. V. Hüsameddin tarafından yazılan çoğunlukla da atıf yapılan oldukça eleştirisiz dört ciltlik ve 1928-1935'te çıkan daha eski *Amasya Tarihi* adlı eser de vardır. Ayrıca, A. Refik'in s. 210'da atıf yapılan ve s. 161'de atıf yapılan eserlerine de bakınız.

Kıbrıs konusunda, G. Hill'in (1950)'de çıkan *History of Cyprus* eserinin IV. cildine bakınız.

Osmanlı egemenliği altına giren Kırım ve Güney Rusya toprakları konusunda V. Smirnov'un Sen Petersburg, 1887'de çıkan *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoi Porty do nachâlâ XVIII veka* eserine ve bundan daha eski olan J. von Hammer-Purgstall'ın 1856'da çıkan *Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft* eserine bakınız.

DİNİ HAYAT, EDEBİYAT VE SANAT

İlk dönemlerdeki dini hayat konusunda, okuyucu s.161 f. Ve 209'da atıf yapılan eserlere yönlendirilmektedir. Bunlara, H. J. Kissling'in *ZDMG*, CIII 1953'te çıkan makaleden tercüme edilen ve s. 112'de atıf yapılan *Studies in Islamic Cultural History (İslami Kültürel Tarih Araştırmaları)*'nda yayınlanan "The sociological and educational role of the Dervish orders in the Ottoman Empire" (*Osmanlı İmparatorluğunda Derviş emirlerinin sosyolojik ve eğitimsel rolü*) (bk., O. Barkan, s. 208) ve aynı yazarın *ZDMG*, CIII 1953'te çıkan "Aus der Geschichte des Chalvetijje-Ordens," ve H. Ritter'in *Oriens*, VIII (1954)'te çıkan "Die Anfänge der Hurufisekte," eseleri eklenmesi gerekir.

Uluslararası güven ilişkileri konusunda F. Hasluck'ın iki ciltlik 1929'da çıkan *Christianity and Islam under the Sultans* eserine bakınız. Bu eserin ikinci cildi popüler inançlarla ilgilidir. F. Giese'nin *İslam*, XIX (1931)'de çıkan "Die geschichtlichen Grundlagen für die Stellung der christlichen Untertanen im Osmanischen Reich," ve VII 1931'de çıkan *Forschungen und Fortschritte* eserleri bulunmaktadır. A. Galanté'nin 1941 ve 1949'da çıkan *Histoire des Juifs de Constantinople* eseri mevcuttur. Bu eser tam anlamıyla M. Franco'nun 1897'de çıkan *Histoire des Israélites de l'Empire Ottoman* yerine geçmemektedir. Özellikle U. Heyd'in *Oriens*, VI (1953)'te çıkan "The Jewish Communities of Istanbul in the XVIIth Century," ve I. Emmanuel'in 1936'da çıkan *Histoire des Israélites de Salonique* eserlerinin de yerine geçmez.

Ermeniler konusunda, s. 108 ve 125'te atıf yapılan Ermeni tarihlerine bakınız. E. Uras'ın Ankara, 1950'de yayınlanan *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* ve genel bir araştırmasıyla M. Canard tarafından yazılan *EI2*'de çıkan "Arminiyya," eserine bakınız. A. Belin'in 2. bs., 1894'te çıkan *Histoire de la Latinité de Constantinople* Katolik toplumların meselesi için hâlâ faydalıdır.

Entelektüel ve edebi hayat konusunda s. 103 ve 161 f.'de atıf yapılan Türk edebiyat tarihine başvurunuz. Bu, E. J. W. Gibb'in altı ciltlik 1900-1909'da çıkan *A history of Ottoman Poetry* ve A. Adıvar'ın iki ciltlik I. Cildi 1800 yıllarına kadar giden 1944'te çıkan

Tarih boyunca ilim ve din eserleri de buna ek yapılabilir. Bu eser, aynı yazarın Fransızca olarak yazdığı daha da kısa olan Paris, 1939'da çıkan *La science chez les Turcs ottomans* eserinden oldukça ileri gitmektedir. Belgeler hakkında temel araştırma A. Ünver tarafından kendisinin İstanbul Üniversitesi Yayınları, cilt 278 1946'da yayınlanan *fatih külliyesi ve zamanı ilim hayatı* yine aynı yazar tarafından kendisinin önceki üniversite ile sonraki ise II. Mehmet'in (Fatih) gözetimi altındaki bilim ve sanatla ilgilenen İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, XXIX 1945'te çıkan *İlim ve Sanat bakımından Fatih devri albümü* yapılmıştır. Bu dönemi hemen takip eden dönem için özellikle O. Ergin'in 1939-1943'te yayınlanan beş ciltlik *Türkiye Maarif Tarihi* eserine bakınız. Bu eserin sadece birinci cildi on dokuzuncu yüzyılın reformlarından önceki dönem ile ilgilenmektedir. Ayrıca, P. Boratav'ın *Anadolu*, I (1952), 71-95'te yayınlanan "Les travaux de folklore turc," eserine ve H. Ritter'in gölge tiyatrosu hakkındaki üç ciltlik 1924-1953'te çıkan *Karagös, Türkische Schattenspiele* eserine bakınız.

Sanat üzerine yukarıda s. 103 f.'ye bakınız. C. Esad Arseven'in (1928) tarihinde yayınlanan *Türk Sanat Tarihi*; H. Glück'ün Leipzig, 1923'te çıkan *Die Kunst der Osmanen*; B. Ünsal'ın Londra, 1959'da yayınlanan *Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times*; C. Gurlitt'in iki ciltlik 1912'de çıkan *Die Baukunst Constatinoples*; A. Gabriel'in *Syria*, VII 1926'da çıkan "Les Mosquées de Constantinople; E. Egli'nin Zürih, 1954'te çıkan *Sinan, der Baumeister osmanischer Glanzzeit*; A. Gabriel'in iki ciltlik 1958'de yayınlanan *Une capitale turque, Brousse*; O. Aslanapa'nın İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından Sanat Tarihi Enstitüsü, 6 1949'da çıkan *Edirne'de Osmanlı Devri abideleri*; A. Saim Ülgen'in *Vakıflar Dergisi*, I (1938), 53-69'da yayınlanan "İznik'te Türk Eserleri," İznik konusunda, K. Otto-Dorn ve R. Anhegger'in *Istanbul Forschungen*, XIII 1941'de çıkan "Das islamische İznik," eserlerine bakınız. Bölgesel monograflara s. 211 f.'de atıf yapılmıştır. K. Yetkin'in *SI*, XI 1959'de yayınlanan "The Evolution of Architectural Forms in Turkish Mosques, 1300-1700,;" A. Refik'in mimarlar hakkındaki 1936 yılında yayınlanan *Türk Mimarları 1453-1830*; G. Migeon ve A. Sarkisyan'ın *Revue de l'art ancien et moderne*, XLIII-XLIV (1923)'te yayınlanan "Les Faiences d'Asie Mineure du XIIIe au XVIe siècle,;" O. Aslanapa'nın (İstanbul, 1949)'da yayınlanan *Osmanlı Devrinde Kütahya Çinileri*; minyatürler konusunda ise A. Ünver'in İstanbul, 1949'da yayınlanan *Ressam Nakşi* ve İstanbul, 1951'de yayınlanan *Levni*; E. Esin'in Tokyo, 1960'ta yayınlanan *Turkish Miniature Painting* ve S. Tyulayev'in (Moskova, 1960)'ta Rusça ve İngilizce yayınlanan *Miniatures of Babur Namak*; K. Otto-Dorn'un *Kunst des Orients*, I (1950)'de yayınlanan "Osmanische Ornamentale Wandmalerei," Tahsin Öz'ün İstanbul, 1946'da tekstil üzerine yayınlanan *Türk Kumaş ve Kadifeleri*; K. Erdmann'ın 1955'te halılar üzerine yayınlanan *Der orientalische Knüpfteppich*; A. Lane'nin çanak-çömlek üzerine s. 104'te atıf yapılan eseri; J. von Karabaçek'in *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-Hist. Kl.*, LXVI/1 1918'de Türkiye'deki Rönesans sanatçıları üzerine yayınlanan "Abendlandische Künstler zu Konstantinopel im XV und XVI. Jhd.," eserleri de sayılabilir.

Müslüman Batı

KAYNAKLAR

Kuzey-batı Afrika, bir zamanlar da Sicilya ve Orta Çağın sonlarına kadar Müslüman İspanya gibi ülkeler, özgün milli karakterlerin Doğu İslam'ının genel katkısı ile birleşen ülkelerdir. Bu, kendi başına belki de ayrı bir bölüm olmayı haklı çıkarmayacaktır. Ancak şu istisna ile ki Doğudan coğrafik uzaklıkları yüzünden kendi tarih kaynakları genelde Oryantal tarih için kullanılanlar değildir. Üstelik onlara adanmış modern eserler, bu farklılığı pekiştirme eğilimindedirler ve Oryantal tarih konusunda bibliyografya ile hiçbir ilişkileri yoktur. İslami Batının ayrılığının abartıldığına ve Batı İslam'ının gerçek otonomisinin kendilerinin veya miraslarını aldıklarının ve Batılı olmayan İslam hakkında daha iyi bilgilendirildikleri ile ilgili daha az yetkili yazarlar tarafından daha fazla ilgili olarak anlaşılmasına inanmak için sebepler vardır. Bu şüphelerle bizler yine de Müslüman Batıya bir bölüm tahsis etme noktasında kendimizi haklı hissediyoruz. Ancak bu sefer, bu, bizim modern İran'a tahsis ettiğimizle çok öncekilerle paralellik göstermektedir.

S. 67'de atıf yapılan *Histoire de l'Afrique du Nord*'da R. Le Tourneau tarafından telif edilen kapsamlı ve metotlu bibliyografya sayesinde oldukça özlü olabileceğiz. Bu eser, RA, XL/6 1955-1956'da yayınlanan "Vingt-cinq ans d'histoire algérianne," adlı makaleye aynı yazarın katkısından dolayı 1951-1956 yılları boyunca onun eki olmalıdır. Ayrıca s. 67'de atıf yapılan E. Levi-Provençal'ın gerekli bütün referansları sağlayan daha önceki pek çok eserin yerini alan *Espagne musulmane* eserini de söyleyebiliriz.

Batı İslam'ının tarihi için kaynaklar, Doğu için olandan toplamda daha geç ve daha az bolluكتadır. Orta Çağ için arşiv kaynakları yoktur. Sahip olduğumuz tek şey, K. Hussin tarafından 1954'te yayına hazırlanan *Vie de l'Ustadh Jaudhar* adlı eserdir.

Bu eser, 1958 yılında M. Canard tarafından tercüme edilmiştir ve Fatımilerin yazışmalarının ve Muvahhit mektuplarının Collection de textes arabes publiées par l'Institut des Hautes Etudes Marocaines, X (1941)'de E. Lévi Provençal tarafından yayınlanan özellikle *Un recueil de lettres officielles almohades* bir serisidir. Geniza'nın katkısı için S. D. Goitein'in *Etudes d'Orientalisme dédiées a la Mémoire de Lévi-Provençal*, II 1962'de yayınlanan "La Tunisie du XIe siècle a la lumière des documents de la Geiza," eserine bakınız. Burada, birkaç Doğu tarihçisi, Batı konusunda dikkate değer bilgi sunmuşlardır. Mesela: S. 122'de atıf yapılan üçüncü / dokuzuncu yüzyılda İbn 'Abd al-Hakam ve *Annales du Maghreb et de l'Espagne* (1898) sahibi E. Fagnan; bu sayfanın aşağı kısmında atıf yapılan *Histoire des Berbères*'in birinci cildindeki Kuzey Afrika'nın eski tarihi ile ilgili olan her şeyi De Slane'in tercüme eden Nuwairi; on ikinci ve on üçüncü yüzyıllar için konumuzla ilgili bölümler taraflarından tercüme edilen İbn al-Athir; örnek olarak verilebilir.

Batıya ait en önemli tarih kayıtları arasında, birinci cildi 1901-1904'te yayınlanan *Histoire de l'Afrique du Nord et de l'Espagne* yazarı E. Fagnan tarafından tercüme edilen birinci cildi ve R. Dozy tarafından 1848-1851'de yayına hazırlanan *al-Bayan al-mughrib*'in I. ve II. cildin yazarı İbn 'İdhari'dir. Bu ciltlerin yeni bir basımı 1948-1951'de yayınlanan G. S. Colin ve E. Lévi-Provençal tarafından hazırlanmıştır. Diğer taraftan, üçüncü cilt ise 1930'da tek başına Lévi-Provençal tarafından yayına hazırlanmıştır. İbn abi Zar'ın *Rawd al-qirtas* 1843-1846'da yayınlanan *Annales regum Mauritaniae* yazarı C. Tornberg tarafından yapılan Latince tercümesi ile yayına hazırlanan eserdir. Bu eser, özellikle İdrisiler dönemindeki berberi hanedanlıkları ile ilgilidir. Abu Zakariya'nın 1878'de E. Masqueray tarafından kısmen tercüme edilen ve İbadite'ler hakkında J. M. Dallet ve R. Le Tourneau tarafından yeni bir basımı ve tercümesi hazırlanan eseri *Kitab al-sira*'dır. Fatımiler hakkında ise İbn Hammad tarafından taslak şeklinde yazılan, 1927'de M. Vonderhyden tarafından tercüme edilip yayına hazırlanan *Histoire des rois Obaidites* adlı eser, 1936'da *Bulletin of the Faculty of Arts, Egyptian University*'de yayına hazırlanan ve 1952'de *Hespéris XXXIX*'da M. Canard tarafından Fransızcaya tercüme edilen "Autobiography of a Mahdi's Chamberlain (Ja'far)" adlı eserin ortaya çıkarılmasından bu yana önemini oldukça kaybetmiştir. Ayrıca, s. 147'de atıf yapılan 1934'te A. A. A. Fyzee tarafından yazılan makalede listelenen Qadi al-Nu'man'ın el yazması eserlerine de bakınız.

Kaynakların yetersizliği çoğunlukla daha eski kaynaklara dayanan zengin içerikli İbn-i Haldun tarafından yazılan *Histoire des Berbères* eserine güvenmeyi gerekli kılmaktadır. Bu eser, Yazarı diğer bilinmeyen tarihlere de aşina olan De Slane tarafından 2. bs., 4 cilt 1925'te Fransızcaya tercüme edilmiştir. İspanya hakkında, pek çok bilgi İbn-i Hayyan'ın *Kitab al-Muqtabis fi ta'rikh rijal al-Andalus*'ta bulunmuştur. Bu eserin üç cildi yayına hazırlanmıştır: E. Lévi-Provençal ve 'Abd al-Hamid al-'Abbadi tarafından İskenderiye, 1950'de yayınlanan Cilt 1; I. al-Hakam ve II. 'Abd al-Rahman'ın saltanatı; Cilt 2'nin sadece 3 kısmı, M. M. Antuna tarafından Paris, 1937'de *Chronique du règne du calife umayyade 'Abd Allah a*

Cordoue başlığı ile yayınlanmıştır. Cilt III ise E. Garcia Gomez tarafından Madrid, 1950'de *Anales palatinos del califa de Cordoba al- Hakam II* adıyla yayınlanmıştır.

Taifas dönemi için, Lévi-Provençal, *al-Andalus* III 1935, IV 1936 ve VI 1941'de "Mémoires d'Abdallah, dernier roi Ziride," eserinin parçalarını yayınladı. Al-Murabitun ve Muvahhit dönemlerindeki Hispano-Maghribi hakkında, pek çok malzeme on yedinci yüzyıl tarihçisi al-Maqqari tarafından yazılan son ve kapsamlı eser günümüze kadar gelmiştir. Yazarın *Nafh al-tib* adlı eseri Paris, 1855-1861'de *Analectes sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne* adıyla R. Dozy, G. Dugat, L. Krehl ve W. Wright tarafından yayına hazırlanmıştır. Ayrıca Kahire, 1949'da on cildi M. M. Abdalhamid tarafından yayına hazırlanmış ve Londra, 1840-1843'te *The History of the Muhammadan Dynasties of Spain (İspanya'nın Muhammedan Hanedanlığının tarihi)* başlığı altında P. de Gayangos tarafından kısmen tercüme edilmiştir. Bununla birlikte 1847; 2.bs., 1881'de R. Dozy tarafından *The History of Almohades* adıyla yayına hazırlanan asıl adı *al-Mujib* olan al-Marrakushi'deki değerli tarih kaynaklarına sahibiz. Bu eser, RA, XXXV-XXXVII 1891-1893'te E. Fagnan tarafından tercüme edilmiş; *Coleccion de cronicas...*, LV 1952-1955'te A. Huici Miranda tarafından tekrar yayına hazırlanmıştır. Al-Zarkashi tarafından yazılan ve Tunus, 1289/1872'de yayına hazırlanan ve 1895'te E. Fagnan tarafından tercüme edilen *Histoire des Almohades et des Hafsides* eserini de saymak gerekir. Yazarı bilinmeyen *al-Hulal al-Mawchiyya. Chronique anonyme des dynasties almoravide et almohade* eseri Collection de textes arabes publiées par l'Institut des Hautes Etudes Marocaines, IV Rabat, 1938'te I. S. Allouche tarafından yayına hazırlanmış ve Huici Miranda tarafından 1951-1952'de tercüme edilmiştir. Her şeyden öte, E. Lévi-Provençal al-Baidaq adlı Almohads'ın ilk dönemine şahitlik etmiş bir çağdaşı tarafından yazılan bir tarihi kaynak keşfetti. O, bu eseri 1928'de *Documents inédits d'histoire almohade* adlı eserinde yayınladı. Orta Çağın sonları için 1903-1913'te A. Bel tarafından tercüme edilen ve yayına hazırlanan Yahya b. Khaldun'un *L'histoire des Beni Abdel Wad* eserine de atıfta bulunabiliriz. İspanya hakkında ise maalesef Granada Krallığının son yıllarına kadar devam etmeyen Ibn al-Khatib'in çok-yönlü eserine de bakınız.

Değerli ilave bilgi ansiklopedik ve biyografik koleksiyonlardan elde edilebilir. Mesela: Birinci, ikinci ve yedinci cildi Kahire'de 1939, 1940 ve 1947'de yayına hazırlanan Ibn Bassam tarafından yazılan *Dhakhira* adlı eser; M. Ben Cheneb tarafından 1914-1920'de tercüme edilip yayına hazırlanan Abu 'I-'Arab tarafından yazılan *Classes des savants de l'Ifriqiya* eseri de sayılabilir. Buna ilaveten, H. Idris tarafından REI, IX-X 1935-1936'da yayınlanan sayısız alıntının tercümesi ile H. Mu'nis tarafından Kahire, 1951'de yayına hazırlanan Abu Bakr al-Maliki tarafından yazılan *Riyad al-nufüs* da sayılabilir. Benzer şekilde ss.44 ve 147'de atıf yapılan ve özellikle *fatwas* kolleksiyonları hakkındaki Malikite ve Fatımi adliye eserlerine bakınız.

Tarihçiler özellikle Aghlabid dönemi sonlarında Yahya b. 'Umar tarafından yazılan *Ahkam al-suq* eserine dikkat etmelidirler.

Bu eserin alıntıları M. Makki tarafından *Revista del Instituto Egipciano de Estudios Islamicos*, V Madrid, 1957'de yayına hazırlanmıştır. Bu esere dayalı olarak E. Garica Gomez tarafından *al-Andalus*, XXII 1957'de tercüme yapılmıştır. Almoravid-Almohad dönemi için *hisba* tezleri; daha doğru söylemek gerekirse şu örnekler verilebilir: *JA* 1934'te E. Lévi-Provençal tarafından yayına hazırlanan Ibn 'Abdun tarafından yazılan eser vardır. Bu eser, aynı yazarın *Documents inédits*, I, *Trois traités hispaniques işba* Kahire, 1947'de tekrar yayına hazırlanmıştır. Bu eser, Institut Français d'Archéologie Orientale tarafından yayınlanmış; aynı yazarın, *Séville au début du XIIe siècle* 1947'de Fransızcaya tercüme edilmiştir. Aynı eser yazarın kendisi ve Garcia Gomez tarafından 1948'de İspanyolcaya; *RL*, VI/11 1935'te F. Gabrieli tarafından İtalyancaya tercüme edilmiştir. *Un manuel hispanique de "hisba." Traité d'Abu Abd Allah Muhammad al Sakati de Malage sur la surveillance des corporations et la répression des fraudes* Paris, 1931'de Lévi-Provençal ve G. S. Colin tarafından yayına hazırlanan Saqati'ye de bakınız. Notların bir koleksiyonu da ayrıca önemlidir. Lévi-Provençal'ın *Histoire de l'Espagne musulmane*, III, 242, n. 1, ve 116, n. 4'e ve *nawazil*'in koleksiyonlarına da bakınız. Mesela; E. Ammar tarafından Paris, 1908-1909'da tercüme edilen Wansharisi tarafından yazılan *Mi'yar*'a bakınız. M. Talbi'nin "Les courtiers en vêtements en Ifriqiya au IXe et au Xe siècle," *JESHO*, V 1962'de yayınlanan ticaret şirketleri hakkındaki görüşmelerin mükemmel analizlerine bakınız. Para birimi konusunda, Abu 'i-Hasan b. Yusuf al-Hakim'in Madrid, 1960'ta yayınlanan *al-Dawha al-mushtabika fi dawabit dar al-sikka* eserine bakınız.

Doğunun coğrafyacıları, genellikle danışılması gereken bilim adamlarıdır. Mesela: s. 122'de kendisine atıf yapılan Ya'qubi; *JA* 1842'de De Slane ve diğerleri tarafından *Descripto al-Maghrebi*'si tercüme edilmiş olan Ibn Hawqal; Ibn Khurradadhabih, Ibn al-Faqih ve Ibn Rusteh, M. Hadj-Sadok tarafından tercüme edilip yayına hazırlanan ve Biblitheque arabe-française, IV Cezayir, 1949'da yayınlanan *Description du Maghreb et de l'Europe au IXe siècle* ve al-Muqaddasi, C. Pellat tarafından Cezayir, 1950'de *Description de l'Occident musulman au Xe siècle, idib. 'te* yayınlanan eser ve yukarıda adları yazılı bilim adamları kendilerini özellikle Batıya adamışlardır. Al-Bakri tarafından yazılan De Slane tarafından *Description de l'Afrique septentrionale* 2. bs., 1913'te çıkan ve tercüme edilip yayına hazırlanan *Kitab al-Masalik* değerli bir eserdir. Sicilyalı Roger için yazan Müslüman coğrafyacı İdrisi'nin bütün eserlerinin İtalya'da yayınlanması gerekir. Şimdilik R. Dozy ve M. J. de Goeje tarafından yazılan 1866'daki *Description de l'Afrique et de l'Espagne* eserine bakınız. Sonraki dönemler için S. 170'te atıf yapılan Ibn Battuta'dan ayrı al-'Umari'ye (s. 179'da atıflı) ve Tunus, 1958'de Hasan Husni 'Abdulwahhab'ın gözetiminde yayına hazırlanan al-Tijani'ye gönderme yapılması gerekir. Doğuştan bir Faslı olan Leo Africanus tarafından Osmanlı fethinin Arifesinde Afrika'nın sıra dışı tanımına da referans yapılabilir. Eserini zayıf bir İtalyanca ile yazmıştır. İtalyancasından sadece altı yıl sonra 1556'da Fransızca bir tercüme yapılmıştır. İlk İngilizce tercüme 1600 yıllarına gitmektedir. Daha yakın zamanlara ait A. Epaulard ve arkadaşları tarafından iki ciltlik Paris, 1956'da *Description de l'Afrique* adlı dip not açıklamalı bir tercüme vardı.

Orijinalin kesinleşmiş basımı Angela Codazzi tarafından hazırlanmaktadır. Fas hakkındaki bölüm için, L. Massignon'un 1906'da çıkan *Le Maroc au début du XVIe siècle d'après Léon l'Africain* eserine başvurulmalıdır.

J. D. Luciani 1903 ve E. Lévi-Provençal 1928'de yayına hazırlanan, Ibn Tumart tarafından diğer alanlardaki dini eser ve buna ilaveten bol miktardaki Hispano-Maghribi ziraat konusundaki eserler ki bu konuda 1873'te R. Dozy ve 1961'de C. Pellat tarafından yayına hazırlanan ünlü *Calendrier de Cordoue* ile başlayan E. Garcia Gomez'in *al-Andalus*, X 1945'te çıkan "Sobre agricultura arabigo-andaluza," eserleri özel dikkati hak kedyorlar. R. Le Tourneau tarafından bahsedilen epigrafik belgeler, S. Zbiss tarafından I. cildi 1955'te başlatılan *Corpus des inscriptions arabes de Tunisie* de eklenmelidir.

Avrupa ile ilgili belgeler için örnek olarak L. De Mas-Latrie'nin (1866)'da yayınlanan ve (1872)'de bir eki ile çıkan *Traité de paix et de commerce des Chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Age* eserine bakılmalıdır.

KUZEY AFRİKA, SİCİLYA VE İSPANYA (ON BİRİNCİ YÜZYILA KADAR)

C.-A. Julien ve R. Le Tournau, H. Terrasse, G. Marçais ve arkadaşları ve coğrafyacılar ve antropologlar s. 67'de listelenmiştir. Kendi zamanında ünlü ve oldukça tartışmalı olan E. Gautier'in Paris, 1927'deki *L'Islamisation de l'Afrique du Nord. Les siècles obscurs du Maghreb* eserine özel gönderme yapılmalıdır. Yazar, ilginç coğrafik ve sosyolojik mülahazalar temelinde Müslüman Kuzey Afrika tarihinin ilk dört yüz yılını açıklamaya çalıştığı *Le passé de l'Afrique du Nord* başlığı altında gözden geçirdiği bir baskıyı yayınladı. Bu mülahazalar cazip ve coşkulu bir şekilde geliştirilmişti, fakat tarihi delillerle yetersiz bir şekilde desteklenmişti. Bu konuda, W. Marçais tarafından yazılan *Revue critique d'histoire et de littérature*, XCVI 1929'da çıkan gözden geçirme eserine bakınız. Bu eser, yazarın Publications de l'Institut d'Etudes Orientales de la Faculté des Lettres d'Alger, XXI Paris, 1961'de çıkan *Articles et Conférences* adıyla tekrar basılmıştır. Ayrıca E. Albertini, G. Marçais ve G. Yver tarafından yazılan *L'Afrique du Nord français dans l'histoire* eserine ve R. Brunschvig tarafından yazılan mükemmel kısa açıklama olan Kahire, 1948'de yayınlanan *La Tunisie au haut Moyen Age* eserine danışın. Buna ek olarak, Al-Jilali tarafından yayınlanan dört ciltlik Cezayir'in genel tarihi *Ta'rikh al-Jaza'ir* eserine de bakınız. Çok sayıdaki soruya en iyi cevaplar *ET* de bulunacaktır.

Fetih dönemi için, s. 26'da R. Brunschvig tarafından yazılan ilk yansımaları bakınız. Uzun süreli Araplaştırma konusunda W. Marçais tarafından yazılan *AIEO*, IV (1938) ve XV (1957)'de çıkan "Comment l'Afrique du Nord a été arabisée," adlı iki konferansa bakınız. Yazarın dil ile ilgili malzemeyi tarihinin nasıl kullanabileceğini gösteren sırasıyla kırsal alan ve şehirler için her ikisi de yukarıda atıf yapılan *Articles et Conférences*'te tekrar yayınlanmıştır.

Benzer satırlar boyunca, C. Courtois'in *RA*, LXXXVI (1942)'de çıkan "De Rome a l'İslam" eserine bakınız.

Beyliklerin hükmettiği tarih hakkında, emrimize amade eserler paha biçilmez değerdedir. Aghlabids hakkında bir araştırmannın basılması hâlâ beklediği için biz yine de M. Vonderhyden'in Paris, 1927'de yayınlanan *La Berbérie orientale sous la dynastie des Benou 'l-Arlab* eserine güvenmek zorundayız. Bu eser, H. İdris tarafından yazılan *REI*, IX-X 1935-1936'da yayınlanan "La vie intellectuelle et administrative a Kairouan sous les Aghlabids et les Fatmides," eserine ek yapılabilir. Hariciler hakkında ise T. Lewicki tarafından yazılan daha yakın zamana ait çalışmalar vardır. Bunların arasında *RO*, XXI 1957'de çıkan "La répartition géographique des groupements Ibadites dans l'Afrique du Nord," eserden bahsedilebilir. A de Motylinski'nin 1885'teki *Les livres de la secte abadhite*, R. Strothamnn'in *İslam*, XVII 1928'de yayınlanan "Berber und Ibaditen," ve C. Bekri tarafından çok büyük bir titizlikle yazılan *AIEO*, XV 1957'de yayınlanan "Le Kharidjisme berbère: quelques aspects du royaume rustumide," eseri de vardır. Magrip'teki Fatmilerle ilgili olarak, M. Canard'ın s. 149'da atıf yapılan ve *Mélanges...G. Marçais*, II 1957'de yayınlanan "L'impérialisme des Fatmides," ve "Une famille de partisans puis d'adversaires des Fatmides," eserine, R. Le Tourneau'nun *CT*, I 1953'te yayınlanan ve çalışması *EF²*'de S. M. Stern tarafından yazılan makalede bahsi geçen yeni kaynaklarla ilave yapılmış olan "La révolte d'Abu Yazid au Xe siècle," özellikle bakınız. Aynı yazarın *EF²*'deki "Abu 'Abdullah" aynı sebepten dolayı önerilir. Ayrıca Hasan İbrahim Hasan ve T. Sharaf'ın Kahire, 1947'de yayınlanan *'Ubaidullah al-Mahdi* adlı esere de bakınız. Zirids hakkında, şu anda bizler H. İdris'in 1962'de yayınladığı iki ciltlik *Les Zirides* sayesinde oldukça fazla bilgiye sahibiz. L. Golvin 1957'de *Le Maghrib central a l'époque des Zirides* eserini yayınladı. Bu eser aslında Hammadidlerle ilgilidir ve özellikle yazarın arkeolojik bilgisinden dolayı değerlidir. Genelde, ayrıca J. Hopkins'in 1960'ta yayınlanan *Muslim Government in Barbary until the sixth century A.H.* eserine de bakabilirsiniz. Hilalian istilası ve onun etkileri üzerine ise hâlâ temel eser, s. 67'de atıf yapılan yazarın kendisi tarafından yazılan *La Berberie* eserinde özetlenen 1913'te yayınlanan G. Marçais'in *Les Arabes en Berberie du XIe au XIVe siècle* eseridir. Ancak J. Poncet *CT*, II 1954'te yayınlanan "L'évolution des 'genres de vie' en Tunisie," adlı eserde yapılan istilaların daha az aşırı bir yorumunu sağlamaya çalışmıştır. Sorunun cevabına herhalde hâlâ karar verilmemiş olmalıdır. Ayrıca G. Marçais'in *AIEO*, XIII 1955'te yayınlanan "Les villes de la cote algéerienne et la piraterie au Moyen Age," adlı eserine bakınız. Kaynakların yetersizliği arkeolojik kazı bulgularını daha da ilginç hale getiriyor. Mesela; M. van Berchem'in *Ars orientalis*, I 1954'te yayınlanan "Sedrata, Un chapitre nouveau de l'histoire de l'art musulman," eseri, S. Zbiss'in *JA* 1956'da yayınlanan "Mahdia et Sabra-Mansouriya," eserine ve M. Solignac'ın *AIEO*, X-XI 1952-1953'te yayınlanan ve bir tarihinin gereksinimleri ışığında yürütülen arkeolojik araştırmadan nasıl faydalanacağını açıkça gösteren "Recherches sur les installations hydrauliques de Kairouan et des steppes tunisiennes du VIIe au XIe siècle," eseri vardır.

Dokuzuncu yüzyıldan on birinci yüzyıla kadar Sicilya'da hüküm süren Müslümanlar arkalarında birçok iz bıraktılar. Değişik zamanlarda, Güney İtalya'ya, Batı Akdeniz'deki adalara ve hatta Güney Fransa'ya yayıldılar. Birkaç şairin yazısında başka, Sicilya'daki Müslümanların tarihi, M. Amiri tarafından kendi eserinde (1880-1881)'de yayınlanan iki ciltlik *Biblioteca Arabo-Sicula'da* bir araya getirdiği yazarların yabancı ülkelerdeki delillere dayanmaktadır. Bu eser, s. 67'de atıf yapılan aynı yazarın *Storia* adlı eserinde kullanılmıştır. Yeni bir metin ise, "Le régime foncier en Sicile au Moyen Age... , un chapitre du Kitab al-Amwal d'al-Dawudi," ad altında *Etudes d'orientalisme dédiées a la mémoire de Lévi-Provençal*, II (1962)'de H. H. Abdulwahab ve F. Dachraoui tarafından yayınlandı. Ancak, genel olarak konuşmak gerekirse, birinci basımdan bu yana hiçbir yeni eser gün ışığına çıkmamıştır. Bu konudaki araştırma konusunda ise F. Gabrieli'nin *SI*, II (1954)'de yayınlanan "Un secolo di studi arabo-siculi," adlı eserindeki sözlerine bakınız. *Storia*, ayrıca İtalya'daki Arap yayılımını ve Hristiyan Fethinden sonra Müslüman nüfusun hayatta kalması ile ilgili gerekli bilgiyi sunmaktadır. Norman yönetimi altındaki Müslümanlar hakkında ise bizeler s. 18'de atıf yapılan arşiv kaynaklarına sahibiz. L. Ménager tarafından 1960'ta yazılan *Amiratus, l'émirat et les origines de l'Amirauté* adlı eserde kurumlar üzerindeki etkisini araştıran iyi bir çalışma vardır.

J. T. Reinaud tarafından yazılan eski fakat iyi bir şekilde belgelendirilmiş olan (1836)'da yayınlanan *Les invasions des Sarrazins en France, en Savoie-Piémont et dans la Suisse* eseri yeri doldurulamamış olup aynı eser (1956)'da Lahore'da İngilizceye tercüme edilmiştir. (732)'de meydana gelen Poitiers meydan muharebesi konusunda, M. Mercier'in (1944)'te yayınlanan *Charles Martel et la bataille de Poitiers* eserine bakınız.

Müslüman İspanya'ya gelince, s. 67 ve sanat üzerine olan s. 104'te atıf yapılan E. Lévi-Provençal ve H. Terrasse tarafından yazılan genel eserlere ilave ediniz. Bu süreli bibliyografyalar *al-Andalus* eserinin derlemesinde ortaya çıkmaktadır. Lévi-Provençal'ın kendi eserine dahil etmediği yüzyıllara gelince, A. Gonzalez Palencia'nın (4. bs., 1951)'de yayınlanan *Historia de la Espana musulmana* veya M. İnan'ın (1949)'da yayınlanan *Dawlat al-islam fi'l-Andalus* eserlerine müracaat ediniz. Araplaştırılmış Hristiyanlara gelince, A. Gonzalez Palencia'nın 1945'te yayınlanan *Moros y cristiano en la Espana musulmana* ve I. de las Cagigas 'ın iki ciltlik 1947-1948'de yayınlanan *Los Mozarabes* eserlerine bakınız. Yahudilere gelince E. Ashtor-Strauss'un İbranice olarak yazdığı 1960'ta yayınlanan [*History of the Jews in Muslim Spain*] (*Müslüman İspanya'da Yahudi Tarihi*) eserine ve M. Parlmann'ın *Yahudi Araştırmaları için Amerikan Akademisinin Tutanakları*, XVIII 1949'da yayınlanan "Eleventh Century Andalusian Authors on the Jews of Granada," (*Grenada'nın Yahudileri Hakkında On Birinci Yüzyıl Endülüüs Yazarları*) adlı eser, kasabalar konusunda ise L. Torres Balbas tarafından yazılan sayısız makalelerden şunlara müracaat edilebilir. Mesela: *AIEO*, VI 1947'de yayınlanan "Les villes musulmanes d'Espagne," eseri veya *SI*, III 1955'te çıkan "Extension y demografia de las ciudades hispano-musulmanas," eseri ve *Etudes d'orientalisme dédiées a la mémoire de Lévi-Provençal*, II 1962'de yayınlanan "Ciudades hispano-musulmanas de nueva fundacion," eseri ve Madrid, 1954'te yayınlanan *Resumen historico del urbanismo en Espana* eseri mevcuttur. Bilime gelince, J. Millas'ın 1949'da yayınlanan *sobre historia de la ciencia espanola* eserine bakınız.

E. Lévi-Provençal'ın *Histoire* adlı eserinin kapsamının ötesindeki Taifas krallığı dönemi konusunda, R. Dozy'nin Lévi-Provençal tarafından ikinci baskısı 1932'de yazılan *Histoire des musulmans d'Espagne* eserine bakınız. Lévi-Provençal tarafından yazılan eş cildinin olmayışından dolayı, bu eserin sadece üçüncü cildi gerçek kullanımdadır. Yukarıdaki konuda A. Gonzalez Palencia'nın 4. bs., 1951'de yayınlanan *Historia de la Espana musulmana* eseri ve A. Prieto y Vives'in (1926)'da yayınlanan *Los Reyes de Taifas, estudio historico numismatico* eseri ve bunlardan da öte R. Menéndez Pidal'ın 1947'de yayınlanan *La Espana del Cid* eserlerine müracaat edebilirsiniz. Ayrıca, *EF* 1947'de yayınlanan "Abbadids," "Aftasids," ve "Andalus," makalelerine de bakınız. On birinci yüzyıla kadar kültürel hayat hakkında ise, Gonzalez Palencia'nın 2. bs., 1945'te yayınlanan *Historia de la literatura arabigo-espanola* eseri ve A. Nykl'in 1946'da yayınlanan *Hispano-Arabic Poetry* eserine ve H. Pérés'in 2. bs., 1953'te yayınlanan *La poésie andalouse an arabe classique au XIe siècle* eseri ve A. J. Arberry'nin 1953'te yayınlanan *Moorish Poetry* eserine bakınız. Ayrıca, L. Bercher tarafından Bibliothèque arabe français'in VIII cildinde Cezayir, 1949'da yayınlanan *Le collier du pigeon, ou, de l'amour et des amants* eseri Ibn Hazım tarafından yayınlanmış ve Fransızcaya tercüme edilen *Kitap Tauq al- Hamama* eserini de okuyunuz. Aynı eser A. Nykl tarafından Paris, 1931'de *A Book Containing the Risala Known as the Dove's Neckring, about Love and Lovers* olarak ve A. J. Arberry tarafından da Londra, 1953'te yayınlanan *The Ring of the Dove: A Treatise on th Art and Practice of Arab Love* adıyla İngilizceye tercüme edilmiştir. Bu eser, M. Weisweiler tarafından Leiden, 1944'te yayınlanan *Das Halsband der Taube über die Liebe und die Leibenden* adıyla Almancaya tercüme edilmiştir. E. Garcia Gomez'in *al-Andalus*, XXI 1956'da yayınlanan "La poésie lyrique hispano-arabe et l'apparition de la lyrique romane," adlı eserinde, bu eserin *Arabic*, VI 1958'de yayınlanan Fransızca tercümesi, aslında Müslümanları konu alan eski İspanyol şiirinin etkisi üzerinde durmaktadır. Fikirler ve düşünürler hakkında ise Asin Palacios'un aynı yazarın *Obras escogidas'in* I. cildi 1946-1948'de tekrar basılan *Aben Masarra y su escocuela* ve 1927-1932'de yayınlanan beş ciltlik *Aben Hazm de Cordoba y su historia critica de las ideas religiosas* eseri ve R. Arnaldez'in 1956'da yayınlanan *Grammaire et théologie chez Ibn Hazm de Cordoue* eseri mevcuttur.

AL MURABITIN VE MUVAHHİT DÖNEMLERİ VE GRENADA KRALLIĞI

Al murabıtın ve muvahhit dönemi boyunca Kuzey Afrika'nın tarihi Müslüman İspanya'nın tarihinden ayrı düşünülemez. Al murabıtınlarla ilgili olarak şu anda bizler J. Bosch tarafından 1956'da yazılan genel bir çalışmaya sahibiz. Ancak, bu çalışma, R. Menéndez Pidal tarafından Cid konusunda (önceki paragrafa bakınız) eserin yerine geçmez. Bu konuda E. Lévi-Provençal'ın *RH*, CLXXX 1937'de veya *İslam d'Occident* 1948'de yayınlanan "Le Cid de l'histoire," eserine bakınız. Ayrıca F. Codera'nın 1899'da yayınlanan *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en Espana* eserine bakınız. Daha sonraki çalışmada da tartışılan Muvahhitler hakkında ise mevcut eserler her ne kadar tam değilse de bol miktardadır bunun sebebi; bir zamanlar özellik olarak siyasi ve dini olan hareketin karmaşık oluşuydu. A. Huici Miranda, R. Millet tarafından güncelliğini yitirmiş olan 1923'te yayınlanan *Les Almohades* adlı eserin yerine geçen 1956'da yayınlanan *Historia politica del Imperio Almohade* adlı eseri yayınladı. Hanedanlığın veya daha ziyade hareketin

kurucusu İbn Tumart'ın doktrini, yukarıda s. 220'de *Liver d'Ibn Toumert*'in basımının giriş kısmında I. Goldziher tarafından zekice çalışılmıştır. Muvahhit tarihinin birçok hususu Lévi-Provençal tarafından s. 219'da atıf yapılan *Documents inédits* adlı esere dâhil edilmiştir. Bu yazar aynı zamanda, yazarın *EF²'de* yayınlanan "Abd al-Mu'min" adlı makalesinde rejimin ikinci kurucusunun güncel bir biyografik taslağının da yazarıdır. Sonraki eser, ayrıca Ali Merad tarafından *AIEO*, XV 1957'de yayınlanan "'Abd al-Mu'min a la conquête de l'Afrique du Nord," eserinde araştırılmıştır. Hâlâ, A. Bel'in Publications de l'Ecole des Lettres d'Alger, XXVII Paris, 1903'te yayınlanan *Les Banou Ghanya, derniers représentants de l'empire Almoravide et leur contre l'empire Muvahhide* Belaer adalarına iltica eden Almohavidlerin Akdenizdeki faaliyetleri ile ilgili eseri okumak faydalıdır.

İspanya'nın hem Hristiyan hem de Müslüman bölgelerinin ekonomisi hakkında C. Dubler'in *Romanica Helvetica*, XXII Cenevre, 1943'te yayınlanan "Über das Wirtschaftsleben auf der iberischen Halbinsel vom XI. Zum XIII. Jhdt.," eserine bakınız. İtalyanların gördüğü gibi, Kuzey Afrika'nın ekonomisi hakkında ise A. Sayous'un 1929'da yayınlanan *Le commerce des Européens a Tunis. XIIe-XVIe siècle* eserine bakınız.

El Murabitın ve özellikle Muvahhit'in sanatı hakkında L. Torres Balbas tarafından yazılan yazılan *Ars Hispaniae* eserinin dördüncü cildine ve H. Terrasse'nın *SI*, III 1955'te yayınlanan "L'art de l'empire almoravide," adlı sentezlere bakınız. Bu yazar, J. Meunié ile ortaklaşa 1957'de *Nouvelles recherches archéologiques a Marrakech* adlı ilginç Al murabitun hareketi ile ilgili çalışmayı yazmıştır. Ayrıca, J. Caillé Muvahhidler tarafından inşa edilen 1954'te *La mosquée Hasan a Rabat*'ı harika detayları ile anlatmıştır. Bu konuda daha eski eserlere referanslar, yukarıda bahsedilen G. Marchais'in *Architecture*'sinde ve Torres Balbas'ın *Ars Hispaniae*'sında bulunacaktır. Ayrıca, G. Deverdun'un Publications de l'Institut des Hautes Etudes Marocines, IX Rabat, 1956'da yayınlanan *Inscriptions arabes de Marrakech* eserine de bakınız.

Murabitın ve özellikle Muvahhit'in döneminin entelektüel hayatı ile ilgili bilgi özellikle önemlidir. Bunun sebebi; Müslüman ülkelerinde geliştirilip aktarılan bilim ve felsefedeki ilgiyi Hristiyan Batının göstermeye başladığı zamanda bunun Batı düşüncesine doğrudan bir katkısı vardı. Bunun Avrupa'ya etkileri konusunda s. 229'a bakınız. Bizler burada sadece İbn Rüşd (Averroes) ile ilgili eserlerden bahsedeceğiz. Mesela: L. Gauthier'in 1948'deki *Ibn Rochd* eserini ifade etmek gerekir; ancak bunu yaparken E. Renan'ın 1852'de yayınlanan *Averroés et l'averroisme* eserini ve *Euvres Complètes*, III Paris, 1962'de tekrar basılan eseri unutmamamız gerekir. Bu eser, bizim tarih konusunda yaptığımız çalışmalarda büyük rol oynamıştır. Ayrıca, M. Alonso'nun 1947'de yayınlanan *Teologia de Averroes* ve R. Brunschvig'in *Etudes d'orientalisme dédiées a la mémoire de Lévi-Provençal*, I 1962'de yayınlanan "Averroés Juriste," eserlerine bakınız. Averroes'un eserleri ile ilgili birçok basım vardır. Örnek: Leiden, 1959'da G. Hourani tarafından yayına hazırlanan ve aynı yazar tarafından Leiden, 1959'da tercüme edilen *Kitab fasl al-maqal* bir örnektir.

Edebiyat dönemi de zorunlu olarak aynı sebepten dolayı daha az ilginç değildir. Bizler burada *EI*, s.v.'de gördüğümüz İbn Quzman'dan bahsetmemiz gerekir.

İspanyol Arapça şiiri ve ozanlar arasındaki ilişki konusunda s. 230'ya bakınız.

On üçüncü yüzyıldan sonra, Müslüman İspanya'nın hayatta kalan tek bölgesi Grenada Krallığının, Afrika ile bütün iletişimi hemen hemen kesildi ve on beşinci yüzyılın sonunda düştü. *Historia de Espana*'nın bekleyen tamamlanması ile ilgili olarak *EI*'de E. Lévi-Provençal tarafından yazılan "Naşrids," isimli makaleye bakınız. Hristiyanlar tarafından ele geçirilen ülkelere dâhil olmuş Müslümlarla ilgili 1948-1949'da iki cilt olarak yayınlanan I. de las Cagigas'ın *Los Mudéjares* adlı esere bakınız. Ancak, bu eser, arşiv belgeleri ihtiva eden 1926-1930'da yayınlanan dört ciltlik A. Gonzalez Palencia'nın *Los Mozarabes de Toledo en los siglos XII y XIII* esrinin yerini tutamaz. Son Müslümanlar ve onların ülkeden kovulmaları ile ilgili 1957'de yayınlanan J. Baroya'nın *Los moriscos del Reino de Granada* ve R. Ricard ve R. Aubenas'ın Paris, 1951'de A. Fliche ve V. Martin tarafından yayına hazırlanan *Histoire de l'Eglise*'nin 15. cildi, *L'Eglise et la Renaissance (1449-1517)* ve H. Lapeyre'nin 1959'da yayınlanan *Géographie de l'Espagne morique* eserlerine bakınız. İspanya'ya Müslüman etkisi, o ülkenin tarihçilerinin büyük teveccühünü kazanmıştır. Bu soru, M. Cruz Hernandez tarafından *Saeculum*, III 1952'de yayınlanan "Spanien und der Islam," eserinde tanımlanmıştır. Ayrıca Amérigo Castro'nun Princeton, 1954'de yayınlanan *The Structure of Spanish History (İspanya Tarihinin Yapısı)* ve G. Sancez Alboronz'un Buenos Aires, 1943'te yayınlanan *Espana y el Islam* ve Buenos Aires, 1946'da iki cilt olarak yayınlanan *La Espana musulmana segun los autores islamitas y cristianos medievales* eserlerine de bakınız.

ON ÜÇÜNCÜ YÜZYILDAN ON DOKUZUNCU YÜZYILA KADAR KUZEY AFRİKA

Kuzey Afrika, günümüze kadar Müslüman dünyasının bir parçası olarak kalmıştır. İkibuçuk yüzyıl, doğu bölgesi Hafsidlere aitti. Bu topluluk hakkında gelecekte Mağrip İslam tarihçilerinin bir model olmayı hakeden bir esere şu anda sahibiz. Bu eser, R. Brunschvig'in 1940 ve 1947'de iki cilt olarak yayınlanan LA BERBERIE ORIENTALE SOUS LES HAFSIDES'tir. İlgili temel problemlerle uğraşmak için belgelerin yetersizliğini atlatmak için onun araştırma metodu ve onun girişiminin bu geniş ölçüsünü de yansıtmaktadır. Şu anki Cezayir'in batı kısmını işgal eden 'Abdalwdids hakkında pekçok güncel referanslar *EI²*'deki aynı yazar tarafından yazılmış olan eşit derecede ilginç metin ve görseller ve makale G. Marçais'in 1950'de yayınlanan *Tlemcen*'de bulunacaktır. Fas'taki Marinidler hakkında, genel bağlamda tatmin edici çalışma yoktur, fakat R. Le Tourneau'nun 1960'ta yayınlanan *Fez in the Age of Marinids (Maruniler Zamanında Fes)* eseri faydalı bilgiler sunmaktadır. Onların takipçileri Wattasidlere gelince, henüz yeri doldurulmayan Constantine, 1920'de yayınlanan A. Cour tarafından yazılan *La dynastie marocaine des Beni Wattas (1240-1554)* adlı monografa sahibiz. S. 179'da atf yapılan al-'Umari'nin kısmi tercümesine M. Gaudefry-Demombynes tarafından yapılan girişte kurumların genel doğasına ilişkin birtakım gözlemler bulunmaktadır.

Onların tarihinin şartlarının genel olarak anlaşılması için, daha çok bilgi, 1930'da yayınlanan R. Montagne'nın *Les Berbères et le Makhzen* eserinden elde edilebilir. Ancak, bu yazar temelde modern zamanları tartışmaktadır. Ayrıca s. 91'de atıf yapılan E. Pröbster'e de bakınız.

Siyasi olarak ayrışmamış olan Mağrib tarihinin bu dönemi, her şeye rağmen, kültür ve medeniyet çevresindeki pekçok önemli isme katkıda bulunmuştur. Bugün, birçok yönden Ortaçağ düşüncesini aştığı düşünölen İbn-i Haldun'un eseri, kendi çağdaşları tarafından aynı saygı ile karşılanmamıştır. Ona ithaf edilen eserler arasında, insan özellikle Muhsin Mahdi'nin 1957'de çıkan *Ibn Khaldun's Philosophy of History (İbn-i Haldun'un Tarih Felsefesi)* eserinden bahsetmek gerekir. Bu eserde daha eski eserlerin bibliyografileri bulunacaktır. Ayrıca, yukarıda s. 217'ye de bakınız. Kapsamlı *Muqaddima'nın* ister Arapça isterse tercümesini göz ardı etmek affedilemez. Mesela: De Slane'nin Fransızca olarak yazdığı daha serbest bir basımı olan, XIX-XXI 1862-1868'de yayınlanan *Notices et extraits de mss.*, veya F. Rosenthal'in üç ciltlik 1958'de yayınlanan daha yakın zamandaki ve daha güvenli İngilizce tercümesi örnek olarak sayılabilir.

Orta Çağların sonu, Sudan'a yönelen İslami genişlemenin oldukça büyük kısmına şahitlik etti. Bu bağlantıda, C. Monteil'in *Bulletin du Comité d'études historiques et scientifiques de l'Afrique occiendentale française* XII (1929), 291-447'de yayınlanan "Les empires du Mali. Etude d'histoire et de sociologie soudanaises," eserine, R. Cornevin'in 1956'da yayınlanan *Histoire de l'Afrique* eserine ve E. Bovill'in (1958)'de yayınlanan *The Golden Trade of Moors (Mağripililerin Altın Ticareti)*, R. Mauny'in Paris, 1959'da yayınlanan *Tableau géographique de l'Ouest Africain au Moyen Age d'après les sources écrites, la tradition et l'archéologie* eserine bakınız. Ayrıca, J. Trimingham tarafından yazılan ilginç eserler, *Sudan'da İslam* (1949), *Etopya'da İslam* (1952), *Batı Afrika'da İslam* (1959) eserlerine bakınız.

Mağrip tarihi ile uğraşırken, on altıncı yüzyıldan ilerisini Sharifian Hanedanlığı (Ör. Peygamberin soyundan geldiklerini iddia edenler) tarafından yönetilen bağımsız toprakları olan Fas ile Osmanlı İmparatorluğu ile az ya da çok etkili bir şekilde işbirliği yapan geri kalan ölkeleri birbirinden ayırt etmek gerekir. Fas tarihi için tarihi-garfik kaynaklar, E. Lévi-Provençal tarafından 1922'de yazılan *Les Historiens des Chorfa* adlı önemli bir monografiyi tartışmaktadır. Avrupa arşivlerindeki muazzam miktardaki araştırmadan sonra, H. De Castries *Source inédites de l'histoire du Maroc* (1905-...) adlı anısal yayını üstlenmiştir. Bu eseri P. De Cenival ve R. Ricard tarafından devam ettirilen yirmi dört ciltten oluşan Sa'dian dönemine adanmış ve belgelerin keşfedildiği ölkelere göre tasnif edilmiştir. En güncel sentezler, s. 67'de atıf yapılan H. Terrasse tarafından yazılan *Histoire du Maroc*'tur.

Ancak bizler okuyucuya A. Cour tarafından 1904 tarihinde yazılan *L'établissement des dynasties des chérifs au Maroc et leur rivalité avec les Turcs d'Alger* ve Sa'dianlar hakkında ise ilk serideki P. De Cenival tarafından 1926'da yazılan *Sources inédites de l'histoire du Maroc* isimli eserleri hatırlatmak isteriz. S. 92'de R. Le Tourneau tarafından yazılan tez üzerine yazılan eser, bu dönemde ayrıca temel odak noktasıdır.

Entelektüel ve dini hayat konusunda ise, J. Berque tarafından 1958'de yayınlanan uyarıcı monografi *Al-Yousi, Problèmes de la culture Marocaine au XVIIe siècle* eserine bakınız. Ayrıca adli tezlere veya modern yasal uygulamalar üzerine tezlere başvurmak faydalı olacaktır. Mesela: L. Milliot'un 1918'te yayınlanan *Les démembrements du habous* ve 1920-1923 ve 1952'de dört cilt olarak yazılan *Recueil de jurisprudence chérifiennne* eserine veya J. Berque tarafından 1944'te yayınlanan ve bu hukuk bilimini orijinalliğini muhtemelen abartan *Essai sur la méthode juridique maghrébine* eserine bakınız.

Türklerin hâkimiyeti altında Cezayir ve Tunus tarihi, kendilerinden ziyade onların Avrupa ile ilişkileri açısından incelenmiştir. Arapça ve Türkçe metinlere ek olarak, Avrupa kaynakları artan bir şekilde önem kazanmaktadır. Bu iki kaynak da s. 67'de atıf yapılan C. – A. Julien ve R. Le Tourneau'nun *Histoire de l'Afrique du Nord* eseri ile ilgilidir. 1934'te A. Nouredine tarafından yayına hazırlanan *Ghazawat 'Aruj wa-Khairuddin* (Ör. Barbarossa) eserine ve iki ciltlik al-Ayyashi tarafından Fas, 1306'da yayınlanan *Rihla* eserine özellikle dikkat ediniz. Avrupalı yazarlar arasında, *RT*, XXX-XXXII (1937) ve *RA*, LXXXI 1937'de P. Grandchamp tarafından yayınlanan notlarla ve 1937'de A. Sacerdoti tarafından yayına hazırlanan G. Salvago'nun 1625'te çıkan *Africa overo Barbaria, relazione al dōge de Venezia* adlı eserlere bakınız. Arşivler için ise, yukarıda s. 193-201'deki Osmanlılarla ilgili bölüme bakınız. Modern edebiyat hakkındaki genel bir araştırma için *EP²*'deki "Algeria" makalesine bakınız. H. De Grammont'un (1887)'deki *Histoire d'Alger sous la domination turque* ve R. Lespés'in Coğrafya ile ilgili (1930)'daki *Alger* eserlerine bakınız. Nerdeyse geçerli olan bütün eserler, Avrupa bakış açısından yazılmış harici tarih eserleridir. Mesela: s. 209'da atıf yapılan F. Braudel'in eseri; P. Masson'un 1903'teki *Histoire des établissements et du commerce français dans l'Afrique Barbaresque* eseri; Y. Debbasch'ın *Bibliothèque juridique et économique*, IV Paris, 1957'de Institut des Hautes Etudes de Tunis'te yayınlanan *La nation française en Tunisie, 1577-1835* eseri ve R. Merriman'ın İspanyol yerleşimlerine dair 1918-1934'te dört cilt olarak yayınlanan *The Rise of the Spanish Empire* eseri vardır. F. De Almeida'nın Portekiz yerleşimlerine dair 1922-1929'te yayınlanan altı ciltlik *Historia de Portugal* eserinin birinci ve ikinci cildi ve A. İlder'in özellikle on dokuzuncu yüzyıl için Türkçe bilgi sağlayan 1936-1937'de yayınlanan iki ciltlik *Şimali Afrika'da Türkler* adlı esere bakınız. Barbar korsanların tek taraflı tarihi aynı dönemin korsanlığının genel resminden ayrı veriliyorsa dikkatle gözden geçirilmelidir. Bu meselede örnek olarak 1949'daki P. Hubac'ın *Les Barbaresques* eserine bakınız.

İSLAMİ KÜLTÜRÜN AVRUPA'YA ETKİSİ

Önceki bölümlerde birkaç olay üzerinde İslam etkisinin, büyük İslam imparatorluklarının sınırları dışında yayıldığını belirttik. Bu olayın Avrupa'ya etkisi gerçek anlamda kültürel yayılma olarak algılanmadı ise de önemli bir durumdur; en azından genişleyen İslami kültürün etkisi tarihin ilgilendiği bir gerçektir. İslami kültürün Avrupa'ya etkilerinin maddi ve manevi boyutuyla ilgilenmek bizim ilgi alanımız içinde değildir. Kaldı ki bu konu İslam tarihinden çok Avrupa'yla ilgilidir ve kaçınılmaz olarak bizi konumuzdan uzaklaştırır. Bununla birlikte özellikle Orta Çağ boyunca İslam etkisinin özü neyse konumuza dâhil etmeliyiz.

Biz İslam inancının Avrupa'da yayılması ile ilgilenmiyoruz kaldı ki bu siyasal İslam'ın sınırları dışında kalır. Biz daha çok diğerlerinden üstün görülüp belli bir dinle sınırlandırılmayan ve böylece Hristiyan Avrupa tarafından asimile edilebilen İslami kültürün unsurlarıyla ilgileniyoruz. İslami kültürü, Avrupa'da kısmen, ticari faaliyetlerle (bk. sf. 92 devamı 209 d., 224 ve 227) bazen Hristiyan misyonerlerin Doğu ülkelerine yaptıkları gezilerle fakat daha ziyade Hristiyan ülkelerin fethettiği dolayısıyla Müslümanların, Hristiyan ülkelerin egemenliği altında olduğu İtalya ve özellikle İspanya'nın kuzeyinde Normandiya rejimindeki ülkeler sayesinde biliniyordu. Kısmen Araplaşmış yerli Hristiyanlar ve Yahudiler ticari faaliyetlerini çok dil bilen kimselerle devam ettirdiler ve bu dil bilen kimseler çevirmen olarak hizmet ediyorlardı. Bu çevirmenlik ile ilgili ilk ve en önemli olay Yunan (Helenik) kültürünün benzer alanlarda Arapça konuşulan ülkelerde dilleri etkilemesi, bu dillere geçmesidir. İşte bu mirastır ki Arap ülkeleri sahip çıkmazken Avrupa ülkeleri Arap özelliklerinden sıyrılmaya çalışmaktalar.

Avrupa'daki İslami kültürün etkisi aşikârdır; fakat bu etkinin kanallarının ve oluştuğu dönem ve bölgesinin kesin tanımını yapmaktan daha riskli bir şey yoktur.

Özellikle Haçlı Seferleriyle ilişkilendirilen birçok aceleci, abartılı veya hatalı iddialar ortaya atıldı. Eğitimin bu safhasında öğrenciye mümkün olan en büyük uyarı olan ‘olabildiğince objektif olması gerektiği yönünde ikaz etmekten kendimizi alıkoyamıyoruz.

Bu iddiayı Frederick II, bk. F. Gabrieli, ‘Frederico II e la cultura musulmana’ Rivista Storica Italiana, LXIV (1952), veya diğer eseri ‘ Dal mundo dell’Islam. Nuovi saggi di storia e civiltà musulmana (Milan Naples) eserleri doğruluyor.

İslami kültürden ödünç alınan (esinlenen) Avrupanın doğası H.A.R. Gibb ‘ Orta Çağ Avrupası’nda İslami Kültürün Etkisi’, John Rylands Kütüphanesi bülteni, XXXVIII (1955) adlı eserinde çok iyi tanımlanmıştır. Daha önceki dönemler için bk.’ Rapporti fra Oriente e Occidente durante l’alt Medioevo,’ ... (Paragrafin devamında Latince eser isimleri...)

Bir din olarak başlangıcından modern zamanlara kadar İslam hakkında yaygın bilgisizliğin konu edildiği ilginç; ama düzensiz bir çalışma ‘L’Islamismo a la cultura europa (Florence, 1956) adıyla A. Malvezzi tarafından yayımlandı. Monneret de Villard’ın ‘Lo Studio del Islam in Europa nel XII e nel XIII secolo’ adlı eseri daha detaylı ve bakış açısı olarak daha geniş ama zaman bakımından daha kısıtlı...(Paragrafin devamında Latince eser isimleri...)

İslam’ın felsefi ve bilimsel etkisini tanımlamak daha kolaydır. Bu alanda çok sayıda, çeşitli kalitede eserler mevcuttur. İslam kültürü etkisinin genel izleri genel olarak İslam bilim ve düşüncesi hakkındaki eserlerde görülür. Çeviriler de temel olarak bu konulardaki (İslam kültür etkisi) sorularla konuya başlamaktadır. Bu noktada en genel kılavuz M. Steinschneider’in ‘Die europaischen Übersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des XVII Jhdt SBAW Philos Hist Kl CXLIX (1905) adlı eseridir.

1955'te ayrı ayrı yayımlanmıştır. Astronomi hakkında F. Carmody'nin *Arabic Astronomical and Astrological Science in Latin Translation* adlı eseri oldukça değerlidir. İslami Tıbbın genel hatlarının etkisi D. Chambell tarafından bu eserde 101. sayfada ele alınmıştır. Bilimsel etkileşimde İspanya'nın rolü için bk. Vallicrosa, ' *La Coriente de las traducciones científicas de origen eriental hasta fines del sigl XIII*, JWH, II/2 (1954-1955) ve *Esludious* s.223.

Felsefe etkileşimi hakkında bk., F. Van Steenberghen, *Aristote en occident, les origines de l'aristotelisme parisien* (1946-1948).

Arap edebiyatının Orta Çağ müzik okullarına ve Fransız epik şiirine (*chansons de geste*) özellikle İspanya edebiyatına etkisi tartışma konusu olmuştur. Duygusal İspanyol şairlerinin İspanya'daki Arapları etkisi altına aldığı bilindiğinden, sorun karmaşık bir hal almıştır. Fransız epik şiiri üzerindeki İslam kültürü etkisi için bk., A. Gonzalez Palencia, *Precedentes İslamicos de la leyendade Garin' al- Andalus*, I (1933), Orta Çağ şairleri üzerindeki İslam kültürü etkisi hakkında A. Roncaglia'nın eserinde iyi bir açıklama mevcuttur: (*La lirica hispano-aaba e il sorgere della lirica romanza' ALFAV*, XII (1957). Dante'nin eserlerindeki İslam etkisi için Asin Palacios tarafından tavsiye edilen ama kesin ispatlanmayan *La es catologia musulmana en la Divina Comedia* (1919) ve aynı konuyla ilgili bk., E. Cerulli 'Dante e l'islam' *ALFAV*, XII (1957). Muhammed'in Yükselişi (E. Cerulli) adlı eserin Latin çevirisinin keşfiyle özellikle Cerulli sayesinde birçok konudaki soru cevap bulmuştur; *Il libro dela Scala e la questione dele fonti arabo-spagnole della divina Commedia*, 'Studi e Tesei, 150 (1949) kıyaslanacak eser olarak: G. Levi Della Vida, *Nuova luce sulle fonti islamiche della Divina Commedia' al Andolus XIV* (1949) ve M. Rodinson, ' *Dante et l'islam d'apres des travaux recents,*'*Revue de historie des religious CXXXIX* (1951). Cerulli aynı zamanda efsanelerin özellikle Batıya ve Doğuya ait efsanelerin birbiriyle takas etmesini de başarmıştır.

İslam kültürünün Avrupa'daki etkisini takdir etmenin bir yolu, Doğu kökenli olup Avrupa dillerine girmiş kelimelerin listesini çıkarmak ve bu kelimelerin ilk nerede, hangi bölgede, hangi dönemde kullanılmaya başlandığını tespit etmeye karar vermeye çalışmak olacaktır. Bu konuyla ilgili en kapsamlı çalışma E. Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs* (1927); aynı zamanda bk., A. Steiger'in "Origin and Spread of Oriental Words in European Languages" (*Avrupa Dillerindeki Doğuya Ait Kelimelerin Kökenleri ve Yayılışları*) (New York 1963). Arapçadan alınan kelimeler doğal olarak İber Yarımadasında daha çoktur. Konuyla ilgili bk., R. Dozy ve W. H. Engelmann, *Glossaire des mots espagnols et portugais de l'arabe*.

1861 tarihli İkinci genişletilmiş baskı, Leiden, 1869 ki bu eser halen güncelliğini korumaktadır. Steiger, *Contribucion a la fonetica del hispano arabe* (Beyrut, 1890). Konu hakkında eğitimi başlatan G. S. Colin, 'Origine arabe du mot français ogive in Romania, LXIII (1937) ve bu konuyla ilgili eğitim metotları gösteren Levi Della Vida, II (1956). Almanya'daki durum için bk., E. Littmann, *Morgenlödische Wörter im Deutschen* (Genişletilmiş ikinci baskı Tübingen, 1924).

Buraya kadar ele aldığımız İslam'ın etkisi, çoğunlukla Orta Çağ'a aittir. Modern zamanda Avrupa kültürü egemen ve etkileyen kültür haline geldikten sonra Doğu'nun etkinliği azaldı. Bununla beraber modern dönemlerde Oryantalizmin yükselişine şahit olduğu olmuştur ve Doğu, eğitim tarzını model almak için değil; belki de bilginin kendisinden dolayı takip edilmiştir. Madem Doğu dünyası Batı'nın gerisinde kalmıştır öyleyse Oryantalizm birçok bakımdan geçmişi ortaya çıkarmak ve geçmişte olduğu gibi saygın ve değerli olması hakkında fikir verebilir. Oryantalizm tarihi için bk., yukarıda adı geçen eser sf. 6 Doğu'nun kesin imajı aynı zamanda düşünce ve edebiyat alanında genel bir kültürel rol oynamaktadır. *Lettres persanes* (Montesquieu) 'Fransız ve Alman Romantikler' Konuyla ilgili bk., P. Martino, *L'Orient dans la litterature française au XVII au XVIIIe siecle* (1906) ve C. Roullard, 'Fransız Tarihinde Türkler, Düşünce ve Edebiyat, 1521660 (1941). Sicilya ve İspanya'da İslam'ın yarattığı özel etki için yukarıdaki eser bk. sf. 222.

Bir kez daha söylemeliyiz ki, bu kitapta önerilenler halen yapılması gereken araştırmanın geniş ve zengin yelpazesinde bir farklılık yaratmak için rehber olarak düşünülmelidir.

INDEX

Yazarın kendi eserini yazdığı dile göre isimlerin telaffuzu değişmektedir; bizler yazarın tercihini başlık-başlık takip ettik. Başka bir dilin alfabesi ile yazılmış bir kitabın yazarının adının telaffuzu doğru şekilde ilgili dilin telaffuzu ile yazılmıştır. Kitab bir batı dilinde yayımlandığı zaman, yazarın kendisinin telaffuz ettiği yazım verilmiştir. İndekste adların tüm şekilleri alfabe sırasına göre listelenmiştir; herbirisi diğeri ile çapraz referans yapılmıştır. En yakın zamandaki yazarlar yasal ve geleneklerdeki soyadları ile daha eski yazarlar ise o zamanların âdetine ve bilim geleneğine göre yazılmıştır.

- ‘Abbās (Peygamber Muhammed’in Amcası), 26
‘Abbās, Shāh (İranlı), 185
‘Abbāsī, M., 170
Abbott, N., 15, 17(2), 29, 117,130,137,138
‘Abdulḥamīd, N. M., 218
‘Abdullāh b. Al-Zubair, 123
‘Abdallaṭīf Ḥamza, 179
‘Abd al-‘Aziz Dūri. bk.. Dūri, A. A.
‘Abd al-Bāqī. bk.. Abdelbaqy, M. F.
‘Abd al-Bāqī, Muḥammad, 117
Abdelbaky, M. F., 28
Abd-eljalil, E., 97
‘Abd al-Ḥamīd al-‘Abbādī, 217
‘Abd el-Jalil, J. –M., 102, 119
‘Abd al-Qādir al-Jīlānī, 157
‘Abd al-Raḥīm, 188
‘Abd al-Raḥmān b. Naşr al-Shaizarī, 165
Abdulaziz, 189
‘Abdullāh al-Māzandarānī, 171
‘Abdulwahhāb, H. H. (Abdulwahab, H. H.), 133, 219, 222
‘Abdurrazzāq Samarqandī, 171
‘Abd al-Wahhāb ‘Azzām, ‘Abd al-Wahhāb
Abel, A., 99, 167
Abū ‘l-‘Arab, 218
Abū Bakr al-Mālīkī, 218
Abū Bakr Tihrānī, 174
Abū ‘l Faḍl ‘Allāmī, 188, 189
Abū ‘l-Faraj al-Işfahānī, 123
Abū al-Fidā’, 31, 38, 164, 180
Abū ‘l-Ghāzī Bahādūr Khān, 187
Abū Ḥanīfa, 42
Abū Ḥanīfa al-Dīnawarī, 122
Abū ‘l Ḥasan b. Yūsuf al-Ḥakīm, 219
Abū Ḥayyān al-Tawḥīdī, 134
Abū Ishāk al-Şābī, 131
Abū ‘l-Maḥāsin b. Taghrībirdī. bk.. İbn Taghrībirdī, Abū ‘l-Maḥāsin
Abū Muslim, 24
Abū Şāliḥ, 165
Abū Shāma, 163
Abū Shujā’ al-Rūdhrawāri, 131
Abū ‘Ubayd b. Sallām, 134
Abū Ya’qūb al-Sijistānī, 147
Abū Yūsuf, 42, 43, 134
Abū Zaid Ḥasan al-Sīrāfī, 135
Abū Zakariyā’, 217
Adıvar, A., 214
Afḍal al-Dīn Kirmānī, 155
Affifi, A., 167
Afnan, S., 144
Africanus, Leo. *See* Leo Africanus
Afshar, I., 70, 185
Āghā Buzurg al-Ṭihrānī, 50
Aghnidés, N., 207
Ahlwardt, W., 51, 123
Aḥmad b. Ḥanbal, 142
Ahrens, K., 116
Aigrain, R., 108, 112, 113(2)

- Akdağ, M., 161, 208(2)
 al-Akḥṭal, 124
 Akın, Himmet, 192
 Alarcón y Santón, M. A., 18
 Alazard J., 7, 67
 Albertini, E., 7, 197, 220
 Albright, W. F., 110, 112
 Alderson, A., 206
 'Alī (b. abī Ṭālib, caliph), 126(2)
 'Alī (Turkish historian, sixteenth century), 198
 'Alī (Turkish scholar, twentieth century), 207
 'Alī, A. A., 188
 'Alī, H., 187
 'Alī, Jawād, 111
 al-'Ālī, Ṣāliḥ, 77, 128
 'Alī al-Harawī, 156
 'Alī Ibrāhīm Ḥasan. *See* Hasan, 'Alī Ibrāhīm
 'Alī b. Nāṣir, 155
 'Alī Shīrāzī, 172
 Ali-Zade, A., 172
 Allen, W. E. D., 108
 Allouche, I. S., 134, 218
 'Almāwī, 179
 Almeida, F. de, 227
 Alonso, M., 224
 Altheim, F., 111
 Amar, E., 34, 219
 Amari, M., 18, 67, 222
 Amedroz, H., 131, 132, 133, 163
 Amélineau, E., 125
 Amīn, Aḥmad, 66
 al-Āmir, 148
 Ammar, H., 79
 'Amar bar Ṣlibā, 132
 Anasian, A., 198
 Anastase Marie, 110, 157
 Anawati, M., 97, 99
 Anderson, J. N. D., 96
 Andrae, Tor, 116, 119
 Andréadès, A., 213
 Anhegger, R., 194, 206, 208, 213(2), 215
 Antuña, M. M., 217
 Aqṣarāyī. *See* Kerīm ūl-dīn Maḥmūd
 Arberry, A. J., 7, 15, 68, 96, 98, 99, 102, 118, 144, 223(2)
 el-Aref, Aref, 79
 Arendonk, C. van 142
 Arends, K., 169
 'Arīb, 131, 132
 Arin, F., 91, 94, 97
 al-'Arīnī, al-Sayyid al-Bāz, 165
 Arnakis, G., 202
 Arnaldez, R., 100, 223
 Arnold, Sir T. W., 95, 96, 99, 104, 229
 Arseven, C. Esad, 215
 Arslan, S., 131
 Asad, M., 28
 Asal, M., 183
 al-Ash'arī, 136
 Ashton, J. F., 70
 Ashtor, E. *See* Ashtor-Strauss, E.
 Ashtor-Strauss, E., 92, 94, 166, 177, 182(3), 222
 'Ashūr, Sa'īd 'Abdalfattāh, 181
 Asín Palacios, M., 157, 167, 223, 230
 Aslanapa, O., 193, 215(2)
 'Aṭā-Malik Juwainī, 156
 Ateş, A., 162
 Atiya, A. S., 18, 124, 162, 163, 165, 181(2), 182, 203
 Attalicates, Michael, 159
 Aubenas, R., 225
 Aubin, H., 173
 Aubin, Jean, 157, 171(2), 173(2), 174, 186, 187, 190
 Auboyer, J., 172
 Averroes. *See* Ibn Rushd
 Avicenna, 144
 'Awad, G., 134
 'Awnī, M., 185
 Ayalon, D., 90, 181, 200, 211
 al-'Aynī, 177
 Ayroul, H., 79
 al-'Ayyāshī, 227
 'Aziz b. Ardashīr Astarābādī, 173
 'Azizī, M., 140
 'Azzām, 'Abd al-Wahhāb, 131
 al-'Azzāwī, 'Abbās, 173, 211
 Babcock, F., 165
 Babinger, F., 51, 161, 194, 197, 203(3), 204, 213(2)
 Badā'ūnī (Badā'ōnī), 188
 Badawī, A., 143
 Badī' al-Zamān al-Hamadhānī, 133
 Bagdatlı Ismail Paşa, 50
 al-Baghdādī, 134
 Bagley, F., 66
 Bahā' al-Dīn al-Baghdādī, 156
 Bahā' al-Dīn al-Janadī, 150
 Bahār, Malik al-Shu'arā', 132
 Bahmanyār, A., 156
 Baibars, 176, 177
 al-Baidaq, 218
 Baihaqī, 132
 Bailey, T., 189
 al-Bakrī, 219

- al-Baladhurī, 26, 122, 123
 al-Balkhī, 135
 al-Bāqillānī, 143
 Barakāt, M., 117
 al-Barawī, R., 150
 Barbarossa, Khair al-Dīn, 198, 204
 Barbier de Meynard A. C., 34, 78, 122, 164(2)
 Bar Hebraeus, 165, 169
 Barkan, O., 194, 205, 207, 208, 209, 210(2),
 214
 Baron, S. W., 89
 Baroya, J., 225
 Barozzi, N., 197
 Barthélémy, A., 14
 Barthold, V. (W.), 6, 67, 95, 141(2), 153, 154,
 156, 170, 172, 188
 Basset, A., 67
 Bauer, H., 100
 Baumstark, A., 50
 Bausani, A., 103, 162
 Bayani, K., 187
 Bayānī, Khān-Bābā, 171
 Bayānī, Mahdī, 155
 Baykal, B., 174
 Baynes, N., 108(2)
 Becker, C. H., 16, 86, 90, 95, 98, 99, 116, 126,
 127(2), 128, 140, 149
 Behrnauer, W. F. A., 165, 199
 Bekri, C., 221
 Bel, A., 79, 80, 218, 224
 Beldiceanu, N., 194, 209, 213
 Belenitskii, A. M., 67
 Belin, A., 207(2), 208, 214
 Bell, H. I., 17, 108, 127
 Bell, R., 113, 118(2), 119
 Bellan, L., 186
 Belot, J., 13
 Ben Cheneb, M., 218
 Ben-Horin, Uri, 101
 Bennigsen, A., 188
 Ben Shemesh, A., 134
 Ben Zvi, I., 212
 Berchem, Max van, 52(2), 53(2), 54(3), 90,
 126, 166, 221
 Bercher, L., 41, 43, 96, 223
 Berchet, G., 197(2)
 Berg, C. C., 190
 Bergasse, L., 210
 Bergsträsser, G., 118
 Bernard, A., 76
 Berque, J., 42, 79(2), 227(2)
 Bertels, E., 102, 149, 173, 187
 Berthelot, M., 101
 Bertholet, A., 97, 98
 Besançon, J., 79
 Beveridge, A., 188(2)
 Biberstein-Kazimirski, A. de, 13
 Billoud, J., 210
 Birge, J., 201, 214
 Birkeland, H., 119
 Birot, P., 76
 al-Bīrūnī, 144(2)
 Birzālī, 178
 Bitlīsī, Idrīs, 198
 Björkman, W., 21, 93, 179, 181
 Blachère, R., 12, 15, 24, 38, 102, 110, 116, 117,
 118(3), 124, 129, 133, 144
 Blake, R., 169, 202
 Blanchard, R., 76
 Blau, J., 45
 Blochet, E., 99, 164, 177
 Blochmann, H., 189
 Boer, T. de, 100
 Boilot, D., 144
 Boldyrev, A., 173
 Bombaci, A., 103, 161, 198
 Boor, C. de, 124
 Boratav, Pertev, 80, 215
 Boris, G., 79
 Bosch Vilá, J., 223
 Bosworth, C., 141, 156
 Boucheman, A. de, 79
 Bourrilly, J., 79
 Bousquet, G.-H., 43, 67, 79, 80, 87, 88, 119,
 157, 190
 Boustani, F., 212
 Bouthoul, B., 149
 Boutruche, R., 90
 Bouvat, L., 138, 172
 Bovill, E., 226
 Bowen, H., 138, 140, 156, 205
 Bowen, R. le Baron, 110
 Boyle, J., 156
 Bräunlich, E., 79(2)
 Braudel, F., 62, 204, 209, 227
 Braun, H., 68, 96, 186
 Braune, W., 157
 Bravmann, M., 118
 Bréhier, L., 108, 230
 Briggs, G., 188
 Brillant, M., 112, 113
 Brinner, W. M., 178
 Broadhurst, R., 164
 Brockelmann, C., 12(2), 49, 50, 51, 66, 68,
 102, 122, 154
 Brooks, E., 125, 138
 Brosset, M., 51, 169(2), 185
 Brown, P., 189

- Browne, E. G., 7, 101, 103, 169
 Brünnow, R., 124, 133
 Brunet, L., 79
 Brunhes, J., 80
 Bruns, E., 45
 Brunschvig, R., 26, 42, 44, 88(2), 92, 93, 95,
 97(2), 118, 122, 220(2), 224, 225
 Bruyn, J. T. P., 28
 Bryennios, Nikephoros, 159
 Buckler, F., 139
 Budge, E. A. Wallis, 165
 Buhl, F., 116(2), 126
 al-Bukhārī, 28
 Bukhsh, S. Khuda. *See* Khuda Bukhsh, S.
 al-Bundārī, 154
 Bunz, H., 147
 Burgess, J., 189
 Burhān al-Dīn of Sivas, 173
 Bursalı Mehmet Tahir, 51
 Burski, H., 204
 Busbecq, Ogier de, 201
 Busse, H., 21, 174, 185
 Bussi, E., 87, 94
 Butcher, E., 165
 Butler, A., 125
 Butorin, D. N., 170
 Butzer, K., 78

 Caetani, L., 115, 125, 131
 Çağatay, N., 207 209(2)
 Cágigas, I. de las, 222, 225
 Cahen, C., 21, 66, 86(2), 90(3), 91(2), 92(2),
 93, 95(2), 98, 128(2), 131, 134, 137, 139,
 140(2), 147, 148, 150(2), 154, 156(3),
 158(2), 160(2), 162(2), 163(2), 164, 165(4),
 166(4), 171, 183, 193
 Caillé, J., 224
 Campbell, D., 101, 230
 Canaan, T., 79
 Canard, M., 7, 24, 38, 91, 96, 125, 132, 134,
 135, 138(3), 140, 149, 182(2), 214, 217(2),
 221
 Cantor, M., 101
 Carali, P., 212
 Cardahi, C., 94
 Carmichael, J., 66
 Carmody, F., 230
 Carra de Vaux, B., 96, 136
 Carré, J., 201
 Carrière d'Encausse, H., 188
 Casanova, P., 119, 160
 Caskel, W., 23, 79, 110, 112
 Castagna, J., 96
 Castries, H. de, 226
 Castro, Amérigo, 225
 Cattenoz, H., 81
 Caussin de Perceval, A., 111
 Cavaignac, E., 65, 172
 Cenival, P. de, 226, 227
 Cerulli, E., 182, 230(4)
 Chabot, J., 109, 124, 165(2), 170
 Chalandon, F., 160
 Champdor, A., 166
 Chardin, J., 185
 Charles, H., 114, 124
 Charles-Roux, F., 212
 Charrière, E., 197, 201
 Chauvin, V., 69
 Chebli, M., 211
 Chehade, A., 167
 Chehata, C., 94
 Cheikho, L., 178
 Cheira, M., 125
 Chejne, A., 95
 Chelebi, Eremya, 200
 Chelebi, Evliyā, 199, 200(2)
 Chelhod, J., 112
 Chesneau, I., 201
 Chevallier, D., 212
 Choniates, Niketas, 159
 Christensen, A., 107
 Chubua, M., 185
 Clavijo, 171
 Clerget, M., 92
 Clermont-Ganneau, C. S., 109
 Codazzi, Angela, 220
 Codera, F., 223
 Codrington, O., 57
 Cohen, M., 12
 Colin, G. S., 80, 217, 219, 231
 Collier, R., 210
 Colombe, M., 195
 Combe, E., 54
 Conder, C. R., 164
 Conti Rossini, C., 110, 114
 Cooke, H. Lester, 77, 78
 Corbin, H., 99, 144, 147(2), 149, 157, 186
 Cornevin, R., 226
 Coulbeaux, J., 114
 Coulborn, R., 90
 Coulson, N. J., 41, 42, 88
 Cour, A., 225, 227
 Courtois, C., 108, 221
 Cowan, D., 12
 Cowan, J., 12
 Crawford, J., 190

- Creswell, K. A. C., 60, 104(2), 129, 150, 167
 Crouzet, M., 66, 172
 Cruz Hernández, M., 100, 225
 Cuinet, V., 202
 Cusa, S., 18

 Dachraoui, F., 222
 Dağlıoğlu, H., 195
 Dahhān, S., 135, 164, 165
 Ḍaif, Shawqī, 131
 Dallet, J. M., 217
 Dalman, G., 79
 Dalsar, F., 214
 d'Alverny, M. T., 229
 d'Ancona, A., 229
 Daniel, N., 229
 Danişmend, I., 202
 Darke, H., 155
 Darmaun, H., 38
 Darrag, A., 180, 181
 al-Dawādārī, 177
 Dawes, E., 159
 Dawson, M., 188
 De, B., 188
 Debbasch, Y., 227
 Decourdemanche, J., 83
 Dederling, S., 34
 Defréméry, C., 170, 171
 Déhérain, C., 7, 211
 Della Valle, P., 185
 Demeerseman, A., 79
 Demirtaş, F., 202
 Denizeau, C., 13, 14
 Dennett, D., 95, 126, 127
 Deny, J., 14, 153(2), 193, 194, 195(2), 207,
 208, 211
 Dérenbourg, H., 148, 150, 164(2)
 d'Erlanger, R., 102
 Dermenghem, E., 80, 99, 103, 116
 Deschamps, P., 167
 Desmaisons, J., 14, 187
 Desparmet, J., 79
 Despois, J., 76
 Deverdun, G., 224
 Devic, L., 231
 Devonshire, R., 178
 Devreesse, R., 114
 al-Dhahabī, 34, 177(2)
 Dib, E., 95
 Dib, E., 95
 Dickson, H., 79
 Dickson, M., 186
 Diehl, C., 66, 108
 Dietrich, A., 17, 137
 Diez, E., 103, 157
 Diez, F., 193
 Diez, H. F. von, 199
 Digenis Acritas, 24
 Dimand, M., 103, 104
 Dionysios of Tell-Maḥrē, 124
 Dochez, L., 201
 Dodge, B., 97
 Dölger, F., 182
 d'Ohsson, A., 172
 d'Ohsson, C. M., 205
 Donaldson, D. M., 98, 100
 Dopp, H., 180
 Dorn, B., 171
 Doughty, C., 77
 Doutté, E., 79
 Dozy, R., 13(2), 217, 218(2), 219, 220, 223,
 231
 Dresch, J., 76(2), 80
 Drewes, G., 190
 Dubler, C., 119, 224
 Duda, H., 159, 161, 194, 213(2)
 Dugat, G., 218
 Dujcev, I., 203
 Dulaurier, E., 169
 Du Mans, Raphael, 185
 Dunlop, D., 125
 Duplessy, J., 93
 Durdev, B., 195
 Dūrī, A. A., 94, 95, 137, 139, 140
 Dussaud, R., 78, 113

 Eberhard, W., 80
 Ebersolt, J., 180
 Edhem, Halil, 54, 161
 Edib, H., 97
 Edwards, S., 189
 Effākī, 159
 Eghbāl, A., 155, 156
 Egli, E., 215
 Ehiloglu, Z., 212
 Ehrenkreutz, A. S., 56, 140, 166
 Ehrhard, A., 51
 Eichhoff, E., 126
 Eichler, P., 118
 El Ali, S. *See* al-'Ālī, Ṣāliḥ
 Elejovič, G., 195
 Elgood, C., 101
 Elisséeff, N., 6, 166
 Elisseff, N., O., 100
 Elker, S., 196
 Elliot, H., 188
 Emmanuel, I., 214
 Engelman, W. H., 231

- Enveri, 192
 Epaulard, A., 219
 Erdmann, K., 104, 161, 215
 Ergin, Osman, 210, 215
 Ernst, J., 18
 Ertaylan, I., 203, 204
 Erzi, A., 158(2)
 Esin, E., 215
 Ettinghausen, R., 70, 104(2)
 Evans, A., 84, 180
 Evetts, B., 124, 165

 Fagnan, E., 13, 134, 217(2)
 Fahmy, A., 93
 al-Fākhūrī, Ḥannā, 102
 al-Fārābī, 144
 Farès, B., 113
 Faris, N. A., 96, 110(2), 111
 Farmer, H., 102
 Fattal, A., 89
 Febvre, L., 62
 Fekete, L., 21, 194, 195, 213
 Fekhner, N., 210
 Fergusson, J., 189
 Feridun, 194
 Ferrand, G., 101, 183, 190
 Fevrier, J., 113
 Fikry, A., 230
 Filipovič, N., 208
 Finkel, J., 133
 Finkelstein, Louis, 50
 Firdausī, 24
 Firishta, 188
 Fischel, W., 93, 140, 170, 180, 182
 Fischer, A., 13
 Fisher, G., 204
 Fisher, S., 203
 Fisher, W. B., 76
 Fleisch, H., 12(2)
 Fliche, A., 108, 225
 Flügel, G., 50, 117(3)
 Forrer, L., 70, 188, 213
 Fränkel, S., 114
 Franco, M., 214
 Fraschéry, S., 202
 Fraser, C., 199
 Freeman-Grenville, G. S. P., 190
 Frey, U., 76
 Fries, N., 125
 Fritsch, E., 99
 Frye, R., 133, 141, 169
 Fück, J. W., 6, 13, 68(2)
 Furlani, G., 142

 Fyzee, A. A. A., 87, 147, 148(2), 217

 Gabain, A. von, 68
 Gabriel, A., 161, 185, 204, 215(2)
 Gabrieli, F., 66, 102, 104, 112, 127, 138, 141,
 143, 163, 219, 222, 229
 Gabrieli, G., 34, 83
 Gändschäi, T., 68
 Gätje, H., 13
 Gafurov, B. G., 187
 Gaillard, G., 231
 Galanté, A., 214
 Gantin, J., 169
 Garbuzov, V., 160
 García de Linares, R., 18
 García Gómez, E., 218, 219(2), 220, 223
 Gardet, L., 86, 91, 97(2), 99, 144
 Gardīzī, 133
 Gateau, A., 122
 Gaudefroy-Demombynes, M., 12, 65, 85, 95,
 98, 112, 117(2), 143, 164, 179, 181, 225
 Gaulmier, J., 179, 201
 Gauthier, L., 224
 Gautier, E., 220
 Gayangos, P. de, 218
 Gegaj, A., 203
 Geiger, A., 119
 Gelzer, H., 51
 Gevay, A., 197
 al-Ghazālī, 100, 157(2)
 Ghāzī, M. F., 140, 144
 Ghedira, A., 12
 Ghirshmann, R., 108
 Gibb, E. J. W., 214
 Gibb, H. A. R., 69, 86, 95, 97, 102, 125(2),
 128, 143, 163(2), 166(3), 170, 205, 206, 229
 Gibbons, H., 202
 Giese, F., 197, 214
 Giragos of Kantzag, 169
 Gismondi, P. H., 132
 Glotz, G., 65
 Glück, H., 103, 215
 Godard, A., 157, 187
 Goeje, M. J. de, 12, 13, 93, 121, 122(2), 125,
 131(2), 135, 136, 148(2), 164, 219
 Gökbilgin, M. Tayyib, 195, 204, 210, 212
 Gölpinarlı, A., 158, 159, 160, 162(2)
 Goichon, A., 79, 144
 Goitein, S. D., 18, 86, 89, 92, 93, 98, 119, 123,
 139, 140, 150, 217
 Goldziher, I., 25, 41, 97, 118, 224
 Gollais, L., 76
 Gollancz, H., 211

- Golvin, L., 80, 104, 221
 Gómez-Moreno, M., 104
 González Palencia, A., 67, 222(2), 223(2),
 225, 230
 Goossens, R., 24
 Gorce, M., 111
 Gordlevskii, V., 158
 Gottschalk, H. L., 95, 140, 166, 167
 Grabar, O., 56, 104, 157
 Graf, G., 50
 Grammont, H. de, 227
 Grandchamp, P., 227
 Grasshof, R., 94
 Grégoire, H., 24(2), 138
 Gregory Abū 'l Faraj. *See* Bar Hebraeus
 Gregory of Akner (or Aknac'), 169
 Grekov, B., 175
 Grenard, F., 76, 189, 191, 205
 Griaznevich, P., 122
 Grierson, P., 128
 Griffini, G., 43
 Grigorian, S., 144
 Grimme, H., 116
 Grønbech, V., 153
 Grohmann, A., 15(2), 17(4), 21, 68, 77, 89, 95,
 104, 111, 112, 139
 Grousset, R., 108, 125, 154, 162, 172(2), 189
 Grumel, V., 80
 Grunebaum, G. E. von, 7, 66, 86, 92, 96, 97,
 98, 112, 144(2)
 Guboglu, M., 195
 Gücer, L., 209
 Gücüyener, F., 203
 Guest, R. 123
 Guidi, I., 43, 111, 121, 124
 Guidi, M., 111, 141, 142
 Guillaume, A., 41, 96, 97, 116, 229
 Guillou, A., 70
 Guirgass, V., 122
 Gurland, A., 208
 Gurlitt, C., 215

 Haas, W. de, 28
 Hadj-Sadok, M., 219
 Ḥāfiẓ Abrū, 171
 Haig, T. W., 81, 188
 Haïm, S., 14
 al-Ḥajjāj, 47
 Ḥājji Khalifa, 50, 199
 al-Ḥākīm, 149
 al-Ḥākīm al-Nisābūrī, Muḥammad b. al-
 Bayyi'. *See* Muḥammad b. al-Bayyi' al-
 Ḥākīm al-Nisābūrī
 al-Ḥalabī, 43
 Halil Edhem, 82, 201
 Halkin, A. S., 50
 Halphen, L., 65(2)
 Hambis, L., 153
 al-Ḥamdānī, 110
 Al-Ḥamdānī, H. F., 148, 150(2)
 Ḥamdullāh Mustawfī Qazwīnī, 169
 Hamidullah, M., 97, 112, 117, 123(2), 134,
 138, 139, 147
 Hammer-Purgstall, J. von, 169, 194, 200, 201,
 205, 214
 Hanotaux, G., 67
 Hanoteau, A., 79
 Hardy, E., 108
 Hardy, P., 188
 Hartel, H., 68
 Hartmann, L., 108
 Hartmann, M., 24
 Hartmann, R., 158, 178, 179
 Hartner, W., 101
 Hārūn b. Yaḥyā, 135
 Ḥasan, 'Alī Ibrāhīm, 94, 181
 Ḥasan, Ḥasan Ibrāhīm, 66, 94, 149, 221
 Ḥasan al-Baṣrī, 128
 Ḥasan Ḥusnī 'Abdulwahhāb. *See* 'Abdulwah-
 hāb, H. H.
 Ḥasan b. Muḥammad Qummī, 132
 Ḥasan Rūmlū, 185
 Haskins, C., 229
 Hasluck, F., 214
 Hassan, Z. M., 140
 Hassinger, H., 210
 Hatschek, J., 96
 Hautecoeur, L., 104, 183
 Hava, J., 13
 Havighurst, M., 93
 Hayek, M., 119
 Hayton. *See* Hétoum
 Ḥayyim. *See* Haïm, S.
 Hazard, H., 77
 Heffening, W., 93, 94, 96, 181
 Heidborn, A., 205
 Heller, B., 24
 Hellert, J., 201
 Hellige, W., 138
 Hennig, R., 101, 140
 Henninger, J., 79, 112(2)
 Hertzberg, G., 212
 Herzfeld, E., 54(2), 138, 145
 Hess (von Wyss), J. J., 79
 Hétoum, 169
 Heuser, F., 14

- Heyd, U., 93, 177, 203, 212, 214
 Heyworth-Dunne, J., 132
 Hilāl, 132
 Hilāl al-Şābī, 131(2), 133
 Hilāl b. Yaḥyā, 43
 al-Hilālī, 158
 Hill, D., 104
 Hill, G., 182, 214
 Hillelson, S., 103
 Hilmy, A., 164
 Hindūshāh Nakhjavānī, 171
 Hinz, W., 68, 83, 93, 170(2), 171, 172(2), 174,
 185, 186(2)
 Hirschberg, Z., 119
 Hitti, P. K., 66, 67, 122, 150, 164
 Hodgson, M. G. S., 128, 150, 166
 Höfner, Maria, 68, 78, 110, 112
 Hoenerbach, W., 45, 126, 139
 Hönn, K., 70
 Holmyard, E. J., 101
 Holt, P., 6, 22
 Homan, B., 212
 Hommel, F., 111
 Honigmann, E., 125, 138, 161
 Hony, H. C., 14
 Hopkins, J., 221
 Horovitz, J., 118, 122
 Horten, M., 98, 100
 Houdas, O., 28, 156
 Hourani, A., 208, 211
 Hourani, G., 93, 224
 Houtsma, M. Th., 122, 154, 155, 158
 Howorth, H., 172
 Hrbek, I., 150
 Huart, C., 65, 157, 159, 211
 Hubac, P., 227
 Hüsameddin, V., 214
 Hüsrev, I., 208
 Huici Miranda, A., 218(2), 223
 Ḥusain, K., 147(2), 148, 167, 217
 Ḥusain, S., 124
 Ḥusain, Ṭāhā, 110, 126
 Huuri, K., 89
 Huyghe, R., 103

 Iakubovskii, A. I., 140, 154, 175, 187
 Ibn 'Abbād, 131
 Ibn 'Abd al-Ḥakam, 26, 122, 123, 217
 Ibn 'Abd Rabbihi, 123
 Ibn 'Abdūn, 219
 Ibn 'Abd al-Zāhir, 176
 Ibn abī Ṭāhir Ṭāifūr, 132
 Ibn abī Zar', 217
 Ibn al-'Adīm, Kamāl al-Dīn, 33, 164
 Ibn 'Arabshāh, 170
 Ibn 'Asākir, 33
 Ibn 'Aşim, 43
 Ibn A'tham al-Kūfi, 122
 Ibn al-Athīr, 83, 154(2), 164, 217
 Ibn Bassām, 218
 Ibn Baṭṭūṭa, 170, 180, 183, 192, 219
 Ibn Bibī, 158, 159
 Ibn Bukair, 116
 Ibn Faḍlān, 135
 Ibn Faḍlullāh al-Umarī, 179
 Ibn al-Faqīh, 135, 219
 Ibn al-Furāt, 177
 Ibn al-Fūwaṭī, 158, 169
 Ibn Ḥajar al-'Asqalānī, 177
 Ibn al-Ḥājj, 180
 Ibn Ḥammād, 217
 Ibn Ḥanbal, 43
 Ibn Hasan, 189
 Ibn Ḥawqal, 135, 219
 Ibn Ḥayyān, 217
 Ibn Ḥazm, 123, 223
 Ibn Hishām, 116
 Ibn 'Idhārī, 217
 Ibn Ishāq, 116
 Ibn Iyās, 178
 Ibn Jai'an, 180
 Ibn al-Jawzī, 155
 Ibn Jubair, 164
 Ibn al-Kalbī, 110
 Ibn Kathīr, 177
 Ibn Khaldūn, 89, 150, 170, 217, 226
 Ibn Khallikān, 34, 199
 Ibn al-Khatīb, 218
 Ibn Khurradābih (Khurdābeh), 135, 219
 Ibn Mājid, 183, 200
 Ibn al-Mammāti, 147, 165
 Ibn al-Mī'mār al-Baghdādī, 158
 Ibn al-Mujāwir, 167
 Ibn al-Mukarram, 148
 Ibn al-Muqaffa', 141, 143
 Ibn Muyassar, 147
 Ibn al-Nafis, 167
 Ibn Qādī Shuhba, 177
 Ibn al-Qalānisī, 147, 163
 Ibn al-Qiftī, 34
 Ibn Qudāma, 43
 Ibn Qutaiba, 122
 Ibn Quzmān, 225
 Ibn Rushd, 224
 Ibn Rusteh, 135, 219
 Ibn Sa'd, 116

- Iqbāl, M., 155(2)
 Irani, R., 15
 Irvine, W., 189
 Işiltan, F., 159
 Iskandar, 171
 İsmā'il, A., 212
 İsmā'il Hakkı (Uzunçarşılı). *See* Uzunçarşılı,
 İsmā'il Hakkı
 al-İştakhri, 135, 136
 Iuldashov, M. I., 187
 Iushmanov, N., 12(2)
 Ivanow, W., 146(2), 147, 148(3), 149, 150
 İz, F., 14
 İzzeddin, M., 135
 İzzeddin, N., 177

 al-Jabartī, 200
 Jābir, 143
 Jacob, G., 213
 al-Jāhiz, 133
 Jahn, K., 169(2)
 al-Jahshiyārī, 123, 133
 al-Jaiḥānī, 136

 Kahle, P., 18, 158, 178, 200
 Kamāl, Yūsuf, 102
 Kamāl al-Dīn b. al-'Adīm. *See* Ibn al-'Adīm,
 Kamāl al-Dīn
 al-Kāmil, 164
 Kāmil, Murād, 13, 176
 Kammerer, A., 113, 114
 Kapliwatzky, J., 12
 Karabaček, J. von, 16, 215
 Karal, Enver Ziya, 202, 205
 Kary-Niyazov, T., 173
 al-Kāshānī, 43
 Kasravi, A., 141
 Kātib Chelebi. *See* Hājji Khalifa
 Katsh, A. J., 119
 Kauffmann, A., 76
 Kawar, I., 114
 Kay, H., 150
 al-Kāzarūnī, 142
 Kedourie, E., 95
 Kedrenos, Georgios, 159
 Kees, H., 67
 Keilani, I., 144

- Keller, H., 132
 Kemālpashazāde, 198
 Kennedy, R., 12
 Kerīm ūl-dīn Maḥmūd (Aqsarāyī), 159
 Kerr, M. H., 212
 Khadduri, M., 43, 96
 Khalīl, 176(2)
 Khalīl b. Ishāq, 43
 Khalīl al-Zāhirī, 179(2)
 al-Khaṣṣāf, 43
 al-Khaṭīb al-Baghdādī, 33
 Khāwar, G., 155
 al-Khazrajī, 183
 Khowaitir, A. A., 176
 Khs-Burmester, O. H. E., 124
 Khuda Bukhsh, S., 85
 Khwānsārī, S., 185
 al-Khwārizmī, 134
 Khwondamīr, 171
 Kiernan, R., 76
 al-Kindī, 123, 144
 Kinnamos, Johannes, 159
 Kirfel, W., 181
 al-Kirmānī, 147
 Kissling, H. J., 14, 68, 202, 213, 214
 Klibansky, R., 143
 Klincke-Rosenberger, R., 110
 Klingmüller, E., 68
 Klute, F., 76(2)
 Kocabeg. *See* Quci Beg
 Köprülü, M. F. (Köprülü-zāde, Mehmed Fu'ād), 91, 150, 157, 161(2), 162, 173, 193, Fu'ād), 91, 150, 157, 161(2), 162, 173, 193, 202(2), 206
 Köymen, M., 156, 198
 Komnena, Anna, 159(2)
 Kononov, A. N., 187
 Koray, Enver, 70
 Kovalevsky, I., 135
 Krachkovskaia (Krachkovskaya), V. A., 55(2)
 Krachkovskii, I. I., 6, 38, 122, 132
 Kraelitz, F. von, 194, 196
 Kraemer, C. J., 17
 Kraemer, J., 13
 Kramers, J. H., 38, 69, 86, 100, 135
 Kratchkovsky, I. I. *See* Krachkovskii, I. I.
 Kraus, P., 143, 144
 Krehl, L., 28, 218
 Kremer, A. von, 85, 86, 96, 139
 Kreutel, R. F., 199
 Krey, A., 165
 Kriss, H., 79
 Kriss, R., 79
 Kritobulos (Kritovoulos), 198
 Kritzeck, J., 229
 Krumbacher, K., 51
 Kühnel, E., 103, 104(2), 145
 al-Kumait, 124
 Kurat, A., 123, 194, 207
 Kurd, 'Alī, M., 67
 Kuthaiyir 'Azza, 124
 Labib, S. Y., 182
 Labriolle, P. de, 108
 La Broquière, Bertrandon de, 180
 Lacour-Gayet, J., 209
 La Jonquière, A. de, 202
 Lamb, H., 204
 Lambert, E., 103, 230
 Lambton, Ann K. S., 6, 14, 80, 90, 91, 94, 132, 155, 156, 172, 186
 Lammens, H., 67, 97, 112, 116, 117, 124, 126(2), 182, 231
 Lamouche, L., 202
 Lane, Arthur, 104, 215
 Lane, E. W., 13, 79
 Lane-Poole, S., 13, 56(2), 67, 82, 84, 166, 201
 Lang, D. M., 187
 Langer, W., 202
 Langmantel, V., 180
 Laoust, H., 43, 142(2), 144, 167, 177, 178, 181
 Lapeyre, H., 225
 La Roncière, C. de, 196
 Launois, A., 128
 Laurent, J., 125, 160
 Laurent, J., 125, 160
 Lavoix, H., 56
 Lavrov, V., 173
 Lazard, G., 14
 Lecerf, J., 88, 112
 Leclerc, L., 101
 Lecomte, G., 12
 Lees, W. N., 155
 Lehmann, E., 97
 Leib, B., 159
 Lemerle, P., 80, 192
 Leo Africanus, 219
 Lespès, R., 227
 Le Strange, G., 78, 169, 171
 Le Tourneau, R., 67, 70, 80, 92, 163, 216, 217, 220(2), 221, 225, 227(2)
 Letourneux, A., 79
 Leunclavius, Johannes. *See* Löwenklau, Johann
 Levi Della Vida, G., 96, 111, 116, 123, 139, 230
 Lévi-Provençal, E., 67, 69, 83, 123(2), 216,

- 217(4), 218(2), 219(3), 220, 222(2), 223(4),
224, 226
- Levy, R., 86, 137, 165
- Lewicki, T., 128, 142, 221
- Lewis, Archibald, 93, 126
- Lewis, Bernard, 6, 7, 22, 66, 69, 92, 95, 98,
137, 148, 150(2), 166, 193, 195, 200, 203,
205(2), 209, 212
- Leyerer, C., 95, 139
- Linant de Bellefonds, Y., 91
- Lippert, J., 34
- Littmann, E., 109, 231
- Lockhart, L., 185(2), 186
- Loeb, I., 81
- Löfgren, O., 110, 167(2), 183
- Løkkegaard, F., 90, 95
- Löwenklau, Johann, 198
- Lokotsch, E., 231
- Lombard, M., 93(2)
- Longrigg, S., 211
- López, F., 171
- López de Meneses, A., 182
- Lowe, W. H., 188
- Lozach, J., 80
- Lucas, Paul, 201
- Luccioni, J., 90
- Luciani, J. D., 220
- Lugal, N., 158, 174
- Lundin, A., 110
- Luṭfipasha, 198
- Lybyer, A., 205
- Malachy the Monk, 169
- Mâle, Émile, 57, 230
- Mālik, 43
- al-Malik al-Nāṣir Nāṣir al-Dīn Muḥammad
b. Qalā'ūn. *See* Muḥammad b. Qalā'ūn, al-
Malik al-Nāṣir Nāṣir al-Dīn
- Malik al-Shu'arā Bahār. *See* Bahār, Malik
al-Shu'arā'
- Malkiel-Jirmounskii, M., 183
- Malvezzi, A., 229
- al-Ma'mūn, 132
- Manīnī, 132
- Mann, J., 150
- Mansuroğlu, M., 161
- Mantran, R., 194(2), 196, 201, 202, 209,
210(2), 212
- al-Maqqarī, 218
- al-Maqrīzī, 147, 177, 179
- Marçais, G., 66, 67, 92, 103(3), 104(2), 220(2),
221(2), 224, 225
- Marçais, W., 12, 14, 28, 88, 128, 220(2)
- al-Marghīnānī, 43
- Margoliouth, D. S., 34, 83, 131, 133
- Mari, 132
- Maricq, A., 157
- Marin, E., 121
- Markov, A., 56
- al-Marrākushī, 218
- Martin, V., 108, 225
- Martino, P., 231
- Marvazī, 136

McCarthy, R., 143
 MacDonald, D., 98
 MacGregor, J., 85
 Macler, F., 124
 Macro, E., 70
 Madelung, W., 149(2)
 Madkour, I., 144
 Magued. *See* Mājid, A.
 Mahdī, Muhsin, 226
 Mahler, E., 81
 Maḥmūd of Ghazna, 132
 Maḥmūd Kashgharī, 154
 Maḥmūd b. 'Uthmān, 142
 Maimonides, 45
 Mājid, A., 147, 149
 Major, R. H., 170
 Makdisi, G., 143, 155
 al-Makhzūmī, 148, 165
 al-Makīn b. al-'Amīd, 31, 164, 177
 Makki, A., 134
 Makkī, M., 219
 Mashkūr, M. J., 137
 Mas-Latrie, L. de, 220
 Masnou, P., 133
 Maspero, J., 78
 Masqueray, E., 217
 Massé, H., 80, 97, 103, 122, 144, 147(2), 173
 Massignon, L., 92, 99, 100, 104, 128, 140
 142(2), 146, 220
 Masson, D., 119
 Masson, P., 207, 210(2), 227
 Mas'ūd, 132
 Mas'ūdī, 122, 136
 Matthew of Edessa, 165
 Maunier, R., 79
 Mauny, R., 226
 Maurette, F., 76
 al-Māwardī, 44, 134
 Mayer, H., 163
 Mayer, L. A., 57, 60, 104, 179, 180, 183
 Mayr, J., 81
 Mazahéri, A., 92
 Mehlitz, O., 59

- Mehmet Pasha Qaramānī, 198
 Meier, F., 99(2), 142(2), 157
 Mélikoff, Irène, 160, 192
 Ménager, L., 222
 Menasce, J. de, 100
 Menéndez Pidal, R., 67, 108, 223(2)
 Mensing, J., 28
 Menzel, T., 206
 Merad, Ali, 224
 Mercanligil, M., 203
 Mercier, E., 90
 Mercier, M., 222
 Meriçli, E., 195
 Merriman, R., 204, 227
 Meunié, J., 224
 Meyerhof, M., 144, 167
 Mez, A., 86, 133, 137
 Miall, B., 93
 Michael the Syrian, 165
 Mieli, A., 100
 Migeon, G., 103(2), 215
 Mignanelli, Beltram de, 180
 Miklukho-Maklai, N. D., 186
 Miles, G., 56, 57, 84, 95, 138
 Millás Vallicrosa, J., 222, 230
 Miller, B., 14, 206
 Miller, K., 101
 Miller, W., 213
 Millet, R., 223
 Milliot, L., 87, 227
 Minorsky, T., 6, 172, 173
 Minorsky, V., 67, 70, 136, 140, 141, 154, 170, 172(2), 173, 174(4), 186(2)
 Miquel, P., 136
 Mirkhwond, 171
 Mirza, M., 147
 Mis'ab al-Zubayrī, 123
 Miskawaih, 33, 131, 132
 Mitchell, J., 199
 Moberg, A., 176
 Mones (Monès), H. *See* Mu'nis, H.
 Monneret de Villard, U., 89, 170, 229
 Montagne, R., 79, 226
 Monteil, C., 226
 Monteil, V., 12
 Montgomery, J., 170
 Mor, C., 139
 Morand, M., 88
 Moravcsik, G., 51, 83, 153
 Moravcsik, G., 51, 83, 153
 Moreland, W. H., 189(2)
 Moreno, G., 230
 Moritz, B., 15(2)
 Mortier, R., 111
 Moscati, S., 111, 128, 137(2)
 Moss, H., 108
 Mostafa, M. *See* Muṣṭafā, M.
 Mostras, K., 202
 Motylinski, A. de, 221
 Moubarac, Y., 111, 119(2)
 Mu'āwiya, 23
 Mu'āwiya II, 123
 al-Mu'ayyad al-Shirāzī, 147
 Müller, A., 34, 65
 Müller-Wodarg, D., 91
 Mufaḍḍal b. Abī 'l-Faḍā'il, 177
 Muḥammad b. 'Alī al-Ṣūrī, 148
 Muḥammad b. al-Bayyī' al-Ḥākīm al-Nīsābūrī, 28
 Muḥammad b. Qalā'un, al-Malik al-Nāṣir Nāṣir al-Dīn, 177, 181
 al-Muḥāsibī, 142
 Muḥibb al-Dīn al-Khaṭīb, 110
 Muhyī al-Dīn, M., 116
 Mu'in, M., 147
 Mu'in al-Dīn Naṭanzī, 171
 Muir, W., 65, 116, 181
 Mukhlis, A., 147
 Mukrimin Halil. *See* Yınanç, Mükrimin Halil
 al-Munajjid, S., 15(2), 33
 Munajjim Bāshi, 199
 Mu'nis, H., 77, 95, 218, 219
 Munshī, Iskander, 185
 Muntakhab al-Dīn Badī', 155
 al-Muqaddasī, 136(2), 219
 Murgotten, F., 122
 Musca, G., 139
 Musil, A., 77, 79
 Muṣṭafā, K., 133
 Muṣṭafā, M., 178
 al-Musta'in, 132
 al-Mustanşir, 148
 Mutafciev, P., 161
 Mžik, H. von, 123
 Nader, A., 141
 Nafid, R., 161
 Nafisī, S., 132, 133, 141(2)
 Na'imā, 199
 Naja, S., 124
 Nājī al-Qaisī, A., 158
 al-Najjār, A., 158
 Najm al-dīn Kubrā, 157
 Najm al-dīn Kubrā, 157
 Nallino, C. A., 67, 88, 101, 111, 124, 129
 Nallino, M., 138
 Narshakhī, 133
 Nasawī, 156

- Naşir al-Dîn Tûsî, 173
 Nâşir-i Khusrav, 135, 147
 Nâşir Muḥammad. *See* Muḥammad b. Qalā'un, al-Malik al-Nâşir Nâşir al-Dîn
 Nau, F., 114
 al-Nawawî, 43
 al-Nawbakhtî, 136
 Nâzîm (Nazim), M., 133, 141
 Nedgoff, B., 207
 Nemtinov, B. M., 170
 Neşrî, 198
 Nêve, F., 170
 Nicholson, R., 99, 102, 103, 144, 159, 169
 Niedermeyer, O. von, 76
 Nielsen, D., 111
 Nieuwenhuijze, C. A. O. van, 99
 Nikitine, B., 6, 67, 171
 Nikitine of Tver, 170
 Nizâm al-Dîn Aḥmad, 188
 Nizâm al-Dîn Sâmi, 170
 Nizâm al-Mulk, 155, 156
 Nöldeke, Th., 13, 113(2), 118, 137, 140(2)
 Noradounguan, G., 197
 Norberg, M., 199
 Nouredine, A., 227
 al-Nu'mân, Qāḍî, 147, 217
 Nûr al-Dîn (Zangî), 166
 al-Nuwairî, 177, 217
 Nyberg, H., 141
 Nykl, A., 223(2)
- Ocaña Jiménez, M., 81
 Öz, Tahsin, 193
 Özerdim, S., 203
 O'Leary, De Lacy E., 96, 111, 149
 Omant, H., 201
 Oppenheim, M. von, 79
 Orbelian, Stephen, 169
 Ortiz, López, 87
 O'Shaughnessy, T., 118
 Ostrogorsky, G., 108, 198, 202
 Otto, W., 111
 Otto-Dorn, K., 213, 215(2)
 Ouechek, E., 179
- Pagliaro, A., 102
 Pallis, A., 206
 Palmer, E., 117
 Papadopoulos, I., 138
 Papadopoulos, T., 213
 Paparrigopoulos, K., 212
 Papazyan, A. D., 185
 Parain, C., 80
- Pareja, F., 66, 70, 190
 Paret, Roger, 24, 25, 114, 116, 118
 Paris, R., 210
 Parry, V., 204
 Partington, J. R., 90
 Patton, W., 142
 Pavet de Courteille, A. J.-B., 122, 188, 198, 204
 Pearson, J. D., 60, 70, 102, 145
 Pedersen, J., 98, 104, 156
 Pegolotti, Balducci, 84, 180
 Pellat, C., 69, 102, 122, 136, 142, 143, 219, 220
 Pelliot, P., 153
 Penzer, N., 206
 Pérès, H., 79, 124, 144, 223
 Périer, J., 127
 Perlmann, M., 12, 66, 182, 222
 Perron, M., 43
 Perroy, E., 66, 93, 172
 Pesle, O., 88, 91
 Peters, L., 14
 Petersen, E., 126
 Petrushevskii (Petrushevsky), I., 172(3), 185, 186
 Pevzner, S. B., 182
 Pfannmüller, G., 69
 Pfeffermann, Hans, 204
 Philby, H., 77(2)
 Phillipe le Bel, 170
 Phillips, C., 188
 Phillott, D. C., 14, 189
 Pigulevskaia (Pigulevskaya), N. V., 108, 111, 112, 170
 Pihan, A., 15
 Pijoan, J., 103
 Piloti, Emmanuel, 180
 Pinder-Wilson, R., 173
 Pines (Pinès), S., 143, 144
 Pinto, O., 123, 138
 Pirenne, H., 93
 Pirenne, Jacqueline, 76, 111
 Piri Re'is, 200
 Planhol, X. de, 80, 208
 Platonov, S. F., 65
 Platts, J. T., 14
 Plessner, M., 96, 100, 136, 143
 Poliak, A., 90(2), 128, 182
 Polonus, Martinus, 169
 Poncet, J., 221
 Pontecorvo, V., 187
 Pope, A. U., 103, 173, 186
 Popper, W., 178(2)
 Predelli, R., 18

- Pribitkova, A. M., 157
 Prieto y Vives, A., 223
 Pritsak, O., 154(2)
 Pröbster, E., 91, 226

 Qāḍī al-Nu'mān. *See* al-Nu'mān, Qāḍī
 al-Qairawānī, 43
 al-Qalānisī, 32
 Qalā'ūn, 176(2), 181
 al-Qalqashandī, 19, 150, 179(2)
 al-Qāsīm b. Ibrāhīm, 141
 Qazwīnī, M., 155, 156
 Quadri, G., 100
 Quatremère, E., 13, 169, 177, 179
 Quci Beg, 199
 Qudāma b. Ja'far, 134
 al-Qudṣī Ḥusām al-Dīn, 83
 al-Qudūrī, 42
 Querry, A., 87

 Rabin, Chaim, 13, 78
 Rabino di Borgomale, 141
 Rackow, E., 79
 Rahman, F., 98
 Rambert, G., 210
 Ramsay, W., 161
 Ranking, G. S. A., 14, 188
 Rashīd, 199
 Rashīd al-Dīn, 169, 172
 Rathjens, C., 77
 Ravaisse, P., 179
 Raverty, H., 155
 Rāwandī, 155
 Raymond, A., 211
 Raynaud, F., 93
 Raynaud, G., 165
 al-Rāzī, 144
 Redhouse, J., 14, 183
 Refik, A., 195, 207(2), 209(2), 210, 214, 215
 Reichmann, J., 195
 Reinaud, H. P. J., 101
 Reinaud, J. T., 180, 222
 Reinaud, M., 38
 Remondon, R., 17
 Renan, E., 224
 Renaudot, E., 124
 Rescher, O., 28, 39, 122, 199
 Resmī, 199
 Resmī, 199
 Reynolds, J., 132
 Rhodokanakis, N., 111
 Ricard, R., 225, 226
 Rice, D. S., 60, 167
 Richter, G., 46

 Ricoldo da Montecroce, 170
 Reifstahl, R., 193
 Rifat, K., 154
 Riggs, C., 198
 Rikabi, J., 167
 Ringgren, H., 113, 118
 Rippe, K., 156
 Ritter, H., 15, 34, 89, 128, 136(2), 148, 162,
 214, 215
 Ritter, K., 201, 202
 Rizzitano, U., 127
 Roberts, R., 119
 Robson, J., 28
 Rodinson, M., 90, 92(2), 111, 117, 120, 230,
 231
 Rodwell, J., 117
 Röhricht, R., 166, 180
 Roemer, H. R., 16, 171, 173, 177, 184, 186,
 187
 Rohrbach, P., 76
 Roncaglia, A., 230
 Roolvink, R., 77
 Rosenthal, E., 100
 Rosenthal, F., 22, 50, 96, 144, 226
 Rouillard, C., 231
 Roux, J., 202
 Rūmī, Jalāl al-Dīn, 159(2)
 Runciman, S., 139, 162, 203
 Ruska, J., 144
 Rustum, A., 212
 Ruyter, H. C., 28
 Ryckmans, G., 111
 Ryckmans, J., 110(2)
 Rypka, J., 102
 Sabā, M., 70
 Šabanovič, H., 195
 Sacerdoti, A., 227
 Sachau, E., 45, 87, 116, 126
 Sacy, Sylvestre de, 12, 90, 150
 Sa'd al-Dīn, 198
 Sadeque, M., 176
 Sa'dī, 198
 Sadighi, G., 141
 Sa'dullāh Enverī, 199
 al-Šafadī, 34, 50, 177
 Safvet, 204
 Šafwat, A. Z., 130
 Sagnac, P., 65
 Sagnac, P., 65
 Saif b. Muḥammad b. Ya'qūb al-Harawī, 171
 Sakhāwī, 50, 178
 Saladin, 163, 165, 166(3)
 Saladin, H., 103
 Sale, M., 164

- Salem, E., 128
 Salemann, C., 14
 Šāliḥ al-‘Āli. *See* al-‘Āli, Šāliḥ
 Šāliḥ b. Yaḥyā, 178
 Salim, M., 77
 Salīm, Maḥmūd Rizq, 183
 Salinger, A., 158
 Salvago, G., 227
 al-Sam‘ānī, 83
 al-Sāmīr, Faiṣal, 140
 Sanāullāh, F., 156
 Sánchez Albórnos, G., 225
 Sanders, H., 170
 Sanger, R. H., 77
 Sanguinetti, B., 170
 Sanson, N., 185
 Santillana, D., 43, 87
 Sanuto, Marino, 180, 200
 Saqaṭī, 219
 Saqqā, M., 116
 al-Sarakhsī, 43
 Saran, P., 189
 Sarkar, Sir Jadu-Nath, 189(2)
 Sarkis, J., 70
 Sarkisyan, A., 215
 Sarkisyanz, E., 188
 Sarre, F., 145, 161
 Sarton, G., 100
 Sarwar, G., 186
 Sauvaget, J., 15, 35, 54, 59, 83, 92(2), 128,
 129, 135, 157, 161, 166, 167(2), 177, 178,
 179, 180, 181, 194, 212(2)
 Sauvaire, H., 83, 179
 Savary, J., 200
 Savory, R., 186
 Sawīrūs b. al-Muqaffa', 124
 Sayili, A., 173
 Sayous, A., 224
 Sayyid Baṭṭāl Ghāzī, 24
 Scanlon, G., 90, 180
 Schabinger von Schowingen, K. E., 155, 156
 Schacht, J., 25, 41, 42, 44, 87, 88, 91, 94, 97,
 98, 128, 143, 167
 Schaube, A., 93
 Scheel, H., 68, 153, 158, 202
 Schefer, C., 133, 135, 155(3), 180, 185, 201
 Schiaparelli, C., 164
 Schiltberger, J., 180
 Schimmel, A., 178, 181
 Schlössinger, M., 123
 Schlumberger, D., 113, 129, 145
 Schmidt, F., 91
 Schneider, A., 210
 Schroeder, E., 103
 Schumann, G., 164
 Schwally, F., 118
 Schwarz, P., 78
 Schwarzlose, F. W., 113
 Scott, H., 77
 Sebeos, 124
 Seddon, C., 185
 Seignobos, C., 16
 Serjeant, R., 89, 119, 134, 183(2), 190
 Seston, W., 113
 Setton, K., 156
 Severus. *See* Sawīrūs b. al-Muqaffa'
 Şevket, İ., 14
 Seybold, C. F., 124(3)
 Seyrig, H., 113
 al-Shābushtī, 134
 Shafī, M., 123, 171, 172
 al-Shāfi‘ī, 43(2)
 al-Shaibānī, 42
 Sharaf, T., 221
 Sharaf al-Dīn ‘Alī Yazdī, 170
 Sharaf al-Dīn Bidlīsī, 185
 Sharbatov, G., 12
 Shaw, Stanford J., 194, 211
 Shay, M., 205
 Shayyāl G., 147(2), 164
 al-Shīrāzī, 43
 Shukovski, V., 14
 Shumovskii, T. A., 183
 Sibṭ b. al-‘Ajāmī, 179
 Sibṭ b. al-Jawzī, 154(2), 164, 177
 Siddiqī, A., 95, 156
 al-Şiddiqī, Muḥammad Zubair, 171
 Sidersky, D., 119
 Silberschmidt, M., 204
 Singer, C., 89
 Sinor, D., 7
 Skylitzes, Johannes, 159
 Slane, Wm. MacGuckin de, 34, 217(2),
 219(2), 226
 Slaughter, L., 166
 Smirnov, N., 6, 204
 Smirnov, V., 214
 Smith, M., 142
 Smith, S., 111
 Smith, V. A., 189
 Smith, W. Robertson, 12, 88, 112
 Snouck Hurgronje, C., 88, 89, 95, 97, 190
 Sobernheim, M., 54, 178
 Socin, A., 12
 Solignac, M., 221
 Solmi, A., 108

- Sourdel, D., 56, 95, 123, 134, 139, 142, 143, 165, 167
 Sourdel-Thomine, J., 15, 54, 103, 145, 156, 157, 167(2)
 Southern, R. W., 229
 Soysal, I., 207
 Speiser, M., 198
 Speyer, H., 119
 Spiers, R. P., 189
 Spies, O., 45, 68, 92, 94
 Spitaler, A., 13
 Sprenger, A., 78(2), 116
 Sprengling, M., 128
 Spuler, B., 66, 67(3), 68(4), 70, 81, 140, 172(2), 175, 188(2), 213, 229
 Stadtmüller, G., 212
 Stapel, F., 190
 Starcky, J., 113
 Stavrianos, L., 205
 Stchoukine, I., 173, 187
 Steenberghen, F. van, 230
 Steiger, A., 231(2)
 Steingass, F., 14
 Steinschneider, M., 50, 99, 143, 229
 Stern, G., 88
 Stern, S. M., 18, 21, 147, 148, 149, 221
 Stevenson, W., 162
 Stiehl, R., 111
 Storey, C., xxi, 51
 Strauss, E. *See* Ashtor-Strauss, E.
 Streck, M., 78
 Stripling, G., 211
 Stroieva, L. A., 67
 Strothmann, R., 68, 142, 173, 221
 Struve, V., 187
 Stuart-Poole, R., 56
 Sümer, Faruk, 154, 174
 Süreyya, Mehmet, 197
 al-Suhrawardī, 157
 Sulaimān Mahrī, 200
 Sulaiman Qānūnī, 204
 al-Ṣūlī, 32, 132
 Sultan Veled, 159
 Surāqa b. Mirdās, 124
 Surūr, Jamāl al-Dīn, 181
 Susa, A., 145
 Suter, H., 101
 al-Suwaidī, Amīn, 83
 al-Suyūṭī, 83, 180
 Svoronos, N., 210, 213
 Sweetman, W., 97
 Sykes, Sir Percy, 184, 187
 al-Ṭabarī, 26, 35, 118, 121, 122, 126, 131(3), 132
 Tabrizī, S. A. Kasravi, 186
 Taeschner, F., 68, 92, 158, 159, 160, 179, 198(2), 200, 202(2), 203, 209
 Tafel, G., 18
 Tāj al-Salmānī, 171
 Talas, A., 156
 Talbi, M., 94, 100, 219
 Tāmīr, 'A., 148
 al-Ṭanjī, M. b. Tāwīt, 170
 al-Tanūkhī, 131, 133
 Taqizadeh, H., 81
 Tarim, C., 213
 Tarkhān, Ibrāhīm 'Alī, 181
 Ṭashköprüzāde, 199
 Taton, R., 100
 Tauer, F., 170, 204
 Tavernier, J.-B., 185
 Tchalenko, G., 59
 Tekindağ, Şehabeddin, 181
 Telfer, J. B., 180
 Terrasse, H., 67(2), 104, 220, 222, 224, 226
 Testa, A. de, 197
 Tevhid, Ahmed, 56
 Texeira, Pedro, 190
 al-Tha'ālibī, 134
 Thābit b. Sinān, 131
 Theophanes Confessor, 124
 Thesiger, W., 77
 Thiriet, F., 200
 Thomas, B., 77
 Thomas, G., 18(2)
 Thomas of Metsop, 170
 Thomin, R., 80
 Thomsen, P., 70
 Thomson, W., 128
 Thorning, H., 92, 158
 Thuasne, L., 204
 Tibawi, A., 145, 148
 Tiesenhausen, W., 174
 Tietze, A., 210
 Tihrānī, Jalāl al-Dīn, 132
 al-Tījānī, 219
 Timur, 170
 Tischendorf, P. A. von, 208
 Togan, A. Zeki Velidi, 68, 90, 134, 153(2), 161
 Tolstov, S., 59, 144, 145
 Tomiche, N., 211
 Tornau, N. E., 205
 Tornberg, C. J., 154, 217
 Torres Balbás, L., 104, 222, 224(2)

- Torrey, C., 122
 Traboulsi, A., 144
 Trask, W. R., 144
 Trever, K. B., 187
 Trimingham, J., 226
 Tripathi, P., 189
 Tritton, A., 89, 97(3), 145, 165
 Tschudi, R., 198
 Tucci, U., 200
 al-Tūnkī, 50
 Turan, O., 159(2), 160, 162
 Turan Ş., 198
 Tveritinova, A., 199
 Tyan, E., 94, 95
 Tyulayev, S., 215

 Ubach, E., 79
 Ülgen, A. Saim, 215
 Ülgener, S., 209
 Ünsal, B., 215
 Ünver, A., 215
 Uluçay N. Çağatay, 213
 Ulugh Beg, 172, 173
 'Umar (b. al-Khaṭṭāb), 47
 'Umar b. 'Abdal'azīz, 127
 'Umāra al-Ḥakamī, 150
 al-'Umarī, 192, 219, 226
 Unat, F., 198
 Uras, E., 214
 Usāma b. Munqidh, 164
 al-'Utbi, 132
 'Uthmān (caliph), 123, 126
 'Uthmān b. Ibrāhīm al-Nābulī, 165
 Uzluk, F., 159(2)
 Uzunçarsılı, İsmā'il Ḥakkı, 160, 161, 192, 194,
 202, 203, 205, 206(3), 210

 Vajda, G., 15, 50, 100, 141
 Van den Berg, L., 43, 87
 Van den Branden, A., 110
 Van Loon, J. B., 28, 171
 Vasdravellis, I., 195
 Vasiliev, A., 128, 132, 138
 Vatikiotis, P., 150
 Vattier, P., 170
 Vaughan, D., 207
 Veccia Vaglieri, L., 126, 142(2)
 Veljainov-Zervov, V., 185
 Venture de Paradis, 179
 Verlinden, C., 88
 Veselovskii, N., 185
 Vesely, R., 126

 Vesey-Fitzgerald, S., 87
 Veth, P., 83
 Vidal de la Blache, P., 76
 Vloten, G. van, 127, 133, 134
 Volney, C.-Fr., 201
 Vonderheyden, M., 217, 221
 Vryonis, S., 203

 Waardenburg, J., 229
 Wächter, A., 192
 Wätjen, H., 210
 Wahb b. Munabbih, 26
 Waisī, 199
 Waldschmidt, E., 172
 Walker, J., 56
 Walzer, R., 96, 100(3), 143
 Wangelin, H., 183
 Wansharisī, 219
 al-Wāqidī, 116
 Washshā', 133
 Wāṣif Efendī, 199
 Wathīma, 122
 Watt, W. Montgomery, 98, 99, 112, 117, 128,
 141, 143, 157
 Watzinger, C., 92
 Wehr, H., 12
 Weil, G., 65
 Weir, T., 65, 116
 Weisweiler, M., 97, 223
 Wellhausen, J., 112, 116, 125, 126, 127
 Wensinck, A. J., 28(3), 97, 119, 157
 West, L., 108
 Westermann, D., 226
 Westermarck, E., 80
 Weulersse, J., 80(2)
 Wickens, G., 144
 Widengren, G., 24, 119
 Wiedemann, E., 101
 Wiet, G., 54(3), 66, 67, 78, 89, 103, 104, 122,
 135(2), 136, 140, 145, 149, 157, 178(2),
 179, 180(2), 181, 182, 183(2), 200
 Wilber, D., 173
 Wilhorsky, Count, 170
 William of Tyre, 165
 Williams, Alden, 98
 Wilson, A. T., 70
 Winckler, H., 79
 Winnett, F., 109
 Wissmann, H. von, 77, 78, 112(2)
 Wittek, P., 95, 160(2), 161, 192, 193, 197,
 202(2), 203(3), 206
 Witteschell, L., 76

- Wolfson, H. A., 100
 Wood, A., 210
 Worms, M., 208
 Wright, W., 12, 164, 206, 218
 Wüstenfeld, F., 34, 39, 81, 82, 116, 133, 149, 179, 181, 212
 Wulzinger, K., 92

 Yaḥyā b. Ādam, 26, 134
 Yaḥyā al-Antākī, 132
 Yaḥyā b. Khaldūn, 218
 Yaḥyā b. 'Umar, 218
 Yakubovsky, A. *See* Iakubovskii, A. I.
 Yaltkaya, M., 177
 Yaman, T., 161
 al-Ya'qūbī (Ibn Wāḍih), 122, 135, 219
 Yāqūt, 34, 39, 50, 156
 al-Yāsīn, 144
 Yassā 'Abd al-Masih, 124
 Yaziji-Oghlu, 159
 Yetkin, K., 161, 215
 Yinanç, Mükrimin Halil, 160, 173, 198
 al-Yūnīnī, 177

 Yver, G., 220

 Zāhid 'Alī, 149
 al-Zāhir, 149
 Zāhir al-Dīn Mar'ashī, 171
 Zāhir al-Dīn Nishāpūrī, 155
 Zaid b. 'Alī, 43, 134
 Zaidān, Jurjī, 85
 Zajęczkowski, A., 195
 Zakhoder, B., 155
 Zakī, A., Pasha, 110
 Zambaur, E. von, 82
 al-Zarkashī, 218
 Zbiss, S., 220, 221
 Zeki Pakalın, M., 197
 Zeki Velidi. *See* Togan, A. Zeki Velidi
 Zetterstéén, K., 177, 194
 Ziadeh, N., 182
 Zinkeisen, J. W., 201
 Ziyāda, M. M., 177, 178
 Zlatarski, V. N., 212
 Zotenberg, H., 121, 124
 Zurayk, C., 177

Orta Doğu Teknik Üniversitesi Kütüphanesi
 Middle East Technical University Library

II: BÖLÜM

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ KİTABI ÇEVİRİSİNİN TANITIMI

Eser, Jean Sauvaget adlı Fransız oryantalist tarafından öğrencilerine ders notu olarak yazılmış ve onun ölümünden sonra ünlü oryantalist Claude Cahen tarafından baştan sona elden geçirilerek yayınlanmıştır. Eser, Müslüman coğrafyasında İslamiyet'in doğuşundan önce var olan eserlerden başlayarak, 1960'lı yıllara kadar Müslüman Doğu ile ilgili yazılmış sayısız eseri öz olarak vermek yanında, bunlar hakkında detaylı bibliyografik tanıtım da yapmaktadır.

Müslüman Doğunun Tarihine Giriş kitabı; yazarı Claude Cahen'in ilki İngilizce basım ikincisi Fransızca basım için olmak üzere iki önsözü ile başlamaktadır. Yazar 1961 yılında eserin Fransızca basımına yazmış olduğu kapsamlı önsözünde eseri neden yazdığını, bilim dünyasına katkılarını, ayrıca eserin temel özelliklerini anlatmaktadır. İçindekileri bölümünü eserde kullanılan "Kısaltmalar" bölümü takip etmektedir. Kullanılan kısaltmalar orijinalliklerinin kaybolmaması için Türkçe tercümede de aynen muhafaza edilmiştir. Yazar, kısaltmalar bölümünün ardından kısa bir girişi takiben eserin kapsamını 5 sayfada detaylı bir şekilde açıklamaktadır.

Eser üç ana bölümden oluşmaktadır. Yazar, 1. Bölümde eserin de temel konusu olan **Müslüman Tarihinin Kaynaklarını** şekil ve tarihsel gelişim yönünden 50 sayfada incelemiştir. Bu bölümün alt bölümleri ise şunlardır: Dil ve Elyazması Belgeler, Arşivler, Sözlü Anlatım Kaynakları, Seyahatnameler ve Coğrafik Eserler, Yasa ve Yönetimle İlgili Kaynaklar, Diğer Edebi Kaynaklar, Diğer Edebi Kaynaklar: Biyo-Bibliyografik Kaynaklar, Arkeolojik Kaynaklar ve Çağdaş Etnolojik ve Coğrafik Malzemelerdir. 2. Bölümde ise eserin yazımında kullanılan **Araştırma Araçları ve Genel Çalışmalar** 35 sayfada anlatılmıştır. Bu bölümün alt bölümleri şunlardır: Genel Bilgiler, Özel Disiplinler, Hanedan Dizisi ve Soy Kütüğü, Müslüman Tarihinin Ana Hatları açıklanmıştır. Eserin en uzun 3. Bölüm ise **Tarihi Bibliyografya** toplam 126 sayfadan oluşmakta olup şu alt bölümlerden oluşmaktadır. İslamiyet'in Gelişiminin Arifesinde Yakın Doğu ve Arabistan, Muhammed, Hulefa-i Raşidin (Doğru Rehberlik Edilmiş) Emevi Halifeleri ve Arap Fetihleri, Abbasi Hilafeti ve Ardından Gelen Devletler (On birinci Yüzyılın Ortalarına Kadar), İsmaililer ve Fatımiler, Selçuklular ve Onların Torunları (On Birinci Yüzyıldan On Üçüncü Yüzyıla Kadar) İslamiyet ve Haçlı Seferleri, Moğol ve Timur İstilasları Altındaki Müslüman Dünyası, Memlûklular ve Doğulu Araplar (On İkinci ve On Dördüncü Yüzyıllar), İran ve Osmanlı olmayan Müslüman Doğu (Safevîlerin Gelişiminden On Dokuzuncu Yüzyılın Başlarına Kadar), Osmanlı İmparatorluğu, Müslüman Batı, Müslüman Kültürünün Avrupa'daki Etkileri bu alt bölümlerdir. Eser 19 sayfalık İsim İndeksi Bölümü ile son bulmaktadır. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Kütüphanesinden temin edilip, fotokopisi çekilip tercümesi yapılan eser, ciltli bir kapağa sahip olup toplam 252 sayfadan ibarettir.

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ KİTABININ DEĞERLENDİRİLMESİ

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ KİTABININ ÖNEMİ

Yazar, Claude Cahen, Fransızca ikinci Basımına önsözde eserin önemine değinirken bu eserin öncelikle öğretmenler ve ileri araştırmalar yapanlara ikincil derecede faydalı olduğunu ancak öncelikle üniversite öğrencilerine hem bilimsel açıdan hem de erişilmesinin kolay olması ve her türlü kaynağın bibliyografyasının el atında bulunmasından dolayı maddi açıdan da fayda sağlamaktadır.

“1946’ya kadar, Sauveget’in kendisi çoktan Fransız öğrencileri için gerekli olan bu bibliyografik eseri gündemine almıştı. Bizim alanımızda araştırmaların sürekli artması kitabı gözden geçirmeyi önemli kılmaktaydı.¹³²” Claude Cahen’in görüşü, yapılan araştırmalar sonucu tarih alanında hızlı bir şekilde değişikliklerin olduğudur.

Tarihi bölümlerde veya onların alt bölümlerinde Sauveget tarafından yapılandırılan daha sistematik olarak başta kaynaklar daha sonra modern eserlerin tanıtımında titizlik gösterilmiştir¹³³. Yazar eseri bir adım daha öne çıkaran öneminden modern eserlerden bahsederek ifade ediyor.

Bu eser öyle bir eserdir ki her ne kadar öncelikle öğretmenler ve ileri araştırma yapan çalışanlara ikincil derecede fayda sağlasa da, birincil derecede üniversite öğrencilerine hem bilimsel, hem de maddi açıdan ulaşması gerekir¹³⁴. İslam dünyası hakkında hemen hemen bütün kaynaklarını ve içeriklerini kısaca barındıran böyle bir eser, araştırmacı ve öğrencilerin işini kolaylaştırmaktadır.

“Batı Avrupa’ya yakınlığından dolayı Doğudan ziyade Müslüman Batı, özellikle de İspanya, İslamiyet’in kültürel hazinesini aktarımından sorumluydu ve bu bağlamda bir bütün olarak medeniyet tarihinde çok hayati bir rol oynamıştır. Bu sebepten dolayı, bu soruya özel bir bölüm (25. Bölüm) adanmıştır.” Yazarın İspanya’ya verdiği önem, İslamiyet’in İspanya vasıtasıyla Avrupa’ya girmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu önemden dolayı bir bölümü İspanya’ya ayırmakta mahzur görmemektedir.

¹³² Müslüman Doğunun Tarihine Giriş s.ix

¹³³ Cahen, a.g.e.,. s.xii

¹³⁴ Cahen, a.g.e.,. s.xii

Yazar dil probleminin ve araştırmaları kesin çizgilerle ayırmaları, oryantalistlerle tarihçilerin ayrışmasına sebep olduğunu vurgulamaktadır. Yine Eserin Kapsamı bölümünün altıncı sayfasında Tarihçiler ve oryantalistlerin birlikte çalışması gerektiğini söylerken iki grubun da hatalarının objektif bir şekilde tartışarak düzeltebileceklerine işaret etmektedir.

Bu nasıl olursa olsun günümüze kadar gelen bu arşivlerin hızla araştırılıp tamamlanması ve basım işi çok acil ve derhal yapılması gereken bir iştir¹³⁵. Eserin önemi, araştırmacılara arşivlerdeki eserleri hızla araştırıp bu eserlerin bilim dünyasına sunmalarını ifade etmesidir.

Bunlardan da öte kadılar ve *vakıflarla* ilgili olan arşivler mümkün olduğu kadar detaylı incelenip araştırılmalıdır ve buna ek olarak birçok aile tarafından muhafaza edilen eski belgeler toplanmalıdır¹³⁶. Yazar, bu ifadesi ile vakıflara dikkat çekmekte, İslam tarihinde vakıfların işlevini tam anlamıyla araştırmak için arşivlerin ve aileler tarafından muhafaza edilen belgelerin toplanması gerektiğini belirtmektedir.

Türkiye ve ona benzer birkaç öncü devleti örnek aldıkları zaman Müslüman devletlerin kendi tarihlerini detaylı bir şekilde incelemek için arşivlerinin değerini anlamaları o kadar çok uzun süre almayacak ve bu arşivlerin erişilebilir olmalarına izin vermek için gerekli tedbirleri alacaklardır¹³⁷. Yazar Türkiye'nin öncülüğünde Müslüman ülkelerin bir araya gelerek İslam dünyasındaki belgeleri araştırmak için gerekli izinleri alarak bu arşivlerin erişilebilir olmasını sağlamaları gerekir.

İslam tarihçisi, arşiv bakımından kesin bir dezavantaj içinde olmasına rağmen bile, belki de en azından modern zamanlara kadar herhangi diğer bir medeniyetin üretmiş olduğundan çok daha büyük miktarda edebi kaynağa erişme imkânına sahiptir. Bunlar sadece özü tarih olan kaynaklar değildir; aslına bakılırsa bunlardan bazılarının tarihle yakından uzaktan bir ilgisi yoktur; ama yine de tarihçinin vazgeçemeyeceği kaynaklardır. Bunlardan birincisi doğal olarak aşağıda sayfa 117 ff göreceğiniz Kur'an'dır¹³⁸. Yazar, öncelikle İslam tarihçisinin kaynak bakımından zengin olmadığını belirtmesine rağmen İslam Medeniyetinin

¹³⁵ Cahen, a.g.e., s.20

¹³⁶ Cahen, a.g.e., s.21

¹³⁷ Cahen, a.g.e., s.21

¹³⁸ Cahen, a.g.e., s.22

günümüze kadar sayısız beleğe ürettiğini ve bunlara erişme imkânı olduğunu ifade ediyor. İslam tarihinin kaynaklarının özü tarihi kaynaklar değildir; belik de tarihle ilgisi olmadığını ifade ediyor. Ancak İslam tarihçilerinin vazgeçemeyeceği birinci kaynak Kur'an-ı kerimdir. Burada yazarın İslam tarihinin yazılı belgelerden daha ziyade nakli kaynaklara dayanan tarihi ön plana çıkarmaktadır.

İslam Medeniyetinin icat ettiği, sonraki nesillere aktardığı ve uygulamaya koyduklarına gelince, birkaç kısa iddiadan başka hiçbir şey bulamazsınız¹³⁹. Oryantalistlerin ve yazarın İslam Medeniyeti hakkındaki görüşü bundan ibarettir.

Müslüman toplumunda şehirde yaşayanlarla geri kalan toplum arasında çok muazzam farklılık vardır. Şehirli olmayan nüfus şimdiye kadar çok iyi bilinmemektedir¹⁴⁰. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, İslam toplumunun şehirde yaşayan kesimi hem okur-yazar hem de bilimsel çalışmalara katılmaktadır. Bu sebeple Müslüman şehirlerinde meydana gelen olaylar kayıt altına alınmıştır. Öte yandan şehirli olmayan nüfus bu tür imkânlarla sahip olmadığından onlar hakkında herhangi bir belge tutulmamıştır.

Müslüman dünyasının tarihi aslında İslam'ın içinde olduğu Arap toplumunun belirgin gelenekleri ile Müslümanlar ve Araplar tarafından fethedilen kadim medeniyetin toplumlarının birçoğunun geleneklerinin karşılaştığı tarihtir¹⁴¹. İslam tarihi doğal olarak içinden çıktığı Arap toplumu ile temasa geçtiği diğer tüm medeniyet ve kavimlerin tarihinin bir karışımıdır.

İslamiyet öncesi Arabistan'ın genel tarihine ayrılmış olan eserlerin pek çoğu Güney Arabistan'ı tamamıyla göz ardı edip sadece İslamiyet'in ortaya çıkacağı alana ve çevreye ağırlıklı olarak yoğunlaşıyor¹⁴². Var olan kaynaklar, İslamiyet'in çıkacağı Orta-Batı Arabistan'a yoğunlaştığından, Güney Arabistan'a ait eserlerin azlığından yakılmaktadır.

Pek çok dinin kurucusu ile karşılaştırıldığı zaman, Hz. Muhammed, bize gerçek bir tarih karakteri olarak görülmektedir. Bununla birlikte kendisinin gerçekten güvenilebilecek bir biyografisini ortaya koymanın ölçütlerine uymaz¹⁴³. Yazar, Hz. Muhammed'in bir dinin kurucusu tarihi bir şahsiyet olduğunu kabul etmekte ancak onun hakkındaki biyografilere güvenmemektedir. Burada yazarın Hz. Muhammed'den aktarılan hadisler ve sözlü nakillere güvenmediği anlaşılıyor.

¹³⁹ Cahen, a.g.e., s.89

¹⁴⁰ Cahen, a.g.e., s 91

¹⁴¹ Cahen, a.g.e., s.107

¹⁴² Cahen, a.g.e., s. 112

¹⁴³ Cahen, a.g.e., s.115

Kur'an Hz. Muhammed tarafından insanlara bildirilen mesajdır¹⁴⁴. Yazarın, Kur'an-ı'nın ilahi bir kitap olduğunu kabul etmektedir.

Muhtemelen hâlâ sık sık tartışma konusu olan Kur'an'ın Avrupa dillerine tercümesi, onun göze çarpan edebi geçerliliğinin ve titiz tam anlamını veremez¹⁴⁵.

Günümüzde eğilim, İslam peygamberinin Yahudi ve Hristiyan inançları ile temasla geliştirdiği sonra da Arabistan'a giren hususlar altında şartların genel dini değişim karakteristiği ve ideolojik atmosferini tekrar yeniden yapılandırmaya çalışmaktan ziyade tam metni ödünç almaya daha az bakmaktır¹⁴⁶. Yazar, burada Kur'an'ın ve İslam'ın orijinalliğini kabul etmektedir.

Genel tarihlerde kendilerine zorunlu olarak adanan bölümlerden başka Abbasiler hakkında derinlemesine bir çalışmaya sahip değiliz. Zorunlu birincil çalışmalar bile tam olmaktan uzaktır. Müslüman tarihinin en parlak dönemi olmasından dolayı bu daha da şaşırtıcıdır¹⁴⁷. İslamiyet'in en parlak dönemlerinden birisi olan Abbasiler dönemindeki kaynakların sınırlı oluşu şaşırtıcıdır.

Abbasi dönemi, daha sonraki dönemlerde nadiren kullanılan coğrafya yazıcılık tarzının altın çağıdır¹⁴⁸.

Mümbit etkisi altında kendine has harika eserler verdiği İslam'ın klasik mirasın büyük bir parçası haline gelmesi Abbasi Döneminde idi¹⁴⁹.

Belli başlı bir takım arşivler ve Fatımi dönemine ait bazı resmi yazışmalar günümüze kadar ulaşmıştır. Mesela: Hanedanlığın dokuzuncu üyesi Mısır'ın beşinci Fatımi halifesi *al-Sijillat al-mustansiriyya*¹⁵⁰.

Hiçbir Fatımi halifesi hakkında herhangi bir iyi monografik eser bulunmamaktadır; hatta bunlardan en ünlülerinden bir olan al-Hâkim hakkında bile sadece M. İnan tarafından yazılmış birkaç kitap vardır (Kahire, 1937). Bu eser, Arapçadır ayrıca B. Bouthoul tarafından (1950) yazılan eser ise roman formundadır¹⁵¹.

¹⁴⁴ Cahen, a.g.e., s.117

¹⁴⁵ Cahen, a.g.e., s.117

¹⁴⁶ Cahen, a.g.e., s.119

¹⁴⁷ Cahen, a.g.e., s.130

¹⁴⁸ Cahen, a.g.e., s.134

¹⁴⁹ Cahen, a.g.e., s.143

¹⁵⁰ Cahen, a.g.e., s.146

¹⁵¹ Cahen, a.g.e., s.149

Fatimilerden kopup ayrılan bir mezhep olan Dürziler konusuna gelince...¹⁵²Yazar, bu ifadeyle şu anda çoğunluğu Suriye’de yaşayan Dürzilerin Fatimilerden ayrılan bir mezhep olduğuna işaret etmektedir.

Başlangıçta diğer ilk Arap yayılması gibi İslam’da Türklerin tarihi – yani Türkçe konuşan insanlar – büyük bir maceranın karakterine sahip olup onların tarih sahnesine çıkışları Doğunun değişiminde belirleyici bir dönüm noktası oluşturmuştur¹⁵³.

G. Moravcsik, *Byzantino-Turcica* başlıklı iki ciltlik Bizans yazarlarından derlenen terimi en geniş kullanımıyla ele almak kaydıyla Türkler üzerine bütün bilgilerin zengin notlarını ihtiva eden bir döküm yayınlamıştır (Berlin, 1958)¹⁵⁴.

Müslüman tarihinin iki genel tarihi bu bölümde başı çekmek gerekir: Ibn al-Athir tarafından yazılan (on üçüncü yüzyıl) *Kamil*. C. J. Tornberg tarafından yayına hazırlanan bu eser, on dört cilt olup (Leiden ve Upsala, 1851-1876) her ne kadar yazar bir konuyu ele alma metodunda gerçek bilgisini bazen gizlemesine rağmen zekice hazırlanmış ve yüksek derecede iyi bilgi ile donanmıştır¹⁵⁵.

Muazzam büyüklükteki İbn al-Jawzi’nin (on ikinci yüzyıl) her ne kadar biraz dikkatsizce hazırlanmışsa bile Hanbalite bakış açısında yazılmış bir Mezopotamya veya hatta Bağdatlı bir kronikten daha da fazla olmayan önemli insanların ölümleri hakkında yıl be yıl olay ve notları toplayan ilk kişi olduğu *Muntazam* adlı eser kendi sınırlı kapsamında çok faydalıdır¹⁵⁶.

Moğollar tarafından istila edilen Müslüman ülkelerde bu dönem boyunca yapılan sistemli yıkıma ek olarak göçebeliğin gelişmesi, Arap-Müslüman kültürünün sosyal dengesini tamamıyla alt üst etmiştir. Bu kavmin gelişiyile İslam’a tümüyle yabancı bir halkın egemenliğinden kaynaklanan gelenekteki kısmi kırılma daha önce İran-Türk ve Arap dünyaları arasındaki zaten başlamış olan arayı daha da genişletmiştir¹⁵⁷.

Aslında İlhanlılar (İran’daki Moğol iktidarlarının adı) döneminin tarihi için Farsça kaynaklar şunlardır: Juwaini’nin s. 156’da atfı yapılan, birinci cildi *Ta’rih-i Cihangusha* ve Rashid al-Din’in dengesiz kalitedeki devasa derlemesi *Jami’ al-tawarikh*. Bu eser sadece hanedan hanedan tüm İslam tarihini değil; ayrıca Türkleri, Moğolları, Çinlileri ve Frankları vs. kapsamaya çalışan ünlü vezir tarafından yazılmıştır¹⁵⁸.

Genelde Moğollar hakkında A. d’Ohsson tarafından yazılan dört cilt olarak (2. bs., 1852) yazılan *Histoire des Mongols* ve H. Howorth tarafından beş cilt olarak yazılan (1876-

¹⁵² Cahen, a.g.e., s.150

¹⁵³ Cahen, a.g.e., s.151

¹⁵⁴ Cahen, a.g.e., s.153

¹⁵⁵ Cahen, a.g.e., s.154

¹⁵⁶ Cahen, a.g.e., s.155

¹⁵⁷ Cahen, a.g.e., s.168

¹⁵⁸ Cahen, a.g.e., s.169

1927) *History of the Mongols (Moğolların Tarihi)* eserleri şimdi oldukça yetersizdir; ancak yerleri de daha doldurulamamıştır¹⁵⁹.

Altınordu'nun düşük seviyeli kültüründen dolayı, onlarla ilgili kaynakların hemen hemen hepsi İslami olmayan kaynaklardır¹⁶⁰.

Eğer kaynaklarımızın eşsiz karakterinden bir avantaj elde edilirse diğer alanlarda elde edilemeyen ölçüdeki bilgiyi elde etme durumu ortaya çıkar. Aslında bizim Memluk Dönemi hakkındaki bilgimiz gerekli rezervasyonlar ve doğrulamalarla Memlukluların öncüleri ve komşularının bazılarının tarihteki pek çok yönlerinin yeniden yapılanmasına destek olması gerekir¹⁶¹.

İlk Memluk gelenekleri üzerine dört cilt olarak Kahire'de yayına hazırlanan ve bir Mağribi olan İbn al-Hajj tarafından yazılan *Kitab al-mudkhal*'dan pek çok bilgiyi elde edebiliriz. İbn al-Hajj bir mağribîdir; bu eseri dört cilt olarak Kahire'de yayına hazırlanmıştır (1929)¹⁶².

Burada doğal olarak Doğuya seyahate çıkan Avrupalı seyyahların sayısız raporları devreye girmektedir. Bu yüzden tam veya seçici bir bilgi vermek mümkün değildir. Böyle eserlere ait hiçbir katalog yoktur¹⁶³.

Arabistan değişik dönemlerde Osmanlı İmparatorluğunun tam bir parçası olmuş ve daha sonraları bu, kısmen meydana gelmiştir. Tarihinde en önemli olayı, on sekizinci yüzyılda Vahhabi Krallığının oluşumu hiçbir zaman yeterince incelenmemiştir¹⁶⁴.

Batı İslamının tarihi için kaynaklar, Doğu için olandan toplamda daha geç ve daha az bolluكتadır. Orta Çağ için arşiv kaynakları yoktur. Sahip olduğumuz tek şey, K. Hussin tarafından 1954'te yayına hazırlanan *Vie de l'Ustadh Jaudhar* eseridir¹⁶⁵.

Beyliklerin hükmettiği tarih hakkında, emrimize amade eserler paha biçilmez değerdedir¹⁶⁶.

¹⁵⁹ Cahen, a.g.e., s.172

¹⁶⁰ Cahen, a.g.e., s.174

¹⁶¹ Cahen, a.g.e., s.176

¹⁶² Cahen, a.g.e., s.179

¹⁶³ Cahen, a.g.e., s 200-201

¹⁶⁴ Cahen, a.g.e., s 212

¹⁶⁵ Cahen, a.g.e., s.216

¹⁶⁶ Cahen, a.g.e., s.221

Muvahhitler hakkında ise mevcut eserler her ne kadar tam değillerse de bol miktardadır bunun sebebi; bir zamanlar özellik olarak siyasi ve dini olan hareketin karmaşık oluşuydu¹⁶⁷.

İslam kültürünün Avrupa'daki etkisini takdir etmenin bir yolu, Doğu kökenli olup Avrupa dillerine girmiş kelimelerin listesini çıkarmak ve bu kelimelerin ilk nerede, hangi bölgede, hangi dönemde kullanılmaya başlandığını tespit etmeye karar vermeye çalışmak olacaktır¹⁶⁸.

Modern zamanda Avrupa kültürü egemen ve etkileyen kültür haline geldikten sonra Doğu'nun etkinliği azaldı¹⁶⁹.

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ KİTABININ YAZILIŞ AMACI

“*Müslüman Doğu'nun Tarihine Giriş*” başlığıyla İslam bağlamında Doğu ile Batı'nın karşı karşıya gelmesinin ifade edilmediği, belki de Batı da dâhil olmak üzere, Doğunun diğer bölümleri ile bir bütün olarak Müslüman dünyası ile Müslüman olmayan Batının ifade edildiğini tekrar yenilemeye gerek var mıdır?¹⁷⁰

1943 Yılında, *Müslüman Doğunun Tarihine Giriş* yayınlandığı zaman, o, gerçekten acil ve açık bir ihtiyaca cevap olmuştu. Öğrenciler için böyle bir eserin yokluğu ve bilim faaliyetine öğretmeyi de eklediğinizde, araştırma ve öğretimde artan deneyimi ışığında kitabın tüm kavramlarını, bazı belli başlı fikirlerini veya en azından bir kısmını gözden geçirebilmeyi düşünüyordu.¹⁷¹

Öyle görünüyor ki bizler belki de Sauveget'in isminin başlık ve ilk sayfada olmasını tam anlamı ile haklı gösteremiyoruz; fakat onu çıkarmamızda da hemen hemen hiç, belki de ondan daha az bir haklılık payımız vardır¹⁷².

Bu eser öyle bir eserdir ki her ne kadar öncelikle öğretmenler ve ileri araştırma yapan çalışanlara ikincil önemde fayda sağlasa da, üniversite öğrencilerine hem bilimsel, hem de finansal hem de öncelikli olarak ulaşması gerekir; çünkü orada amaç öncelikle referanstır¹⁷³.

1943 Yılında, *Müslüman Doğunun Tarihine Giriş* yayınlandığı zaman, o, gerçekten acil ve açık bir ihtiyaca cevap olmuştu. Öğrenciler için böyle bir eserin yokluğu ve bilim faaliyetine öğretmeyi de eklediğinizde¹⁷⁴.

¹⁶⁷ Cahen, a.g.e., s.223

¹⁶⁸ Cahen, a.g.e., s.231

¹⁶⁹ Cahen, a.g.e., s.231

¹⁷⁰ Cahen, a.g.e., s. viii

¹⁷¹ Cahen, a.g.e., s. ix

¹⁷² Cahen, a.g.e., s.ix

¹⁷³ Cahen, a.g.e., s. x

¹⁷⁴ Cahen, a.g.e., s.ix

Yazar, eserin Fransızca önsözünde ifade ettiği gibi, 1943 yılında yayınlandığında eserin acil ve açık bir ihtiyaca verdiğini çünkü o tarihlerde bilim faaliyetlerinde öğrencilerin başvurabilecekleri böyle bir bibliyografik eser yoktu.

Bunlardan öte, sorulacak farklı soruları göstermeye çaba gösterdim ve eserlerin arasında, az olmalarına rağmen, bazen muhtemelen bu amacıma katkıda bulunabilecek gibi görünen eserleri beyan ettim¹⁷⁵.

Yazar, karşılaşıcağı önemli sorulara cevap olabilecek eserlere yöneldiğini; sayıları az olsa da bunların amacına katkıda bulunabileceğini beyan etmektedir.

Ayrıca Doğunun bilim adamlarının bizim araştırmalarımızda rol oynamaya başladığı noktanın, Batılı öğrenciler tarafından fark edilmesini, aynı zamanda Doğulu öğrenciye de kendi memleketlisi olan bilim adamının uzmanların gözündeki değerini, bilimsel üretim seviyesini göstermek istedim¹⁷⁶.

Yazar, eseri kaleme alırken hem Doğulu hem de Batılı öğrencilere bir mesaj vermektedir. Bu mesaj da, Batılı öğrencilere araştırmalarında Doğunun kayaklarının da yer alması gerektiği, Doğulu öğrencilere de kendi bilim adamlarının farkındalığını amaçlamaktadır.

Jean Sauveget'in eseri hazırlarken acele ettiği, bu sebepten inceleme fırsatı bulamadığı, vefat etmesi üzerine de yazarın bu sorumluluğu yerine getirmek zorunda kaldığı ifade edilmektedir¹⁷⁷.

Eseri hazırlayan Jean Sauveget, eserde gerekli düzeltmeleri yapamadan ölünce, Claude Cahen bu eserin yayınlanabilmesi için gerekli düzenlemeleri yapmış ve eseri yayınlamıştır.

Bir taraftan, gerekli, temel ve pratik bilgileri temin ederek üniversite öğrencilerinin zamandan tasarruf etmelerini sağlıyorum; diğer taraftan konu hakkındaki - bibliyografya olarak kabul edilmezse de - en azından onların araştırmalarına temel teşkil edecek esas referansları vererek - genç araştırmacılar için daha ileri çalışma sunmaktayım¹⁷⁸. Eserin genç araştırmacılara sunduğu kolaylıklar ifade edilmektedir.

Belki de en küçük öneme haiz bir ismi çıkarmaya çalışmadığım aksine farklı bilim adamlarına atıfta bulunmak, farklı görüşler beyan etmek olduğu için onları eserimde bildirdim¹⁷⁹. Yazarın eserin önemine binaen eseri eserde belirttiğini ifade etmesi, amacın gerekli olan kaynakları esere dâhil etmek olduğunu anlıyoruz.

Ayrıca Doğunun bilim adamlarının bizim araştırmalarımızda rol oynamaya başladığı noktanın, Batılı öğrenciler tarafından fark edilmesini, aynı zamanda Doğulu öğrenciye de kendi memleketlisi olan bilim adamının uzmanların gözündeki değerini, bilimsel üretim

¹⁷⁵ Cahen, a.g.e., s.xii

¹⁷⁶ Cahen, a.g.e., s.xii

¹⁷⁷ Cahen, a.g.e., s.1x

¹⁷⁸ Cahen, a.g.e., s.xii

¹⁷⁹ Cahen, a.g.e., s.xii

seviyesini göstermek istedim¹⁸⁰. Yazar burada Doğulu bilim adamlarının daha önce araştırmalara katılmadığını; yeni yeni araştırmalarda rol aldığını öne çıkarmak istemektedir. Bu hususun hem Batılı hem de Doğulu öğrenciler tarafından bilinmesini istemektedir.

Şu anda bu eserin esas olarak Fransız öğrenciler için düzenlendiğini unutmuyarak daha geniş bir okuyucu kitlesinin görüşüne sunumuyla esere uluslararası bir çeşni katmak istedim¹⁸¹. Eserin İngilizce yazılmasının amacının tüm dünyaya ulaşması ve literatüre bir kaynak eklemek olduğudur.

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ KİTABININ KAPSAMI

Pek çok farklı ülkenin tarihini aynı anda ve aynı şekilde geçmişe doğru inceleyecek bu tür bir çalışma imkânsız olurdu¹⁸². İslamiyet'in yayıldığı geniş alan, bu alanın içinde bulunan ülkelerin sayısı çok fazla olduğu için, yazar bu ülkelerin tümünü kapsayacak tarihin yazılmasının imkânsızlığına göndermede bulunuyor.

İslam dünyası kesinlikle homojen değildir¹⁸³. Geniş bir coğrafyaya yayılan İslamiyet'e giren milletlerin farklı olmaları doğaldır; bu tespit İslamiyet'in evrensel olduğuna en açık delildir.

Üstelik bizim araştırmamızın asıl konusunu oluşturacak olan en önemli Müslüman ülkeler arasında kabaca iki grup öne çıkabilir: Batı (Kuzey Afrika, Orta çağlarda İspanya ve bir süreliğine Sicilya) ve Doğu (Arabistan, Suriye-Filistin ve Mezopotamya, Mısır, İran ve ona komşu olan ülkeler ve on birinci yüzyıldan itibaren de Türkiye). En fazla dikkati ikinci grup çekecektir. (s.4) Yazar, Müslüman ülkeleri iki temel gruba ayırıp kaynaklarını bu bağlamda ele almak istemektedir. Burada dikkati çeken husus, Batı diye nitelenen grupta Kuzey Afrika, Orta Çağ İspanyası ve Sicilya yer almaktadır. Bu grup Avrupa'nın İslamiyet'ten etkilendiği grup iken Doğu grubu tam anlamıyla İslamiyet'in orijinini ve Orta Doğuyu ifade etmektedir. Orta Doğu bölgesinde hâlâ İslamiyet'in hüküm sürmesi İspanya ve Sicilya'da ise İslamiyet'in bitmiş olması dikkate değer bir durumdur.

Zaman içerisinde çalışmamızın boyutunu sınırlandırmamız zor olmayacaktır; çünkü Avrupa'da modern çağın başlangıcını belirleyen sosyal hayat ve manevi değerlerdeki genel ani değişiklik asla yaşanmadı¹⁸⁴. Yazar bu noktada dolaylı olarak Avrupa'nın İslamiyet'ten etkilenmediğini ifade etmektedir.

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ KİTABININ USLUBU

Claude Cahen, eserin önsözünde eserin başlığının *Müslüman Doğunun Tarihine Giriş* olmasının aslında Doğu ile Batıyı karşı karşıya getirmek olmadığını ifade etmektedir. Yine de yazar, Doğuyu Müslüman dünyası olarak tanımlamıştır¹⁸⁵.

Yazar, eseri karma bir metot kullanarak yazmaya karar verdiğini söylemektedir.

¹⁸⁰ Cahen, a.g.e., s.xii

¹⁸¹ Cahen, a.g.e., s.xii

¹⁸² Cahen, a.g.e., s.3

¹⁸³ Cahen, a.g.e., s.3

¹⁸⁴ Cahen, a.g.e., s.5

¹⁸⁵ A.g.e. s.viii

Böylece yazar, 1943 yılında ifade edilenlerle barışık olmamasına rağmen kendi görüşlerini takip etmekte kendinde hak bulmaktadır ki bu olay eserin tam anlamıyla Claude Cahen'in eseri olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Kitabın temel planını Sauveget tarafından oluşturulduğunu belirten Claude Cahen bunu şu sözleri ile ifade etmektedir: “*Elinizdeki bu eser Sauveget'in eseri değildir; fakat o, olmazsa bu eser asla meydana gelmiyecekti.*” Bu sözlerden Claude Cahen'in etik bir davranış sergilediğini görmekteyiz.

Claude Cahen, eserin yaşamış olsaydı Sauveget'in beğeneceği bir eser olacağını ifade etmesi kendisinin de eseri beğendiğini göstermektedir.

Yazar, eserin üslubu hakkında şunları söylemektedir: “*Birinci bölümde bulunan belgedeki genel ifadeleri ayrıca kronolojik olarak sınıflanmayan bütün soruları, asıl eserlerin bir referansı olan bir araştırma takip etmiştir.*”

Yazar ikinci bölümde ekonomik, kültürel ve sosyal soruların tartışıldığını belirtmektedir.

Yazar, eserin Fransızca İkinci Basım Önsözünde, “*Kendimi ne lüzumlu eserlerde kaybettim ne de umman kadar geniş referansların içinde boğuldum.*” diyerek en gerekli ve alanın ihtiyacı olan eserleri kayda geçirdiğini dile getirmektedir.

Okuyucularımın alışık olmadıkları bazı dillerdeki bir takım kitaplara ve makalelere atıfta bulunduğum için serzenişte bulunabilirler¹⁸⁶.

Yazar burada bir realite olarak dünya çapında farklı ülkelerdeki bilim adamlarınca kendi dillerinde yazılmış olan eser adlarının okuyucuya garip gelebileceğini ifade ediyor; ancak bilimsel açıdan bunun böyle olması gerektiğini vurguluyor.

Ayrıntılı olmayı amaçlamayarak modern eğilimlerin gelişimine göre Sauveget'ten daha fazla detayı şuraya buraya yerleştirmek için konuların alanlarını genişlettik¹⁸⁷. Yazarın bazı konularda detayı satır aralarına yerleştirdiği anlaşılıyor.

İşte bu yüzden ben belli ölçüde “marjinal” bilgiyi çıkartıp daha yoğunlaştırılmış bir yazma stili benimsemek zorunda kaldım; ki bu durum, eseri baştan sona kadar defalarca okumayı gerektirdiği için yorucu olacaktı; fakat bibliyografya ile ilgili olan bölümler için belki de kabul edilir olacaktı¹⁸⁸. Üslup olarak yoğunlaştırılmış bilimsel bir dil kullandığımı itiraf etmektedir.

Çoğunlukla da eserin basım yeri çıkarılmıştır, fakat tabi ki bilim tarihindeki eserin yerini belirleyen basım yeri değildir¹⁸⁹. Üslup olarak kaynakçaları verirken eserin basım yerinin çıkarıldığını ifade ediyor.

¹⁸⁶ A.g.e. s.xii

¹⁸⁷ A.g.e. s.xii

¹⁸⁸ A.g.e. s.xii

¹⁸⁹ A.g.e. s.xii

Bu sebepten dolayı, ben kendimi ne lüzumlu genel eserlerde kaybettim ne de bir umman genişliğindeki referansların içinde boğuldum¹⁹⁰. Yazar gerekli kaynakları eserine almakta tereddüt göstermemiş; ancak çok geniş bir alan kaplayan referanslara da gerektiği derecede yer verdiğini ifade etmektedir.

Okuyucularımın alışık olmadıkları bazı dillerdeki bir takım kitaplara ve makalelere atıfta bulunduğum için serzenişte bulunabilirler¹⁹¹. Yazar, eseri hazırlama üslubu olarak eser adlarını aynen aldığını ifade etmektedir.

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ KİTABININ TARİHİ ELE ALIŞ BIÇMI

Yazarın kitabın İngilizce önsözünde belirttiği gibi; eserde İslam dünyasında sadece Doğunun üzerinde durulmuştur¹⁹².

Yazar burada İslam'ın hâkim olduğu dünyanın pek çok yerinden sadece Doğu üzerinde duruyor.

Açıkçası, bir bilim adamının eserinin değeri hakkındaki fikrim, ona kaç kez atıf yapıldığı ile oranlı değildir. Bazı önemli bilim adamları vardır ki tarihçiler olarak bizim eserimizle ilgisiz konularda birkaç kişiyi veya eseri kendisine içerik yapıyor, şimdi o tür bilim adamları artık antika olmuş bulunuyor. Bu yüzden bu tür bilim adamlarının eserlerinin adları kitapların indeksinde eseri daha fazla yaygınlaşmış, ilgimizi daha çok çeken ve daha yakın zamanda yazılmış olanlar daha fazla yer almaktadır¹⁹³. Yazar, günümüzde ünlü bilim adamlarının eserlerine yapılan atıf sayısı ile belirlendiğini ifade ederken bunun doğru bir işlem olmadığını, önemli tarihçilerin adamlarının ünlü olmayan bilim adamlarının eserlerindeki birkaç ismi kendilerine içerik yapmalarını doğru bulduğunu ifade ediyor.

Alfabetik sıraya göre aralarındaki başlıcaları şunlardır: Mlle. M.-Th. D'Alverny (En son bölüm için); Messrs. J. Aubin (İleri- Moğolistan İran); R. Mantran (Osmanlı İmparatorluğu); M. Rodison (İslamiyet öncesi Arabistan ve sosyolojik etnografyası); D. Schlumberger, Mme. J. Sourdell-Thomine ve M. D. Sourdell (Arkeoloji)¹⁹⁴. Bu eserin oluşmasında farklı milliyetlerden bilim adamlarının katkısı olmuştur.

Yazar, Eserin Kapsamı bölümünde İslam Dünyasına, Osmanlı Devletine, İslam dinine, Kuzey Afrika ve Fransa'ya bakış açısını ortaya koymaktadır. İslam dininin çok geniş bir sahaya yayıldığını ancak bu hali ile geçmişin medeniyetini temsil etmekten uzak olduğunu ifade etmektedir. Bunun sebebi, İslamiyet'in bu geniş coğrafyada ortak bir medeniyet oluşturmamasına bağlıdır. Diğer taraftan, İslam'ın günümüzde yeni taraftarlar bulma potansiyelini de göz ardı etmiyor. Osmanlı Devletinin Müslüman olduğu ancak hâkimiyet kurduğu bazı topraklarda İslam medeniyetini taşımadığını, Müslüman kültür ve medeniyetinin başkentinin İstanbul olduğunu belirtmektedir. Bu gerçek, İslamiyet'in insanlar ve ele geçirdiği topraklar üzerinde asimilasyoncu bir baskı kurmadığını aksine onları kendi öz kültür ve medeniyetleri ile baş başa bıraktığının ispatıdır. Bunun sonucu olarak, yazar, İslamiyet'i anlamak için Müslüman Dünyasının Doğu bölümünü incelemenin kaçınılmaz olduğunu

¹⁹⁰ A.g.e. s.xii

¹⁹¹ A.g.e. s.xii

¹⁹² A.g.e. s.viii

¹⁹³ A.g.e. s.xii

¹⁹⁴ A.g.e. s. xiii

belirtiyor. Bunu yapabilmek için Müslüman Doğudaki İslam merkezlerinin arşivlerini incelemek üzere açmaları gerektiğini ifade eden yazar, bu konuda birçok Doğu ülkesi araştırma yapılmak üzere kapılarını araştırmacılara kısmen açtığından ve az sayıda tarihçinin araştırma yapmasından şikâyet etmektedir.

Yazar, yine Eserin Kapsamı bölümünün dördüncü sayfasında, Batının İslami araştırmalardaki önemini göz ardı etmediklerini; ancak bilim adamının kendini sadece Batı ile sınırlamasının tarihi bakış açısını çarpıtmak olacağını ve Müslüman tarihindeki bazı önemli olayları görmeme riskini taşıdığını belirtmektedir.

Yazar, Eserin Kapsamı bölümünde tarihçinin doğruluğu ispatlanmayan hususlar kabul etmemesi gerektiğini; bunun için de kendi işine karşı eleştiriyle tavrı ima eden entelektüel dürüstlük ve gerçeğe âşık olma özelliğine sahip olması gerektiğini söylemektedir.

Yazar aynı bölümde, Müslüman tarihçilerin marjinal Batılı tarihçileri inkar etmemesi gerektiğini beyan ederken Batılı tarihçilerin de Müslüman dünyasını inkar etmemeleri gerektiğini söylemektedir. Burada yazar, Müslüman tarihçilerin Batılı yazarları dikkatle incelemelerini tavsiye ederken, Batılıların da İslamiyet'i ve Müslüman tarihçileri kabul etmesi gerektiğini ifade ediyor.

Diğer problemlerin yanında bazı belli teknik problemler ortaya çıkmaktadır; tam bir terminoloji bilgisi ve birçok ihtimal arasından kelimenin en iyi anlamını seçmek bu tür teknik problemlerden bazılarıdır. Bilmeden yeni bir formülü göz ardı eden Oryantalistlerin kusuru, pek çok problemi çözülmemiş halde geride bırakmalarıdır¹⁹⁵. Yazar burada Oryantalistlerin farklı dillerde yazılmış eserleri ele alırken kelime ve terimlerin geniş anlam yelpazesindeki birçok anlamdan doğrusunu seçmemiş olabilecekleri konusunda kusurlu olabileceklerini belirtmektedir.

Tarih belgelere dayanır: yani tarih “eskinin insanının düşünceleri veya aksiyonları vasıtasıyla bıraktığı izlerin üzerindedir [C. Seignobos].¹⁹⁶” Yazarın tarihçilik anlayışı, somut belgelere dayanan bir tarihçilik anlayışı olup C. Seignobos’dan alıntısında eski insanın düşüncesi ve aksiyonları neticesinde bıraktığı izleri, belgeler olarak okumaktadır.

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ ESERİNİN DİLİ

Jean Sauveget’in öğrencileri için bir başvuru kaynağı hazırlarken vefat etmesi üzerine Claude Cahen tarafından Fransızca yazılıp daha sonra İngilizceye tercüme edilen **Müslüman Doğunun Tarihine Giriş** isimli bibliyografik eserin dili akademiktir. Kelimelerin çevirisi yüksek kabul gören İngilizceye uygun yapılmıştır. Bu da eserin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Diğer yazım sistemlerindeki eser adları o dillerin transkripsiyon kuralları ile yazılmıştır. Burada yazarın amacı bu eserleri araştırırken bulunmasını kolaylaştırmaktır.

Bu bağlamda kitabı yayına hazırlayan Claude Cahen, Sauveget’in öğrencilerine bir referans kitabı meydana getirmek için hızlı bir şekilde bu kitabı yazarken acele ettiğini de gizlememektedir.¹⁹⁷ Bu sebepten Claude Cahen eserin Fransızcası üzerinde o kadar çok değişiklik yapmıştır ki artık eser yeni bir hüviyete bürünmüştür. Claude Cahen, “Ben Oryantal çalışmaların gittikçe artan bir şekilde uluslararasılaştığını ve bazı dillerin bilgisi olmaksızın bu

¹⁹⁵ Cahen, a.g.e., s.11

¹⁹⁶ Cahen, a.g.e., s. 16

¹⁹⁷ Cahen, a.g.e., s. ix

soruların kolaylıkla cevaplanamayacağına dikkat çekmenin gerekli olduğunu hissettim.”¹⁹⁸ demektedir. Bu ifadeyle, yazarın kaynakları tararken kaynak kitabı yazarının farklı dilleri bilmesi gerektiği açıkça anlaşılıyor. Bu bağlamda, ilgili eserlerin diline hâkim olunmadığında yazarın bazı sorulara cevap vermesinin imkânsız olduğu vurgulanmaktadır. “Temelde aynı da olsa, bibliyografik bir eser her yerdeki öğrenci için aynı olmasına rağmen, belli başlı bazı popüler eserlerle veya tercümelemlerle onun yerine yeni bir eseri koymak kayda değer olabilir.”¹⁹⁹ Yazar burada bibliyografik eserlerin temelde benzer olduklarını vurgulamakla birlikte bir takım popüler eserleri içeren veya bunların tercümelemlerinin de dikkate değer olabileceğini belirtmektedir. Bunun sebebi de eserin tercüme edildiği ülke insanlarına fayda sağlayabileceğidir. Bu ölçüt, bu eserin Türkçeye tercüme edilmesinin de en büyük sebeplerinden biri olmuştur. “Şu anda bu eserin esas olarak Fransız öğrenciler için düzenlendiğini unutmuyarak daha geniş bir okuyucu kitlesinin görüşüne sunumuyla esere uluslararası bir çeşni katmak istedim. Bu yüzden İngilizce yazılan bu esere özel bir itina gösterilmiştir. Fakat benim rızamla İngilizce basımı bir takım değişikliklere tabi tutulacaktır ki böylece asıl eserin tıpa tıp aynı bir tercümesi olmayacaktır.”²⁰⁰ Yazarın, eserin yazılış amacının temelinde Fransız öğrencilerine bir referans kitabı hazırlamaktır. Yukarıda ifade edilen amaca binaen eserin uluslararasılaştırılması için İngilizce yazıldığı; tercüme yapılırken de büyük itina gösterildiği ifade edilmektedir. Çünkü eser tüm dünyaya hitap edecektir. Ayrıca tercümelemlerde tıpa tıp tercümenin mümkün olmadığı yazarın kendi isteği ile bazı değişiklikler gidildiği de ifade edilmektedir. “Okuyucularımın alışık olmadıkları bazı dillerdeki bir takım kitaplara ve makalelere atıfta bulunduğum için serzenişte bulunabilirler.”²⁰¹ Yazar, doğal olarak İslam coğrafyasında farklı dillerdeki kaynak adlarını yine o dillerin yazım ve ifade biçimiyle vermek durumundadır. Orijinal eseri bulabilmek bu gereklidir. Burada eserde geçen bazı eser isimlerinin o dillerdeki transkripsiyonla yazıldığı anlaşılır. Ben “Oryantal çalışmaların gittikçe artan bir şekilde uluslararasılaştığını ve bazı dillerin bilgisi olmaksızın bu soruların kolaylıkla cevaplanamayacağına dikkat çekmenin gerekli olduğunu hissettim.”²⁰² Eserlerin yazılmış olduğu dili bilmenin şart olduğunu ifade ediyor.

Eserin Fransızcasının İngilizce bir tercüme olarak basılmadan önce Sauveget ve bana bir onur ödülü önerildi.²⁰³ İlk basımı Fransızca olan eserin İngilizce olarak basılması, Sauveget ve yazara bir onur olmuştur. Bunun sebebi, eserin İngilizcesinin uluslararası bir boyut kazanacak olmasından kaynaklanıyor.

Temelde aynı da olsa, bibliyografik bir eser her yerdeki öğrenci için aynı olmasına rağmen, belli başlı bazı popüler eserlerle veya tercümelemlerle onun yerine yeni bir eseri koymak kayda değer olabilir. Bu, o dilin kullanıldığı ülkelerin öğrencileri için faydalı olabilir.²⁰⁴

¹⁹⁸ Cahen, a.g.e., s.xii

¹⁹⁹ Cahen, a.g.e., s.xii

²⁰⁰ Cahen, a.g.e., s.xii

²⁰¹ Cahen, a.g.e., s.xii

²⁰² Cahen, a.g.e., s.xii

²⁰³ Cahen, a.g.e., s.xii

²⁰⁴ Cahen, a.g.e., s.xii

Yazar, benzer bibliyografik eserler bulunabileceğini ancak farklı dillere çevrilecek eserin daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşacağını ifade etmektedir.

Bu yüzden İngilizce yazılan bu esere özel bir itina gösterilmiştir²⁰⁵. Yazar, uluslararası boyuttaki bir esere dil açısından daha da özen gösterdiğini açıkça söylemektedir. Bu da doğaldır.

Fakat benim rızamla İngilizce basımı bir takım değişikliklere tabi tutulacaktır ki böylece asıl eserin tıpa tıp aynı bir tercümesi olmayacaktır²⁰⁶. Bir eserin tercümesinde diller arasındaki ifade farklılıklarından dolayı kaynak eserden bazı farklılıkların olması doğaldır. Önemli olan ifadeler diğer dile taşınırken zorlanmasın ve amaçlanan anlam aktarılışın.

Kelimelerin yazım çevrisi kabul gören İngilizce sistemine uygun yapılmıştır²⁰⁷. Yazar, yaygın olarak kullanılan İngilizce kelime, ifade ve deyimleri kullandığını bundaki amacının da kitabın daha geniş kitlelere ulaştırabilmek olduğu anlaşılıyor.

Açıkçası toplumun tarihi en azından o toplumun diline ait bilgi olmaksızın araştırılmaz. Elbette ki bazı metinler tercüme edilmiştir; ancak binlercesi tercüme edilmemiştir. Her ne durum olursa olsun en iyi tercüme - bu arada pek çoğu ikinci sınıf tercüme olarak görünmektedir, asla orijinalin yerini tutamaz²⁰⁸. Yazar burada iki önemli hususa vurguda bulunmaktadır: Birincisi; araştırmacı bir toplumun tarihini araştırırken o toplumun dilini bilmeden araştırmasında başarılı olamaz. İkincisi ise; bahsi geçen toplumların tarihi ile ilgili kaliteli veya kalitesizi binlerce tercüme var olabilir; ancak hiçbir tercüme orijinal eserin yerini tutamaz.

Yazar eserin Kapsamı bölümünün on ikinci ve on üçüncü sayfasında Arapça öğrenimi için bazı kaynakları sunmaktadır. Bunun temel sebebi; Müslüman tarihini araştırarak tarihçilerin Arapçayı çok iyi öğrenmeleri gerektiği içindir; çünkü İslam tarihi ile ilgili pek çok eser Arapçadır. Yazar, ayrıca aynı bölümün on dördüncü sayfasında Arapçanın sahip olduğu birçok diyalektle ilgili eseri anlatmaktadır. Edebi Arapçanın öğrenilmesinin yeterli olmayacağı; buna ilave olarak Arapçanın diyalektlerinin de öğrenilmesinin tercümelerde daha sağlıklı sonuçlar vereceğine vurgu yapmaktadır.

Arapça edebi el yazmalarının kaligrafisi hemen hemen hiç zorluk sunmaz; bunun aksine belgelerde ve sıklıkla Farsça ve Türkçe el yazmalarında büyük zorluklar sergilediği için Paleografi hakkındaki bir eser faydalı olacaktır²⁰⁹. Yazar, Arapçanın güzel yazı ile yazılmış eserleri tarihçilerin okuyup anlamaları için bir zorluk çıkarmazken, Farsça ve Türkçe el yazmalarında araştırmacıların zorluk yaşayacakları, bunun çözümü için paleografi ile ilgili bir eserden faydalanmanın fayda sağlayacağını belirtmektedir.

²⁰⁵ Cahen, a.g.e., s.xii

²⁰⁶ Cahen, a.g.e., s.xii

²⁰⁷ Cahen, a.g.e., s.1

²⁰⁸ Cahen, a.g.e., s.11

²⁰⁹ Cahen, a.g.e., s.14

Yazar Eserin Kapsamı bölümü on beşinci sayfasında “Hicretten Sonra 1000 yılına kadar Arapça paleografisi hakkında bir eser ”den bahsetmekte ve bu eserin de Arapça çalışanlarca incelenmesini istemektedir.

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ KİTABININ ARŞİVE BAKIŞI

Müslüman dünyasının arşivlerini Hristiyan dünyası kadar muhafaza etmediği gerçektir²¹⁰. Bu tespit, doğru ve Müslüman dünyası için üzücüdür; çünkü İslam dünyasının arşivlerini zafiyeti, Müslümanların tarihini, düzenli arşiv bulunduran Avrupalı tarihçilerin yazdığı eserlerden öğrenmeleri sonucunu beraberinde getirmektedir. Tarih gibi sosyal bir bilimde insan unsurunu düşündüğümüzde yazılacak eserlerin subjektif olabileceğini göz ardı etmeden, İslam dünyasının sahip olduğu arşivi düzenlemesi ve koruma altına alması ve araştırmalara başlaması kaçınılmazdır.

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ KİTABINDA OSMANLIYA BAKIŞ

On beşinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu, Batı Dünyasındaki en büyük güçlerinden birisi idi. Gerçekten de zaman zaman en büyüğü idi. Roma İmparatorluğundan bu yana hiçbir çok uluslu imparatorluk bu kadar uzun süre tarih sahnesinde kalmamıştı. Avrupa’daki her bir Hristiyan devlet, siyaset, savaş veya ticaret vasıtasıyla onun ile ilişki içindeydi²¹¹.

Başta ne tarih ne de önem olarak dikkati çekmemesine rağmen Batı Anadolu’daki Selçuk, Moğol ve Bizans devletlerinin ayrışmasından doğmuştur²¹².

Bilim adamları Resmi, Sa’dullah Enveri ve Wasfi Efendi gibi on dokuzuncu yüzyıla kadarki ifadeleri kullanabilmemize rağmen, on sekizinci yüzyılda hiçbir büyük tarihçi yoktu²¹³.

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ KİTABINDA ADI GEÇEN ÖNEMLİ ESERLER

Düvel-i İslamiye (İstanbul, 1927) Yazarı: **Halil Edhem**

Noms et surnoms de Mamelouks, (*Memluklarda Adlar ve Soyadları*) (Impr. Nationale, 1950) Yazarı: **Jean Sauvaget**

Jews and Arabs (*Yahudiler ve Araplar*) (1955) Yazarı: **S. D. Goitein**

A Social and Religious History of The Jews (*Yahudilerin Sosyal ve Dini Tarihi*), III-VIII ciltleri High Middle Ages (*Yüksek Orta Çağlar*) 500-1200 (1957-1958) Yazarı: **S. W. Baron**

Irrational Solidarity Groups (*Oransız Bir Araya Gelmiş Gruplar*) *Oriens*, I (1948) Yazarı: **H. Ritter**

²¹⁰ Cahen, a.g.e., s. 19

²¹¹ Cahen, a.g.e., s.191

²¹² A.g.e. s.192

²¹³ A.g.e. s.199

Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest (Moğol Fethine kadar İslami Tekstil'in tarihi için Malzeme) *AI*, XI (1942), X (1943), XI (1946), XIII-XIV (1948) Yazarı: **R. Serjant**

A Muslim Manuel of War (*Bir Müslüman Savaş El Kitabı*) (Kahire, 1961) yazarı: **G. Scanlon**

La conception des villes dans l'İslam, Revue d'Alger (*İslam Kentlerinin Tasarımı, Cezayir İncelemesi*), I (1945) Yazarı: **G. Marçais**

Die islamsche Stadt, Saeculum, (İslam Şehri, Saeculum) VI (1955)Yazarı: **G. E.von Grunbaum**

The Structure of the MuslimTown (Müslüman şehrinin Yapısı) *Islam*, İngilizce Tercümesi Yazarı: **G. E.von Grunbaum**

Zur Geschichte der stadischen Gesellschaft im islamischen Orient des Mittelalters, Saeculum, (Ortaçağ İslam Orient kentsel toplumun tarihçesi Saeculum) IX, I (1958) Yazarı: **G. E.von Grunbaum**

Alep(Halep Şehri) (1941) Yazarı: **Jean Sauvaget**

Fés avant le protectorat (Fes öncesi Himaye) (1949) Yazarı: **R. Le Tourneau**

Mahomet et Charlemange (Muhammed ve Şarلمان) (6. bs., 1937) Yazarı: **H. Pirenne**

Mohammed and Charlemange (Muhammed ve Şarلمان) (1939) Mütercimi: **B. Miall**

1964'te Yayınlanan Fiyat ve Maaşların Tarihçesi (Paris) Yazarı: **E. Ashtor**

War and Peace in the Law of Islam (İslam Hukukunda Savaş ve Barış) (1955) Yazarı: **W. Heffening, M. Khadduri.**

Der Musta'min'i (1919) (*Musta'min'i*) Yazarı: **J. Hatschek**

Etudes sur la Notion islamique de souverainnete, (İslam Egemenliği üzerine Kavramlar) *RMM*, LIX (1925) Yazarı: **J. Castagna**

La gurre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien, (İslam dünyasında kutsal savaş ve Hristiyan dünyası)*RA*, LXXIX (1936) Yazarı: **M. Canard**

The Religious Attidue and Life in Islam (İslam'da dini Tavır ve Hayat) (Şikago, 1906; 2. bs., 1912; tekrar bs., Beyrut, 1964) Yazarı: **Macdonald**

Introduction to the History of Science (Bilim Tarihine Giriş) eserinin Cilt I (on birinci yüzyıla kadar), II. Cildi (on ikinci yüzyıla kadar), III. Cildi iki bölüm olup (on dördüncü yüzyıla kadar) (1927-1948) Yazarı: **G. Satron**

A History of Arabian Music (Arap Müziğinin Tarihi) (1929) Yazarı: **H. Farmer**

Fortification of Islam before A.D. 1250 (*M.Ö. 1250'dan önce İslam'da Kale Yapımı*)
Yazarı: **Creswell**

Studies in Islamic Cultural History (*İslam Kültür Tarihindeki Çalışmalar*) (Chicago, 1954)
Yayına Hazırlayan: **G. E. Von Grunebaum**

Kinship and Marriage in Early Arabia (*İlk Arabistan'da Akrabalık ve Evlilik*) (2. bs., 1903)
Yazarı: **W. Robertson Smith**

The Origins of Islam in its Christian Environment (Hristiyan Çevresinde İslamiyetin Kökenleri) (1926) Yazarı: **R. Bell**

New Light on the Life of Muhammad (*Muhammed'in Hayatı üzerine Yeni Işık*) (1960)
Yazarı: **İbn Bukair**

Materials for the History of the Text of the Qur'an (1937) (*Kur'an Metnin Tarihi için Malzemeler*) ve **The Qur'an as Scripiter** (*Senaryo Yazarı olarak Kur'an*) (1952) Yazarı: **A. Jeffery**

On the Spritual Background of Early Islam and the History of its Principlal Concepts, (*İlk İslamın Manevi Arkaplanı ve onun belli başlı kavramlarının tarihi*) *Le Musen*, LXIV (1951) Yazarı: **M. Bravmann**

The Conception of Faith in the Qoran, (*Kur'an'da İman Kavramı*) *Oriens*, IV (1951)
Yazarı: **H. Ringgern**

The Origin of Islam in its Christian Environment (*İslam'ın Kökeni ve onun Hristiyan Çevresi*) (1926) Yazarı: **R. Bell**

Al-Akhbar al-tiwal (1888)Yazarı: **Abu Hanifa al- Dinawari** Yayına Hazırlayan: **V. Guirgass**

Freagmanta Historicorum Arabicorum, I (1871) (*Arap Tarihi Hakkında Notlar I* Yayına Hazırlayan: **M. J. de Goeje**

Uyun al-akhbar dört ciltliktir (1900-1930) Yazarı: **İbn Kuteybe** Yayına Hazırlayan: **C. Brockelmann**

The History of Jewish Khazars (*Hazar Yahudilerinin Tarihi*)(1954) Yazarı: **D. Dunlop**

Naval Power and Trade in the Mediterranean (*Akdeniz'de Deniz Gücü ve Ticaret*) (1951)
Yazarı: **Archibald Lewis**

The Administration of Egypt under the Umayyad Caliphs (Emevi halifelerinin yönetimi altında Mısır'ın İdaresi) *Byzantinische Zeitschrift*, (*Bizans Dergisi*) XXVIII (1928)
Yazarı: **H. I. Bell**

The Evolution of Government in Early Islam, (*İlk İslam'da İdari Değişim*) *SI*, IV (1955), 1-17 ve **The Fiscal Rescript of Omar II**, (*II. Ömer Mali Fermanı*), *Arabica*, II (1955)
Yazarı: **H. A. R. Gibb**

Al- Tanzimat al-ijtimaiya wa'l-iqtisadiya fi'l Basra fi'l garn al- awwal (Bağdat, 1953)
Yazarı: **Salih al-Ali**

Kharijite Thought in the Umayyads Period, (Emevi Döneminde Hariciye Düşüncesi) *Islam*, XXXVI (1961) Yazarı: **W. Montgomery Watt**

How did the Early Shia Become Sectarian? (İlk Şia nasıl Mezhep oldu?) *JAOS*, LXXV (1955) Yazarı: **M. Hodgson**

Arabic Papyri of the Reign of Ğa'far al-Mutawakkil 'ala-llah, (*Ğa'far al-Mutawakkil 'ala-llah Saltanatında Arapça Papirüs*) *ZDMG*, XCII (1938) Yazarı: **N. Abbott**

Abü İshak al-sabi'nin mektup koleksiyonu.

Tajarih Al-Umam (*The Experiences of the Nations*) (*Milletlerin Tecrübeleri*) Yazarı **Miskawahi**

Yahya al-Antaki, iki imparatorluk arasında ilişkilerde özellikle iyi bilgilendirilmiş hem Bizans hem de Müslüman tarihini bir araya getiren en önemli **kroniği** telif etmiştir.

Ta'rih-i Qumm, I-V (Tahran, 1934) Yazarı: **Hasan b. Muhammad Qummi**

Hudhud al-Alam GMS, n.s., XI(1937) Yazarı: Bilinmemektedir. **İran kökenli** bir eserdir.

A Baghdad Chronicle (*Bağdat Kroniği*) (1929) Yazarı: **R. Levy**

Two Queens of Baghdad, Mother and Wife of Harun al-Raşid (*İki Kraliçe; Harun el-Raşid'in Annesi ve Karısı*) (Şikago, 1946) Yazarı: **N. Abbott**

The Life and Times of 'Ali b. İsa, the Good Vizier (1928) (*İyi Vezir Ali b. İsa'nın Hayatı ve Zamanı*) Yazarı: **H. Bowen**

Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbsids (*İlk Abbasiler Döneminde Bizanslar ve Araplar*),” *English Historical Review*, XV (1900) Yazarı: **E. Brooks**

Harun al-Rashid and Charles the Great (*Harun Reşit ve Büyük Charles*) (1931)
Yazarı: **F. Buckler**

Zur Heeresverwaltung der Abbasiden Studie über Abulfarağ Qudama, (*Abulfarağ Kudame Üzerine Abbasi Ordu Yönetimi Çalışması*), *İslam*, XXIX (1950) Yazarı: **W. Hoenerbach**

The Rise of the Near Eastern Bourgeoisie, (*Yakın Doğu Burjuvasinin Yükselişi*) *JWH*, III (1956) Yazarı: **S. D. Goitein**

The Origin of Banking in Medieval Islam, (*Orta Çağ İslam'ında Bankacılığın Kökeni*) JRAS, LIII (1933)Yazarı: **W. Fischel**

Jews in the Economic and Political Life of Mediavel Islam (*Ortaçağ İslam'ının Ekonomik ve Siyasi Yaşamında Yahudiler*) (1937)Yazarı: **W. Fischel**

The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna (*Gazneli Sultan Mahmud'un Hayatı ve Dönemi*) (1931)Yazarı: **M. Nazım**

Ghaznavid Military Organization, (*Gaznelilerin Askeri Kurumu*) *Islam* XXXVI (1960) Yazarı: **C. Bosworth**

The Imperial Policy of the early Ghaznavids, (*İlk Gaznelilerin Sömürgeci Politikaları*) *IS*, I/3 (Karaçi, 1962) Yazarı: **C. Bosworth**

Studies in Caucasian History (*Kafkas Tarihi Çalışmaları*) (1953) Yazarı: **V. Minorsky**
Mu'tazilites'in önemini esaslı bir şekilde gösteren konuda yazdığı **Free Will and Predestination** (*Hür İrade ve Seçilmişlik*) (Beyrut, 1956) Yazarı: **W. Montgomery Watt**

Nusairiya makalesi. Yazarı: **Massignon**

La Passion D'al-Hallaj (*Hallac'ın Tutkusu*), (1932)Yazarı:**L. Massignon**

New Sources for the History of Muhammadan Theology, (*Muhammed'in Dininin Tarihi için Yeni Kaynaklar*) *SI*, I (1953) Yazarı: **J. Schacht**

Muslim Education in Golden Age of the Caliphate, (*Halifeliğin altın çağında Müslüman eğitimi*), *IC*, XXVIII (1954) Yazarı: **A. Tibawi**

A Guide to Isma'ili Literature (*İsma'ili Edebiyatının Bir Rehberi*) (1933) (2. bs., 1958) Yazarı: **W. Ivanow**

A Fatimid Decree of the Year 524/1120, (*Fatımilerin 524/1120 yılına ait Fermanı*) *BSOAS*, XXIII (1960) Yazarı: **S. M. Stern**

A Creed of the Fatimids (*Fatımilerin Bir İtikadı*) (1936) Yazarı: **W. Ivanow**

The Origins of Isma'ilisim (*İsma'ilizmin Kökenleri*) (1940) Yazarı:**Bernard Lewis**

The Alleged Founder of Isma'ism (*İsma'ilizmin İddia edilen Kurucusu*) (1946; 2. bs., 1956) Yazarı:**W. Ivanow**

On the Genealogy of the Fatimids (*Fatımilerin Soy Kütüğü Üzerine*) Kahire'nin Amerikan Üniversitesi Yayınları, Oryantal Çalışmalar Okulu, arada bir çıkan makaleler, I (1956) Yazarı: **H. F. Al-Hamdani**

Isma'ili Propaganda and Fatimid Rule in the Sind, (*Sind'deki İsmaili Propagandası ve Fatimi Hakimiyeti*) *IC*, XXIII (1949) Yazarı:**S. M. Stern**

Exposé de la religion des Druzes (*Dürzilerin Dini Hakkında Sunum*) (1853) Yazarı: **S. de Sacy**

The Origins of the Druze People and Religion (*Dürzilerin ve Dinlerinin Kökeni*) (1928)Yazarı: **P. K. Hitti**

The Order of the Assassins (*Haşhaşilerin Yönetim Düzeni*) (1955)Yazarı: **M. G. S. Hodgson**

Selçukluların ataları olan Oğuzlar hakkında daha fazla bilgi için **A. Iakubovskii**'nin Rusça yazılmış olan *Izvestiia Akad. Nauk SSSR* (1937) **The Seljuk Movement and the Turcomans**, (*Türkmenler ve Selçuklu Hareketi*)

Historians of the Middle East (*Orta Doğunun Tarihçileri*) Yazarı: **C. Cahen**

G. Makdisi Alp Arslan zamanında Bağdat'ta yaşayan bir vatandaş tarafından ilginç bir "günlük" yayınlanmıştır: XI. Yüzyıl Tarihçisinin Kendi İmzası ile Günlüğü, *BSOAS*, XVIII-XIX (1956-1957)Yazarı:**G. Makdisi**

The History of the World Conqueror (*Dünya Fatihinin Tarihi*) (Manchester, 1958) *GMS*, XVI/2 (1916) Yayına Hazırlayan: **M. Qazwini** İngilizceye Tercüme eden: **J. Boyle**

A History of Crusades (*Haçlı Seferlerinin Tarihi*)'nin Cilt I'inde (Filedelfiya, 1955) **The Turkish Invasion: the Selchükids**, (*Türklerin İstilas: Selçuklular*)Yayına Hazırlayan **K.Setton**

The Decline of the Seljukid Empire (*Selçuklu İmparatorluğunun Çöküşü*) (Kalküta, 1938) Yazarı: **F.Sanaullah**

The Vizirate in the Age of the Great Seljuks (*Büyük Selçuklular Çağında Vezirlik*) (1959) Yazarı: **A. Eghbal**

Gazali hakkında yazılan **Muslim Intellectual** (*Müslüman Aydın*) (1963) Yazarı: **W. Montgomery Watt**

Was the Futuwwa an Oriental Form of Chivalry? (*Fetihler Şövalyeliğin Doğu Şekli miydi?*) (1950)Yazarı: **A. Salinger**

The Crusaders in the East (*Doğudaki Haçlılar*) (Cambridge, 1907) Yazarı:**W. Stevenson**

The Crusade. Histrography and Bibliography (*Haçlı Seferi. Histoğrafya ve Bibilyografya*) ve *Crusade. Commerce and Culture* (*Haçlı Seferi. Ticaret ve Kültür*) (hem Bloomington hem de İndiana, 1962)Yazarı: **A. S. Atiya**

Notes on the Arabic Materials for the History of the Early Crusades, (*İlk Haçlı Seferlerinin Tarihi için Arapça Malzemeler Hakkında Notlar*) *BSOAS*, VII (1933-1935) Yazarı: **H. A. R. Gibb**

F. Gabrieli tarafından *Storici Arabi dele crociate* (1957, 2. bs., 1963) adıyla İtalyancaya tercüme edilen **The Arabic Sources for the Life of Saladin**, (*Selahaddin'in Hayatı Hakkında Arapça Kaynaklar*) *Speculum*, XXV (1950)

An Arab Syrian Gentleman (*Suriyeli Bir Arap Beyefendi*) (New York, 1929) Yayına Hazırlayan: **H.Derenbourg**

İki ciltlik (1897) **The Story of the Church of Egypt** (*Mısır Kilisesinin Hikâyesi*)
Yazarı: **E. Butcher**

Bulletin of the John Rylands Library, XXXV (1952) Yazarı: **H. A. R. Gibb**

The Achivement of Saladin (*Selahaddin'in Kazanımları*) Yazarı: **H. A. R. Gibb**

A History of the Crusades (*Haçlı Savaşlarının bir Tarihi*)'nin I. Cildinde **The Rise of Saladin** (*Selahaddin'in Yükselişi*) ve 156. Sayfada atıf yapılan II. Cildinde Eyyubiler üzerine genel bir bölüm bulunmaktadır. Yazarı: **H. A. R. Gibb**

Selahaddin'in biyografisi, Saladin and the Fall of the Kingdom of Jerusalem (*Selahaddin ve Kudüs Krallığının Yıkılışı*) 1898; 2. bs., 1926) Yazarı: **S. Lane-Poole**

The Crisis of the Dinar in the Egypt of Saladin, (*Selahaddin'in Mısır'ında Dinar Krizleri*) ve **The Place of Saladin in the Naval History of the Mediterranean Sea in the Middle Ages**, (*Orta Çağlarda Ak Denizin Donanma Tarihinde Selahaddin'in Yeri*) *JAOS*, LXXV (1955) Yazarı: **A. S. Ehrenkreutz**

Studies in Islamic Metalwork, (*İslami Metal İşçiliği Konusunda Çalışmalar*) *BSOAS*, XIV-XVII ciltleri (1952-1955) Yazarı: **D. S. Rice**

M. B. Tawit al-Tanji tarafından (1951) yayına hazırlanmıştır. Ayrıca, **Ibn Khladun and Tamerlane** (*İbn-i Haldun ve Timurleng*) (1952) adı ile **W. Fischel** araştırılıp tercüme edilmiştir.

Mir Ali Shir, 1928 Yazarı: **V. Barthold** bu eser, **Four studies on the History of Central Asia**, III (*Orta Asya Tarihi Hakkında Dört Çalışma*) adıyla **T ve V. Minorsky** tarafından 1962 yılında İngilizceye ve **W. Hinz** tarafından 1938 yılında **Herat unter Husain Baiqara** (*Hüseyin Bakira Yönetimindeki Herat*) olarak *Almancaya* tercüme edilmiştir.

Abbas al-Azzawi tarafından yazılan dört ciltlik **Ta'rih al Iraq baina 'l-ihtilalian** Bağdat, (1935-1956) ki bunun ilk cildi İngilizceye tercüme edilmiştir (Tahran, 1936)

History of Baibars (*Baybars Tarihi*) Yazarı: **İbn Abd al-Zahir**

U. Heyd tarafından yayına hazırlanan **Some Unpublished Sources of Bahri Period**, *Studies in Islamic History and Civilization* (*Bahri Döneminin Yayınlanmayan birtakım Kaynakları, İslam Tarihi ve Medeniyeti hakkındaki Çalışmalar*) (Kudüs, 1961) Yazarı: **E. Ashtor-Strauss**

Dört ciltlik **Hawadith al-duhur** eserini de yayına hazırlamış (1930-1942) ve çok aydınlatıcı **Egypt and Syria under the Circassian Sultans** (*Çerkez Sultanlarının Hükmi Altındaki Mısır ve Suriye*) eserini de yazmıştır (1955-1957) Yazarı: **W. Popper**

A Muslim Manual of War (*Bir Müslümanın Savaş El Kitabı*) Yazarı: **G. Scanlon**

The Crusades in the Later Middle Ages (*Orta Çağın Sonlarında Haçlı Seferleri*) (Londra, 1938) Yazarı: **A. S. Atiya**

Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant (1918) Bizans'taki İstanbul'un ve Lavant'ın Gezginleri Yazarı: **J. Ebersolt**

The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt (*Mısır Memluk ya da Köle Hanedanlığı*) 1986 Yazarı: **W. Muir**

Üç ciltlik **A History of Cyprus** (*Kıbrıs Tarihi*) (1940-1952) Yazarı: **G. Hill**

New Material for the History of the Hadramawt, (*Hadramut Tarihi İçin Yeni Malzeme*) *BSOAS*, XIII (1950) Yazarı: **R. Serjeant**

Die Safawiden, ein orientalischer Bundesgenosse des Abendlands im Türkenkampf, (*Safeviler, Türklerin Batı'nın Oryantal Bir Müttefiki Olarak Mücadelesi*) *Saeculum*, IV (1953) Yazarı: **H. R. Roemer**

İki ciltlik (3. bs., 1930) **A History of Persia** (*İran Tarihi*) Yazarı: **Sir Percy Sykes**

Daha çok özellikle Kürtlerle ilgili olan iki cilt olarak **V. Veljaminov Zervov** tarafından (1860-1862) veya **M. Awni** tarafından (Kahire, 1930)'da yayına hazırlanan **Sharaf al-Din Bidlisi**'nin **Sharaf-nameh** eseri vardır.

The fall of the Safawi Dynasty and the Afgan Occupation of Persia (*Safevi Hanedanlığının Çöküşü ve İran'ın Afgan İşgali*) (1958) Yazarı: **L. Lockhart**

Daure-i Nadir Shah (Nadir Şah'ın Dönemi) (Tahran, 1945) Yazarı: **S. A. Kasravi Tabrizi**

The Last Years of the Georgian Monarchy, 1658-1832 (*Gürcistan Monarşiliğinin Son Yılları 1658-1832*) (New York, 1957) Yazarı: **D. M. Lang**

8 ciltlik (1866-1877) **The History of India as told by its Own Historians, Muhammadan Period** (*Kendi Tarihçilerinin Anlattıkları Kadarıyla Hindistan tarihi ve Muhammed Devri*) Yazarları: **H. Elliot** ve **M. Dawson**

The Acehnese (*Açeliler*) (1906) Yazarı: **C. Snouck Hurgronje**

The Islamisation of Java, (*Java'nın İslamlaşması*) Yazarı: **C. C. Berg**

The Travels of Pedro Texeria (*Pedro Texeria'nın Seyahatleri*) (1902) Yazarı: **Pedro Texeria**

Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları, *Belleten*, XI (1947) Yazarı: **H. İnalçık**

R. F. Kreutel tarafından Almancaya tercüme edilen **Osmanische Geschichtsschreiber** (*Osmanlı Tarihçisi*) (Graz, 1957)'nin cilt I'indeki **Kara Mustafa vor Wien** (*Viyana Önlerinde Kara Mustafa*) eserinde mevcuttur.

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki Mısır'ı araştırmak için önem arz eden gerçekten harika tek eser, **al-Jabarti**'nin **G. Weit** tarafından **Index de Djabarti** (Kahire, 1954) adıyla yazılan indeksiyle dört ciltlik Bulaq'ta 1880'de yayına hazırlanan '*Aja'ib al-athar* adlı eseridir.

Elli sekiz ciltlik çok önemli **Diarii**. Yazarı: **Marino Sanuto**

Osmanlı İmparatorluğunun en parlak döneminde başta bulunan Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat dönemi için genel hatlar, her ne kadar eksik olsalar bile, **F. Babinger**'in *Meister der Politik* (1923)'teki **Sulejman der Grosse**, ve **R. Merriman**'ın **Suleiman the Magnificent** (*Muhteşem Süleyman*) eserleri hâlâ bulunabilir.

In the Days of the Janissaries (*Yeniçerilerin Günlerinde*) (1951) Yazarı: **A. Pallis**

A History of the Levant Company (*Levant Seferinin Tarihi*) 1935 Yazarı: **A. Wood**

Vie de l'Ustadh Jaudhar (1954). Yayına Hazırlayan: **K. Hussin**

Un secolo di studi arabo-siculi, (*Yüzyıllık Arap-Sicilya Çalışmaları*) *SI*, II (1954) Yazar: **F. Gabrieli**

Storia, ayrıca İtalya'daki Arap yayılımını ve Hristiyan Fethinden sonra Müslüman nüfusun hayatta kalması ile ilgili gerekli bilgiyi sunmaktadır.

History of the Jews in Muslim Spain (*Müslüman İspanya'da Yahudi Tarihi*) (1960) Yazarı: **E. Ashtor-Strauss**

Yahudi Araştırmaları için Amerikan Akademisinin Tutanakları, XVIII Yazarı: **M. Parlmann**

1949'da yayınlanan **Eleventh Century Andalusian Authors on the Jews of Granada**, (*Grenada'nın Yahudileri Hakkında On Birinci Yüzyıl Endülüüs Yazarları*) Yazarı: **L. Torres Balbas**

İki cilt olarak yayınlanan **La Berberie Orientale Sous Les Hafsides** (*Berberi Doğu Hafsides*) 1940 ve 1947 Yazarı: **R. Brunschvig**

Fez in the Age of Marinids (*Marunîler Zamanında Fes*) (1960) Yazarı: **R. Le Tourneau**

İki ciltlik **Şimali Afrika'da Türkler** (1936-1937) Yazarı: **A. İlter**

MÜSLÜMAN DOĞUNUN TARİHİNE GİRİŞ KİTABINDA GEÇEN ÖNEMLİ KONULAR:

SEYAHATNAMELER VE COĞRAFİK ESERLERE BAKIŞ

Hilafet imparatorlukları sona erdikten sonra, yeni bir dönem, yerel topografya ortaya çıkmaktadır. Yazar, artık dünyayı bir bütün değil de sadece kendisinin yaşadığı bir siyasi alan olarak gözünde canlandırmaktadır²¹⁴. Yazarın bu tespiti, İslam Hilafeti zamanında Müslüman ülkeler arasında herhangi bir sınırın olmadığı; tüm İslam coğrafyasının bir bütün olduğu ve tarih dendiği zaman Hilafet sınırlarını kapsayan bir tarih akla gelmesi gerektiği idi. Ancak Halifelik sona erdikten sonra milliyetçilik temeline dayanan ve bağımsız ülkelerin sahip olduğu bağımsız sınırlar ve coğrafyalar oluşmaya başladı.

YASA VE YÖNETİMLE İLGİLİ KAYNAKLARA BAKIŞ

İlk başta, bütün Müslüman hukukçular tereddüt etmeksizin kendi eserlerinin Peygamber ve Kur'an ile ilişkilendirme geleneğinin gerekliliğini kabul etmektedirler²¹⁵. Yazar, İslam Hukukunun, Kur'an, sünnet ve icma ile sabit olduğunu ve buna bütün Müslümanların inandıklarını ifade etmektedir.

Tarihçi için en faydalı yasal eser tipi, sadece sistematik hukuki uygulama tarzında değil aynı zamanda aslında belli başlı zor davalarda yasa uzmanları tarafından verilen yasal cevapların (*Fetva*) bir külliyyatı olarak sunulan tiptir²¹⁶. Yazar, hukuki kaynaklardan, hâkimlerin vermiş olduğu kararlar ve fetvaların önem arz ettiğine işaret etmesi, bu kararların alındığı dönemde sosyal, siyasi ve tarihi dokunun öneminden dolayıdır.

En sonunda gerekçeli olarak yasal bağlamda tasnif edilebilecek eserlerin çevresinde başka tür bir kitap vardır; bu kitap yüksek seviyeli memurlar tarafından hükümetin çeşitli özel ihtiyaçlarını karşılamak için yazılmıştır. Bu eserler, ya hükümetin hangi metotla işlev gördüğünü tanımlar ya da finansal idare olarak bu tür meselelerin prensiplerini formülize eder. Suni sınıflandırmalara eğilimleri şematize etmek ve izin vermenin aksine, bu eserler genellikle bir durumun gerçek değerlerini ihtiva eder ve dikkatimizi çekmeyi hak eder. Bir kamu biriminin ihtiyaçları ile ilgili eserlerin özel bir kategorisi *muhtasip* için *hisba* sözleşmeleridir; eğer kompozisyonun yer ve tarihi belirlenebilirse- ki bu her zaman kolay değildir; iktisadi meselelerde büyük ilginin teknik bilgisini sağlar²¹⁷. Yazar, hukuki temelde hükümetlerin nasıl çalıştığını, gelir ve giderlerin nasıl düzenlendiğini açıklamaktadır.

²¹⁴ Cahen, a.g.e., s. 39

²¹⁵ Cahen, a.g.e., s.41

²¹⁶ Cahen, a.g.e., s. 44

²¹⁷ Cahen, a.g.e., s.44

DİĞER EDEBİ KAYNAKLARA BAKIŞ

Adab başlığı altında eserlerin bütün bir kategorisi olarak sınıflandırılabilir. Bu eserler, bir 'beyefendiye' doğru davranış kodunu, görev bilincini ve kişinin toplumdaki var olan pozisyonu kadar her konuda bir takım hususlarla ilgili mevcut ahlaki öğretmeyi amaçlar²¹⁸. Yazar, dönemin sosyal normlarını kayıt altına alan ve bir beyefendiye doğru davranış kurallarını öğreten belgeyi önemli bir kaynak olarak görmektedir. Demek oluyor ki sosyal davranış kuralları kayıt altına alınarak kitaplaştırılmıştır.

BİYO-BİBLOGRAFİK ESERLERE BAKIŞ

Nihayet, özellikle Doğuda, el yazmalarının araştırılması son zamanlarda öyle büyük bir hızla ilerlemiştir. Bu konuda bugüne kadar çok sayıda katalog yayınlanmıştır *GAL (Arap Edebiyat Tarihçesi)*, ancak bunların ekleri ile birlikte bile artık güncel değildir. Bunu güncel hale getirmek için yapılan periyodik teklifler şimdiye kadar herhangi bir sonuç getirmemiştir²¹⁹. Doğudaki sayısız belgenin araştırılması büyük bir hızla başlamıştır. Bu konuda öylesine çok sayıda katalog yayınlanmıştır ki Arap Edebiyat tarihçesi artık ekleri ile bile güncel değildir. Yapılacak en önemli çalışma bu araştırmaları güncellemektir.

On beşinci yüzyıldaki Sakavi, kendisinin bildiği bütün tarihi eserlerden daha mütevazı bir liste oluşturmuştur²²⁰. Yazarın ifade ettiği, on beşinci yüzyıl araştırmacısı Sakavi bilgisi olan eserlerden çok azından bir liste oluşturmuştur.

ARKEOLOJİK KAYNAKLARA BAKIŞ

Müslüman dünyasının epigrafik belgelerinin büyük bir çoğunluğunu temsil eden Arapça yazıların Yunan ve Latin yazılardan daha az belge değerini taşıdığını Max van Berchem ile tanımak zorundayız²²¹. Yazar, Max van Berchem'in Müslüman dünyasının epigrafik belgelerinin Arapça olduğunu ve Yunanca ile Latince yazıtlarından daha az önem taşıdığını belirtmektedir.

Bu metodun pratik bir uygulaması, bütün tarihçilerin okuması gereken M van Berchem'in *Inscriptions Arabes De Syrie (Suriye'deki Arapça Yazıtlar)*, *MIFAO (Fransız*

²¹⁸ Cahen, a.g.e., s.46

²¹⁹ A.g.e. s.50

²²⁰ A.g.e. s.50

²²¹ A.g.e. s.52

Doğu Arkeolojisi Enstitüsü Anıları), III (1897)'de bulunabilir²²². Tarihi epigrafik yazıtlar konusunda otorite olan M van Berchem'in *Suriye'deki Yazıtlar* isimli eserinin gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Répertoire, yazarları, E. Combe, J. Sauvaget ve G. Weit tarafından oldukça farklı bir şekilde planlandı. Amaç hem anıtlar hem de nesnelere üzerindeki bütün basılı yazıt metinleri (daha fazla da basılmamış yazıtlar) hızla tespit etmektir. Her bir yazıt yazıya aktarılıp tercüme edildi. Ancak notlar, bibliyografik referanslarla sınırlıdır ve eğer bir yazıt daha önce yeterli bir düzenlemeye veya incelemeye tabi olmamışsa, bu eksiklik, doğal olarak *Répertoire*'a yansıtılmaktadır. Her durumda *Répertoire*, yazıtları listelemektedir; ancak onların özel bir incelemeye ihtiyaçları olduğu referansını sunmamaktadır. İlaveler ve düzeltmeler, sonraki ciltlere yerleştirilmiştir. Önceki ciltlerle ilgili olarak bastıkları aceleciliği telafi etmektedir²²³.

Kategorisine göre düzenlenmiş kataloglara acil ihtiyaç bulunmaktadır. Bunu şimdiye kadar bir ya da iki bilim adamı yapmıştır. Bunların hepsi de son zamanlarda yapılmıştır ve yok denecek sayıda takip edicileri vardır²²⁴.

Müzeyi hümayun, Meskûkâtı Qadimeyi İslamiye Kataloğu beş ciltliktir. Dördü Türkçe, beşincisi ise Fransızcadır (İstanbul, 1311/1894). Zengin bir koleksiyondur; özellikle de Ahmed Tevhid tarafından yazılan dördüncü cildi Osmanlı Ülkeleri için değerlidir²²⁵.

Yazıtlar ve sikkeler gibi (aslında özel bir tür özel bir cins arkeolojik malzemedirler) arkeologlar tarafından incelenen ve araştırılan anıtlar da sadece gerçek değil aynı zamanda edebi metinlerin retorik veya yanlışlıkla bozulmasını sık sık engelleyen elle tutulabilen, kişinin somut belgelerdir. Aynı zamanda edebiyatta ihmal edilmiş olan İslam medeniyetinin belli başlı özelliklerine ışık tutabilir. Her durumda bir resim nasıl ki bir metni zihinlerde ışıklandırıyorsa onlar da insan zihnindeki resmi daha da netleştirmektedirler. Arkeoloji tarih bilimine hizmet eden bir bilim olmalıdır. Bundan böyle o, saf bir şekilde tanımlayıcı veya otonom bir bilim olmamalıdır²²⁶.

Doğru metod iki bilgi kaynağının sunduğu delillerin çapraz kontrolünden geçer²²⁷. Sosyal bilimlerde sadece bir kaynakla yetinmek, kişiyi yanıltabilir. Bu sebepten farklı kaynaklarla belge çapraz kontrolden geçirilerek doğruluğu teyit edilmelidir.

ÇAĞDAŞ COĞRAFİK VE ETNİK MALZEMELERE BAKIŞ

Geçmiş, ayrıca ayrılmaz bir şekilde birbirine karışmış olan modern toplumun farklı birimlerindeki değişik ölçülerde hissedilebilen şu anki gelenek ve etkileri miras bırakmıştır.

²²² A.g.e. s.53

²²³ A.g.e. s.54

²²⁴ A.g.e. s.56

²²⁵ A.g.e. s.56

²²⁶ Cahen, a.g.e.,. S.58

²²⁷ Cahen, a.g.e.,. S.59

Günümüze kadar muhafaza edilip gelen bütün bu tarihi malzemeyi ve değerleri hesaba katmamak haksızlık olurdu; aynen öyle de günümüzde var olan her şeyin otomatik olarak geçmişte de var olduğu sonucuna varmak da akıllıca olmazdı²²⁸.

Geçmiş, gelip geçmiş değildir. Tarihe mal olan geçmiş, toplumun farklı birimlerinde değişik ölçüde hissedilen şimdiki gelenek ve etkilerini miras bırakmıştır. Günümüzde var olan her türlü gelenek görenek ve alışkanlıkların geçmişte var olduğunu söylemek de doğru olmaz; çünkü tarihin kattıkları yanında toplumların yeni edinimleri de vardır.

GENEL BİLGİLERE BAKIŞ

Ne yazık ki şimdiye kadar iyi bir genel İslam tarihi ders kitabı mevcut değildir²²⁹.

Bu gerçeğin Batılı bir oryantalist tarafından ortaya konulması, Müslüman tarihçilerinin çok çalışarak, kapsamlı bir İslam Tarihi kitabı oluşturmaları gereğini ortaya koymaktadır.

Arapça olarak öncelikle kültürel tabiatlı en önemli sorumluluk üstlenen eser, Ahmed Emin tarafından yazılan ciltleri üç serilik olan *Facr al-İslam*, *Duha al-İslam* ve *Zuhr al-İslam* yedi cilt olup bir bütün halindedir (Kahire, 1942-1949)²³⁰.

Müslüman tarihini araştıran öğrenci, yeni başlayanın ilk başta ele almakta biraz zorlanacağı paha biçilmez eser, Encyclopaedia Of Islam (*EI*) (İslam Ansiklopedesi)'nin çalışmalarının ayrılmaz bir parçası olduğunu öğrenmelidir. Bu eserin ikinci basımı (*EI²*) basım aşamasındadır; fakat ilerleme yavaş olduğu için bunlar piyasaya sürülene kadar daha yerine yenileri yazılmayan eski ciltlere başvurulması gerekir. İlk basım (*EI*), dört cilt ve bir ekten oluşmaktadır (Leiden, 1913-1942). Bu eser bir sözlük tarzındadır²³¹.

I.Dünya savaşından dolayı kesintiye uğramıştır²³².

İslam Ansiklopedisinin 2 basımının yazımı, Birinci Dünya Savaşındaki zorluklar ve yokluktan dolayı kesintiye uğramıştır.

ÖZEL DİSİPLİNLERE BAKIŞ

Kişinin tarihini araştırmak istediği ülkelerin coğrafyasının bilgisi vazgeçilmez bir unsurdur. Fakat şu daima akılda tutulmalıdır ki bazı durumlarda coğrafik şartlar değişmiş olabilir²³³.

Bütün Müslüman ülkelerin yeterli olacak bir haritası mevcut değildir; ayrıca, günümüzde böyle bir harita beklenmez. Müslüman dünyasını tamamen kapsayan tek coğrafik harita, Londra'da basılan (1/1.000.000 ölçekli) Dünyanın Uluslararası Haritasıdır²³⁴.

SÖZLÜ KAYNAKLARA BAKIŞ

²²⁸ A.g.e. s.61

²²⁹ A.g.e. s.65

²³⁰ A.g.e. s.66

²³¹ A.g.e s.68

²³² A.g.e s.68

²³³ A.g.e. s.76

²³⁴ A.g.e. s.77

Arap tarih yazmacılığı, öncelikle sözlü geleneğin bir gelişimidir; bu sadece okur-yazarlığın olmayışının doğal bir sonucu değil; bundan da öte doğrudan doğruya belli başlı sosyal yapıdan ve zihni bakış açısıyla ilgili sebeplerden kaynaklanmaktadır²³⁵. Yazarın Arap tarih yazıcılığında iki önemli tespiti vardır: Birincisi; Arap tarih yazmacılığı sözlü gelenekten ortaya çıkmıştır. İkincisi ise; bu durumun okur-yazarlığın olmaması ile ilgisi yoktur; belki de sosyal bir gelenek ve bakış açısından kaynaklanmaktadır.

Modern tarihçi için, bu sözlü hikâyelerin amacı, açıkçası onların faydalarını sınırlamaktadır; onlar şematik kalmaktadırlar; sadece serüvenler ve anekdotlarla ilgili kalmaktadırlar; derinlik ve genişlikten mahrumdurlar; günümüz gerçekleri birbirlerinden alakasızdır; kendilerine anlam kazandıracak tarihi perspektiften yoksundurlar. Eğer ifade etmek gerekirse onlar “indeks kartları” olarak kalmaktadırlar²³⁶. Yazara göre, Arap sözlü tarihinin temel sebebi kişisel meziyetler, kahramanlıklar ve kişinin bağlı bulunduğu kabile veya aşiretin şerefine ön plana çıkmasıdır. Bu sebepten dolayı bu tür aktarımlar, şekli kalmakta sadece macera ve kısa hikâyecikler halinde derinlikten ve genişlikten mahrum olup günümüz gerçeklerinden uzaktırlar.

Üstelik gerçekler tarih içinde uzaklara gittikçe, aktarıcı (*Ravi*) hikâyenin gerçekliği hususunda endişe etmezdi; onu ilgilendiren tek şey kendisinin en iyi avantajı kazandıracak ve dinleyicisini kendini dinler halde tutacak husustu²³⁷. Yazar, sözlü tarih aktarıcılığının sübjektif yorumlar ve saptırmalardan kurtulmasının mümkün olmadığını şu sebebe bağlamaktadır: “Aktarıcı, olayın gerçekliği konusunda endişe etmez; tek isteği kendisine avantaj kazandıracak ve dinleyicisinin dikkatini üzerinde tutacak hususlardır.

Avrupa’da tarih aşağı yukarı bağımsız bir tür haline geldi; eskinin geleneği olan modayı devam ettiren ortaçağ rahipleri, kendilerinin şahit oldukları daha önceki eserlerinde ortaya çıkardıkları olayları gelecek nesillerin kullanması için çalışmaya koyuldular. Ancak Araplar arasında, daha etkili “bilim” olan *hadisin* daha hızlı oluşumu sonucunda tarih kendi bağımsızlığını kazanmakta çok yavaş olmuştur²³⁸. Avrupa’da tarih, ortaçağ rahiplerinin şahit oldukları olayları gelecek nesillere aktarmak için kaleme almasıyla yazıya geçirilmiştir. Ancak, İslam dünyasında, Hz. Muhammed’in Ehl-i Sufte kurumu ile *hadis* yazarlığını hızla başlatması tarih yazarlığı için yeterli derecede ivme kazandıramamıştır.

Özellikle, el-Taberi’nin kapasiteli tarih kitabında toplanan bütün gelenekler (bakınız aşağıda s.121) ki el-Taberi öyle bir tarihçi idi ki bu bilim adamı hem gelenekçiydi hem de Kuran hakkında yorum yapıyordu²³⁹. Yazar, bu örneği ile klasik İslam tarihçilerinin eleştirisini yapmaktadır. El-Taberi hem geleneksel tarih anlayışını yürütüyor hem de Kur’an’ın yorumunu yapıyordu.

Müslüman tarih bilimi her zaman kökenleri ile bağlantılı kaldı. Hatta bağımsız hale geldikten sonra bile; bu her türlü biyografik araştırmalara doğru güçlü bir yönelimi

²³⁵ Cahen, a.g.e., s.22

²³⁶ Cahen, a.g.e., s.23

²³⁷ Cahen, a.g.e., s.23

²³⁸ Cahen, a.g.e., s.25

²³⁹ Cahen, a.g.e., s.26

göstermektedir. Müslüman tarihçilerin entelektüel oluşumun doğrudan bir sebebidir. Aslında, “tarih kitapları” diye anılan bazı kitaplar, naklettikleri geleneklerde özellikle gelenekçilerin biyografilerinin tek koleksiyonudur²⁴⁰. Yazar, Müslümanlar tarihçi olayları yazı ile değil; tahkiye suretinde aktardıkları için, tarih bilimi Müslümanlar arasında bağımsız hale geldikten sonra bile bu geleneğin bir yansıması olarak biyografik eserlerde yoğunlaşmıştır. Bunun neticesinde oluşturdukları eserler de bu geleneğin izlerini taşıyan koleksiyonlardır.

Dokuzuncu yüzyıldan sonra, yeni tip tarihi eserler, olayları sürekli hikâye şeklinde sunar tarzda ortaya çıkmaya başladı. Başta, onlar sadece olay listeleriymi (ekber) fakat daha sonraları, genellikle yıllara ayırarak (bizim Avrupalıların yaptıklarının aynısı gibi “arşivler”) onları daha ziyade kronolojik bir sınıflamayı amaçlamıştır (bu, tarihi şekillendirmekte kullanılan *tarik* kelimesinin tam anlamıdır)²⁴¹. Yazar dokuzuncu yüzyılda Müslüman tarihçilerinin hikâyeleri yıllar bazında arşivlediklerini belirtmektedir.

Her ne kadar her iki tarafta da gerçekte harika eserler nadir olsa da, İslami tarih bilimi hem sayıca hem de kalitece kendisinin çağdaşı olan Orta Çağ Batısından çok daha üstündür. Hatta Müslüman dünyasının entelektüel hayatı taze bir teşvik ediciden yoksunlukta başlaması ve orijinal eserlerin nadir olduğu zamanlarda tarihi yazmak on beşinci yüzyıla kadar bütün bölgelerde hatta bazı belli başlı yerlerde daha ileri tarihlere kadar aktif bir şekilde devam etti²⁴². Yazar, Batı ve İslam tarih zenginliğini kıyaslarken ilginç bir şekilde Müslüman dünyasındaki eser sayısının ve kalitenin daha üstün olduğunu belirtmektedir.

İlgimizi üzerlerine yoğunlaştırdığımız ilk Müslüman tarih bilimi eserleri aşağıdaki şu iki tipe indirgenebilir:

3. Kelimenin en net anlamı ile ilk kaynaklar: Yazar kendisinin şahsen şahit olduğu olayları tasvir etmektedir veya her halükarda olayı ilk tasvir eden kişidir; kısacası bilgi ilk elden gelen habere dayalı olur.

Olayları birinci elden bildirmek değil de farklı aktarıcıların derlemeleri olur; ancak bunlar ilk yazarlara dayanarak elde edilen bilgilerdir²⁴³. Sözlü kaynakların başında olaya şahitlik edenin aktarımı, ikincisinde ise farklı aktarıcılardan nakledilerek gelen kaynaklar vardır.

Literatürde bir önceki yazarın eserini kopyalamak intihaldir, ancak Orta Çağlarda bu husus şu anda bizlerin kabul ettiği tarzda hayal gücüne değil de belgeye dayalı olan tarihi eserleri için edebi telif hakkı kavramı yoktu²⁴⁴. Orta Çağlarda belgeye dayalı eserin kaynağına atıf gösterilmeden kopyalanmasında herhangi bir mahzur yoktu; çünkü günümüzdeki telif hakkı kavramı o zamanlar mevcut değildi.

Bu yüzden, Hristiyan ülkelerinin tarihinin araştırılmasında bir asırdır değerleri ortaya çıkan kaynakların eleştiri metotları, genel olarak Müslüman tarihinin araştırılmasına da

²⁴⁰ Cahen, a.g.e., s.28

²⁴¹ Cahen, a.g.e., s.29

²⁴² Cahen, a.g.e., s.30

²⁴³ Cahen, a.g.e., s.30

²⁴⁴ Cahen, a.g.e., s.31

tanıtılıp uygulanmalıdır²⁴⁵. Bir asırdır Batılı ülkelerde var olan eleştiri metodunun Müslüman tarihinin araştırılmasına da uygulanması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Bununla birlikte, sağlam bir metin için sadece kuralları tesis etmeyi gözlemlemek değil aynı zamanda kamera çağında kütüphane imkânlarına bağlı kalarak da bir metnin basılmasını dikkatlice düşünmek gereklidir²⁴⁶. Bir metnin basılmasında, kitap basım kurallarının göz önünde tutulması gerektiği gibi son teknolojik aygıtların da düşünülmesi gerekmektedir.

Sahip olduğumuz tarihi eserlerin daha büyük kısmı Sunî'dir ve Müslümanlarla diğer sadık toplulukların rolünü oynar. Aslında, her yazara belli sınırlar içinde ve belirtilen alanda belli sürelerde güvenilebilir. Yapılacak ilk iş bu "güvenilirlik bölgesini" belirlemektir²⁴⁷. Meydana getirilmiş eserlerin büyük bir kısmı Sunî kaynaklı olunca; bu eserler diğer sadık Müslüman tebaanın da rolünü oynamaktadır. Böyle bir durumda, o eserin yazarına belli bir alan ve süreye göre güvenmemiz gerekmektedir. Bunun için de "güvenilirlik bölgesini" belirlemek gerekmektedir.

Arap tarih bilimi, Müslüman tarih bilimi ile tıpa-tıp benzer değildir. Bir taraftan daha sonra ona döneceğimiz Arap olmayan Müslüman tarih bilimi mevcuttur ve diğer taraftan Nesturiler ve Monofisits ya Arapçayı ya da Süryaniceyi kullanırlarken başta Hristiyan ve özellikle Koptik ve Melkite (örnek: Yunan dini töreye sahip fakat Arapça konuşan Hristiyanlar) gibi Arap Müslüman olmayan tarih bilim mevcuttur²⁴⁸. Yazar, burada Arap tarihinin Müslüman tarihi ile birebir örtüşmediğini ifade etmektedir. Bunun sebepleri şunlardır: Başta, Arap olmayan Müslümanların da sahip olduğu bir tarih mevcuttur. Daha sonra, Arapça veya ona yakın bir dil olan Süryaniceyi konuşan Nesturi, Monofitits, Hristiyan özellikle de Koptik ve Melkite gibi topluluklar Müslüman değildir ve bunların da kendi tarihleri vardır.

Fars dilinde ancak kelimeleri Arapçadan kuvvetli bir şekilde etkilenmiş Müslüman yazarlar tarafından Arap harfleri ile yazılan Neo-Fars tarih bilimi onuncu yüzyılda ilk Arapça kroniklerin tercüme ve uyarlamaları tarzında (al-Taberi) neo Fars şiirinin ortaya çıkışından da pek geç olmayan bir zamanda görünmektedir²⁴⁹. Yeni İran tarih bilimi onuncu yüzyılda al-Taberi tarafından Arapça kroniklerin tercüme ve uyarlamaları tarzında Arapçadan oldukça etkilenmiş bilim adamları tarafından farsça yazılmıştır.

On üçüncü yüzyıla kadar, Türklerle ilgili bütün tarihi belgeler Farsçadır ve birkaç istisna haricinde on beşinci yüzyıla kadar hâlâ öyle kalmaktadır²⁵⁰. Türklerin büyük bir bölümü İslamiyet'i kabul etmeden önce ve sonra Afganistan ve İran bölgelerinde yaşamışlardır. Bu ülkeler ve yakınlarında kullanılan dil Farsçadır. Türkler, burada devlet

²⁴⁵ Cahen, a.g.e., s.32

²⁴⁶ Cahen, a.g.e., s.32

²⁴⁷ Cahen, a.g.e., s.32

²⁴⁸ Cahen, a.g.e., s.34

²⁴⁹ Cahen, a.g.e., s.35

²⁵⁰ Cahen, a.g.e., s.35

kurunca resmi dil olarak Farsçayı benimsemişlerdir. Bu sebeple kendilerinin veya bu yöredeki tarihçilerin yazdıkları tarihi belgelerin çoğu Farsça yazılmıştır.

TARİHÇİLİĞE BAKIŞI

Bir insan öğrenilmesi gereken her şeyi öğrenmeyebilir ve bizler de bir dil bilimci gibi veya bir edebiyat öğrencisinin sahip olması gereken bir dilin tüm hususiyetlerine haiz mükemmel bir dil aşinalığımız olduğunu iddia etmiyoruz. Bunlar bir tarihçinin vazgeçilmez parçasıdır²⁵¹. Yazar, bir tarihçinin dil bilimcisi özelliklerine sahip olduklarının iddia etmediklerini ancak bunun tarihçi için vazgeçilmez olduğunu ifade etmektedir. Çünkü yazılmış olan eseri doğru anlayabilmek için kelimelerin ve terminolojinin iyi anlaşılması ve yorumlanması şarttır.

Fakat bir tarihçi, en azından kelimelerin eksiksiz teknik anlamını anlayabilecek gerekli algılamaya sahip olmalıdır²⁵². Yazar, tarihçilik anlayışı açısından, tarihçinin bir dilde yazılmış eserde geçen kelimeleri ve terimleri teknik olarak tam anlamak zorunda olduğunu ifade etmektedir.

Sahip olduğumuz tarihi eserlerin daha büyük kısmı Sunî'dir ve Müslümanlarla diğer sadık toplulukların rolünü oynar. Aslında, her yazara belli sınırlar içinde ve belirtilen alanda belli sürelerde güvenilebilir. Yapılacak ilk iş bu "güvenilirlik bölgesini" belirlemektir²⁵³. Meydana getirilmiş eserlerin büyük bir kısmı Sunî kaynaklı olunca; bu eserler diğer sadık Müslüman tebaanın da rolünü oynamaktadır. Böyle bir durumda, o eserin yazarına belli bir alan ve süreye göre güvenmemiz gerekmektedir. Bunun için de "güvenilirlik bölgesini" belirlemek gerekmektedir.

Kural olarak, bir dildeki tarih bilimi diğerlerinden tamamıyla bağımsızdır²⁵⁴. Yazarın bu tespiti, dillerin milliyetleri oluşturmakta; her milletin de kendi tarihinin olması gerçeğini gözler önüne sermektedir.

ARŞİVE BAKIŞI

Müslüman dünyasının arşivlerini Hristiyan dünyası kadar muhafaza etmediği gerçektir²⁵⁵. Bu tespit, doğru ve Müslüman dünyası için üzücüdür; çünkü İslam dünyasının arşivlerini zafiyeti, Müslümanların tarihini, düzenli arşiv bulunduran Avrupalı tarihçilerin yazdığı eserlerden öğrenmeleri sonucunu beraberinde getirmektedir. Tarih gibi sosyal bir bilimde insan unsurunu düşündüğümüzde yazılacak eserlerin sübjektif olabileceğini göz ardı

²⁵¹ Cahen, a.g.e., s.11

²⁵² Cahen, a.g.e., s.12

²⁵³ Cahen, a.g.e., s.32

²⁵⁴ Cahen, a.g.e., s. 35

²⁵⁵ A.g.e. s. 19

etmeden, İslam dünyasının sahip olduğu arşivi düzenlemesi ve koruma altına alması ve araştırmalara başlaması kaçınılmazdır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bibliyografik bir rehber olabilecek olan bu çalışmanın önsözünde Cahen, kitabın başlığında geçen doğu kelimesini insanların yanlış değerlendirebileceğini düşündüğünden olsa gerek, işe hemen bu kelimeyi kullanmadaki amacını açıklamakla başlamış ve dolayısıyla bu konudaki yanlış algılamaların da önüne geçmiştir. Bakın bu konudaki düşüncelerini nasıl ifade ediyor: “Başlığın İslam bağlamında Doğu ile Batı’nın karşı karşıya gelmesini ifade etmediğini, ancak batı kısmı dahil olmak üzere, Doğunun diğer bölümleri ile bir bütün olarak Müslüman dünyası ile Müslüman olmayan Batının ifade edildiğini tekrar yenilemeye gerek var mıdır? Bu İslam dünyasında bizler sadece Doğunun üzerinde durduk.”

1943 yılında bir diğer ünlü Fransız oryantalist, Cahen’in ustam dediği Sauveget, öğrencilerine bir referans kitabı meydana getirmek için bir kitap yazılmasını ister. Onun bu isteğinin aceleyle yerine getirilmesi bir takım eksiklikleri de beraberinde getirmiş. Dolayısıyla Sauveget, araştırma ve öğretimde artan deneyimi ışığında kitabın tüm kavramını, bazı belli başlı fikirlerini veya en azından bir kısmını gözden geçirebilmeyi düşünmekte iken ani bir ölümle hayata veda eder. Bunun üzerine Cahen, ismini vermediği bir arkadaşı ve ustasının hatırasına karşı duyduğu sorumluluk duygusu ile kendi disiplininin ihtiyaçlarına olan hassasiyetini de birleştirerek, bu eseri gözden geçirmeyi kararlaştırır. Bu sözler, Claude Cahen’in kitabın önsözünde bu eserin oluşum tarihçesi için söylemiş olduğu bilgilere dayanmaktadır .

Çalışma ilerledikçe, işin içindeki teknik ve bilimsel zorlukların ve bu türden bir işbirliğinin tek taraflı hantallığın daha da farkına varan Cahen, bu işe nasıl başladığını şu sözlerle açıklar: “Elbette sadece zamanın akışı tarafından gerekli kılınan bibliyografik ilaveleri ve çıkarmaları yapmış olmak mümkün olacaktı. Eğer öyle yapmış olsaydım, ne Sauveget’in niyetine ne de ihtiyaçlarına değil de, kitabına saygı duymuş olacaktım. Veya eski eserin yerine tamamen yeni bir eseri koyacaktım; bu, bazı yönlerden daha kolay olacaktı. Ama ben karma bir metotta karar kıldım. Her ne kadar Sauveget’inki ile her zaman aynı olmazsa da ve bazen onlarla barışık olmamasına veya en azından 1943 yılında ifade edilenlerle barışık olmamasına rağmen kendi görüşlerimi izlemekte kendimi haklı hissettim.” Yine bu sözlerin devamında “Elinizdeki şu anki eser Sauveget’in eseri değildir, fakat bu eser o olmazsa asla meydana gelmeyecekti” şeklindeki Cahen’in vermiş olduğu ilginç anekdot, bir tarihçiye yakışan en büyük vefa örneği olsa gerektir.

Yazar, eserini belli ölçüde “marjinal” bilgiyi çıkartıp daha yoğunlaştırılmış bir yazma sitili benimseyerek hazırladığını ifade eder. Bu durumun gerekçesini, eserin baştan sona kadar defalarca okumayı gerektirdiği için yorucu olabilmesiyle açıklar. Eser hazırlanırken Parisli olmayan ve Fransız olmayan öğrencilerin de faydalanabilmeleri amaçlanmıştır.

Hayal edilebildiği gibi şu da ayrıca kabul edilmelidir ki böyle geniş bir alanda bilinmesi gereken her şeyi biliyor görünmek istemem ve böylece yapılan hata ve çıkarmalardan dolayı kaçınılmaz bir şekilde suçlu duruma düşmek istemem diyen Cahen, görüşlerinizi kibar bir şekilde bana belirtirseniz size minnettar olacağım sözleriyle de meslektaşlarından küçük bir ricada bulunur.

Kitabın yazılma gerekçelerini de Cahen’in kitabının başlangıcında vermiş olduğu bilgilerden vermek daha sağlıklı olacaktır. Ona göre bu kitap, gerekli, temel ve pratik bilgileri temin ederekten araştırmacıların zamandan tasarruf etmelerini sağlayacak diğer taraftan konu hakkındaki bibliyografya olarak kabul edilmezse de en azından onların araştırmalarına temel teşkil edecek esas referansları vererek genç araştırmacılar için daha ileri çalışmayı amaçlamaktadır. Cahen’in, bu işi yaparken kendini ne lüzumlu genel eserlerde kaybettiğini ne

de bir umman genişliğindeki referansların içinde boğulduğunu görmemekteyiz. Yazar, kitabında konu ile vermiş olduğu bibliyografyaları seçerken onların farklı sorulara cevap verebilecek nitelikte olmalarına dikkat etmiştir. Herhangi bir alanda aktif olan bütün bilim adamların eserlerini kitabında zikretmeyerek farklı bilim adamlarına atıfta bulunmak, farklı görüşler beyan etmek olduğu için farklı referanslar vermesi kitabın orijinalliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca birinci elden ana kaynakların yanında modern araştırma eserlerini de referans olarak göstermiştir. Yazar bunları yaparken iki şeyi öğretmek istemiştir. Birinci olarak Doğu'nun bilim adamlarının batıların araştırmalarında rol oynamaya başladığı noktanın Batılı öğrenciler tarafından fark edilmesini; ikinci olarak da Doğulu öğrenciye de kendi memleketlisi olan bilim adamının uzmanların gözündeki değerinin bilimsel üretim seviyesini göstermektir.

Fransız bir yazar tarafından yazılan bu eserin referanslarının daha çok Fransızca olduğu düşünülebilir. Fakat eser incelendiği zaman böyle olmadığı anlaşılacaktır. Zaten Cahen, daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmak için eserini İngilizce olarak yayınlamıştır. Eserin bölümlerinin hazırlanmasında sorumlu başkanlar Alfabetik sırayla şunlardır: Mlle. M.-Th. D'Alverny (En son bölüm için); Messrs. J. Aubin (İleri- Moğolistan İran); R. Mantran (Osmanlı İmparatorluğu); M. Rodison (İslamiyet öncesi Arabistan ve sosyolojik etnografyası); D. Schlumberger, Mme. J. Sourdelle-Thomine ve M. D. Sourdelle (Arkeoloji). Son olarak Müslüman Kültürünün Avrupa'daki Etkileri konusunu ele almaktadır.

Cahen'in kendi ifadesiyle bu kitap, her ne kadar öncelikle öğretmenler ve ileri araştırma yapan çalışanlara ikincil önemde fayda sağlasa da, üniversite öğrencilerine hem bilimsel, hem de finansal hem de öncelikli olarak ulaşması gereken bir eserdir.

Bu kitabın dilimize kazandırılmasının bu konular üzerinde araştırma yapanların işlerine yardımcı olacağı kesindir.

BİBLİYOGRAFYA

Adnan Adıvar, “ Mukaddime”, *MİB İslam Ansiklopedisi*, c. I, 1940, s. IXXI.

Ali Osman Çoruk, “Oryantalizm Üzerine Notlar”, *Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt:IX , Sayı: 2, Aralık 2007,s. 194-203.*

Baykan Sezer, “ Doğu-Batı Ayrımı”, *Doğu Batı Dergisi*,1988, 2: 31-37.

Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul 1979.

Cemil Meriç, “Bir Çıkmazda Dolaşırken”, *Türk Edebiyatı*, Aralık 1982, s. 37-40.

Cemil Meriç, *Oryantalizm, Sosyoloji Notları*, İstanbul 1993, İletişim Yayınları.
Ebu'l-Hasan en-Nedvi, *İslam Ülkelerinde İdeolojik Savaş*, İstanbul 1976, s. 226.
Asaf Hüseyin, *Oryantalizmin İdeolojisi, Oryantalistler ve İslamiyatçılar*, (Çev. Bedirhon Muhib), İstanbul 1989.

Edvard Sait, *Oryantalizm, Sömürgeciliğinin Keşif Kolu*, (trc: Selahattin Ayaz), İstanbul Pınar Yay. 2. Baskı 1989.

Edward W. Said, “East isn't East: The Impending End of the Age of Orientalism”, *Time Literature Supplement* , 1995, s. 3-5.

Edward, W. Said , *Şarkiyatçılık. Batının Şark Anlayışları* , (trc. Berna Ülner), İstanbul 2012, Metis Yayınları, 6. Baskı.

F.L. Cross, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, London Oxford University Press, 1974, s. p. 1329-1330.

G.Endress, *An Introduction to Islam*, Edinburgh 1988.

H. Sadi Selen, “Tarihte Şark ve Garp Mefhumları” *Belleten*, Cilt: VII, Sayı:27, 1943.

Hasan Bülent Kahraman, “İçselleştirilmiş, Açık ve Gizli Oryantalizm ve Kemalizm, *Doğu Batı*, 2002, Yıl.5, Sayı: 20, 153-180.

Herodotos, *Herodot Tarihi: Çağının Dünyasını Anlatan ilk Büyük Tarih Kitabı* (trc. Müntekim Ökmen). İstanbul 1983.

Hilmi Yavuz, “Oryantalizm Üzerine Bir Giriş Denemesi”, *Marife*, yıl 2, sayı 3, kış 2002.¹

İsmail Cerrahoğlu, “Oryantalizm ve Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri Üzerine Araştırmalar”, *AÜİFY*, Ankara, 1990, c.31, s. 97-136.

İsmail Taşpınar , “Theodore Ebû Kurre”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2012, cilt: 41, sayfa: 83-84.

İsmail Yğit, “ **Sauvaget, Jean**”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2009, c. 36, s. 182-183.

M. Fuat KÖPRÜLÜ, XXII. Müsteşrikler Kongresinin Açış Nutku, *İslâmTetikleri Enstitüsü Dergisi*, c. I, Cüz 1-4, 1954, ss. 39-42.

Mahmut H. Şakiroğlu, “Amari, Michele”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1990, c. 2, s.559-560.

Malik Bin Nebi, *Çağdaş Temel Konular*, (trc. Veysel Uysal), İstanbul, Bir Yay., 1983.

Mehmet Emin Şen, "Claude Cahen, Introduction to the History of the Muslim East", *History Studies*, 573 - 577 pp., 4/1, 2012.

Mémorial Jean Sauvaget, Damas 1954, I, s. XV-XXXV.

Michel Balivet, “Cahen, Claude”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 1990, c. 7, s. 15-16.

Muhammed el- Behi, *İslami Düşüncede Oryantalist Etki*, (trc. İbrahim Sarmış), İstanbul; Ekin Yay., 1996.

Muhammed el- Behi, *Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı*, (trc. İbrahim Sarmış), İstanbul; Girişim Yay., 1986.

Ömer Faruk Harman, “Yuhannâ ed-Dımaşkı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2013, s. 580-582.

Recep Boztemur, “Marx, Doğu Sorunu ve Oryantalizm”, *Doğu Batı Dergisi*, 2002, 20 (I), 135-150.

T. Hentsch, *Hayali Doğu*, (Çev. Aysel Bora), İstanbul 1996: Metis Yayınları.
Tahsin Görgün, “Goldziher, Ignaz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 14, s. 105-111.

Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekci, “Bir Oryantalizm Ürünü Olarak İstanbul’un Frenk ve Levanten Mahalleleri Seyahatnamesinden “Doğu” ve “Batı” imgeleri” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2) s.2-26.

Yücel Bulut, “Oryantalizm”, *DİA*, Ankara 2007, cilt: 33, sayfa: 428-437.

Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul 2010, Küre yayınları 4. Baskı.